

GOUDEN EEUWEN
STAD EN SAMENLEVING
IN DE LAGE LANDEN
(1100-1600)

Academia Press

Academia Press

Anne-Laure Van Bruaene,
Bruno Blondé & Marc Boone
(red.)

**Gouden eeuwen
Stad en samenleving
in de Lage Landen
(1100-1600)**

© Academia Press
P. Van Duyseplein 8 B-9000 Gent
Tel (+32) (0)9 233 80 88 Fax (+32) (0)9 233 14 09
info@academiapress.be www.academiapress.be
Uitgeverij Academia Press maakt deel uit van Lannoo Uitgeverij,
de boeken- en multimediadivisie van Uitgeverij Lannoo nv.

Gouden Eeuwen
Stad en samenleving in de Lage Landen (1100-1600)
Anne-Laure Van Bruaene, Bruno Blondé & Marc Boone (red.)
Gent, Academia Press, 2016, 344 p.

Vormgeving: www.intertext.be
Cover: Stéphane De Schrevel

ISBN 978 90 382 2589 0
D/2016/4804/46
NUR 693

*Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt
door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook,
zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgeverij.*

Inhoud

Verstedelijking en stadshistoriografie	7
ANNE-LAURE VAN BRUAENE, BRUNO BLONDÉ & MARC BOONE	
Hoofdstuk 1	
Economische dynamiek: verstedelijking, regionale complementariteit en Europese roeping	31
WIM BLOCKMANS, BERT DE MUNCK & PETER STABEL	
Hoofdstuk 2	
Samenleven in de stad: sociale relaties tussen ideaal en realiteit	77
BRUNO BLONDÉ, FREDERIK BUYLAERT, JAN DUMOLYN, JORD HANUS & PETER STABEL	
Hoofdstuk 3	
Bien commun: bestuur, disciplineren en politieke cultuur	121
MARC BOONE & JELLE HAEMERS	
Hoofdstuk 4	
Civic religion: gemeenschap, identiteit en religieuze vernieuwing	165
GUIDO MARNEF & ANNE-LAURE VAN BRUAENE	
Hoofdstuk 5	
Stedelijke ruimte: infrastructuur, technologie en macht	207
CLAIRE BILLEN & CHLOÉ DELIGNE	

Hoofdstuk 6

Thuis in de stad: dynamieken van de materiële cultuur 251

INNEKE BAATSEN, BRUNO BLONDÉ,
JULIE DE GROOT & ISIS STURTEWAGEN

Hoofdstuk 7

Opleiding en kennis: theorie en praktijk in een stedelijke context 287

BERT DE MUNCK & HILDE DE RIDDER-SYMOENS

Over de auteurs 329

Verantwoording van de kaarten 333

Persoonsnamenregister 335

Plaatsnamenregister 339

Verstedelijking en stadshistoriografie

ANNE-LAURE VAN BRUAENE, BRUNO BLONDÉ & MARC BOONE

Geen ander kenmerk is zo typisch voor de Lage Landen als de dichtheid van hun bevolking en het stedelijke netwerk vanaf de elfde eeuw. Rond het midden van de vijftiende eeuw, het eerste moment waarvoor we over systematische cijfers beschikken, zouden in de Nederlanden ongeveer één op drie inwoners ergens in een stad(je) hebben geleefd. Die voor een landbouweconomie indrukwekkende verstedelijking wint nog aan betekenis wanneer we even scherp stellen op de regionale verschillen. In Vlaanderen leefde nagenoeg 36% van de inwoners in een stedelijke omgeving. In Holland, Overijssel en in iets mindere mate zelfs Gelre, liep dat cijfer al op tot boven de 40%, tot nagenoeg de helft. In het sterk beboste Luxemburg woonde 15% van de bevolking ergens binnen stadsmuren. Naar Europese normen stonden de Lage Landen, en zelfs de minst verstedelijkte regio's daarin, in de top van stedelijk Europa na Noord- en Midden-Italië. De Nederlanden kunnen dan ook met recht een land van steden en stadjes worden genoemd. Anders dan in de twintigste eeuw toen de historische steden te kampen kregen met de centrifugale krachten van suburbanisatie en binnenstedelijke erosie, was de stad in de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Nederlanden zo niet de enige, dan toch de meest dynamische maatschappelijke kracht.

Het is dan ook niet verwonderlijk dat opeenvolgende generaties van historici gefascineerd waren door het verschijnsel van de stad in deze regio. Naast zuiver wetenschappelijke werden daaraan ook talloze publicaties voor het bredere publiek gewijd. Heel populair was en is het genre van de 'stadsbiografie', een boek waarin de geschiedenis van één bepaalde stad wordt verhaald. Vaak is het een stad waarmee schrijvers en lezers zich direct

kunnen identificeren en draagt de publicatie zelf een steentje bij tot het aanscherpen van de eigen stedelijke identiteit. Voor velen was en is de band met de eigen stad en haar vele *lieux de mémoire* concreter dan die met een vorstendom, provincie, land of staat. De dagelijkse belevingswereld van de stad is immers tastbaarder dan die van de meer abstracte en afstandelijke territoriale verbanden. De muren die de stedelijke samenleving omsloten, haar poorten die een duidelijke grens trokken tussen de poorters en buitenstaanders, de torens die haar zelfbewustzijn op grote afstand zichtbaar maakten..., al deze bouwwerken materialiseerden de reële verschillen in de leefwijzen tussen burgers en plattelandsbewoners. Gisteren en vandaag doen steden er ook veel aan om dat bijzondere van de eigen identiteit in de verf te zetten. Culturele strategieën van 'city marketing' en 'city branding' dienen als economische hefboomen voor stedelijke overheden in hun pogingen hun stad op de kaart of in de markt te zetten. Er valt veel te zeggen voor de idee dat ook recente syntheses waarin de geschiedenis van individuele steden wordt verhaald een bijdrage leveren tot die stedelijke identiteit, zelfs wanneer ze uitdrukkelijk de bedoeling koesteren kritisch met het verleden om te gaan.

Hoe dan ook, al in de middeleeuwen en tijdens de vroegmoderne tijd werden stadsgeschiedenissen en lofdichten op een welbepaalde stad geschreven. Wanneer dan in de loop van de negentiende eeuw de geschiedenis een discipline werd met uitgesproken wetenschappelijke ambities, had dit ook gevolgen voor de manier waarop naar het verleden van een stad werd gekeken. In de nadagen van de Franse Revolutie en de Napoleontische oorlogen kwamen namelijk nieuwe staten tot stand, die elk voor zich de behoefte voelden hun bestaan historisch te legitimeren met bronnenedities en 'nationale' geschiedenissen. Het afstoffen en oppoetsen van het eigen verleden impliceerde ook dat samen met het verleden van de eigen natie, streek of vorstendom, de geschiedenis van de stad werd herontdekt. In het Zuidelijke deel van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (1815-1830), dat vanaf 1830 het Koninkrijk België werd, werd vooral het roemruchte middeleeuwse verleden ingezet als voorwerp van romans, lofdichten, toneelstukken, opera's maar ook meer nuchtere geschiedschrijving. Een en ander werd ook heel sterk beïnvloed door een romantische kijk op het verleden van vorstendommen, zoals het graafschap Vlaanderen, het hertogdom Brabant, het prinsbisdom Luik enzovoort, en van de steden die er de opvallende kernen van waren. In vele steden kwamen in de loop van de negentiende eeuw de eerste historische genootschappen tot stand. Die hadden als opdracht de bronnen voor de studie van de stadsgeschiedenis te ontsluiten en uit te geven, en nieuwe inzichten over het verleden van de eigen stad naar boven

te spitten. De oudste onder deze verenigingen was niet toevallig, want appellerend aan een onmiskenbaar West-Vlaams particularisme, de Société d'Émulation van Brugge, opgericht in 1838.

De uitbouw van een meer wetenschappelijke geschiedbeoefening had naar het einde van de negentiende eeuw toe veel te danken aan de invloeden uit zowel Duitsland, het toenmalige gidsland bij uitstek voor wetenschapsbeoefening, als Frankrijk. De centrale figuur in deze ontwikkeling was de in Luik gevormde historicus Henri Pirenne (1862-1935) die tussen 1886 en 1930 aan de Rijksuniversiteit Gent doceerde. Pirenne heeft aan zijn studieverblijven die hij bij de aanvang van zijn carrière in Duitsland en Frankrijk doorbracht belangrijke impulsen overgehouden. Ze dreven hem krachtig in de richting van de stadsgeschiedenis. In de inleiding van zijn doctoraat uit 1883 over de constitutionele geschiedenis van de Maasstad Dinant onthult hij deze inspiratie: 'J'ai cherché à faire, pour une ville belge, ce qui a été fait, pendant les dernières années, pour tant de villes allemandes et françaises'.¹ De invloed van Pirenne op de Belgische stadsgeschiedenis kan moeilijk worden overschat. Bij een breder publiek is hij wellicht meer bekend als de gevierde auteur van een zevendelige *Histoire de Belgique* of van een uitdagend postuum werk, *Mahomet et Charlemagne*. Maar een van de meest indringende (en vroege) analyses van de figuur Pirenne en van zijn werk, van de hand van Jan Dhondt, stelt hem terecht voor als 'historien des institutions urbaines'.²

Invloedrijke ideeën hebben slechts kans om een blijvende impact te hebben wanneer ze op het juiste moment worden geformuleerd en in een goede voedingsbodem terecht komen. Aan het einde van de negentiende eeuw zochten en vonden historici in middeleeuwse en vroegmoderne steden voortekenen van het optreden van een succesvolle burgerij die de eerste stappen zette in een lang proces van modernisering. In de eerste plaats waren er in sectoren die zich geëmancipeerd hadden van de landbouw economische vernieuwingen die een voorafname leken op de industriële revoluties. Daarnaast waren er de politieke verwezenlijkingen: de creatie van eigen instellingen, van onderen uit gevormd, en autonoom beslissingsrecht, direct gebaseerd op de welbegrepen collectieve en individuele belangen van de

¹ Pirenne, Henri, *Histoire de la constitution de la ville de Dinant au moyen âge*. Gent, Clemm, 1889.

² Dhondt, Jan, Henri Pirenne: historien des institutions urbaines, *Annali della fondazione italiana per la storia amministrativa*, 3 (1966), p. 81-129 (heruitgegeven met een kritische inleiding door Wim Blockmans in de collectie van Dhondts essays: *Hommes et pouvoirs. Les principales études de Jan Dhondt sur l'histoire du 19e et 20e siècles*. Gent, Fondation Jan Dhondt, 1976, p. 59-119).

stedelingen. Als zoon van een succesvol ondernemer in textiel uit Verviers zag Pirenne in de geschiedenis van de steden van Luik en het middeleeuwse graafschap Vlaanderen een voorafspiegeling van wat het liberale België aan het einde van de negentiende eeuw tot een van de meest vooruitstrevende en welvarende Westerse landen maakte, al gold dat enkel voor wie deel uitmaakte van de economische en politieke elites. Pirennes tijdgenoot Max Weber (1864-1920) zou in zijn beschouwingen over de middeleeuwse stad, waarbij hij vooral de steden van Noord- en Midden-Italië en van de Nederlanden in beschouwing nam, tot zeer gelijkaardige bevindingen komen. Dit geheel van opvattingen spoorde met wat in zowat alle laat negentiende-eeuwse historische tradities bon ton was, door Peter Clark getypeerd als 'town history with a boosterism quality', waarbij steden de fysieke plaatsen waren waarin de moderne samenleving gestalte kreeg. De aura van moderniteit bleef boven elke twijfel verheven tot aan het cataclysm van Wereldoorlog I.³

De directe leerlingen en opvolgers van Pirenne, Hans Van Werveke en François-Louis Ganshof in Gent, Guillaume Des Marez in Brussel, Ferdinand Vercauteren in Luik, hebben de stadshistorische thema's van hun leermeester met veel respect voor diens opvattingen verder behandeld. Het ging daarbij respectievelijk om de werking van de stedelijke middenklasse, het belang van de textielnijverheid en de financiële geschiedenis (bij Van Werveke), om de oudste geschiedenis van de steden en hun territoriale ontwikkeling (bij Ganshof), om de stedelijke instellingen en de eigendomsrechten binnen de steden (bij Des Marez) en om de werking van de stedelijke instellingen en de herhaalde opstanden (bij Vercauteren). Vooral ook in Brussel waar Pirenne, uit ongenoegen over de vernederlandsing van de universiteit van Gent, gedurende de laatste vijf jaren van zijn leven aan de Université Libre les is gaan geven, werd de aandacht voor het thema van de stadsgeschiedenis gecultiveerd, door zijn eerste leerling Guillaume Des Marez en diens navolger Félicien Favresse. Analoge thema's kwamen in de volgende generatie ook in de Leuvense school aan bod. Centraal stonden daarin twee werken die als een model in hun genre hebben doorgewerkt: Raymond Van Uytven met zijn in 1961 gepubliceerde proefschrift over financiën en economie in Leuven, en Herman Van der Wee met zijn twee jaar later uitgekomen driedelige studie over de Antwerpse markt als ankerpunt in de stormachtige economische ontwikkeling die de Europese economie in de zestiende eeuw doormaakte. In diezelfde jaren 1960 richtte de bank die

³ Clark, Peter, The city, in: Peter Burke (ed.), *History and historians in the twentieth century*. Oxford, Oxford University Press, 2002, p. 38.

exact een eeuw voordien was opgericht als bank voor de gemeenten en lokale besturen, het Gemeentekrediet van België, een geschiedeniscomité op, Pro Civitate genaamd, dat zeer actief deze traditie zou uitbouwen. Onder impuls van haar eerste voorzitter, Fernand Vercauteren (van 1960 tot 1977) gaf het comité via prijzen, de organisatie van colloquia, gerichte bronnen-edities en tentoonstellingen richting aan vergelijkend stadshistorisch onderzoek. In 1996 ging het Gemeentekrediet op in de grotere Dexiabank. Hetzelfde jaar werd het laatste Pro Civitate-colloquium georganiseerd, ironisch genoeg over het thema van de verwoesting van steden.

In Nederland verliep een en ander opvallend gelijk: ook daar was de belangstelling voor stadsgeschiedenis al vroeg aangewakkerd, zij het dat de chronologische klemtoon niet op de middeleeuwen viel, maar op de Gouden Eeuw van de Verenigde Provinciën, die gedomineerd werden door de vertegenwoordigers van de regentenklasse uit de grote steden, Amsterdam voorop. Net als in België was het gevaar van een teleologische lezing van de stadsgeschiedenis reëel: de stad, de werking van haar instellingen en de activiteit van haar elites werden vlotjes beschouwd als voorlopers van de triomferende burgerlijke samenleving van de negentiende en vroege twintigste eeuw. De waarden en normen van de moderne burgerij vonden in deze opvatting hun oorsprong in het politieke, culturele en morele optreden van de stedelijke elites uit het verleden. Dergelijke ideeën leven nog door in de huidige debatten over het 'Dutch Miracle' of over het poldermodel, waarin het aparte traject van Nederland wordt vooropgesteld, vaak zonder de directe band met de Zuid-Nederlandse erfenis te bevragen. Ook in Nederland werd echter gaandeweg de benadering van het fenomeen stad opengetrokken door het injecteren van periode-overschrijdend historisch onderzoek met vernieuwende architectuur- en stedenbouwkundige studies en inzichten uit de sociale wetenschappen. Vanaf 2006 liep het onderzoeksprogramma 'Urbanisatie en stadscultuur' onder leiding van de Groningse hoogleraar Ed Taverne, gesubsidieerd door NWO (Nederlandse organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek) en onder andere uitmondend in de collectieve bundel 'Nederland stedenland' (2012). Een andere recente stadshistorische publicatie waarin het accent op de Noord-Nederlandse ontwikkelingen ligt is de in 2010 verschenen bundel 'Waarom mensen in de stad willen wonen', onder redactie van Leo Lucassen en Wim Willems.

Parallel met deze Belgische en Nederlandse ontwikkelingen, vonden de beoefenaars van de stadsgeschiedenis uit de Lage Landen elkaar ook in toenemende mate in internationale gremia zoals de in 1955 opgerichte Commission Internationale d'Histoire des Villes en in de sinds 1989 actieve en bijzonder snel groeiende European Association for Urban History, waar de

inbreng van historici uit de Lage Landen altijd erg belangrijk was en dat ook blijft, zoals de tweejaarlijkse congressen van de organisatie aantonen (in 1992 in Amsterdam, in 2010 in Gent). Het is niet overdreven om te stellen dat de stadsgeschiedenis stevig verankerd is in vooral de Belgische universitaire wereld. Het domein is dan ook sinds 1986 een centraal thema in de door de federale wetenschapsadministratie gelanceerde impulsprogramma's, die onder de benaming Interuniversitaire Attractiepolen (IUAP) / Pôles d'Attraction Interuniversitaire (PAI) vorm geven aan excellentieconsortia.⁴ In de schoot van het langlopende programma gewijd aan stadsgeschiedenis werd – ere wie ere toekomt – in 2002 door Claire Billen het idee naar voren geschoven om gezamenlijk een breed toegankelijke synthese te schrijven. Het boek dat u momenteel in handen heeft is het verre resultaat, na veel overleg en aanpassing, van deze betrachting.

Geografische en chronologische bakens

Het historische gebied van de Lage Landen valt vandaag ongeveer samen met het grondgebied van Nederland en België, met Luxemburg en een grote hap Noord-Frankrijk erbij. In de middeleeuwen ging het om een lappendeken van grote en kleine vorstendommen en heerlijkheden, waarvan de namen met meer of minder accuraatheid doorleven in de huidige provincies, soms zelfs in een gewest (Vlaanderen) of land (Luxemburg). Een echte politieke eenheid tussen deze gebieden was er niet, al komt de unificatie van de meeste vorstendommen onder de Bourgondisch-Habsburgse dynastie vanaf de late veertiende eeuw tot het midden van de zestiende eeuw aardig in de buurt. De ontwikkeling van steden werd weliswaar sterk beïnvloed door de politieke context, ze werd er nooit helemaal door bepaald. Afgezien van enkele jaren (1468-1477) behoorde het prinsbisdom Luik bijvoorbeeld nooit tot het Bourgondisch-Habsburgs complex, maar de contacten met de Luikse steden aan de Maas waren nauw.

Het gebied werd ook gekenmerkt door grote regionale verschillen en ontwikkelingen. Het contrast tussen Namen en Luxemburg aan de ene kant en Holland en Zeeland aan de andere kon moeilijk groter zijn. De eerste

⁴ Het huidige programma IUAP P7/26 "City and Society in the Low Countries (c. 1200-1850). The condition urbaine: between resilience and vulnerability" verenigt volgende partners: Universiteit Gent (coördinator), Universiteit Antwerpen, Université Libre de Bruxelles, Katholieke Universiteit Leuven, Vrije Universiteit Brussel, Université de Namur, Koninklijke Bibliotheek van België, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, Universiteit Leiden en Universiteit Utrecht.

Gewesten in de Nederlanden

twee gewesten behielden met hun geaccidenteerd reliëf en uitgestrekte wouden nog grote stukken ongerepte natuur. De steden bleven er weinig talrijk en van bescheiden proporties. In de andere twee vorstendommen zagen de bewoners zich door de bedreiging van het water genoodzaakt eerst het grootste deel van het gebied droog te leggen en het vervolgens te beschermen door steeds ingewikkelder systemen van waterbeheersing. Hier is er al sedert omstreeks 1300 nauwelijks een lapje grond dat niet door mensenhanden is gevormd. De lage productiviteit van de akkerbouw zorgde er voor een heuse ecologische uitdaging, die ertoe leidde dat bijna de helft van de mensen naar de talrijke stadjes trok.

Dit boek start bij de eerste sterke urbanisatiegolf die, zij het met faseverschillen naargelang van de streek, op gang kwam in de elfde eeuw. Het was deze urbanisatie die in de Lage Landen het natuurlijke landschap omvormde tot één dat primair (her)ingericht was in functie van de behoeften van een stedelijke markteconomie. Schematisch geschetst kan men daarbij gewagen van een langzame geografische verschuiving: de steden in Artesië en Vlaanderen namen het voortouw, maar werden in de vijftiende eeuw ingehaald door de stedelijke kernen in Brabant, terwijl het zwaartepunt in de loop van de zestiende eeuw verschoof naar Holland en Zeeland. Aan het einde van de zestiende eeuw gaf de politieke scheiding tussen de Noordelijke en Zuidelijke gewesten ten gevolge van de Nederlandse Opstand (1568-1648) een nieuwe wending aan de regionale diversiteit. In het Zuiden leidde zij aanvankelijk tot massale emigratie en demografische stagnatie, al is het opvallend hoe veerkrachtig het stedelijk systeem nadien bleef. Feit is echter dat het relatieve zwaartepunt van verstedelijking, economie en militaire macht in de zeventiende eeuw naar het Noorden verschoof. Deze al vaak beschreven divergentie, en de indrukwekkende verdere verstedelijking van Holland in de zeventiende eeuw, was voor de auteurs van dit boek voldoende aanleiding om het eindpunt van hun analyse rond 1600 te leggen, al zal het de aandachtige lezer niet ontgaan dat – spijs het mantra van een ‘Dutch miracle’ – er veel te zeggen valt voor de stelling dat achter de geografische verschuiving toch een grote inhoudelijke continuïteit verborgen gaat.

Het feit dat de Rijn in de Lage Landen zijn mondingsgebied vindt, draagt in aanzienlijke mate bij aan de strategische ligging van de hele regio. Zijn zeer uitgestrekte achterland wordt langs die weg verbonden met de Noordzee en Engeland, een route die door de eeuwen heen van enorm belang is gebleven. Aan de landweg vanuit Keulen naar Brugge, die grotendeels op Romeinse wegen teruggaat, dankt een hele reeks steden zijn bloei, namelijk aan rivierovergangen, met name Sint-Truiden, Zoutleeuw, Tienen en Leuven. In het noorden hing de rol van Nijmegen, Arnhem, en vooral Dordrecht

nauw samen met hun belang in de rivierhandel die in ruime mate de uitwisseling inhield van producten uit het gebied van de Midden-Rijn met die uit de Nederlanden en van overzee. In mindere mate gold dit ook in noordelijke richting voor steden langs de IJssel zoals Zutphen, Deventer en Kampen, waar het contact gelegd kon worden met Noord-Duitse handelsroutes. Veeleer dan politieke grenzen, was het rivierennetwerk dus bepalend voor een zekere mate van eenheid in de Nederlanden. In het zuiden liep overigens de taalgrens dwars door het gebied: Vlaanderen, Henegouwen, Brabant, Luik en Luxemburg telden zowel Germaans- als Romaanstalige gemeenschappen. In de gewone omgang leverde dat echter geen noemenswaardige problemen op: de vertrouwde taal met, en in vele gevallen zelfs de beheersing van meerdere talen vormde immers een belangrijke troef die de burgers konden uitspelen in hun handelscontacten.

In de Nederlanden vertoont de geografie een veelheid aan grote (Rijn, Maas, Schelde) en kleine rivieren die ten gevolge van het geringe verval een diffuus verloop hebben over een uitgestrekt gebied. Dit is een heel ander patroon dan dat van één dominante, zeer lange stroom zoals de Rhône of de Donau: die hebben valleien uitgetekend die soms een smalle corridor van steden vormden maar vaak minder diep of wijds in het achterland doordrongen. In politieke termen geformuleerd: was het langs de valleien nog mogelijk het scheepvaartverkeer vanuit enkele strategische punten te controleren omdat er geen andere doorgang was, in de Nederlanden deden zich vele uitwijkmogelijkheden voor en waren het controleren van mensen en het heffen van tol op het scheepvaartverkeer – of het uitoefenen van regelrechte afpersing – een stuk moeilijker. Bovendien vormden rivieren geen buitengrenzen van de Nederlanden en fungeerden ze maar op bepaalde trajecten als grenzen tussen de vorstendommen. Dankzij de lagere kost van de riviervaart konden grote groepen mensen direct of indirect deelnemen aan interstedelijk verkeer en uitwisseling. De rivieren waren dus een belangrijke factor in de economische en ook culturele openheid van de Nederlanden.

Wellicht om dezelfde redenen was er in de toonaangevende gewesten niet één bepaalde hoofdstad. De middeleeuwse vorsten reisden haast voortdurend rond van hun ene residentie naar een andere, om hun gezag door hun aanwezigheid kracht bij te zetten. Brabant telde vier hoofdsteden – Leuven, Brussel, Antwerpen en 's-Hertogenbosch – die ieder de grootste stad en het gerechtelijk hoofd waren in één van de kwartieren waarin het hertogdom was onderverdeeld. In Vlaanderen domineerden in de twaalfde eeuw de zeven grootste steden, waarvan Atrecht en Sint-Omaars in etappes opgingen in het aan het einde van die eeuw gevormde graafschap Artesië.

Gedrukte kaart van de Nederlanden, 1557.

Dit recent ontdekt kaartfragment is de oudst bekende gedrukte topografische kaart van de Nederlanden. Het zuidoosten ligt bovenaan. De kaart strekt zich ongeveer uit van Calais tot Trier in het zuiden en van Vlieland tot Marburg in het noorden. De steden staan als dichtbebouwde massa's afgetekend in het landschap. Heel prominent zijn de grote rivieren (Rijn, Maas, Schelde) die onderaan een delta vormen die uitmondt in de Noordzee. De kaart werd in 1557 in Utrecht gedrukt door Herman van Borculo. De cartouche is in het Latijn om de kaart een geleerd cachet te geven, maar de namen van de steden zijn allen in het Nederlands.

Aan het begin van de veertiende eeuw werd Waals-Vlaanderen rechtstreeks onder de Franse kroon geplaatst, waardoor ook Dowaaï en Rijsel los kwamen van de overblijvende drie hoofdsteden van Nederlandstalig Vlaanderen, Gent, Brugge en Ieper. Ook zij oefenden diverse vormen van bestuurlijk en juridisch overwicht uit binnen hun kwartier. Toen Waals-Vlaanderen in 1384 als bruidsschat terugviel aan de graven van Vlaanderen van de Bourgondische dynastie behield het niettemin een afzonderlijke bestuurlijke status, waarin Rijsel de hoofdplaats was. Ook in Holland was Dordrecht weliswaar de oudste stad maar zij genoot, mede vanwege haar excentrische ligging in het graafschap, toch niet de positie van een hoofdstad; daarvoor stonden Leiden en Haarlem in omvang en belang toch te zeer op gelijke voet, vooral vanaf de veertiende eeuw. In de praktijk bleken ook Amsterdam, Delft en Gouda frequent te worden geraadpleegd in landszaken, zodat er feitelijk zes relatief grote steden waren.

Omstreeks 1500 groeide de praktijk van één centrale residentiestad als gevolg van de consolidatie van het Bourgondisch-Habsburgse vorstenhuis, dat het gezag voerde over een vrijwel aaneengesloten complex van vorstendommen van Holland tot Luxemburg. Dat was Mechelen, reeds in 1473 uitverkoren als de zetel van centrale instellingen, in het bijzonder een hooggerechtshof. Naast de centrale ligging bood Mechelen het voordeel een kleine heerlijkheid te zijn tussen Vlaanderen en Brabant in, zodat de gevoeligheden van de twee grootste vorstendommen ontweken konden worden. Verdere machtsconsolidatie onder keizer Karel v leidde in 1531 tot de verplaatsing van de hoofdstad der Nederlanden naar Brussel. Op dat moment had ook de verovering van uitgestrekte territoria in het noorden, van Utrecht tot Groningen, de verhoudingen gewijzigd. Overigens bleef Mechelen de zetel van het hooggerechtshof, Grote Raad genoemd, en werd het vanaf 1559 ook die van de aartsbisschop. Ondanks de verdergaande centralisatie van het bestuur, behielden de diverse gewesten en de afzonderlijke steden toch nog steeds veel van hun traditionele privileges en prerogatieven, en kreeg Brussel dus nooit het overwicht dat bijvoorbeeld Parijs en Londen al sedert de twaalfde eeuw genoten ver boven alle andere steden in hun koninkrijk. Des te opmerkelijker is in dit licht de spectaculaire opgang van Antwerpen dat in amper drie generaties uitgroeide van een grote stad tot een metropool. De verklaring hiervoor zal gezocht moeten worden in een combinatie van economische en politieke factoren. Het gezagsgetrouwe Antwerpen werd overigens nooit een belangrijk politiek centrum.

Het naast elkaar bestaan van talrijke kleinere politieke eenheden verhinderde een eenhoofdige centrumvorming, waarbij een uitgestrekt achterland demografisch werd leeggezogen, zoals dat het geval was in Engeland

en Frankrijk. Afhankelijkheid van, en interventies door deze machtige burenen door de Duitse keizer als leenheer over het overgrote deel van de Nederlandse vorstendommen droegen er zeker toe bij dat langdurig verhinderd werd dat zich hier grotere machtsblokken zouden consolideren. Bovendien konden de steden een substantieel gewicht in de schaal werpen, zoals dat voor het eerst spectaculair aan het licht kwam door de opstand van de grote Vlaamse steden tegen hun graaf Willem van Normandië in 1128. In Luik, Brabant en Holland manifesteerde het collectieve politieke verzet van de steden zich pas een of twee eeuwen later op het niveau van het vorstendom, maar ook daar leidde het ertoe dat de vorsten slechts voorwaardelijk konden rekenen op de steun van hun burgerlijke onderdanen. Die deinsden er ook geenszins voor terug om in coalitie met machtige adellijke heren of buitenlandse vorsten (de Engelse koning bijvoorbeeld) het gezag van hun vorst ter discussie te stellen en zelfs tijdelijk uit te schakelen. De macht van de vorst werd in de Nederlanden dus zowel aan banden gelegd door de omringende koningen als door de burgerlijke eisen inzake behoorlijk bestuur. Voor de steden betekende dit dat zij voortdurend beschikten over onderhandelingsruimte om hun eigen positie te beschermen en te verbeteren.

Thematische assen

Er zijn goede redenen om het verhaal van de stedelijkheid te vertellen vanuit het wedervaren van één specifieke stad. Er bestaat immers geen beter alternatief om de vele dwarsverbanden tussen de verschillende sociale, politieke, economische en culturele krachten die op de stad en haar bevolking inwerken aan de oppervlakte te brengen, dan deze te bestuderen op het microniveau. Toch blijft telkens de vraag hoe typisch een stad is voor een bredere regio. Vaak zijn we ook beter ingelicht over de grotere dan over de kleinere steden. De veelheid aan bestaande studies over individuele steden, heeft ons geleid tot een andere, synthetiserende, thematische en voluit comparatieve aanpak. In dit boek staat niet één stad of vorstendom centraal, maar het hele stedelijke netwerk in de Lage Landen. De bias van het vooronderzoek en van de expertises van de individuele auteurs is natuurlijk niet helemaal uit te sluiten en daarom is het relatieve gewicht van Vlaanderen en Brabant groter in de analyse. Daar lag bovendien het zwaartepunt van het stedelijk netwerk in de behandelde periode. We kijken echter ook meer zuidelijk, oostelijk en noordelijk, vooral naar de meest verstedelijkte gewesten, Artesië, Luik, Holland en Zeeland. Sommige hoofdstukken volgen een

min of meer chronologische ontwikkeling, maar juist de complexiteit van het stedelijke fenomeen heeft ertoe genoopt vaak af te wijken van een schools ontwikkelingsperspectief.

De klassieke thematische assen economie, sociaal, politiek en cultuur worden in dit boek aangevuld en op een eigen wijze ingekleed. Zo is het hoofdstuk waarin het politieke handelen van stedelingen centraal staat ('Bien Commun'), minder gericht op de vorming van instellingen en meer op de vertogen die stedelingen – ook zonder directe politieke inspraak – ontwikkelden. Daarnaast is er gekozen voor een belangrijke thematische verruiming. In navolging van de inhoudelijke en methodologische vernieuwingen in het domein van de stadsgeschiedenis krijgen ook de ruimtelijke dimensie en de stedelijke identiteit een volwaardige plaats. Stadsgeschiedenis is niet enkel tijd maar ook ruimte, is een van onze leidende maximes. De beleving van die ruimte, bijvoorbeeld in publieke rituelen, is sterk bepalend gebleken voor de vorming van de identiteit(en) van stedelingen. De concepten van ruimtelijkheid en identiteit zijn intussen goed ingeburgerd in het stadshistorische onderzoek, maar ook twee nieuwere thema's – althans in dit onderzoeksdomein – worden uitvoerig behandeld. Het gaat in de eerste plaats om de materiële cultuur, onlosmakelijk verbonden met het economische verhaal en met de ruimtelijke dimensie van de stad, maar ook inzet van een identiteitspolitiek op het microniveau. In de tweede plaats onderzoeken we de rol van kennis, aan de basis van elk economisch, politiek en cultureel handelen. In dit licht kan de stad als laboratorium en als doorgeefluik worden beschouwd. Alle thema's grijpen op elkaar in en dat geven we ook aan door vele kruisverwijzingen in de hoofdstukken zelf. Wie wil, kan sprongsgewijs lezen, en komt zo misschien nog dichterbij de hartslag van de stedelijke samenleving.

Het primaat van de economie in de geografische ruimte van de Nederlanden kan moeilijk worden ontkend. In het **eerste hoofdstuk** wordt het stedelijke netwerk uitgetekend zoals het zich tussen 1100 en 1600 heeft ontwikkeld. Uitgangspunt is de paradox van 'de grote systeemduurzaamheid in voortdurende verandering' (p. 39). Doorheen het halve millennium verschoven geografische zwaartepunten en werden nieuwe industrieën ontwikkeld maar in feite bleef de aard van het stedelijke netwerk zelf ongewijzigd. Een constante is de sterke rurale basis van de stedelijke economie, qua aanlevering van voedsel en grondstoffen maar vooral ook qua menselijk kapitaal. Voortdurende immigratie was letterlijk een levensnoodzaak voor de stad, al gaf men de voorkeur aan 'nuttige' inwijkelingen, die met hun geschoolde arbeid de plaatselijke economie konden versterken. De robuuste omwallingen die zo sterk het beeld van de middeleeuwse stad bepalen, ver-

hullen dus de realiteit van een gemeenschap met grote groepen nieuwkomers.

In een markteconomie wil men niet enkel mensenstromen maar ook goederenstromen zo efficiënt mogelijk sturen. Steden vormden zich op knooppunten van verkeersroutes, en waterlopen bleven tot de aanleg van spoorwegen de beste transportwegen voor massagoederen zoals graan. Die waren onmisbaar voor iedere vorm van stedelijk leven. In de pre-industriële economie was in de regel een transport via de rivier vier keer goedkoper dan een transport over land. Vooral voor het voedsel dat soms van ver moest worden ingevoerd, voor brandhout en turf, maar ook voor bouwmaterialen was de ligging aan een bevaarbare rivier een belangrijk pluspunt, een goede maritieme aansluiting zelfs een absolute troef. Het transport is daarom een van de structurerende logica's van dit boek. Sprekend is de ontwikkeling van de *gateway*-stad, die diende als centrale schakel tussen het achterland en verderaf gelegen regio's. Bekend is de opeenvolgende centrumfunctie van Brugge in de veertiende en vijftiende eeuw, Antwerpen in de zestiende eeuw en Amsterdam in de zeventiende eeuw. De *gateway*-stad had belangrijke economische maar ook culturele functies, vooral na de reconversie van (voornamelijk) lakennijverheid naar luxe-industrieën.

Deze reconversie gebeurde in de veertiende eeuw en viel samen met de doorbraak van de sociale middengroepen die in dit hele boek een centrale rol zullen spelen. Het gaat hierbij om in ambachten georganiseerde kleine producenten en handelaars, die streefden naar regulering van en controle op de markt en zo tegenwicht boden aan de groep van koopman-ondernemers. Dit betekende – anders dan de oude historiografie het wil – geen rem op innovatie en groei. Of we hier te maken hebben met de 'gouden eeuwen van de handwerker' is een andere vraag. In de eerste plaats stonden de ambachten niet overal even sterk en waren ze vaak intern verdeeld met aan de top een kleine elite van meesters die de lakens uitdeelde. In de tweede plaats was de 'skill premium' – het extra dat geschoolde arbeid oplevert – relatief laag, juist doordat kennis en scholing zo gemakkelijk toegankelijk waren. Raymond van Uytven toonde overtuigend aan dat de meeste kunstenaars die de Bourgondische welvaart in allerhande oogstrelende artistieke voorwerpen vorm gaven nauwelijks meer verdienden dan geschoolde bouwvakkers!

De sociale dimensie krijgt in het **tweede hoofdstuk** de volle aandacht. Centraal staan de opkomst en ontwikkeling van verschillende sociale groepen: de kooplieden en grondeigenaars die de elfde- en twaalfde-eeuwse stedelijke gemeenschappen domineerden, de corporatief georganiseerde middengroepen die in de dertiende en veertiende eeuw steeds sterker op de

voorgond traden, de adel waarvan een deel in de vijftiende eeuw het heerlijke leven inruilde voor het stedelijke. Daarbij gaat de aandacht zowel naar de reële sociale verhoudingen als naar het veranderende discours. Op het eerste zicht kunnen we namelijk een evolutie ontwaren van een harmonieuze 'commune' in de hoge middeleeuwen naar een sterk gepolariseerde samenleving met een bijpassend repressief vertoog over 'goede' en 'slechte' armen in de zestiende eeuw. Maar dit hoofdstuk toont glashelder aan dat we ons moeten hoeden voor dergelijke lineaire visies op de geschiedenis. Sociaal conflict is inherent aan de stedelijke samenleving en politiek, religie en moraal bieden voortdurend nieuwe handvaten om hier mee om te gaan. Ook visies over het gezin en over de positie van de vrouw fluctueerden in functie van de economische noden, waardoor het overigens zeker voor de vroegste periode niet altijd even gemakkelijk is realiteit en vertoog van elkaar te scheiden.

Toch kenden de steden een relatieve stabiliteit en een uiterst taai maar ook soepel sociaal weefsel dankzij de talloze corporaties, van ambachtsgilden tot broederschappen, schuttersgilden en rederijerskamers. De cultuur van de stedelijke middengroepen is het leidmotief in de sociale geschiedenis van de stad in de Lage Landen. De ambachtsmeesters, marktkramers en winkeliers speelden een sleutelrol in de economie. Ze drukten in een reactie op de rijkdom en machtsconcentratie aan de top hun stempel op de politieke dialectiek, ook al zouden ze hun grote ambities in de zestiende eeuw uiteindelijk bekopen met een aanzienlijk machtsverlies. Toch verwierven ze en behielden ze niet onaardige sociale en economische posities. Ze namen erg actief deel aan het sociale en culturele leven dat overigens ook gelegenheden bood voor contacten met de stedelijke elites en zelfs de adel. De aantrekkingskracht van het (stads)adellijke model was in de Lage Landen inderdaad te groot om op eender welk ogenblik in deze periode van een heuse burgersamenleving te kunnen gewagen.

Maar elke 'kwaliteit' produceert ook haar eigen valkuil. Werden de relaties tussen stedelijke elites en middengroepen getypeerd door een bonte en afwisselende mengeling van coalities en fricties, door op- en neerwaartse sociale mobiliteit, feit is dat de middengroepen zelf hebben bijgedragen tot de voortdurende reproductie van sociale ongelijkheden. Hoe krachtig de processen van in- en uitsluiting kunnen zijn, blijkt uit dit hoofdstuk waarin uiteengezet wordt hoe de stedelijke middengroepen een eigen ideologie wisten te creëren die hardvochtig was voor de mensen zonder het nodige economisch, sociaal en cultureel kapitaal. Wie zich de steeds complexer en veeleisender wordende burgerlijke omgangsvormen niet kon eigen maken, kon het in de stedelijke samenleving wel schudden. Kortom, de midden-

groepen zelf waren een belangrijke factor in de inherente sociale polarisatie van de stad in de Lage Landen. Dat er meer nodig is dan economische groei om sociale problemen te laten verdwijnen kan men dan ook leren van de steden van de Lage Landen.

Het janusgezicht van de middengroepen is ook een thema in het **derde hoofdstuk**, waarin de nadruk komt te liggen op hoe een stedelijke samenleving werd opgebouwd. De feitelijke regels van het samenleven staan hier centraal, maar ook de voortdurende strijd om wie deze regels mag (mee) bepalen. De 'bien commun' of het algemeen belang van de stad was een ideologische constructie waarachter iedereen zich kon scharen, maar waaraan verschillende sociale groepen en ook individuele machtsspelers een heel andere invulling gaven. Hier komt ook de fundamentele spanning tussen stad en vorst aan bod, die zo kenmerkend is voor de Lage Landen. De steden in de Nederlanden waren geen stadstaten zoals hun Noord-Italiaanse tegenhangers. Hoewel de grotere centra een sterke autonomie nastreefden, bleven ze zowel mentaal als feitelijk verbonden met het vorstelijk gezag, eerst van de onderscheiden graven en hertogen en vanaf de vijftiende eeuw van de Bourgondische, later Habsburgse machtshebbers. Het republicanisme kreeg pas rond 1600 een praktische toepassing in de Noordelijke Nederlanden, weliswaar als onvoorzien gevolg van de Nederlandse Opstand (1568-1648).

In de vijfhonderd jaar die daaraan voorafgingen werd veeleer dan een duidelijke ideologie een repertoire uitgebouwd waarmee stedelingen van verschillende rang en stand aan de slag konden. Verschriftelijking speelde daarin een sleutelrol. Historici neigen nogal eens de rol van het schrift te overschatten, omdat ze nu eenmaal hulpeloos zijn zonder geschreven bronnen. De doorbraak van het schrift (en de volkstaal) in de administratie vanaf de dertiende eeuw – denk maar aan de duizenden chirografen – is echter zo overweldigend dat het als graadmeter van stedelijkheid kan worden genomen. Ook literaire teksten volgden quasi in parallel, met de dertiende-eeuwse Jacob van Maerlant als een vroeg voorbeeld. Men heeft lang nogal laatdunkend gedaan over het niveau van het laatmiddeleeuwse dichtwerk, maar dat is natuurlijk geheel naast de kwestie: juist de functionaliteit van deze moraliserende berijmde teksten bepaalde hun succes. Hier wordt aangetoond dat deze teksten ook uitdrukkelijk politiek konden zijn, met dien verstande dat het middengroepenprofiel van vele dichters en rederijkers ervoor zorgde dat ze tegelijkertijd de sociale groep boven en onder hen de les spelden zonder zelf ooit de revolutie te prediken.

Daarmee kan ook het revolutionaire potentieel van de steden in de Lage Landen sterk worden gerelativeerd. Opstanden, oproeren en opstootjes

waren er vaak genoeg, maar de bedoeling was zelden om de sociale orde of het vorstelijk gezag omver te werpen. Geweld was doelgericht en een laatste redmiddel in een veel groter repertoire aan acties. Het was een aanklacht tegen slecht bestuur en een roep om meer medezeggenschap. Die ruimere politieke inspraak is er in de eerste plaats in het Zuiden gekomen; opnieuw kan de veertiende eeuw als een sleutelperiode worden gezien. Zo kunnen we het 'Dutch Miracle' in perspectief plaatsen: de formele politieke participatie was aanzienlijk ruimer in de laatmiddeleeuwse steden van Vlaanderen en Brabant dan in de zeventiende-eeuwse Republiek.

In het **vierde hoofdstuk** wordt de identiteitsvormende functie van religie verkend. Het algemeen belang werd door de tijdgenoten namelijk stevast ook in religieuze termen begrepen. Toch is de Kerk als machtsfactor te lang genegeerd geweest in het stadshistorische onderzoek. In de middeleeuwse standenideologie – kerk, adel, burgerij – lijken eerste en laatste stand weinig met elkaar te maken te hebben. Nochtans speelde het instituut Kerk een niet te veronachtzamen rol bij de verstedelijking, het meest zichtbaar in het geval van bisschopssteden. In omgekeerde zin was er vanaf de dertiende eeuw een zeer belangrijke invloed van steden op de ontwikkeling van religieuze orden en bewegingen, zoals de bedelorden en de begijnen en vanaf de late veertiende eeuw ook de Moderne Devotie, een specifiek fenomeen van de Nederlanden. Het was letterlijk een kwestie van geven en nemen: de stad voorzag de religieuzen van aalmoezen, werk en een publiek, en in ruil daarvoor brachten zij God naar de stad en spanden ze een spiritueel baldakijn over de stedelijke gemeenschap.

De institutionalisering van het stedelijke corporatieve systeem diende overigens ook spirituele doeleinden. Gilden van kooplieden en handwerkers, broederschappen en later ook schuttersgilden en rederijerskamers, waren essentieel religieuze organisaties, met een sterke nadruk op het bidden voor de overledenen. Zo werd de zorg voor de stedelijke gemeenschap over de grens tussen leven en dood getild en werd een illusie van continuïteit gecreëerd in een zwaar gefragmenteerde samenleving. De corporatieve gedachte kreeg vanaf de late dertiende eeuw ook vorm in de grote stadsprocessies, die pretendeerden de eenheid in verscheidenheid van de stedelijke gemeenschap te verbeelden. De meeste verdwenen om politieke, religieuze of economische redenen in de loop van de vroegmoderne tijd, maar het is intrigerend vast te stellen dat een aantal – zoals de Heilig-Bloedprocessie in Brugge – een quasi ononderbroken geschiedenis hebben tot op vandaag. 'Invented traditions', jazer, maar juist de plasticiteit van de stedelijke ideologie kan als een constante worden beschouwd.

Opvallend is opnieuw hoe sterk de corporatief georganiseerde kleinhan-

delaars en warenproducenten bepalend waren in het uittekenen van een stedelijke religieuze cultuur die heel typerend was voor de Nederlanden. Broederschappen en ommegangen waren natuurlijk niet uniek maar wel de manier waarop deze binnen het bredere stedelijke netwerk werden geactiveerd. Ook de creatieve omgang met religieuze stof, die onder andere leidde tot de opkomst van de rederijerskamers, was bijzonder. Die droeg bij tot een vroege maar kritische receptie van de Reformatie. Stedelingen gaven er de voorkeur aan hun eigen spiritueel pad uit te tekenen, wat kon variëren van lauw tot fervent katholiek of protestants. Dat laatste was niet naar de zin van de centrale overheid die de hardnekkige pogingen om de Bourgondisch-Habsburgse erflanden katholiek te houden, echter moest bekopen met het verlies van de noordelijke gewesten. Door de faseverschillen in de verstedelijking en de sterkere profilering van de middengroepen in het Zuiden, waren er al eerder manifeste verschillen in de religieuze cultuur van Noord en Zuid, maar die voorspelden geenszins de uiteindelijke uitkomst rond 1600 van een calvinistisch Noorden en een katholiek Zuiden.

De stedelijke ideologie kreeg niet alleen vorm in geschreven regels en mondelinge afspraken, in wekelijkse preken en jaarlijkse religieuze feesten, maar uitdrukkelijk ook in de bebouwde ruimte. In het **vijfde hoofdstuk** wordt de stad als ruimtelijk object ontleed. Onder invloed van de 'spatial turn' wordt niet enkel gekeken naar de praktische functionaliteit van gebouwen, pleinen en bruggen, maar ook naar hoe deze telkens tot stand kwamen als gevolg van een lokale politieke machtsstrijd of van veranderende sociale verhoudingen. Economische infrastructuurwerken, militaire versterkingen, stadhuisen en belforten, gebedshuizen en hospitalen: alle zijn het resultaat niet van een rationeel besluitvormingsproces maar van voortdurende negotiatie en zelfs 'bricolage'. Zo komen de thema's uit de vorige hoofdstukken samen in concrete, tastbare casussen.

Steden zijn herkenbaar door hun geconcentreerde bebouwing. In de vroegste fase ging het echter vaak om een vrij losse verzameling van kleine nederzettingen. Een stad moest dus letterlijk in elkaar worden gepast door het bouwen van bruggen, het aanleggen van grote marktplaatsen en hallen en in een volgende fase ook het optrekken van monumentale gebouwen als belforten, stadhuisen, stadswagen en dergelijke meer. Zo werden ontmoetingsplaatsen gecreëerd waar de stedelingen hun gemeenschappelijke identiteit konden beleven, of het nu ging om markttransacties of politieke onderhandelingen en rituelen. Omwallingen vormden op het eerste zicht het sluitstuk, maar die bleken vaak te ruim of te eng, en konden in dat laatste geval (on)bedoelde grenzen optrekken in de stad, bijvoorbeeld door wijken af te sluiten. Want net zo goed als bouwwerken in de stad konden ver-

enigen, konden ze verdelen. Laat ons niet vergeten dat de imposante gotische kerken verbonden waren aan parochies die de stad in wel afgelijnde spirituele eenheden opdeelden. Opvallender nog is hoe hospitalen vaak voorbehouden waren voor een specifieke groep in de stad, bijvoorbeeld een bepaald ambacht. Daarmee wordt de eerder gemaakte opmerking, dat de sociale middengroepen vaak schaamteloos het eigen corporatief belang vooropzetten, alweer bewezen.

Het middeleeuwse bouwpatrimonium biedt vandaag de dag een van de belangrijkste toeristische troeven van de Lage Landen en is voorwerp van hedendaagse stedelijke trots. De consternatie over de bouw in 2012 van een moderne stadshal tussen het belfort en de gotische Sint-Niklaaskerk in Gent spreekt boekdelen. We mogen echter niet vergeten dat wat we nu als middeleeuws beschouwen dat vaak maar in beperkte mate is. De bouw- en restauratiecampagnes geïnspireerd door de negentiende-eeuwse 'herontdekking van de middeleeuwen' zijn bekend – en berucht. Maar representatieve gebouwen zoals belforten, stadhuizen en kerken werden ook daarvoor voortdurend verbouwd en aangepast aan nieuwe noden. Een ruimtelijke benadering van de stadsgeschiedenis daagt dus ook uit onze bredere denkkaders bij te stellen.

Op een aantal patricische stenen en adellijke stadspaleizen na is nauwelijks iets overgebleven van de duizenden huizen die in de vaak nauwe straten en steegjes het uitzicht van de stad bepaalden. Een groot deel ervan was uit hout opgetrokken en werd met mondjasmaat doorheen de eeuwen door stenen bouwsels vervangen. Deze huizen, vaak met open werkplaatsen of winkels, waren nochtans de plekken waar het sociale en economische leven van velen zich in hoofdzaak afspeelde. Sommige stedelingen waren eigenaars (van huis en/of grond), maar velen moesten als huurders manoeuvreren op een fluctuerende immobiliënmarkt. Maar zowel bewoners van ruime panden als van krappe kamertjes probeerden van hun huis een thuis te maken, zoals in het **zesde hoofdstuk** rijkelijk wordt gedocumenteerd.

Daarmee positioneert dit hoofdstuk zich uitdrukkelijk in het debat over de consumptierevolutie. In de late middeleeuwen kwamen er in de steden van de Lage Landen een toenemende vraag naar en aanbod van consumptiegoederen. Meubels, kledij, tafelgerei en dergelijke meer werden gediversifieerder in vorm, materialen en afwerking. Dat proces lijkt zich vooral te hebben afgetekend in centrumsteden als Brugge en Antwerpen. Opvallend was echter vooral de brede sociale inbedding van de materiële cultuur in de laatmiddeleeuwse Nederlanden. In functie van ieders geldbeugel kwamen er varianten van de meer luxueuze objecten op de markt, tot goedkope schilderijtjes toe. Ook golden er in de Nederlanden geen beperkende weel-

dewetten op kledij (of faalden pogingen daartoe), wat erop wijst dat de samenleving minder strikt sociaal gereguleerd en letterlijk bonter was dan in de omringende regio's. Dat leidde tot het toenemende belang van 'savoir vivre'. Als er geen formele regels zijn en sociale scheidingslijnen gemakkelijk kunnen worden overschreden in materiële zin, wordt het juiste gedrag immers de maat waaraan iemands positie en aanzien in de stad worden afgemeten.

De voortdurend veranderende modes en het steeds groeiende belang van de binnenhuisinrichting in het dagelijkse leven boden langs de vraagzijde ook een antwoord op de economische uitdagingen waarmee de traditionele lakensteden in Vlaanderen, Brabant en Holland in de late middeleeuwen af te rekenen kregen. Ze zorgden immers voor een zich steeds diversifiërende economie waarin een brede waaier van consumptiegoederen ontwikkeld werd. Een aanzienlijk deel daarvan werd op de thuismarkt, binnen het stedelijke netwerk zelf dus, geconsumeerd. De steden van de Lage Landen waren bovendien ook bijna vijfhonderd jaar lang prominente exporteurs van (semi-) luxegoederen. Hun afzet bereikte heel Europa, en later ook de Nieuwe Wereld.

Aan de basis van de stedelijke economie in de Lage Landen stond een sterke scholing van brede lagen van de bevolking. In het **zevende hoofdstuk** wordt daarom de rol van opleiding en kennis onder de loep genomen. Het lager onderwijs was toegankelijk voor velen, ook meisjes. De Kerk bleef daarin steeds een belangrijke speler, maar de steden stimuleerden ook andere, vaak particuliere initiatieven. In functie van economische mogelijkheden en het verwachtingspatroon van de ouders, kon het lager onderwijs gevolgd worden door een opleiding in handelsscholen of Latijnse scholen, eventueel nog bekroond met een universitaire vorming. Veel belangrijker in kwantitatief opzicht was echter de leertijd in ambachten, die steeds meer gereguleerd werd, onder andere door de introductie van de meesterproef.

Daarbij kan ook een toenadering tussen theorie en praktijk worden vastgesteld. Op de wetenschappelijke revolutie was het nog even wachten, maar het is opvallend hoe een deel van de ambachtsslieden zich naar de zestiende eeuw toe herdefinieerden als beoefenaars van de 'vrije kunsten'. Het ging hierbij om de hooggespecialiseerde meesters uit de luxe-nijverheden die de receptie van de Renaissance en het humanisme koppelden aan een sterk zelfbewustzijn. Velen waren ook actief als rederijkers en waren zo via zowel hun artisanale als literaire producten zeer aanwezig in de publieke ruimte. Ook de drukpers speelde een belangrijke rol bij de circulatie van kennis. En als fysieke locus kan naast de drukkerij-uitgeverij ook het hof niet worden

vergeten. Dit centrum van besluitvorming, maar ook van kunst en wetenschap, was in de Nederlanden een essentieel stedelijk fenomeen.

Dit alles kan worden gelezen als een economisch succesverhaal. In de Nederlanden ontwikkelde zich een echte kenniseconomie, met een groot aandeel van geschoolde arbeid in zowel industrie, handel als administratie. Deze ligt aan de basis van de vele economische, politieke, culturele en materiële vernieuwingen die in de verschillende hoofdstukken worden behandeld. Een aantal kanttekeningen, zoals de beperkte 'skill premium', zijn hogerop al gemaakt. Wie de maat van de lonen in het midden van de zestiende eeuw neemt, kan niet anders dan vaststellen dat ze tot de hoogste van Europa behoorden. Maar het is niet waarschijnlijk dat de hoofdelijke inkomens, in vergelijking met de hoogtijdagen van de Vlaamse en Brabantse lakennijverheid, op dat ogenblik echt veel hoger lagen. Fundamenteeler is echter de vraag of opleiding en onderwijs ook emancipatorisch werkten. De relatief grote kwantitatieve omvang van de sociale midden-groepen is zeker deels te danken aan de ruime verspreiding van kennis en de grote toegankelijkheid van scholing. Voor een deel van de mannelijke bevolking was het effect ook in veel directere zin voelbaar, zoals voor die meesters die befaamde ondernemingen uitbouwden of die juristen die carrière maakten in de vorstelijke administratie. Voor de meesten echter was de sociale mobiliteit, zowel opwaarts als neerwaarts, wellicht beperkt. En we moeten er ons tot slot bewust van zijn dat onderwijs ook disciplinerend kan werken. Dit is het meest manifest in het geval van de armenscholen die, overigens vaak met matig succes, de productiviteit van de arme bevolking moesten opkrikken zonder veel bekommernis om het welzijn van het individu.

Het weze duidelijk, dit boek is in de eerste plaats een sociale geschiedenis van de steden in de Lage Landen. Deze is de uitkomst van de inherente tegenstellingen eigen aan deze regio. In een gebied met sterke steden en sterke heren, was van stadstaten nooit sprake. De grote industrie- en handelssteden waren bovendien ingeweven in een dicht laken van kleine stadjes. De korte opgang van Antwerpen niet te na gesproken bleef een echte metropooldynamiek uit. Veeleer was er een graduele verschuiving van zwaartepunten, grosso modo van Zuid naar Noord. In de eerste grote groei-fase tussen de elfde en dertiende eeuw, wist de koopliedenklasse een grote macht en rijkdom te vergaren. Maar in de lange veertiende eeuw waren de ambachten aan zet en werd de basis gelegd voor de opmerkelijke rol van de sociale middengroepen in economie, politiek en cultuur. Armoede en sociale tegenstellingen zouden hierdoor echter nooit verdwijnen en als gevolg van het demografisch herstel zelfs acuter worden in de zestiende eeuw, op

een moment dat de middengroepen zich het sterkst cultureel manifesteerden. Maar dat is natuurlijk een al te sterke vereenvoudiging van het verhaal, dat zich zal ontplooiën in de volgende bladzijden.

Selectieve bibliografie

- Billen, Claire & Marc Boone, *L'histoire urbaine en Belgique: construire l'après-Pirenne entre tradition et rénovation*, *Città & Storia*, 5 (2010)1, p. 3-22.
- Blockmans, Wim, *Metropolen aan de Noordzee. De geschiedenis van Nederland, 1100-1650*. Amsterdam, Bert Bakker, 2010 (zie het discussiedossier in *BMGN – Low Countries Historical Review*, 127 (2012)2, p. 75-96).
- Blok, Dirk Peter, Walter Prevenier, Daniel Jeen Roorda et al. (eds.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden*. Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1977-1983, 15 vol.
- Boone, Marc, *Cities in late medieval Europe: the promise and curse of modernity*, *Urban History*, 39 (2012), p. 329-349.
- Clark, Peter, *European Cities and Towns, 400-2000*. Oxford, OUP, 2009.
- Clark, Peter (ed.), *The Oxford handbook of cities in world history*. Oxford, OUP, 2013.
- Davids, Karel & Jan Lucassen (eds.), *A Miracle Mirrored. The Dutch Republic in European Perspective*. Cambridge, CUP, 1995.
- Lucassen, Leo & Wim Willems, *Waarom mensen in de stad willen wonen, 1200-2010*. Amsterdam, Bert Bakker, 2010.
- Pirenne, Henri, *Les villes et les institutions urbaines*. Parijs, Alcan, 1939, 2 vol.
- Prak, Maarten & Jan Luiten van Zanden, *Nederland en het poldermodel. De economische en sociale geschiedenis van Nederland, 1000-2000*. Amsterdam, Bert Bakker, 2013 (zie het discussiedossier 'The Netherlands and the Polder model' in *BMGN – Low Countries Historical Review*, 129 (2014)1, p. 90-133).
- Taverne, Ed, Len de Klerk, Bart Ramakers & Sebastian Demski (eds.), *Nederland stedenland. Continuïteit en vernieuwing*. Rotterdam, naio10 uitgevers, 2012.
- Weber, Max, *The City*. New York, Free Press, 1958 (deel van *Wirtschaft und Gesellschaft*; kritische ed.: *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie*. Tübingen, Mohr-Siebeck, 1956).

Websites

www.cityandsociety.be (IUAP network City and Society in the Low Countries)

www.eauh.eu (European association for Urban History)

www.historiaurbium.org (Commission internationale d'histoire des villes)

Academia Press

HOOFDSTUK I

Economische dynamiek: verstedelijking, regionale complementariteit en Europese roeping

WIM BLOCKMANS, BERT DE MUNCK & PETER STABEL

Duurzaamheid en verandering: de specifieke ontwikkeling van stedelijke netwerken in de Nederlanden

Vanaf de elfde eeuw werd de stad een tastbaar element in de economische ontwikkeling van de Lage Landen. Tot in de zeventiende eeuw was de urbanisatiegraad er aanzienlijk hoger dan in de rest van Europa, met uitzondering enkel van Noord- en Midden-Italië. Hoe is die uitzonderlijke en langdurige stedelijke dichtheid te verklaren? Overal hing de omvang en de groei van steden af van de productiecapaciteit van het platteland. In de aanvangsfase bood schapenteelt in de kustvlaktes de mogelijkheid om een exportgerichte textielnijverheid op gang te brengen, die tot in de jaren 1960 een belangrijke component is gebleven van de Vlaamse economie. Die ene factor van de inlandse wolproductie, die overigens al gauw aan belang inboette, volstaat echter niet als verklaring voor de duurzame kracht van de stedelijke economie. Daarnaast maakte de verkeersgeografische situatie in de deltagebieden van Schelde, Maas en Rijn het mogelijk om de bevoorrading van de steden aan te vullen door invoer van basisvoedsel en grondstoffen uit verder af gelegen gebieden die vervolgens kon geruild worden tegen de eigen hoogwaardige producten en diensten. Het is opmerkelijk hoe

dynamisch de stedelijke economieën in de Lage Landen zich hebben aangepast aan de veranderende omstandigheden. Van de twaalfde tot de zeventiende eeuw vormden zij, in complementariteit met Italië, het kerngebied van de Europese economie. Daar was niet alleen de bevolkingsdichtheid uitzonderlijk hoog, maar ook de concentratie van kapitaal en menselijke deskundigheden. Deze rol konden de steden alleen spelen dankzij hun onderlinge netwerken, hun intense uitwisseling met de rurale omgeving en met de markten op grotere afstand.

Voor de vroegste periodes bestaat de meest simpele methode om greep te krijgen op het verstedelijkingsproces erin om plaatsen in kaart te brengen die specifieke stedelijke rechten hebben verworven. Dit biedt het voordeel van de helderheid door de toepassing van één criterium, en het staat toe om tempoverschillen in de verstedelijking en de ontvoogding van burgers tegenover feodale heren in verschillende streken vast te stellen. Talloze Vlaamse steden beschikten al omstreeks 1100 over een vorm van zelfbestuur. In het graafschap Holland daarentegen dateren de oudste overgeleverde teksten van stadsrechten uit 1220 voor Haarlem (gebaseerd op het Leuvense via dat van 's-Hertogenbosch uit 1195), 1254 voor Dordrecht en 1266 voor Leiden. Al die plaatsen hadden zich toen al geruime tijd ontwikkeld als steden. Rond 1300 genoten een twintigtal Hollandse plaatsen formele stadsrechten.

Tegen de methode die uitgaat van stadsrechtverleningen pleiten evenwel de zeer grote inhoudelijke verschillen tussen de oudste privileges. Het alleroudste stadsrecht in heel Europa is dat van Hoei, gelegen aan de Maas in het prinsbisdom Luik, dat in 1066 de rechten van domeinheren over hun naar de stad gevluchte horigen inperkte. Ook toen in de twaalfde eeuw het recht van de stad Namen aan een aantal andere plaatsen werd verleend, klonk het rurale karakter er nog sterk door, bijvoorbeeld in het voorschrift dat een boer met een ploeg een hoofdelijke cijns van twee stuivers zou moeten opbrengen. Veel van de oudste stedelijke privileges zijn bovendien niet schriftelijk vastgelegd en golden als gewoonterecht dat pas in een later stadium werd opgetekend. Hierdoor bestaat er soms een aanzienlijke discrepantie tussen onze documentatie en de rechten zoals die gedurende een voorafgaande periode feitelijk van kracht zijn geweest. Een andere, en veel belangrijker kloof, is die tussen de tekst en de werkelijkheid: lang niet alle geprivilegieerde steden zijn inderdaad uitgegroeid tot belangrijke bevolkingsconcentraties met complexe stedelijke functies.

Daarom is het nodig om, van zodra mogelijk, de bevolkingsaantallen in de beschouwing te betrekken. Veel meer dan stadsrechten bieden die een weerspiegeling van de levensvatbaarheid en dynamiek van een stad. Statis-

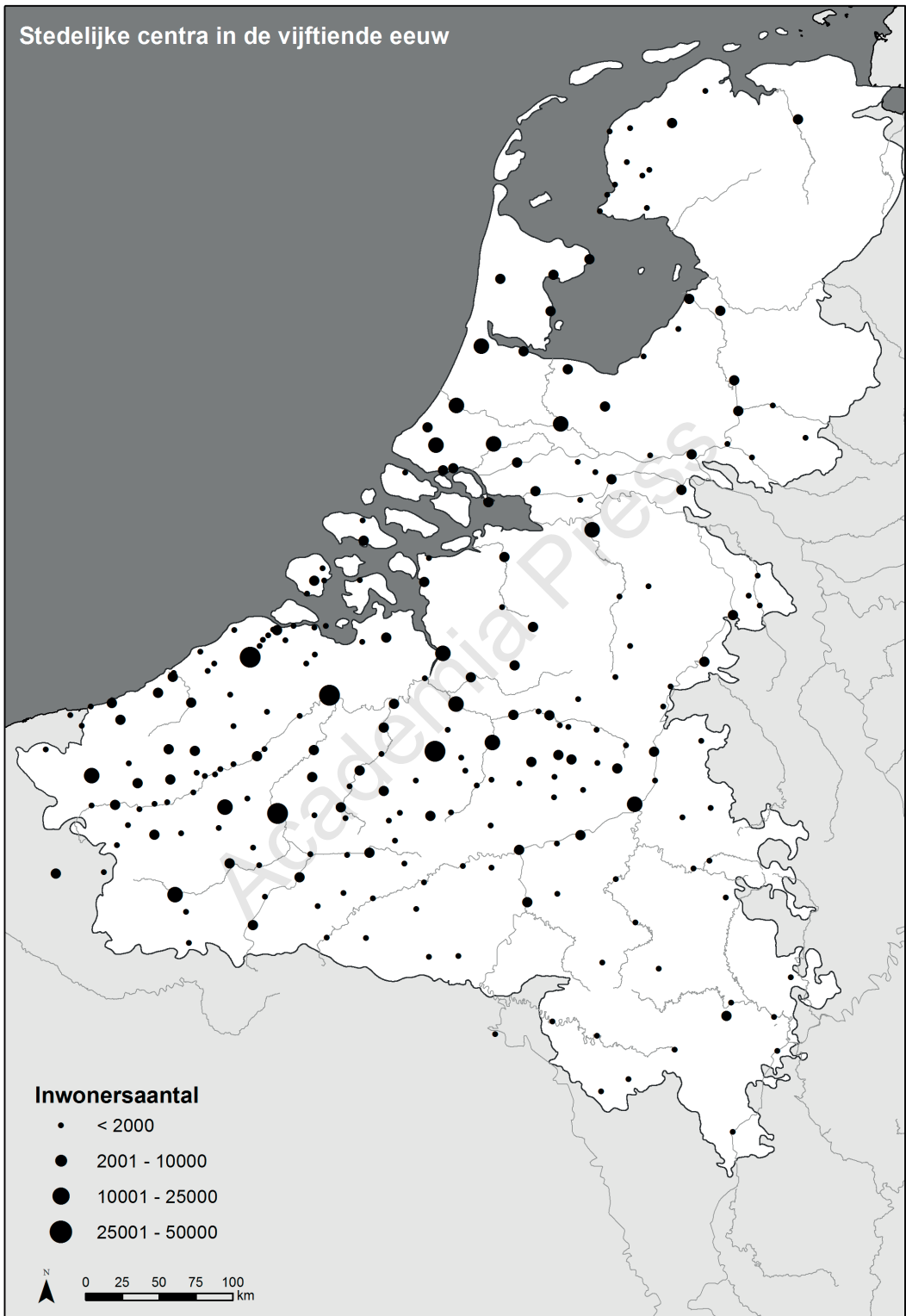
tische gegevens zijn echter voor de middeleeuwen uitermate schaars en fragmentarisch, zodat het pas voor het einde van de vijftiende, in sommige regio's zelfs pas voor het begin van de zestiende eeuw mogelijk is om de bevolking min of meer betrouwbaar te schatten. Van de ongeveer 2,6 miljoen mensen die in deze periode in de Nederlanden leefden, woonde ongeveer één op drie in een stad. Dit gemiddelde stemt aardig overeen met de situatie in de meest bevolkte vorstendommen Vlaanderen, Brabant, Henegouwen en Luik. Een uitschieter naar boven vormde het graafschap Holland, waar in 1514 niet minder dan 44% van de 254.000 inwoners stedelingen waren. Veel lager lag de verstedelijkingsgraad in Artesië en Luxemburg, met respectievelijk 20 en 12% stedelingen. Ook de bevolkingsdichtheid varieerde heel sterk: zij was veruit het hoogst in Vlaanderen, waar 72 mensen leefden per km²; in Holland waren dat er 63, in Henegouwen 40 en in Brabant 39.⁵

Tussen bevolkingsdichtheid en urbanisatiegraad bestond een duidelijk verband. In de meeste gevallen bracht een hoge stedelijke dichtheid ook een hoog aantal inwoners per vierkante kilometer op het platteland teweeg. De logica hiervan is tweeledig: enerzijds groeit de stadsbevolking in de eerste plaats door immigratie uit de directe omgeving, een straal van 50 kilometer; anderzijds streefden stedelingen er vanzelfsprekend naar in de onmiddellijke nabijheid in hun levensbehoeften te voorzien. Hierdoor trokken stedelijke markten de teelt van hoogwaardige land- en tuinbouwproducten op gang, die vaak veel arbeid vereisten en dus een dichte bewoning meebrachten. In de omgeving van steden vonden bovendien diverse ambachtelijke activiteiten plaats als afgeleiden van de behoeften van de markt. Dit gebeurde in sommige gevallen omdat de lagere lonen op het platteland het voor de ondernemers rendabel maakten laagwaardige werkzaamheden uit te besteden, zoals het spinnen en het weven van eenvoudige textielproducten. Voor andere bedrijvigheden was de band met het land dan weer doorslaggevend, zoals de steenbakkerij, de kalkbranderij op basis van schelpen, zoutwinning, turfgraverij, het bleken van linnen, het vlechten van riet en de touwslagerij.

De relatie van veel en grote steden gekoppeld aan een hoge bevolkingsdichtheid gold bij uitstek in Vlaanderen en op de Brabantse as Leuven-Brussel-Mechelen-Antwerpen, waar relatief grote steden op ongeveer 20 kilometer, een spreekwoordelijke boogscheut, van elkaar lagen. In Holland

⁵ Ter vergelijking de huidige cijfers voor de provincies Zuid-Holland 1265, Noord-Holland 1018, Antwerpen 598, Vlaams-Brabant 503, Oost-Vlaanderen 472, West-Vlaanderen 366, Henegouwen 343, Waals-Brabant 342, Luxemburg 59.

Stedelijke centra in de vijftiende eeuw

daarentegen was de bevolkingsdichtheid eveneens zeer hoog, maar bleven de steden tot omstreeks 1500 relatief bescheiden in omvang: de grootste – Leiden, Haarlem, Delft en Amsterdam – kwamen nog niet uit boven de 12 à 14.000 inwoners. Pas toen Amsterdam vanaf 1530 de kern ging vormen van een nieuw maritiem netwerk gericht op de verbinding van de Oostzee met de Noordzee en de Atlantische kusten, steeg haar bevolking geleidelijk naar 30.000.

Het is echter in de Maasvallei dat zich de eerste grote doorbraak van een stedelijk netwerk in de Nederlanden voltrok. Als een parelsnoer ontwikkelden commerciële en ambachtelijke kernen zich langs de loop van de rivier: Namen, Hoei, Dinant, Luik en Maastricht. En ook langs die andere verkeersader, de Rijn en de Rijndelta, groeide het stedelijk weefsel op het ritme van de rivierhandel van Dordrecht over Nijmegen tot Keulen. Een ander snoer van stedelijke commerciële kernen ontstond aan de IJssel en de Zuiderzee met Kampen, Zwolle en Deventer als de belangrijkste kernen. Vanaf de vijftiende eeuw werden al deze riviersteden duidelijk overvleugeld door de groei van de Brabantse en Hollandse netwerken.

De grootste steden lagen echter in Vlaanderen, waar op het demografische hoogtepunt omstreeks 1300 de omvang van de grootste industriestad in de regio, Gent, geschat wordt op ruim boven de 65.000 inwoners, die van het meer op handel georiënteerde Brugge boven 45.000, en textielsteden als Ieper, Rijsel en Dowaai om en nabij 30.000. In de onmiddellijke omgeving lagen nog andere steden die in die tijd op de Europese schaal als groot mogen worden betiteld, met ongeveer 20.000 inwoners, namelijk Sint-Omaars en Atrecht in Artesië, Valenciennes in Henegouwen en de bisschopsstad Doornik. Door hun ligging aan de Schelde en haar bijrivieren en hun verbinding met de Noordzee behoorden deze centra tot de economische ruimte van Vlaanderen. De Brabantse steden bereikten iets later een dergelijke omvang, maar vanaf de veertiende eeuw groeiden ook Leuven, Brussel, Antwerpen, Mechelen en 's-Hertogenbosch uit tot kernen met 25.000 tot 30.000 inwoners. Na 1480 stak Antwerpen alle andere steden van Noordwest-Europa zelfs voorbij en overschreed de Scheldestad als eerste na Parijs omstreeks 1560 de symbolische kaap van 100.000 inwoners, een schaal die in Europa op dat moment slechts door een vijftal steden werd gehaald.

Jan de Vries berekende een maat om de stedelijke dichtheid op Europese schaal uit te drukken (het 'stedelijke potentieel'), los van politieke grenzen. Daarbij ging hij alleen uit van steden met tenminste 10.000 inwoners, waarvoor hij het bevolkingscijfer en de afstand tot andere grote steden in een formule vatte die een maatstaf oplevert van het globale stedelijke interactiepotentieel in een bepaalde regio. Voor de periode rond 1500 concludeerde

hij dat de Zuidelijke Nederlanden een dichtheid haalden die 80% bedroeg van de hoogste in die tijd, namelijk die van Venetië en haar achterland. Zulke waarde werd verder alleen bereikt in de Noord-Italiaanse Po-vlakte en in de directe omgeving van Napels. De regio van Parijs haalde ruim 50%, overal elders lag de stedelijke dichtheid beduidend lager. Volgens deze methodiek waren de Zuidelijke Nederlanden, met de Maas als grens, dus het meest geurbaniseerde gebied buiten Italië.

De perifere gebieden waren heel wat minder verstedelijkt. In het rurale Henegouwen kwamen nog een aantal centrale plaatsen tot ontwikkeling, zoals bijvoorbeeld Bergen en Valenciennes, met een zekere industriële activiteit in textiel en metaalbewerking. In vorstendommen als Luxemburg, Loon, grote delen van Gelre, Drenthe, Overijssel en Groningen bleef de verstedelijking echter beperkt. Enkel de vanouds op handel en scheepvaart met de Duitse Hanze georiënteerde Friese stadjes aan de Zuiderzee zoals Harderwijk, Elburg, en Stavoren trokken ook commerciële functies aan, maar in vergelijking met de hoge vlucht die de Hollandse en West-Friese haven- en haringstadjes in de late middeleeuwen namen, bleef die dynamiek beperkt.

Alles bij elkaar hebben diverse onderzoekers voor de late middeleeuwen in Europa ongeveer 150 steden geteld met een bevolking van 10.000 inwoners en meer. Hiervan lagen er omstreeks 1500 zeker 25 in het toch relatief beperkte gebied van de Nederlanden. Bovendien bestond de eigenheid van het verstedelijkingsproces in de Nederlanden er net in dat er ook een heel groot aantal kleine en middelgrote stedelijke kernen met inwoneraantallen tussen 2.000 en 10.000 tot ontwikkeling kwamen. Alleen al het Nederlands-talig deel van het graafschap Vlaanderen telde in de late middeleeuwen een vijftigtal kleinere steden naast de drie hoofdsteden Gent, Brugge en Ieper.

Het verstedelijkingsmodel in de Nederlanden is dan ook heel anders tot ontwikkeling gekomen dan elders in Europa. De politieke evenwichten die moesten worden gezocht tussen stad en vorstelijke staat hebben verhinderd dat een stadstaat-model vergelijkbaar met Firenze, Venetië of andere steden in Midden en Noord-Italië tot ontplooiing kon komen of dat een echt dominante politieke hoofdstad zich kon ontpoppen tot hiërarchisch hoofd, zoals dat met Parijs en Londen, en later ook met Napels, Madrid of Berlijn is gebeurd. Ook de allocatie van economische activiteiten heeft niet geleid tot concentratie van alle functies in één dominante stad. Hoewel de handelssteden Brugge in de veertiende en vijftiende eeuw, Antwerpen in de zestiende en Amsterdam een eeuw later in vele opzichten dominant waren in hun regio en soms zelfs ver daarbuiten, bleven ook andere steden belangrijk als economische knooppunten of als productiecentra. Het is dus essentieel

om de ontwikkeling van deze evenwichten en vaak complementaire stedelijke functies chronologisch te volgen.

Dat het stedelijk systeem in de Nederlanden steeds gekenmerkt werd door het naast elkaar bestaan van verschillende dominante kernen, hangt ongetwijfeld ook samen met de bevoorradingsproblematiek en de beperkingen van de landbouw. De grootste bevolkingsconcentraties ontwikkelden zich immers *niet* in de vruchtbaarste landbouwgebieden, zoals dat bijvoorbeeld wél het geval was voor Parijs en het *Ile de France*. Gent en Antwerpen werden omgeven door zandgronden, Amsterdam lag te midden van uitgedolven veenlanden. Deze paradox wijst op het primaat van de vervoerseconomie boven de landbouweconomie: de optimale verbindingen voor de scheepvaart maakten de uitzonderlijk sterke groei mogelijk van de steden die voldoende meerwaarde creëerden om hun voedsel en grondstoffen over langere afstanden te laten aanvoeren. De grote opkomende staten van de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd konden de bevoorrading van grote bevolkingsconcentraties in hun hoofdsteden opleggen met ver doorgedreven niet-economische dwang. Maar in de Nederlanden slaagde geen enkele vorstenmacht er in om de autonome groei van steden duurzaam te beheersen. De eerste stedelijke kernen in de zuidelijke Nederlanden groeiden aanvankelijk in nauwe samenhang met de landbouweconomie en de regionale handel langs de rivieren. De ontwikkeling van een grootschalige textielindustrie verstoorde dit patroon al in de elfde en twaalfde eeuw. Kleinere handelsnederzettingen werden overvleugeld door de industriële expansie in een aantal steden in Artesië en Vlaanderen. De aantrekkingskracht van vroege groeiers als Atrecht, Rijsel, Gent, Sint-Omaars, Dowaaï, Brugge en Ieper overschreed al snel het kader van de regio. Deze steden bleven de stedelijke hiërarchie lang domineren, maar een tweede industrialisatiegolf zorgde al vanaf de dertiende eeuw voor concurrentie. Kleinere marktstadjes als Oudenaarde, Aalst, Diksmuide, Armentières en Poperinge ontwikkelden in Vlaanderen eveneens industriële activiteiten en ontpopten zich zo tot geduchte concurrenten voor de ondernemers in de grotere steden. Ook regionale marktsteden als Sint-Winoksbergen of Veurne, en steeds meer ook gespecialiseerde kleinere steden (denk aan vissers- en havensteden als Duinkerken, Nieuwpoort en Sluis, en zoutverwerkende steden als Hulst of Biervliet) kwamen tot ontwikkeling.

In de andere regio's deden zich gelijkaardige ontwikkelingen voor, zij het met enige vertraging. Het vroege stedelijk netwerk langs de Maas kreeg in het Noorden een vervolg en tegelijk tegenhanger langs de Rijn, IJssel en Waal. De stedensystemen die in Brabant en later ook in het graafschap Holland tot ontwikkeling kwamen kenmerkten zich tot in de vijftiende eeuw

al evenzeer door een veelvoud van steden met ongeveer gelijke omvang. Ze waren economisch van elkaar afhankelijk en vonden geleidelijk aansluiting bij interregionale en internationale handelsnetwerken. De dichtste concentratie lag wellicht in de as Antwerpen-Brussel (ook vandaag nog de meest verstedelijkte zone in België). Hoewel in de dertiende en veertiende eeuw nog duidelijk kleiner dan de grote Vlaamse en Artesische steden, groeiden vooral Mechelen, Brussel en Leuven al snel uit tot belangrijke textielproductiecentra. In hun zog kwamen ook kleinere steden tot ontwikkeling, zodat vooral het westen van Brabant net als Vlaanderen een lappendeken werd van economisch vaak heel complementaire markt- en industriesteden. Een eeuw later voltrok dezelfde ontwikkeling zich in het graafschap Holland, eerst rondom de handelsstad Dordrecht in Zuid-Holland, vervolgens ook in het door de graven van Holland gepacificeerde Noord-Holland (Leiden, Haarlem, Delft, Amsterdam).

Het verstedelijkingsproces kende dus een duidelijke chronologische en geografische lijn, met het Maasland, Artië en Vlaanderen als voorlopers en Brabant, Holland-Zeeland en het IJsselgebied als volgers. Eenmaal ontplooid, bleven de interne verhoudingen opmerkelijk stabiel, en ze bleven dat in feite tot op de dag van vandaag. De enige fundamentele aanpassing kwam er pas met de tweede grote verstedelijkingsgolf tijdens de negentiende-eeuwse industrialisatie en de opkomst van stedelijke kernen in vooral de Noord-Franse steenkool- en textielgordel en de Belgische en Zuid-Nederlandse industriële bekkens met hun steenkoolontginning en textiel- en metaalnijverheden. Deze opmerkelijke duurzaamheid kan naast evidente padafhankelijke elementen zoals de aanwezigheid van stedelijke infrastructuur en woningen voor een groot deel worden verklaard door de geografische voordelen verbonden aan de ligging in het mondingsgebied van grote rivieren, die telkens ook een doorgeeffunctie van goederen- en kapitaalstromen hebben gestimuleerd.

Dit verhinderde uiteraard niet dat individuele steden te kampen hadden met economische achteruitgang, zelfs soms met ineenstorting. Ieper was in de vroegmoderne tijd nog maar een schim van de trotse middeleeuwse industriestad met het grootste hallengebouw van heel Europa. Hetzelfde lot was ook de oude Brabantse hoofdstad Leuven beschoren, die enkel dankzij de in 1425 opgerichte universiteit een zeker belang wist te behouden. De grote handelssteden Dordrecht en Brugge na 1500 en Antwerpen na 1585 verloren hun belangrijkste functie, terwijl de hoofdsteden Brussel en Den Haag een steeds grotere rol gingen spelen. Maar deze verschuivingen, hoe opvallend ook, veranderden uiteindelijk zeer weinig aan de gedecentraliseerde en op complementariteit afgestemde aard van het stedelijke systeem.

Het is deze paradox, de grote systeemduurzaamheid in voortdurende verandering, die de essentie van het stedelijk systeem in de Lage Landen is blijven kenmerken. Om deze paradox te duiden en te verklaren, zal in het vervolg van dit hoofdstuk gepeild worden naar drie processen die de economische ontwikkeling van de steden in de Nederlanden hebben vormgegeven: de verstedelijkingsgraad en de regionale dimensie, de interregionale relaties, en tot slot de organisatie van de stedelijke economie zelf.

Ten eerste moet de sterke urbanisatie worden gekaderd in de context van de pre-industriële economie als breder geheel. Ten tweede zou de sterke urbanisatie niet mogelijk zijn geweest zonder een heel sterke interregionale dimensie. De strategische ligging aan de benedenloop van de Rijn en de Maas, twee van Europa's belangrijkste transportassen in deze periode, en van de IJssel, Schelde en Leie die richting gaven aan de regionale handelsstromen, heeft de structuur van het stedelijke netwerk op een bepalende manier vormgegeven. Ten derde moet worden ingegaan op de manier waarop groepen producenten en handelaren de 'stedelijke economie' hebben vormgegeven via instellingen zoals de gilden van kooplieden en ambachten of via hun greep op het stedelijke beleid zelf. Centraal staat daarbij de hypothese dat er een overgang plaatsvond van een relatief 'vrije markt' gedomineerd door de zogenaamde koopman-ondernemers naar een vanaf de veertiende eeuw (vooral in Vlaanderen en andere Zuidelijke vorstendommen) grotendeels door ambachtsgilden gereguleerde en gecontroleerde markt.

Regionale dynamieken: stad en platteland

De verstedelijkingsgraad in de centrale regio's van de Nederlanden lag vanaf de twaalfde eeuw ver boven wat elders in Europa als plafond gold. Dit veronderstelt uiteraard een specifieke verhouding met het omliggende platteland. Steden waren, zoals gezegd, immers voor hun voortbestaan (voeding, grondstoffen, migratie) afhankelijk van hun rurale omgeving. Die omgeving moest niet alleen in staat zijn die bevoorrading te garanderen. De industriële en handelsontwikkelingen maakten het ook noodzakelijk dat het achterland werd ingeschakeld in handel en productie. Daarbij dient de vraag te worden gesteld of deze integratie op lange termijn groei genereerde of dat het platteland eerder in zijn ontwikkeling werd geremd door op ongelijke machtsrelaties gebaseerde vormen van exploitatie.

Stedelingen moesten bevoorraad worden met voedsel (in eerste instantie graan, het basisvoedsel, naast groenten, zuivel, vis, en vlees) maar ook met allerlei grondstoffen. Hout, (bak)steen, turf, vlas, wol, leder enzovoort lie-

Pieter Aertsen, *De keukenmeid*, 1559.

Hoewel het schilderij wellicht een illustratie is van de relatie tussen een beschouwend en een actief leven, is het ook een commentaar op de rol van de vrouw in de samenleving en in het gezin. De positie van vrouwen in het economische leven van de steden van de Lage

Landen veranderde voortdurend. Sinds ambachtsgilden in de late middeleeuwen de zelfstandige activiteit van vrouwen in de meer gespecialiseerde productieprocessen hadden verzwakt, waren deze vrouwen vooral actief in de detailhandel, in de dienst en in andere beroepen met een lage status.

© Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, Brussel / foto: J. Geleyns / Ro scan

ten toe om huizen te bouwen en te verwarmen, en om industrieën te bevoorraden. Dergelijke economische relaties tussen stad en platteland waren al vanaf het begin van het verstedelijkingsproces cruciaal. Zeker, heel wat van de vroegste stedelijke kernen waren tot ontwikkeling gekomen als kleine handelsnederzettingen aan de oevers van Maas, Schelde, Dender, Zenne en Leie. Maar even opvallend is dat een burcht, domaniaal centrum of een grote kerkelijke instelling nooit veraf was. De vroegste steden in de Zuidelijke Nederlanden waren wellicht gegroeid uit kernen die instonden voor de bevoorrading van die traditionele feodale domeinen en abdijen met hun concentratie van ambachtslieden, kleine handelaars en vervoerders. Stedelijke nederzettingen waren in eerste instantie markten en verstrekkers van allerlei goederen en diensten voor hun achterland. Ze creëerden markten voor goederen die in de regio anders minder gemakkelijk zouden kunnen worden verspreid.

Maar het waren niet alleen goederenstromen die de relaties tussen steden en hun achterland vorm gaven. Minstens even belangrijk waren de mensen die heen en weer bewogen tussen de stad en het platteland. Demografisch werden steden in de premoderne tijd immers getypeerd door een sterfteoverschot. Het relatief hoge aantal alleenstaanden, de iets hogere gemiddelde huwelijksleeftijd en het lagere gemiddeld aantal kinderen per gezin zorgden ervoor dat er in steden doorgaans meer mensen stierven dan geboren werden. Om op peil te blijven, laat staan te groeien, waren steden daarom afhankelijk van immigratie. Er is jammer genoeg bitter weinig bekend over de omvang van de voortdurende stroom nieuwkomers die in de stad hun heil, en vooral de hoop op een betere toekomst trachtten te vinden. Schaarse belastinglijsten of bevolkingstellingen, zoals die in Ieper in de vroege vijftiende eeuw, tonen alvast grote aantallen alleenstaanden en dienstbodes. Vooral meisjes lijken de weg te hebben gevonden in de dienst van meer gegoede stedelijke huishoudens. Vaak ging het om jonge vrouwen die voor een kortere periode uit het omliggende platteland kwamen om vervolgens terug te keren en zich te vestigen in hun geboortestreek, de zogenaamde levenscyclusmigratie. Maar vele inwijkelingen bleven ook hangen, trouwden in de stad en vonden er ander werk. In de vroegmoderne periode was vaak meer dan de helft van de stedelijke bevolking van elders afkomstig en wellicht was dat voor de middeleeuwse stad ook zo.

Over één bepaald type van migratie zijn we beter ingelicht, met name de immigratie van geschoolde arbeiders, die vaak de ambitie hadden om als ambachtsmeester door te dringen tot de stedelijke middengroepen. Nieuwkomers die in de late middeleeuwen lid wilden worden van één van de stedelijke ambachtsgilden dienden immers ook poorter te worden van de stad

en daarvoor een financiële bijdrage te leveren (zie hoofdstuk 3). Dankzij de registratie van de intredegelden in de poortersboeken of de stadsrekeningen zijn er vandaag sporen van de inwijking van een deel van de geschoolde arbeiders. Deze migratie toont alvast het enorme potentieel van steden als opleidingscentra voor geschoolde arbeid en vakexpertise. De grootste groepen nieuwkomers kwamen immers uit de onmiddellijke omgeving van de stad. De grote meerderheid van de inwijkende metselaars en timmerlui, leerlooiers en touwslagers, kuipers en schrijnwerkers, wevers en vollers, en ook allerlei detailhandelaars, werd gerekruteerd in dorpen binnen een straal van twintig kilometer rond de stad. In vele gevallen was de stad van aankomst dus geen al te vreemde en nieuwe omgeving voor de migrant. Wel nam dit rekruteringsgebied toe met de omvang van de stad. Steden in de top van de stedelijke hiërarchie – zoals Brugge in de veertiende en vijftiende eeuw en Antwerpen in de zestiende eeuw – trokken veel meer inwijkelingen aan uit andere steden en andere vorstendommen. Grote stromen tijdelijke migranten en permanente inwijkelingen ontmoetten elkaar in de stad, al onderhielden ze vaak intense banden met hun plaats van herkomst. Het is wellicht niet toevallig dat in de textielsteden Oudenaarde of Kortrijk zelfs vrij arme inwoners bij hun overlijden grondbezit hadden in de omgeving van de stad, wellicht als een onderdeel van hun (geërfd) familiepatrimonium.

Die nauwe band tussen stad en platteland was overigens wederzijds. Hoe kon het ook anders in gebieden met verstedelijkingscoëfficiënten die vaak 25 % ruim overschreden? Boeren werden afhankelijk van stedelijke markten in een steeds verder gemonetariseerde economie. Zelfs de zogenaamde *peasants* van Binnen-Vlaanderen – kleine boeren die omwille van de egalitaire erfdeling (waarbij de erfenis gelijk over de kinderen werd verdeeld) op steeds kleinere bedrijfjes moesten overleven – waren genoodzaakt zich ‘commercieel’ op te stellen en delen van hun agrarische productie naar de markt te brengen. Waar dit niet langer volstond om te overleven, trachtten ze hun schaarse gezinsinkomen op te trekken door huisnijverheid. Vanaf de vijftiende eeuw was dat steeds meer het weven van linnen of in de kustgebieden een combinatie van visserij met een boerenbedrijfje. Op het platteland bestonden overigens ook tal van mogelijkheden om in loondienst seizoensgebonden arbeid te verrichten zoals turfgraven, mandenmaken, jagen op waterwild en niet te vergeten: de levensnoodzakelijke waterstaatswerken aan grachten, kanaaltjes, sluizen en dijken. In veel Hollandse, Zeeuwse, Vlaamse en Friese kustplaatsen was de scheepsbouw bovendien een belangrijke activiteit die een groot aantal nevenbedrijven aantrok.

Vanaf de twaalfde en dertiende eeuw zien we allerlei vormen van specia-

lisatie ontstaan. Voedergewassen moesten de groei van de veestapel mogelijk maken om zo aan de stijgende stedelijke vraag naar vlees tegemoet te komen. Soms werd deze specialisatie ook ingegeven door ecologische omstandigheden. Door veenontginning (turf was met hout de belangrijkste leverancier van energie) en door de inklinking van de waterhoudende bodem waardoor die na bedijking en drooglegging aan volume verminderde, werd vooral in Holland en Zeeland heel wat van de gewonnen landbouwgrond al snel onbruikbaar voor akkerbouw en was men gedwongen over te schakelen op veeteelt en zuivelproductie. De stedelijke markten verzekerden daarbij trouwe afname van steeds hoogwaardiger voedsel. De grote vraag naar landbouwgoederen in dit verstedelijkte gebied heeft zo een proces van specialisatie en regionale complementariteit gestimuleerd. Terwijl textielproductie bleef domineren in het Zuiden, was het Noorden meer gericht op scheepvaart en voedingsproducten. Een aanzienlijk deel van de productie van turf, bier, zuivelproducten, vlees en gekaakte haring werd overigens verscheept naar de grote steden in Vlaanderen en Brabant. Zware grondstoffen en het noodzakelijke basisvoedsel werden dan weer van buiten het kerngebied ingevoerd en aangevuld. Wol kwam uit de Britse eilanden en Castilië, hout uit het Rijnland en het Balticum, graan uit Noord-Frankrijk en later het Oostzeegebied, natuursteen en metalen uit de gebieden langs de Maas en de Rijn, en wijn vooral uit de Rijnvallei en uit West-Frankrijk. De handel kreeg na de steden ook het platteland in zijn greep.

Toch is dit proces van regionale complementariteit niet altijd ingegeven door winstmaximalisatie of vrije keuze. In Binnen-Vlaanderen hadden heel wat boeren weinig andere keuze dan migreren naar de stad of een aanvullend inkomen bij elkaar harken door in de kalme periodes van het landbouwseizoen aan een weefgetouw te gaan zitten. Hun vrouwen en dochters werden bovendien vaak ingeschakeld als spinsters voor de stedelijke wolnijverheid. Nergens wordt dit proces mooier geïllustreerd dan in Holland. De karige Hollandse gronden konden immers nooit voldoende voedsel, in het bijzonder broodgraan, opbrengen om ruim 100.000 stedelingen te voeden. Hun overleven hing al sedert de veertiende eeuw af van de invoer van graan, uiteraard liefst uit een zo dicht mogelijke omtrek en langs waterwegen. Eerst werd graan gehaald uit Zeeland en aanvankelijk ook nog wel uit het noorden van Brabant, vervolgens verder stroomopwaarts de Rijn op en uit Westfalen. De dichtbevolkte vorstendommen Vlaanderen en Brabant moesten voor hun zeer grote steden eveneens voortdurend graan invoeren uit omliggende streken, in het bijzonder uit Henegouwen en Artesië. Van daar kon het gemakkelijk stroomafwaarts verscheept worden. Dat laatste betekent dat daar voor de Hollanders, mede vanwege de geringere toegan-

kelijkheid, nog weinig te halen viel. Vandaar dat zij het in de vijftiende en zestiende eeuw nog verder zochten, in Picardië en desnoods in jaren van hoge prijzen nog verder zuidwaarts. In de zestiende eeuw werd in sterk toenemende mate rogge voor de Amsterdamse markt aangevoerd vanuit Pruisen langs de Oostzee (nu Baltische zee).

Graan was het basisvoedsel, waarvan behalve brood ook bier werd vervaardigd. Schaarste aan dit ene strategische product bracht een hele keten van handelsrelaties op gang tussen naburige regio's, en geleidelijk aan ook met verderaf gelegen streken. Deze onderlinge verwevenheid hield ook wederzijdse afhankelijkheid in, want verstoringen in één gebied sorteerden automatisch effecten in een ander. Alleen door de compenserende uitwisseling tussen de gewesten kon de hoge verstedelijkingsgraad in de meest bevolkte gewesten in stand worden gehouden.

Marktafhankelijkheid, complementariteit van economische activiteit en in veel gebieden ook de combinatie van agrarische en industriële productie, zorgden er bovendien voor dat voor de meeste plattelanders in de Nederlanden de stad altijd dichtbij was. Voor velen was ze ook een voortdurende factor in de zoektocht naar inkomen en goederen. De migratiestromen zorgden er bovendien voor dat er altijd wel een familielid in een nabije stad woonde en werkte. Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat deze nauwe band ook institutioneel werd vormgegeven. Door de zogenaamde hoofdvaart – de overdracht van rechtszaken aan de schepenen van een grotere stad – fungeerden stedelijke rechtbanken als kenniscentra voor de kleinere heerlijke en dorpsinstellingen. Door buitenpoorter te worden zochten heel wat plattelanders bovendien de bescherming op van de stedelijke rechtspraak. Dankzij het buitenpoorterschap konden ze in hun eigen streek of dorp genieten van een quasi-stedelijk juridisch statuut en bijvoorbeeld ook ontsnappen aan allerlei heerlijke verplichtingen (zie hoofdstuk 3). In Binnen-Vlaanderen, gekenmerkt door een grote verspreiding van huisnijverheid, kende dit statuut een enorm succes. Gent kon heel wat buitenpoorters rekruteren in maar ook buiten haar eigen kwartier, maar het zijn de middelgrote industriesteden Kortrijk, Oudenaarde, Aalst en Geraardsbergen die in de late middeleeuwen in het eigen achterland de grootste aantallen buitenpoorters telden. In de dorpen in de onmiddellijke omgeving van Kortrijk of Oudenaarde was haast iedereen buitenpoorter, en ook verder van de stad verwierven zeker de meer welstellende boeren dit juridische statuut. Steden concurreerden in deze regio vaak met elkaar om de grootste aantallen buitenpoorters. Zelfs in kleine marktstadjes als Deinze of Tielt waren er naast eigen poorters ook een groot aantal Gentse en Kortrijkse buitenpoorters.

Steden oefenden ook effectief macht uit op het platteland. Kapitaalkrach-

tige stedelingen investeerden in turfontginningen en bosbouw, ze financierden de productie van bouwmaterialen en bezaten in grote mate ook land buiten de stad. Bovenal participeerden ze in de financiële markten door renten (een vorm van langlopend hypothecair krediet) op de landbouwbedrijven aan te kopen. Terwijl heel wat boeren op die manier door schuldoopbouw hun grond kwijt raakten, opteerden stedelingen vaak voor de veilige economische *return* van rente-inkomen en voor de status van grondeigenaar in plaats van risicodragende investeringen. Daardoor hebben ze ongetwijfeld ook een rol gespeeld in de transformaties die bijvoorbeeld in Kust-Vlaanderen leidden tot grotere pachtbedrijven.

Dit was geen zuiver economisch proces. De grote Vlaamse steden zouden allerlei vormen van marktdwang hebben ontwikkeld, waardoor commerciële ontwikkelingen op het platteland werden gehinderd en surplus-extractie werd gestimuleerd. Ontluikende industriële ontwikkelingen op het platteland werden vaak zelfs *manu militari* gestopt – met raids op industriële districten of kleine stadjes waar concurrerende activiteiten in de textielnijverheid aan de gang waren. Over de impact van de regelingen die in dit plaatje passen bestaat echter weinig eenstemmigheid. De periodes waarin stedelijke militieleden ongestoord weefgetouwen in de dorpen en kleinere steden vernietigden om hun lakenmonopolies te verdedigen waren alleszins kort. En ze vonden ook plaats in de periode van moeilijke omschakeling naar luxe-textiel in de vroege veertiende eeuw (zie hieronder). Vast staat dat de steden, ook in het Zuiden, de industriële ontwikkeling op het platteland en in de kleinere steden nooit hebben kunnen tegenhouden. Toen vanaf de vijftiende eeuw de exportmarkten voor goedkoop textiel opnieuw groeiden, ging de grootste dynamiek juist uit van het West-Vlaamse platteland (waar wollen lakens werden vervaardigd). Intussen nam ook in Zuidelijk Vlaanderen en delen van Henegouwen en Brabant de linnennijverheid op het platteland steeds grotere dimensies aan.

Een belangrijk institutioneel instrument lijken de stapelrechten te zijn geweest, dat is de verplichting om goederen langs een bepaalde stad te vervoeren en daar ook op te slaan en te koop aan te bieden. De succesvolle stapelprivileges waren zonder uitzondering gericht op interregionale of zelfs internationale handel en betroffen goederen zoals wijn (Dordrecht, Damme) of haring (Damme en heel wat havenstadjes aan de kusten). Maar de invloed ervan was niet noodzakelijk negatief voor andere plaatsen. Dat bijvoorbeeld in de late middeleeuwen heel wat kleinere vissersdorpen en -stadjes (zoals Blankenberge en het recent opgegraven Walraversijde) wegwijnden ten voordele van grotere visserssteden met een betere haveninfrastructuur (Duinkerken, Nieuwpoort, Oostende) heeft alvast weinig met deze stapel-

rechten te maken. Zelfs vormen van institutionele marktdwang voor bijvoorbeeld broodgranen waren bovendien allesbehalve algemeen en nauwelijks effectief. De grote inspanningen die de Leden van Vlaanderen, de drie grote steden Gent, Brugge en Ieper, zich telkens moesten getroosten om tijdens periodes van schaarste de vrije handel van graan aan banden te leggen en export te verbieden, getuigen alvast van de moeilijkheden om institutionele dwang ook effectief op te leggen. In gebieden waar omwille van laattijdige groei geen steden tot ontwikkeling waren gekomen in de middeleeuwen (bijvoorbeeld het Land van Waas tussen Gent en Antwerpen of het centrum van het Land van Aalst in Rijks-Vlaanderen) ontwikkelde zich wel rurale marktactiviteit (Lokeren, Sint-Niklaas, Zottegem), zonder dat stedelijke marktrechten hierop enige invloed konden uitoefenen.

Het bekendste stapelprivilege is ongetwijfeld de Gentse lastbreuk voor graanhandel via de rivieren Leie en Schelde geweest. Dit privilege betrof vooral de import van tarwe uit Picardië, Artesië en Waals-Vlaanderen (de levenslijn van het stedelijk netwerk tot de komst van Pruisische rogge), eerder dan de controle van het eigen achterland. De meest verstedelijkte gebieden in de Nederlanden waren afhankelijk van deze invoer. De Gentse lobby van graanhandelaars en ambachtelijk georganiseerde schippers slaagde er niettemin in om – dankzij de sterke politieke positie van Gent in het graafschap Vlaanderen – graantransport en graanhandel grotendeels te monopoliseren. Die politiek was zelfs zo succesvol dat de curve van de graanprijzen in Gent in crisisperiodes veel minder geaccidenteerd verliep dan elders in de regio. Wanneer in de late vijftiende eeuw de invoer van Noord-Frans graan in het gedrang kwam en Baltisch graan belangrijker werd, verschoof het zwaartepunt van de graanbevoorrading echter naar Amsterdam. En hoewel minder gebonden aan de institutionele dwang van stapelrechten, geraakte ook hier de graanhandel stilaan in de handen van een specifieke groep handelaren en transporteurs, die evenmin aarzelden om mogelijke concurrenten soms zelfs gewapenderhand uit te schakelen. De Duitse Hanzekoopliden, die tot de late middeleeuwen het handelsverkeer tussen de Oost- en de Noordzee hadden gecontroleerd, zouden de nieuwe concurrentie van Hollandse schippers maar al te snel aan den lijve ondervinden. Kortom, de impact op de plattelandseconomie van de instroom van (relatief goedkoop) graan moet bijzonder groot zijn geweest en moet de keuzes van agrarische bedrijven in de Nederlanden sterk hebben beïnvloed. Maar of dit nu door formele stapel- en transportprivileges is tot stand gekomen of door marktwerking, de effecten (en de resulterende machtsposities) waren grotendeels gelijk.

Kruispunt van Noord-Europa. Handel en vervoer in de late middeleeuwen en de lange zestiende eeuw

De grote vlucht die het verstedelijkingsproces in de Nederlanden heeft genomen, houdt vooral verband met de ontwikkeling van een handelsnetwerk dat toeliet om voor de industriële productie van de Lage Landen een uitweg te vinden naar klanten in heel Europa (en vanaf de zestiende eeuw ook in de Nieuwe Wereld). Het vervoer over water ging weliswaar doorgaans trager dan dat over land, maar het was veel goedkoper – in de regel slechts een vierde van de landtransportprijzen. Welnu, door de gemakkelijke en relatief goedkope aanvoerroutes langs de rivieren en kusten, konden niet alleen luxeproducten maar vooral ook essentiële massagoederen eenvoudig worden verscheept. Bovendien was de landbouw door de bodemgesteldheid in bepaalde regio's als het ware gedwongen om zich te specialiseren en te commercialiseren, waardoor de economische actoren nog meer op interactie, tot ver buiten de grenzen van de Nederlanden, aangewezen waren. De kerngewesten voerden ambachtelijke producten uit zoals de beroemde textielwaren, bier en gespecialiseerde luxegoederen. De betrokken kooplieden hadden al vanaf het ontstaan van het stedelijke netwerk een dominante positie verworven in het politieke en economische bestel en zouden deze, ondanks de sociale emancipatie van handwerkers en industriële ondernemers in de dertiende- en veertiende-eeuwse ambachtsgilden, ook grotendeels behouden tot het einde van de achttiende eeuw.

Centraal in de handelsoontwikkeling van de Lage Landen staat de *gateway*-stad, die fungeerde als schakel voor de uitvoer van producten uit het achterland en de aanvoer van producten waar in het netwerk zelf een tekort aan was. Vanaf de dertiende eeuw wierpen Brugge en in mindere mate ook Dordrecht zich op als zo'n knooppunt, Antwerpen deed dit vanaf de late vijftiende eeuw, en vanaf de zestiende eeuw nam geleidelijk ook Amsterdam die functies waar. Als poorten naar de buitenwereld, stonden *gateway*-steden aan de top van de commerciële hiërarchie. Brugge werd de markt voor het Nederlandse textiel en bepaalde zo de interne industriële en stedelijke netwerken tot in Artesië, Henegouwen, Brabant en Holland. *Gateway*-steden groeiden uit tot concentratiepunten van kapitaal, vraag (buitenlandse kooplieden en de belangrijke thuismarkt), distributie van afgewerkte producten en grondstoffen, en *last but not least* kunde en kennis (zie hoofdstuk 7). Gezien het steeds hoogwaardiger karakter van de exportnijverheid werd *know-how* steeds belangrijker, zodat het geen verwondering hoeft te wekken dat Brugge, Antwerpen en Amsterdam als hiërarchisch hoofd van het stedelijk netwerk tegelijkertijd ook voorlopers waren in de ontwikkeling van luxe- en veredelingsnijverheden.

Brugge was als handelsstad vanaf de veertiende eeuw een knooppunt van maritieme handel geworden voor de Duitse Hanze en voor Italiaanse en Iberische kooplieden. Zij verzamelden in de Zwinstad om de riskante transcontinentale weg doorheen Frankrijk en Duitsland te vermijden. Als ware *network makers* namen ze het merendeel van de Brugse handel voor hun rekening. Onveiligheid, politieke conflicten en duurdere vervoerssystemen over land maakten immers de zeeroutes in deze periode relatief voordelig ondanks de aanzienlijk grotere afstand. Brugge, dat als handelsstad ook al eerder prominent aanwezig was geweest op de jaarmarkten van Champagne, was in staat om haar financiële- en handelsinfrastructuur aan deze nieuwe omstandigheden aan te passen. De stad liep voorop in Noordwest-Europa als het ging om de introductie van nieuwe handelstechnieken en commerciële instituties.

Met die dominante *gateways* waren kleinere steden verbonden die voor bepaalde producten zelf een knooppunt vormden van hiërarchisch ondergeschikte netwerken. Dit was ongetwijfeld het geval voor Rijsel en Gent met hun achterland van productiecentra van laken en linnen. Sommige van die ondergeschikte knooppunten lagen in meer agrarische gebieden, zoals de handelssteden aan Maas en Rijn, Deventer aan de IJssel en 's-Hertogenbosch, dat verbonden was met de Maas. Het laatmiddeleeuwse Brugge is een typevoorbeeld van hoe een *gateway* nauw verbonden was met hiërarchisch ondergeschikte consumptie- en bevoorradingsnetwerken. Dit zorgde er paradoxaal genoeg voor dat de grote steden, waaronder Brugge zelf, steeds meer concurrentie ondervonden van de kleinere industriële stadjes in Vlaanderen, Brabant en Holland. Knooppuntsteden ontwikkelden immers een complexe marktinfrastructuur waardoor toegang tot kapitaal, productmarkten en grondstoffen efficiënter en goedkoper werd. Dat steeds meer steden, ook kleinere, zich op de uitvoer van laken richtten, hing bijgevolg samen met de distributiemogelijkheden via nieuwe handelssystemen in Europa.

In de loop van de vijftiende eeuw vond er een ommekeer plaats. Grotere en beter controleerbare staatsverbanden maakten de transcontinentale routes opnieuw voorspelbaarder en goedkoper. En net zoals in de twaalfde en dertiende eeuw in de Champagnestreek was gebeurd, konden ook de jaarmarkten hiervan profiteren, nu vooral in Centraal Duitsland, met Frankfurt-aan-de-Main als de belangrijkste. De lagere bevolkingsdichtheid en de grote afstand tot de zeehavens maakten de jaarlijkse concentratie van vraag en aanbod daar nog langer rendabel dan in het Westen. In de Nederlanden waren de grote jaarmarkten van Brabant, georganiseerd in Bergen-op-Zoom en Antwerpen, bij de winnaars. Tijdens de Antwerpse Sinksenmarkt verlieten Italiaanse handelaars collectief Brugge om daar zaken te doen met andere partners.

Dit droeg er sterk toe bij dat het zwaartepunt van de handel geleidelijk aan verschoof van Brugge naar Antwerpen. De politieke moeilijkheden onder het bewind van Maximiliaan van Oostenrijk (1477-1493), de opstand en de daarmee gepaard gaande blokkade van de Vlaamse steden deden de Brugse *gateway* uiteindelijk de das om, maar de overgang van Brugge naar Antwerpen was het gevolg van een veelheid aan factoren. Traditioneel werd de verschuiving verklaard door de verzilting van het Zwin, waardoor de toegang tot de zee moeilijker werd. In dezelfde periode zorgden enkele stormvloeden (1375, 1404) voor de natuurlijke 'uitbagging' van de Westerschelde, wat Antwerpen dan weer toegankelijker maakte voor grotere zeeschepen. De Scheldestad kon echter nog heel wat andere troeven op tafel leggen. De stad lag relatief ver landinwaarts en ontsloot het Duitse achterland dat via Brugge moeilijker te bereiken was.

Het einde van de door de Venetiaanse staat georganiseerde galeivaarten naar Vlaanderen kort na 1500 symboliseerde de ommekeer. Terwijl Italianen en vooral Noord-Duitse Hanzekooplieden steeds meer terrein verloren op de Noord-Europese markten, kwamen nu vooral Zuid-Duitse wijn-, metaal- en textielhandelaren, Engelse *merchant adventurers* en Portugese specerijenkooplieden naar Antwerpen. De handel in afgewerkte producten bestemd voor de export verschoof eveneens onherroepelijk naar de Schelde en de Brabantse jaarmarkten: tapijten uit Brussel en Oudenaarde, gedamasseerd Kortrijks tafellinnen, Hondschootse saaien, Menense en Armentierse zwarte luxelakens en Italiaanse zijde verhuisden mee vanuit Brugge en vervoegden de in Antwerpen afgewerkte Engelse *broadcloth*, Zuid-Duitse fustijnen en metaal, Portugese specerijen en nu ook lokaal vervaardigde zijden stoffen.

Gedurende korte tijd werd Antwerpen zo wellicht, veel meer dan Brugge een eeuw eerder, een echte *primate city* in de Nederlanden, een stad die door de concentratie van stedelijke functies qua bevolkingsomvang de andere steden in het netwerk domineerde en een constante *brain-drain* veroorzaakte in de secundaire steden. Maar ook Antwerpen werd voor bepaalde producten door andere netwerken bevoorrad: bijvoorbeeld voor Oostzeegraan door Amsterdam en voor wijn uit de Rijnstreek via Dordrecht. Gent, Rijsel en Brugge bleven in de zestiende eeuw belangrijke verzamelpunten voor textiel, nu vooral vervaardigd in westelijk Vlaanderen (Armentières, Heuvelland enzovoort). Maar in tegenstelling tot Brugge vertoonde de Scheldestad de neiging om economische activiteit in de kleinere steden in haar omgeving te versmachten.

De voorbije decennia is het economisch succes van de betrokken steden onder invloed van de *New Institutional Economics* verbonden met de werking van efficiënte instellingen. Binnen deze steden kwamen inderdaad

allerlei instellingen en juridische structuren tot ontwikkeling. Ambulante internationale handelaren organiseerden zich in koopliedengilden, die naast sociale relaties en economische macht ook juridische functies ontwikkelden. De verplichting om lokale makelaars in te schakelen bij transacties tussen vreemdelingen, was een middel om het handelsklimaat te bevorderen en de transactiekosten in de hand te houden. Wisselaars als Collard de Marke in de veertiende eeuw en makelaars als Wouter Ameide in de vijftiende eeuw waren belangrijke actoren met het oog op een vlot handelsverkeer in Brugge. De schepenbanken stonden in voor de snelle afwikkeling van handelsgeschillen en garandeerden door bilaterale akkoorden de rechtszekerheid van de kooplieden in het buitenland. Schepenbanken deden er alles aan om het de kooplieden naar hun zin te maken. Ze leverden allerlei vitale juridische diensten, terwijl conflicten met en in de handelaarsgemeenschap zo veel als mogelijk aan henzelf werden overgelaten om in der minne te worden geregeld. Liepen de conflicten toch hoog op en werden handelaars gearresteerd en hun goederen geconfisqueerd, dan spanden de stadsbesturen van de Leden van Vlaanderen zich in om door onderhandelingen met de buitenlandse partners en overheden tot schikkingen te komen. Niet voor niets waren het kleine Brugse Beursplein en de aanpalende Wisselbrug ontmoetingsplaatsen in het financiële verkeer.

Amsterdam zou nog efficiëntere instellingen hebben gehad en slaagde erin onder meer daardoor om al in de zestiende eeuw Antwerpen weg te drummen. Hoewel deze verklaring wel eens neigt naar een teleologisch verhaal van een triomferende moderniteit, is het zeker waar dat de institutionele omkadering van cruciaal belang is geweest om ondernemerschap te stimuleren. Instellingen plegen echter vooral daar te veranderen waar de economische omgeving er nood aan heeft. Een dynamische economische omgeving verandert per definitie de kapitaalsverhoudingen in een samenleving, genereert nieuwe sociale groepen en aspiraties en verandert bestaande machtsevenwichten. In Antwerpen werden haast identieke instellingen uitgebouwd als in Brugge, maar door de steeds meer permanent en grootschaliger wordende handelsvennootschappen die met agenten werkten, werd de noodzaak van groeperingen als koopliedengilden of die van makelaars-hosteliers als tussenschakels kleiner. In het zeventiende-eeuwse Amsterdam waren gilden zelfs helemaal afwezig. Met andere woorden: de instellingen die post factum als efficiënt worden beoordeeld, werden in een proces van *trial and error* ingezet om de economische performantie zo goed mogelijk te garanderen. En de economische ontwikkeling produceerde de instellingen waar de betrokken groepen nood aan hadden, eerder dan omgekeerd.

De gevolgen van de groeiende Antwerpse markt in de zestiende eeuw

Zuid-Nederlandse School, *Panoramisch gezicht op Antwerpen*, 1530-1540.

Antwerpen wordt vaak afgebeeld met haar haveninfrastructuur die de commerciële expansie van de Scheldestad moest verbeelden. Paradoxaal was de sleutel van Antwerpens handelssucces in feite vooral de groei van de transcontinentale handel.

© Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, Brussel / foto: J. Geleyns / Ro scan.

waren niet zo maar een evenbeeld van de verdelende werking die Brugge een eeuw eerder had uitgeoefend. Het succes en de aantrekkingskracht van de stad waren dermate groot dat het Antwerpse handelssysteem uitgroeide van een jaarmarktsysteem naar een permanente markt. Daardoor werd het moeilijker voor ondernemers van elders om hun goederen op de Antwerpse markt af te zetten, wat er onder meer toe leidde dat de steden in het Brabantse achterland werden verdrongen. Aanvankelijk betaalden Leuven en de steden in het Hageland de prijs, maar in een tweede fase begonnen ook 's-Hertogenbosch en zelfs Mechelen onder de Antwerpse groei te lijden.

Quinten Metsys (naar), *De bankier met zijn vrouw*, 1591-1610.

Het bekende paneel van Quinten Metsys (c. 1466-1530) gaat terug op eerdere modellen (bijvoorbeeld van Petrus Christus) en werd ook later nog veelvuldig al dan niet satirisch gebruikt. Het schilderij is een toonbeeld van harmonie in het gezin en daarbuiten, maar tegelijk ook een waarschuwing om naast de aardse zaken ook aandacht te blijven hebben voor de hemelse zaken.

© Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, Brussel / foto: J. Geleyns / Ro scan.

Anderzijds kwijnden Brugge en bij uitbreiding de steden in het Vlaams-Artesische netwerk door de verplaatsing van de *gateway* niet helemaal weg. Vanaf het midden van de vijftiende eeuw oriënteerden de Vlaamse textielondernemers zich steeds meer en met groot succes naar Antwerpen en ook tussen de Zwin- en de Scheldestad bestond er tot diep in de zestiende eeuw

een functioneel en complementair onderscheid: Brugge bleef tot en met de eerste helft van die eeuw de belangrijkste draaischijf voor goederen zoals Franse wijn, specerijen, zuidvruchten en olie. Door het behoud van de Spaanse wolhandel behield Brugge ook een stevig aandeel in de handel met het Iberisch schiereiland, onder meer voor suiker.

De zestiende-eeuwse Europese groei, mede gestimuleerd door de toenevende vraag vanuit de Nieuwe Wereld, zorgde bovendien voor de verdere expansie van de plattelandsnijverheid. Vlaams, Henegouws en Kempens linnen, goedkope en gemengde stoffen uit de streken rond Weert en Ronse, hoogwaardige lakens uit de Vlaamse Westhoek en Frans-Vlaanderen, lichte draperie in Doornik, Valenciennes en vooral Hondskoote, tapijten uit het Oudenaardse, ze profiteerden allemaal van de mogelijkheden die de Antwerpse *gateway* schiep. Terwijl de stedelijke zware draperie haast volledig verdween in Vlaanderen, werden vooral successen geboekt met een radicale omschakeling naar lichtere stoffen, zoals baaien in Dendermonde, saaien in Hondskoote, tafel- en bedlinnen en damasten in Kortrijk. In Brabant verschoof het zwaartepunt vanaf het laatste kwart van de vijftiende eeuw naar het Noorden, vooral naar Breda en 's-Hertogenbosch, ten nadele van de oudere textielcentra zoals Leuven, Mechelen en Herentals. Ook hier kwamen vooral plattelandsnijverheden op: Duffel, Maaseik en Weert boekten successen met goedkoop laken en de in Engeland erg populaire tijken werden in toenemende mate vervaardigd in de dorpen rond 's-Hertogenbosch en in de Antwerpse Kempen.

Ook de Hollandse economie draaide intussen op volle toeren. De laatmiddeleeuwse 'vliegende start' genereerde resultaten en Holland was op weg om het dichtst verstedelijkte gewest in de Nederlanden te worden. De verwevenheid van de stedelijke en de plattelandseconomie droeg daar toe bij, naast de talloze andere voordelen van de Hollandse economie: ervaring met scheepvaart, visserij en handel, talloze zeehavens, inventieve scheepsbouw, goedkope arbeidskrachten en de (noodgedwongen) specialisatie van de agrarische economie met een ruime verspreiding van niet zuiver agrarische activiteiten op het platteland. De complementariteit met de meer op textielproductie afgestemde zuidelijke vorstendommen bood mogelijkheden in de bevoorrading van de zuidelijke steden met vooral bier, zuivelproducten en turf. Al deze factoren werden sterk beïnvloed door ontwikkelingen in de plattelandseconomie zelf. Eén daarvan was alleszins de ontwikkeling van een relatief efficiënte kapitaalmarkt. De mobilisering van risicodragend kapitaal voor scheepvaart in bijvoorbeeld Amsterdam lijkt laagdrempeliger te zijn geweest dan in Vlaanderen of Brabant. In de Amsterdamse partenrederij was het eigendom van schepen verdeeld over tientallen minder kapi-

taalkrachtige brouwers, molenaars, graankopers en dergelijke meer. Ook macro-economische verschuivingen zoals het toenemende belang van de Centraal- en Noord-Europese markten en een grote interne stabiliteit speelden een belangrijke rol in de ontwikkeling van wat later de eerste 'moderne' economie is genoemd. Ook de instroom van kapitaal en *know-how* van honderdduizend immigranten uit het Zuiden ten gevolge van de Spaanse onderdrukking van de Opstand speelde uiteraard een stimulerende rol.

Toen omstreeks 1600 de politieke grens tussen de Habsburgse Nederlanden en de Republiek geleidelijk aan vast kwam te liggen, verzelfstandigde het Amsterdamse netwerk. De overgang van de 'moedernegotie' (graan) naar de zogenaamde *rich trades* (de zeer winstgevende handelsroutes van Amsterdam met het verre oosten, de Levant en de nieuwe wereld) werd gemaakt. De meer op nijverheid georiënteerde steden in en rond Holland (Haarlem, Leiden, Delft, Gouda, Utrecht) stapten mee in de groei. Veel nadrukkelijker dan in de late middeleeuwen werd daarbij gespecialiseerd in nicheproducten zoals laken en andere textielgoederen in Haarlem en Leiden, bier in Gouda enzovoort. Maar zelfs dan werd Amsterdam niet de 'opslagplaats van de wereld' waarvoor ze lang werd gehouden. Net als Brugge en Antwerpen voordien bleef de nieuwe *gateway* functioneren binnen gespecialiseerde en gedifferentieerde netwerken. Hiërarchieën bleven verschillen van product tot product en ze waren stabiel noch onveranderlijk. Secundaire centra bleven zelf ook knooppunten in complementaire netwerken en onderhielden rechtstreeks contacten met verafgelegen gebieden. Rotterdam, Hoorn, Enkhuizen en Medemblik bleven bijvoorbeeld actief in de Baltische handel.

Duidelijk is wel dat de ervaring van de internationale handel en de vraag naar transportcapaciteit en landbouwproducten ook in het Noorden belangrijke structuurwijzigingen in het stedelijke netwerk op gang brachten. De riviersteden Dordrecht, Nijmegen, Deventer en Zwolle verloren terrein, terwijl de zeehavens konden profiteren van de kapitalistisch georganiseerde vrachtvaart en van de cruciale rol die de Baltische rogge had gekregen in de bevoorrading van de verstedelijkte Nederlanden. Het textielcentrum Leiden was tijdens de zeventiende eeuw nog afgetekend de tweede stad van de Republiek, met circa 65.000 inwoners in 1675. Daarna liep haar bevolking sterk terug, waardoor de kloof tot Amsterdam met haar ruim 200.000 inwoners steeds groter werd. Rotterdam, de tweede grootste stad op dat moment, steeg pas rond 1795 boven het aantal van 50.000 uit.

Globaal en op lange termijn kan dus worden gesteld dat het zwaartepunt geografisch verschoof van het Zuiden naar het Noorden terwijl in de stedelijke netwerken zelf fundamentele veranderingen optraden. Door allerlei functieveranderingen en een nieuw evenwicht tussen stad en platteland

werd in de zuidelijke gewesten een proces van ontstedelijking ingezet (vooral in relatieve termen: van 35 naar 25 %). In Vlaanderen werd de dominantie van drie grote steden vervangen door een veel gelijkmatiger patroon van grote, middelgrote en kleine steden. In Brabant daarentegen lijkt zich een tegenovergesteld patroon te hebben ontwikkeld: polarisatie tussen de grootste steden enerzijds en de kleine steden anderzijds. Brussel en vooral Antwerpen domineren vanaf de vroege zestiende eeuw, terwijl de rest ver terugzakt. In de Noordelijke Nederlanden zette het proces van verstedelijking zich evenwel verder door: de bevolking in steden van tenminste 25.000 inwoners groeide fors in de Republiek in absolute aantallen, van circa 300.000 rond 1525 naar 815.000 rond 1675 en 781.000 in 1795, en ook als verhouding tot de totale bevolking, van 27% naar 42% en 37%. Op het hoogtepunt omtrent 1675 leefde in Holland 61% van de mensen in steden met tenminste 25.000 inwoners. In de overige provincies was dit slechts 27%, wat de uitzonderlijke concentratie aantoont die zich toen duurzaam heeft gevormd. Van de negen steden met tenminste 20.000 inwoners lagen er toen zeven in Holland; daarnaast waren Middelburg (circa 27.000) en Utrecht (circa 25.000) eenzame hoofdsteden van provincies zonder andere grote steden. Deze verschuivingen illustreren ten overvloede hoe sinds de middeleeuwen de kernpositie in de internationale economie gesitueerd was in de meest verstedelijkte regio's. Daar was immers de hoogste concentratie van menselijk en materieel kapitaal gevestigd.

Van wild kapitalisme naar gereguleerde arbeidsmarkt? Veranderingen in de aanbodsector en de ontwikkeling van de ambachtsgilden

Het moge intussen duidelijk zijn dat ook industriële ontwikkeling een duurzame factor van verstedelijking was, met dien verstande dat het karakter van de stedelijke productie veranderde doorheen de tijd. In de middeleeuwen verkreeg de lakennijverheid (de productie van wollen lakens) een sterk overwicht, waarin door schaalvoordelen en efficiënte arbeidsverdeling, specialisatie en concentratie van kennis en kapitaal konden worden gerealiseerd. Maar de 'monocultuur' van laken maakte het verstedelijkingsproces ook kwetsbaar voor conjunctuurwisselingen en veranderende vraag. In de meest geïndustrialiseerde steden (Gent, Dowaai en Ieper, en wellicht ook Sint-Omaars, Mechelen, Leuven en Brussel) was in de veertiende eeuw, toen de lakennijverheid al aankeek tegen krimpende afzetmarkten, meer dan de helft van de bevolking rechtstreeks werkzaam in een aan de textiel-

productie gerelateerde sector. En zelfs in de kleinere Vlaamse industriesteden, zoals Kortrijk, Eeklo of Oudenaarde, die vanaf de veertiende eeuw de marktpositie van de grotere steden zouden bedreigen, was tot diep in de zestiende eeuw meer dan de helft van de bevolking in de textielsector actief.

De steden in het Maasbekken (Luik, Maastricht, Hoei, Namen) kenden een heel andere evolutie. Hier waren het niet zozeer textielproducten, maar gespecialiseerde industriële goederen die verband hielden met de rijke boven- en ondergrond (houtskool, natuursteen, steenkool, koper en ijzer) die een exportgerichte industriële organisatie in de hand werkten. Zelfs in Vlaanderen was de hoofdactiviteit niet beperkt tot de industriële monocultuur van wollen laken. Onder meer Brugge, in bevolking de tweede stad in het graafschap, vertoonde een gevarieerder profiel: slechts een vierde van de bevolking werkte er in de veertiende eeuw in de textielnijverheid, terwijl bijna 40% in ambachten actief op de lokale markt werkte en 20% actief was in handel en bankwezen. Naarmate de lakennijverheid werd teruggedrongen in de loop van de veertiende eeuw groeide bovendien het relatieve aandeel van luxe- en verzorgende nijverheden (mode, veredelingsnijverheden, kunstambachten). De toenemende koopkracht na de Zwarte Dood in 1348-1349 stimuleerde in grote mate de vraag naar geraffineerdere consumptiegoederen. De doorbraak van ambachtelijke middengroepen in dezelfde periode versterkte bovendien dit fenomeen, wat zorgde voor een 'gouden eeuw van de handwerker' – waarover zo dadelijk meer. Vooral mode werd een belangrijke sector. Het aantal kleermakers, schoenmakers, lederbewerkers, pelsbewerkers en hoedenmakers groeide gestaag, bij uitstek in Brugge. Veranderingen in de wooncultuur gaven ook nieuwe werkgelegenheid aan schrijnwerkers en bouwvakkers.

In Holland, waar de steden op dat ogenblik kleiner waren, ontwikkelden zich eveneens enkele belangrijke textielcentra, vooral Leiden en Haarlem. Deze evolutie vond in een later stadium plaats, vanaf circa 1350, en boven-

RECHTS *De lakenmarkt van 's-Hertogenbosch, circa 1525.*

Het altaarstuk van de lakensnijders van 's-Hertogenbosch toont hoe Sint-Franciscus zijn goederen aan de armen wegschenkt in de context van de Bossche lakenmarkt. Het deel van de markt met de rijen kramen werd toegewezen aan de gildeleden. Het contrast van de geordende rijen met kramen, de vaste patronen van verkoop, en de ingebouwde mogelijkheden van transparantie en prijsvorming, met enkele losse verkopers en verkoopsters van voedingswaren die daar omheen op de grond zitten, beklemtoont de prominente rol van het lakengilde in de samenleving. De boodschap luidt dat de associatie van de lakensnijders de stad welvaart en, op langere termijn, ook heil bezorgt. Deze boodschap wordt door de keizerlijke adelaar en wapenschild op de stadsfontein en door de hemel en de heilige ondersteund.

© Collectie Het Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch / foto: Peter Cox, Eindhoven.

dien bereikte ze (behalve in Leiden dan) nooit dezelfde dominantie als in de grote zuidelijke industriesteden. De industriële groei was in de noordelijke gewesten ook veel meer sectorieel en geografisch gespreid tussen stad en platteland. Kapitaalintensieve sectoren, zoals scheepsbouw, steenbakkerij, bierindustrie, turfwinning en zoutraffinage gingen er hand in hand met para-agrarische ambachtelijke activiteiten zoals de haringvisserij in de Zeeuwse en Noord-Hollandse kust- en havenstadjes Zierikzee, Veere, Rotterdam, Hoorn en Enkhuizen, alsook de turfwinning en de kaas- en hennep-productie in de kleinere centra van het binnenland. De morfologie van de meeste Hollandse steden, met hun opvallend regelmatige percelen en kanalen, wijst vaak op een verleden als ontginnings- en turfwinningencentrum. De enige grootschalige industriële exportactiviteit in de Hollandse steden naast de textielnijverheid was ongetwijfeld de bierbrouwerij. In de brouwerysteden Haarlem, Delft en Gouda werd niet enkel voorzien in lokale behoeftes maar werd vanaf de veertiende eeuw ook een belangrijke uitvoer naar de Zuid-Nederlandse stedelijke markten gerealiseerd. De export van turf uit Noordwest-Brabant en Holland naar de grote steden in het Zuiden bereikte in het midden van de zestiende eeuw een volume van zes- tot zeven-duizend scheepsladingen per jaar. In Vlaanderen en Brabant lagen de brandstofprijzen toen ongeveer de helft hoger dan in Holland, waardoor de uitvoer loonde ondanks de hogere transport- en transactiekosten. De vraag steeg niettemin ook in Holland sterk, met name voor de groeiende brouwerij en steenbakkerij. Zo ontstond een schakeling van markten, waarbij Holland op haar beurt turf moest invoeren uit Utrecht, Overijssel en Gelre – met Gouda als het centrale knooppunt van de doorvoer.

Uiteraard gaat het hier niet om rechtlijnige, lineaire processen. Voor het verband tussen (textiel)nijverheid en het verstedelijkingsproces heeft de Leuvense historicus Herman Van der Wee het model van de zogenaamde *product life cycle* voorgesteld. Het model gaat ervan uit dat de chronologische en geografische verschuivingen van economische zwaartepunten samenhangen met transformaties in het stedelijke netwerk. Typisch is de verschuiving van het commerciële zwaartepunt van Brugge naar Antwerpen rond 1500, maar een eerste cyclus wordt al gesitueerd van de twaalfde tot en met de eerste helft van de veertiende eeuw. Deze periode werd gedomineerd door de op export gerichte wolnijverheid en door lakenhandelaars die de productienetwerken en de markten voor grondstoffen en afgewerkte producten organiseerden op basis van een ver doorgedreven arbeidsverdeling en de inzet van veel laaggeschoolde arbeid. In deze periode stond textielnijverheid nagenoeg synoniem voor lakennijverheid. De wolbevoorrading geschiedde oorspronkelijk regionaal, dankzij de belangrijke schapenteelt in

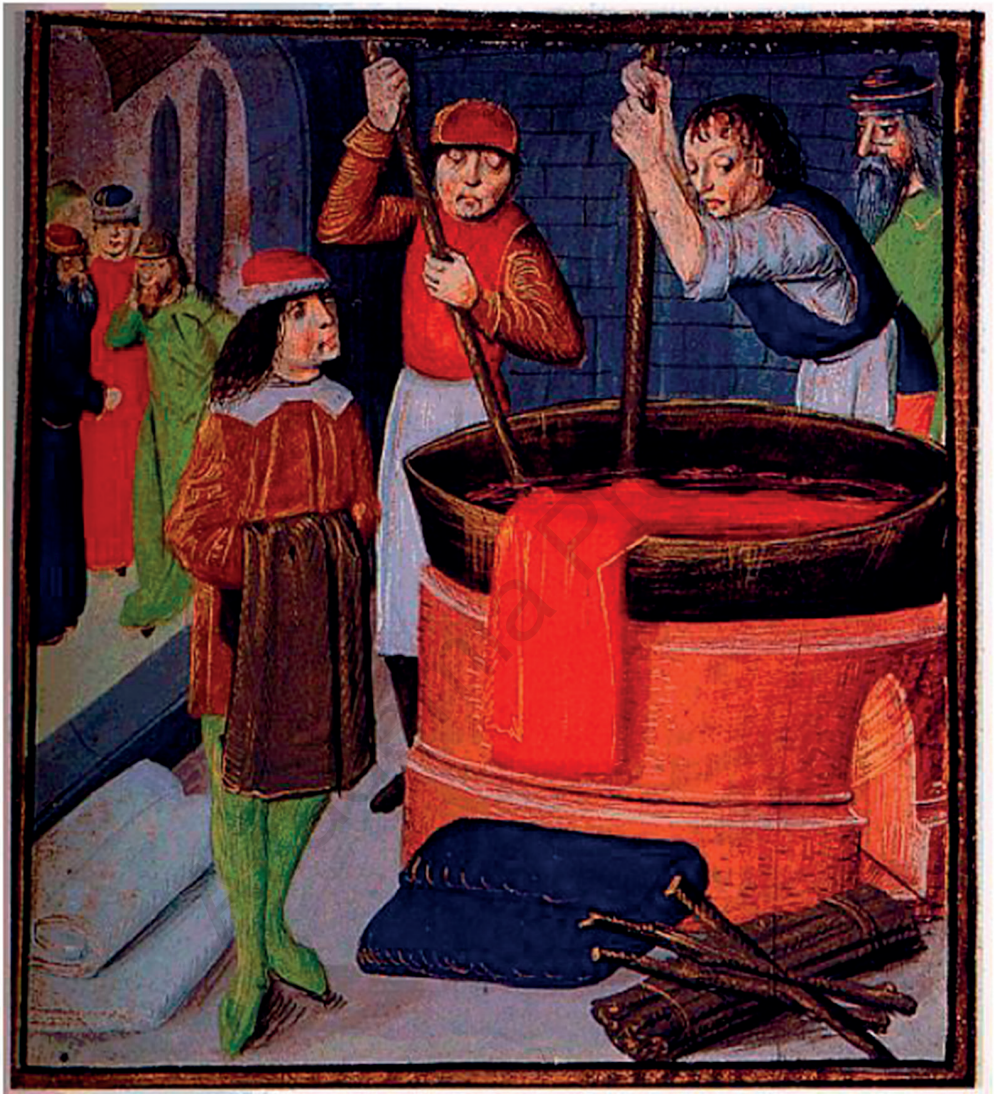

de kustgebieden, maar gaandeweg ontstonden internationale bevoorradingsnetwerken, in de eerste plaats voor hoogwaardige wol vanuit Engeland. Vlaamse kooplieden uit de grote steden, georganiseerd in de Vlaamse Hanze van Londen, waren bijzonder actief op de Britse Eilanden net als op de internationale jaarmarkten in Champagne en in Genua, langs waar Vlaamse textielproducten ook klanten uit Mediterraan Europa bereikten.

Aanvankelijk werd ook laken van mindere kwaliteit uitgevoerd, geweven met inlandse, Schotse, Ierse, Franse of Duitse wol in plaats van Engelse. Op het einde van de dertiende en in de vroege veertiende eeuw gebeurde er echter een belangrijke omslag naar luxueus laken van zeer hoge kwaliteit, uitsluitend geweven met hoogwaardige Engelse wol. Onder meer door de chronische oorlogen in deze belangrijke fase van het Europese staatsvormingsproces waren de transportkosten langs de continentale routes te hoog geworden en was de grotere en goedkopere capaciteit van schepen nodig om succesvol te kunnen concurreren met minder exclusieve kwaliteitssoorten uit andere herkomstgebieden. De internationale concurrentie werd steeds scherper en de Engelsen gebruikten hun wol bovendien als politiek en fiscaal wapen, waardoor deze basisgrondstof steeds duurder werd. Tot overmaat van ramp ontwikkelden de Engelsen vooral vanaf de veertiende eeuw ook zelf een steeds slagkrachtiger lakennijverheid gericht op de export – er werd daarvoor zelfs geschoolde arbeid uit de Nederlanden aangetrokken.

Deze industriële transformatie ging gepaard met structurele sociale en politieke verschuivingen. Het sleutelement in de meeste exportsectoren was de positie van de handelaars – die de grondstof aanleverden en de afgewerkte producten op de markt brachten. Deze handelaars kwamen niet rechtstreeks in het productieproces tussen maar hielden wel de touwtjes in handen. Via tussenpersonen en agenten lieten zij tientallen of honderden arbeiders voor zich werken en werden de producenten gedisciplineerd. Via hun lakengilden of de stedelijke overheid legden de kooplieden-ondernemers normen en standaarden op (zie hoofdstuk 3). De klassieke ambachtsman die onder zijn eigen dak en met enkele gezellen en leerlingen (waaronder de eigen zonen) aan het werk was, is hier ver te zoeken. Vaak bezaten de wevers zelfs niet hun eigen weefgetouw en waren ze via krediet aan de handelaar gebonden. De omschakeling naar hoogwaardige luxe-lakens veranderde dit evenwel fundamenteel.

De bevolkingscrisis van de veertiende eeuw maakten geschoolde ambachtslieden schaars, zodat die zwaardere looneisen konden stellen. Tegelijk steeg de koopkracht van de middengroepen in nagenoeg heel Europa, waardoor de vraag naar ambachtelijke producten groeide. Bovendien vereisten de steeds exclusievere lakensoorten een veel grotere kwaliteitscon-

Miniatuur in Bartholomeus Anglicus, *Des proprietiez des choses*, Brugge, 1482.
De door ambachtsgilden gecontroleerde en door drapiers gecoördineerde kleinschalige textielateliers van wevers, vollers en ververs vormden de kern van de succesvolle omschakeling in de laatmiddeleeuwse textielnijverheid naar luxestoffen. Hier zien we in een vijftiende-eeuwse miniatuur de Vlaamse lakenververs aan het werk.

© The British Library Board, Royal 15 E. III, fol. 269.

trole, en het waren steeds meer de ambachtsgilden – in plaats van de koopliedengilden – die deze functie monopoliseerden. Alleen enkele belangrijke Vlaamse en Hollandse steden zoals Dowaai en Leiden vormden hierop een uitzondering. De ambachtsgilden hadden zich op de voorgrond gevochten in een aantal zeer gewelddadige revoltes voor en na 1300. Vooral in de Vlaamse steden hadden die tot diepgaande en blijvende politieke en institutionele verschuivingen geleid (zie hoofdstuk 2 en 3). De geproletariseerde textielwerkers van de twaalfde en dertiende eeuw werden verdrongen door een steeds kleiner wordende groep van corporatief georganiseerde 'kleine warenproducenten'. Een deel van deze ambachtslieden wisten zich op te werken tot *drapiers* die erin slaagden om hun greep op zowel het productieproces – voornamelijk via onderaanneming – als op de politiek te vergroten.

Een eeuw later, op het einde van de veertiende eeuw, kwamen de kleinere productiecentra voor dezelfde keuzes te staan als de grotere steden, en ook hier werd steeds meer gekozen voor de productie van duurdere lakens. Ondanks het feit dat de Vlaamse riviersteden nog successen boekten door over te schakelen op de verwerking van de via Brugge in steeds grotere hoeveelheden ingevoerde Spaanse merinowol, verschoof opnieuw de productie van de minder dure producten. Enkele stedelijke centra in Zuidwest-Vlaanderen deden het daarbij nog een tijd goed (Poperinge, Roeselare, Armentières), maar het zwaartepunt van de minder op luxe georiënteerde lakennijverheid waar wol van lagere kwaliteit werd gebruikt verschoof steeds meer naar het platteland in vooral West-Vlaanderen (Nieuwkerke) en midden-Brabant (Duffel). Vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw kwamen daarbij ook andere marktsegmenten op de voorgrond. De zogenaamde lichte draperie was rond 1300 in de meeste steden opgegeven, maar vanaf de vijftiende eeuw specialiseerden enkele nieuwe centra zich volop in de productie van saaien en lichtere stoffen van de zogenaamde *droge draperie*, die een minder complexe afwerking vereisten dan de traditionele *gesmoute draperie* met haar luxelakens. Vooral enkele grotere half rurale en half stedelijke productiecentra boekten grote successen, met name Ronse en Hond-schoote. Steden die deze omschakeling niet konden volgen, geraakten onherroepelijk in verval. Het verpauperde Diksmuide was in de vijftiende eeuw nog maar een schim van de trotse textielstad die ze rond 1300 was geweest. Opvallend is dat vooral kleinere steden op dit punt erg kwetsbaar bleken.

Desondanks bleef het stedelijke netwerk in Vlaanderen, Artesië en Brabant intact en was er nog volop groei in Holland. De reden voor deze relatieve stabiliteit van het stedelijke systeem en voor de groei in het Noorden

school niet zozeer in het vasthouden aan de industriële monocultuur, zoals historici een eeuw lang Henri Pirenne (1862-1935) hebben nagezegd, maar in de omschakeling naar andere nijverheden en functies. Dit beperkte zich uiteraard niet tot de textielsector. De textielsector werd op termijn voor een groot deel verdrongen door andere sectoren, voornamelijk in de sfeer van de gespecialiseerde kunst- en modenijverheden. Brugge, Doornik, Brussel, Antwerpen en bij uitbreiding Vlaanderen, Brabant, Henegouwen en Zeeland stonden gedurende de vijftiende eeuw bekend voor de bloei van de schilderkunst, de boekproductie, het beeldhouwen en houtsnijden (Brugge, Brussel, Gent, Mechelen en Antwerpen), de tapijtnijverheid (eerst Doornik en Atrecht, later Brussel en Oudenaarde), de zijdeveverij (Antwerpen), de edelsmeedkunst (Rijsel), het meubelmaken, goudleder (Leuven en Mechelen), borduurwerk (Antwerpen, Mechelen, Lier, Brussel), smeedwerk (Luik), hoeden, handschoenen en andere gespecialiseerde confectie (Brugge, Brussel), wapens (Valenciennes, Brugge, Bergen) enzovoort. Stuk voor stuk gaat het hier om sectoren waarin virtuositeit, inventiviteit, flexibiliteit en een artistieke vormgeving een grote rol speelden. Tegelijk waren dit nijverheden waarin specialisatie en arbeidsverdeling zich verder doorzetten. Meesters specialiseerden zich in specifieke producten en ontwikkelden eigen niches – denk aan miniaturisten en kopiïsten van getijdenboeken en andere devotionele lectuur, drukkers, landschapsschilders, Oudenaardse wandtapijten gekenmerkt als groenstukken of *verdures*, Mechelse O.L.V.-beeldjes, Antwerpse kasten, aardewerk en retabels en ga zo maar door.

Productinnovatie was voortdurend nodig om de wisselende marktomstandigheden het hoofd te bieden. Aangezien prijsconcurrentie door de scherpe concurrentie binnen en buiten de Nederlanden moeilijker was geworden, werd in 'traditionele' productiecentra concurrentie aangegaan op basis van kwaliteit en inventiviteit. In economische termen ontstond er een wedloop naar *monopolistic competition*, concurrentie met relatief 'unieke' producten, zoals genoemd in de opsomming hierboven. Door hun specifieke karakter zijn die tijdelijk minder gevoelig voor concurrentie door vergelijkbare producten. Het ging daarbij om producten met een hoge toegevoegde waarde (duur textiel, luxegoederen, kunstambachten), waarin naast de hooggekwalificeerde arbeid ook de prijs van de grondstof een grote rol speelde. Gespecialiseerde stedelijke ondernemers slaagden er zo in om te evolueren van *price-takers* naar *price-makers* en van trendvolgers naar trendsetters. Deze transformatie kwam ook in Italië en Engeland voor, maar in de Zuidelijke Nederlanden waren door de verstedelijking en de centrale ligging de stimulansen groter, ook al omdat de traditionele exportmarkten voor textiel grondig werden hertekend door gestegen transportkosten en importsubsidies (het

proces waarbij – hier in afzetgebieden – geïmporteerde goederen worden vervangen door eigen productie).

Om deze ontwikkeling beter te begrijpen, moeten ook de arbeidsrelaties tussen handelaars en producenten en de institutionele omkadering van het productieproces op de lange termijn bekeken worden. Dat de omslag naar producten met hoge toegevoegde waarde uitgerekend in de oude centra gebeurde, had ongetwijfeld te maken met de al bestaande infrastructuur en het aanwezige menselijk kapitaal. Daarnaast is ook de sterke traditie van economische regulering (van vooral de grootschalige textielproductie) van belang geweest. Vooral de ambachtsgilden die zich vormden in de dertiende eeuw hebben daarbij een belangrijke rol gespeeld (zie hoofdstuk 2). Chronologisch viel de doorbraak van de eerder al embryonaal tot ontwikkeling gekomen ambachten samen met het begin van de reconversie naar de productie van hoogwaardig textiel. Nieuwe regels zoals een verplichte leertijd en een meesterproef kwamen er op ongeveer hetzelfde moment dat de hoogwaardige kunst- en luxenijverheden zich ontwikkelden. In hoeverre er een causaal verband bestond tussen beide fenomenen, kan met de huidige stand van het onderzoek niet worden aangegeven, maar via de reglementering van opleidingen kon in theorie de technische kwaliteit van gezellen en meesters worden opgedreven. En via kwaliteitscontroles, productievoorschriften, marktsegmentering en het ontwikkelen van keurmerken waren standaardisering en controle op de productkwaliteit beter mogelijk en vooral ook beter afdwingbaar. In principe waren deze reguleringen ook mogelijk zonder de ambachtsgilden – getuige daarvan het succes van steden als Leiden en Dowaai waar ambachten veel minder dominant waren –, maar in de meeste steden hing de ontwikkeling ervan samen met de groter wordende politieke en institutionele macht van ambachtsmeesters. In het Noorden was het verband tussen economische ontwikkeling en de groei van ambachtsgilden wel minder uitgesproken. Exportgerichte nijverheden als de laken- en zijdeweaverij in Amsterdam, de linnenblekerij in Haarlem, de saai- en fusteinweverij in Gouda, de lakenweverij in Leiden, Haarlem en Delft konden groeien zonder of met slechts onbelangrijke ambachten.

De oorzaken van de oprichting en de verdere ontplooiing van de ambachtsgilden worden traditioneel in de sociale en politieke hoek gezocht, met name in de emancipatiestrijd van geproletariseerde producenten tegen grote handelaren (zie hoofdstuk 2 en 3). In België hebben de ideeën van Henri Pirenne de debatten lange tijd sterk beïnvloed. Deze liberaal georiënteerde historicus zag de corporatieve regimes die door de ‘democratische revoluties’ van de veertiende eeuw tot stand kwamen, als verre voorlopers van de negentiende-eeuwse Belgische staat, geroemd om zijn liberale vrij-

Romulus na zijn overwinning op de inwoners van Veii, karton toegeschreven aan Pieter Coecke van Aelst en Jan Tons II, uitgevoerd in het atelier van Antoine Leyniers, Brussel, zestiende eeuw.

Wandtapijten die eerst in Doornik en Atrecht werden geproduceerd en later vooral in Brussel en Oudenaarde waren een typisch product van de laatmiddeleeuwse economische veranderingen naar een hooggespecialiseerde economie. Zware investeringen in grondstoffen en design gingen hand in hand met complexe handels- en productieprocessen waar dure expertise en goedkope arbeid moesten worden verzoend.

© Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België,
Brussel / foto: J. Geleyns / Ro scan.

heden. Vanuit economisch oogpunt zou de oprichting van ambachten volgens hem echter desastreuze gevolgen hebben gehad. Ambachten stremden immers het tot stand komen van een vrije markt en van de vrije concurrentie waarop deze diende te berusten. Ze zorgden voor hoge lonen en hogere productiekosten, en dus voor een groeiende handicap in een op export gerichte economie. De ambachten hebben dit beeld van sterk protectionisme voor een stuk zelf in de hand gewerkt. De door ambachtslieden georganiseerde raids om weefgetouwen op het omringende platteland te vernielen mogen dan wel een in ruimte en tijd beperkt fenomeen geweest zijn, ze beschikten ook over andere middelen om concurrentie uit te schakelen. Zo ondernamen ze onder meer juridische stappen tegen de productie van bepaalde stoffen ('imitaties') in kleinere steden – denk maar aan de conflicten tussen Gent en Dendermonde, en tussen Ieper en Poperinge. Door ambachtslieden beïnvloede stedelijke overheden gingen ook soms over tot

protectionistische maatregelen: onder meer in Vlaanderen en enkele Brabantse steden werd de invoer van Engels laken verboden.

De laatste decennia wordt de omslag echter ook anders begrepen. De oprichting van de ambachten luidde een strijd in om de controle over de regelgeving, maar vanuit het perspectief van de zogenaamde *New Institutional Economics* is regulering allerm minst tegengesteld aan economische efficiëntie. Volgens deze onderzoekstraditie maakten ambachtsgilden juist kwaliteitscontrole en de productie van *human capital* mogelijk. De duurzaamheid van monopolistische competitie vereiste immers het opleggen van strikte productstandaarden en een hoog kwaliteitsniveau aan de gehele groep van betrokken producenten. De reconversie naar hoogwaardig textiel of de ontwikkeling van kunstnijverheden was gebaat bij strikte corporatieve reglementen gericht op het standaardiseren van het product en het bewaken van zijn 'waarde'. Het vertrouwen van de afnemers werd gegarandeerd door controle- en sanctioneringsmechanismen, waarbij producten systematisch dienden te worden voorgelegd aan controleurs van het ambacht of ambachtsdekens gemachtigd waren werkplaatsen te bezoeken en 'slechte' producten in beslag te nemen. De goede kwaliteit werd voor de klant ook zichtbaar gemaakt via een collectief keurmerk, dat als een soort 'label' of 'merk' in de moderne zin van het woord dienst deed. Waar nodig werden nieuwe technieken die aan de kwaliteit afbreuk dreigden te doen verboden, zoals met de volmolen gebeurde. Hoewel deze al heel snel in het productieproces van laken was geïntroduceerd, bleek de volmolen niet inzetbaar in de kwaliteitsomslag die de stedelijke lakenondernemers vanaf de late dertiende eeuw maakten, en werd het gebruik ervan aan banden gelegd.

Vanuit hetzelfde perspectief zou het corporatieve leersysteem via het uitsluiten van *free riders* en contract-afdwingende mechanismen hebben gezorgd voor stimulansen voor zowel meesters als leerlingen om te investeren in *human capital*. Terwijl meesters verzekerd waren van een return voor hun investeringen in een opleiding door de verplichte leertermijn en registratiegelden (die beletten dat een leerling ging lopen eens hij elders een loon kon verdienen), kreeg de leerling gegarandeerd een goede opleiding (via maxima op het aantal leerlingen per meester en het objectiveren van de leerinhoud via de meesterproef). Volgens de economisch historicus Stephan R. Epstein zouden deze stimulansen op lange termijn beslissende (technologische) innovaties in corporatief georganiseerde nijverheden juist wél hebben mogelijk gemaakt.

Zonder twijfel heeft dit verhaal echter ook een sociale en politieke dimensie. Door de oprichting van ambachtsgilden ontstond een spanningsveld tussen handelaars en de georganiseerde producenten in de verschillende

productiefasen. Vóór de omschakeling in de dertiende eeuw hadden handelaars-ondernemers naast de commerciële ook alle productiecircuits onder hun hoede en stonden zij daarbij zelf garant voor de standaardisering van de producten. Door de oprichting van de ambachtsgilden was dit niet langer vanzelfsprekend. In Vlaanderen verhinderden reglementen vaak dat handelaars zich nog met de eigenlijke productie inlieten. In het vijftiende-eeuwse Nieuwkerke was het handelaars bijvoorbeeld verboden om laken te weven, verven, vollen en scheren. In Kortrijk en Menen mochten wolkooplieden en lakensnijders niet laten weven, terwijl meesters doorgaans wel nog mochten handel drijven via de Brugse *gateway*. Ook in Leuven en Namen reserveerden de grote meesters (de zogenaamde 'drapiers') bepaalde productiestappen voor hun eigen ateliers (of voor hun onderaannemers). In de Noordelijke Nederlanden was de situatie fundamenteel anders. Daar werden handelaars vaak wel toegelaten tot de ambachten of neringen in exportbranches, en voor producenten was het er doorgaans moeilijker dan in het Zuiden om kapitaal te accumuleren en een eigen dynamiek te ontwikkelen. Vaak was het voor producenten zelfs niet toegelaten zich met bepaalde handelsactiviteiten in te laten. In de zuidelijke regio's lijken daarentegen zelfs de toetredingsmechanismen vooral tot doel te hebben gehad de grote handelaars te beletten zich met de productie in te laten door zelf rechtstreeks leerlingen, gezellen of kleinere meesters aan te werven. Onder meer de meesterproef was er op gericht om dat te beletten.

Dat vrijmeesters (dat wil zeggen producenten die lid waren van het ambacht nadat ze een leertijd en een meesterproef hadden afgewerkt en de toegangsgelden hadden betaald) de scheiding tussen productie en handel bewaakten had zowel een socio-politieke als economische logica. Enerzijds bleef via die scheiding de kwaliteitscontrole overeind. Ambachtsgilden zorgden er immers voor dat de producten werden vervaardigd door of onder supervisie van een meester – dat wil zeggen iemand die een leertijd en een meesterproef achter de rug had, ongeacht wie het vervolgens op de markt bracht. Anderzijds beschermden de meesters daarmee hun eigen status. De scheiding tussen handel en productie via het statuut van meester, belette immers dat ze degradeerden tot loon- of stukarbeiders in dienst van grote handelaars-ondernemers. Het zorgde ervoor dat het klassieke beeld van de ambachtsman die in eigen huis en voor eigen rekening met enkele gezellen en leerlingen aan het werk was, naar de buitenwereld toe overeind bleef. In de praktijk werd dit model uitgehold door minder zichtbare afhankelijkheidsrelaties en vormen van onderaanneming, maar dat belette niet dat ambachtsmeesters vasthielden aan hun geprivilegieerde status. De gilden in de zuidelijke regio's dankten hun economische impact voor een groot

deel aan hun politiek en religieus prestige, dat zich onder meer vertaalde in het bezit van ambachtshuizen in het centrum van de stad en het beheer van religieuze en sociale instellingen zoals godshuizen, kapellen en altaren (zie hoofdstuk 4). Niet toevallig was het voor vrijmeesters ook verplicht om poorter (burger) van de stad te zijn en stonden zij erop te werken aan de voorzijde van hun werkhuizen, in het zicht van zowel ambachtsbestuurders en controleurs als het publiek. Tot diep in de achttiende eeuw bleven de ambachtsmeesters de verwevenheid van economische privileges en de stad als politiek lichaam cultiveren via onder meer de grote zichtbaarheid van hun ambachtshuizen, kapellen en altaren, en hun deelname aan processie en ommegangen.

Stedelijk is daarmee echter niet noodzakelijk synoniem van 'corporatief', en al evenmin had de stad het monopolie op 'regulering'. Ook vóór de oprichting van ambachtsgilden en zelfs in die steden waar die nooit echt werden opgericht zoals Dowaai en Leiden, werden bepaalde als cruciaal ervaren sectoren zoals de lakennijverheid en de voedselbevoorrading sterk gereguleerd. Bovendien konden ook plattelandsindustrieën uitvoerig gereglementeerd zijn. Dat gebeurde onder meer in functie van bepaalde productstandaarden en kwaliteitsvereisten, zoals de voorbeelden van Hond-schoote of Nieuwkerke duidelijk aantonen. De omslag naar autonome ambachtsgilden werd op het platteland en vaak ook in kleinere productiecentra over het algemeen echter niet gemaakt. In dat geval bleven handelaars aan het hoofd staan van hiërarchische commerciële netwerken, georiënteerd op de commerciële *gateways* en/of centra van afwerking. Het bestaan van ambachtsgilden belette bovendien niet dat drapiers in de loop van de zestiende eeuw steeds minder zelf de markten aandeden. In de textielsector verliep de export langs handelaars die in de grote steden zelf gevestigd waren en zelden rechtstreeks in contact traden met het productieproces. Dat ging via de interventie van financiers, makelaars en handelaars, zoals de bewaard gebleven handelsboeken van de Brugse makelaar Wouter Ameide duidelijk aantonen. Vooral in de nieuwe textielnijverheden (lichte wol, linnen, tapijten) werden de *small commodity producers* verdrongen door handelaars, tussenpersonen en grote ondernemers. De verkoop raakte geconcentreerd in handen van lokale agenten van belangrijke Antwerpse firma's zoals de Van der Molens, de Cordes of van lokale of regionale handelaren die met deze firma's handel dreven. Sommige van deze *middlemen* waren echte *Verleger*, bijvoorbeeld handelaars uit Antwerpen, Calais, Rijsel en Hond-schoote die kleine lokale drapiers de productie lieten concentreren. Enkel in de meer traditionele lakennijverheid (Menen, Nieuwkerke) werkten ondernemers op de manier van de middeleeuwse stedelijke 'drapiers':

door zelf in te staan voor het vermarkten en voor de contacten met internationale kooplui.

Onduidelijk blijft vooralsnog ook welke evolutie de corporatieve reguleringen precies doormaakten in de lange zestiende eeuw. De expansie ging immers gepaard met schaalvergroting en een verschuiving van het zwaartepunt naar Antwerpen, een stad die in vergelijking met Brugge als 'vrijer' werd beschouwd, hoewel die 'vrijheid' veelal vaag wordt gedefinieerd. Tot op zekere hoogte pasten de ambachten zich aan de schaalvergrotingen en innovaties aan. Op scharniermomenten werden de maxima op het aantal toegelaten knechten en leerlingen per meester losgelaten, zoals gebeurde in het belangrijke ambacht van de Antwerpse lakenbereiders die vooral de Engelse lakens afwerkten. Occasioneel werd zelfs tijdelijk een ambachtsgilde afgeschaft, zoals het de Antwerpse metselaars en ververs overkwam in respectievelijk de zestiende en begin zeventiende eeuw.

Wanneer voor welke oplossingen werd gekozen, hing af van de machtsverhoudingen tussen handelaars en grote meesters en van de positie die de lokale overheden daarbij innamen. Conflicten draaiden dan ook vooral om de grootte van bedrijven. Vooral voor zestiende-eeuws Antwerpen is daarbij gewezen op tegenstelde belangen van handelaren en grote meesters. Terwijl de laatsten naar deregulering en het toelaten van grotere bedrijven (en dus concentratie) streefden, waren de eersten gebaat bij het kleinhouden van bedrijven (en een groot aantal kleine meesters). De aanwezigheid van veel kleine meesters betekende voor hen immers goedkope geschoolde arbeid, terwijl grote bedrijven van meesters voor concurrentie zorgden. Met betrekking tot de toegang tot het ambacht lagen de belangen wellicht minder uiteen. In Brugge noch in Antwerpen werden al te hoge barrières opgeworpen: grote meesters wilden immers via onderaanneming werken en hadden net als handelaars belang bij eerder lage drempels.

In het Noorden hebben de ambachtsgilden nooit zo'n invloed gehad op het stedelijke economische beleid, tenzij tot op zekere hoogte in de oudere handelssteden Dordrecht en Utrecht. Dit verbeterde er bovendien niet op in de context van de Opstand. In tegenstelling tot de ambachtsgilden in Vlaanderen, Brabant, Henegouwen, Namen en het Prinsbisdom Luik hebben de gilden in de kerngewesten in het Noorden nooit toegang verworven tot de stedelijke macht (tenzij onrechtstreeks, via deelname aan kiescomités). In Holland zijn de ambachten pas ontstaan toen het politieke momentum van deze institutie al lang voorbij was. Bovendien verloren de ambachten in het Noorden hun religieuze functie en een groot deel van hun status tijdens de Opstand. In de zeventiende eeuw waren het in de eerste plaats sociale organisaties, die intredegelden en belastingen inden met het oog op

wederzijdse hulp. Economische regulering kwam er vooral onder impuls van de kooplieden-regenten en had dan ook vooral de belangen van de handel, eerder dan die van de producenten op het oog.

Conclusies

Tot in de dertiende eeuw lagen de voornaamste internationale handelsknooppunten buiten de Nederlanden. Vlaamse, Artesische en Brabantse kooplieden verkochten hun textielgoederen op de grote jaarmarkten van de Champagne, of ze bouwden zelf handelsnetwerken uit in Italië, Engeland of Centraal-Europa. Voor 1300 kwam hier verandering in. De Vlamingen verloren terrein in het internationale handelscircuit, terwijl hun industriële goederen erg gegeerd bleven. Twee eeuwen lang verzamelden buitenlandse handelaren, in eerste instantie Italianen en Hanzekooplieden, in Brugge. Vanaf de jaren 1460 verplaatste de grootste handelsactiviteit zich naar Antwerpen, als gevolg van macro-economische, overwegingen en politieke gebeurtenissen. Na de verovering van de Scheldestad door de troepen van landvoogd Alexander Farnese in 1585, was het de beurt aan Amsterdam om zich te ontwikkelen tot het belangrijkste commerciële centrum in de Nederlanden.

Doorheen de eeuwen hadden zich echter structurele veranderingen voorgedaan, zowel in de steden als binnen het stedelijke netwerk. De voortdurende spanning tussen de dynamiek op (inter-)continentale schaal enerzijds en regionale ontwikkelingen anderzijds maakten van de verstedelijkte Nederlanden in hun geheel een uitzonderlijk dynamisch economisch gebied. De economische dynamiek maakte eeuwenlang aanhoudende groei mogelijk die gepaard ging met voortdurende herstructureringen en herlocaties van activiteiten. In de steden van Vlaanderen, Brabant, Holland en het Gelderse rivierengebied, heerste een ondernemingsklimaat waardoor knooppuntsteden konden uitgroeien tot prominente centra van interregionale handel, gericht op export en op de bevoorrading van het stedelijke netwerk zelf. Dit ondernemingsklimaat berustte op eeuwenoude commerciële expertise die in iedere ontwikkelingsfase werd geïnstitutionaliseerd in aangepaste structuren die zowel gericht waren op de bescherming van handelsbelangen als op de vrijwaring van de kwaliteit van de producten. Bovendien vormden in het dichte netwerk van kleine en middelgrote steden de relatief talrijke koopkrachtige en productieve middengroepen een actieve en flexibele factor. In de grotere industriële en handelssteden waren zeer diverse en hoog gespecialiseerde economische activiteiten geconcentreerd alsmede aanzienlijke handelskapitalen en sterke koopkracht, maar het is uiteindelijk het

samenspel van grote en kleine steden en plattelandsnijverheden dat een zeer gevarieerd aanbod creëerde van ambachtelijke goederen waarnaar vraag bestond over heel Europa en ver daarbuiten.

De steden dankten hun specifiek belang in een eerste fase aan de in Noordwest-Europa ongeëvenaarde economische groei van de twaalfde tot het begin van de veertiende eeuw. De ontwikkeling van een ambachtelijke productie van textiel gericht op export – aanvankelijk in Artesië en Vlaanderen, maar vanaf de dertiende eeuw ook in Brabant en Holland – speelde daarbij een cruciale rol. In de Maasvallei (metaal) en in Holland (scheepsbouw, brouwnijverheid, visserij, turfwinning) zorgden andere nijverheden voor dynamiek. Deze industriële expansie heeft de basis gelegd voor het gehele verstedelijkingsproces en maakte de grote densiteit van het stedelijke leven op een relatief beperkte oppervlakte mogelijk. Bovendien bleek dit industriële weefsel bijzonder flexibel op lange termijn, ondanks de moeilijke transitie in een periode van regionaal verschillende groei. Tijdens een tweede fase, van de veertiende tot het begin van de zeventiende eeuw, lag juist die regionale diversiteit aan de basis van economische reconversie en nieuwe groei in later verstedelijkte regio's. De interactie tussen naburige regio's die op verschillende wijze evolueerden lokte complementariteit, competitie en herlocatie uit. De vraag in de grote steden van Brabant en Vlaanderen stimuleerde de exportgerichte productie in Holland. Het structurele tekort aan broodgraan in Holland dwong tot het zoeken naar massale invoer uit Artesië, Picardië en Pruisen, waardoor Hollandse en Zeeuwse vrachtaart en scheepsbouw de Hanze verdrong – en daarmee één van de pijlers van de Vlaamse export. Zo groeide Amsterdam uit van een doorvoerhaven van Hamburgs bier naar een zeehaven met gunstiger groei mogelijkheden dan Antwerpen. De verschuiving van migratiestromen en de transfer van kennis en kapitaal boden laatbloei kansen tot verdere expansie, soms tegen de algemeen-Europese trends in. Dankzij innovatie en delocatie van industriële productie binnen het stedelijke netwerk zelf, tussen de verschillende gewesten én tussen stad en platteland, slaagden de stedelijke economieën erin, weliswaar met vele moeilijkheden, om in de lange zestiende eeuw weer de motor te zijn van een opmerkelijke groei.

Selectieve bibliografie

Benders, Jeroen, *Een economische geschiedenis van Groningen*. Assen, Van Gorcum, 2011.

- Blockmans, Wim, The Creative Environment: Incentives to and Functions of Bruges Art Production, in: Maryan W. Ainsworth (ed.), *Petrus Christus in Renaissance Bruges: An Interdisciplinary approach*. New York/Turnhout, Metropolitan Museum of Art/Brepols, 1995, p. 11-20.
- Blockmans, Wim, Regionale Vielfalt im Zunftwesen in den Niederlanden vom 13. bis zum 16. Jahrhundert, in: Knut Schulz (ed.), *Handwerk in Europa vom Spätmittelalter bis zur Frühen Neuzeit*. München, Oldenbourg, 1999, p. 51-63.
- Blockmans, Wim, *Metropolen aan de Noordzee. Geschiedenis Van Nederland, 1100-1555*. Amsterdam, Bert Bakker, 2010.
- Boone, Marc & Walter Prevenier, *La draperie ancienne des Pays-Bas: débouchés et stratégies de survie (14e-16e siècles)*. Leuven/Apeldoorn, Garant, 1993.
- Cornelisse, Charles, *Energiemarkten en energiehandel in Holland in de late middeleeuwen*. Hilversum, Verloren, 2008.
- Dambruyne, Johan, *Corporatieve middengroepen. Aspiraties, relaties en transformaties in de 16de-eeuwse Gentse ambachtswereld*. Gent, Academia Press, 2002.
- De Munck, Bert, Gilding golden ages. Perspectives from early modern Antwerp on the guild-debate, c. 1450 - c. 1650, *European Review of Economic History*, 15 (2011), p. 221-253.
- De Munck, Bert, One counter and your own account. Redefining illicit labour in early modern Antwerp, *Urban History*, 37 (2010), p. 26-44.
- De Munck, Bert, Steven Laurence Kaplan & Hugo Soly (eds.), *Learning on the Shop Floor. Historical Perspectives on Apprenticeship*. London/New York, Berghahn Books, 2007.
- De Munck, Bert, *Technologies of Learning. Apprenticeship in Antwerp from the 15th century to the end of the ancien regime*. Turnhout, Brepols, 2007.
- Deceulaer, Harald, *Pluriforme patronen en een verschillende snit. Sociaal-economische, institutionele en culturele transformaties in de kledingsector in Antwerpen, Brussel en Gent, 1585-1800*. Amsterdam, IISG, 2001.
- DuPlessis, Robert S. & Martha C. Howell, Reconsidering the Early Modern Urban Economy: the Cases of Leiden and Lille, *Past and Present*, 94 (1982), p. 49-84.
- Epstein, Stephan R. & Maarten Prak (eds.), *Guilds, Innovation, and the European Economy, 1400-1800*. Cambridge, Cambridge University Press, 2008.

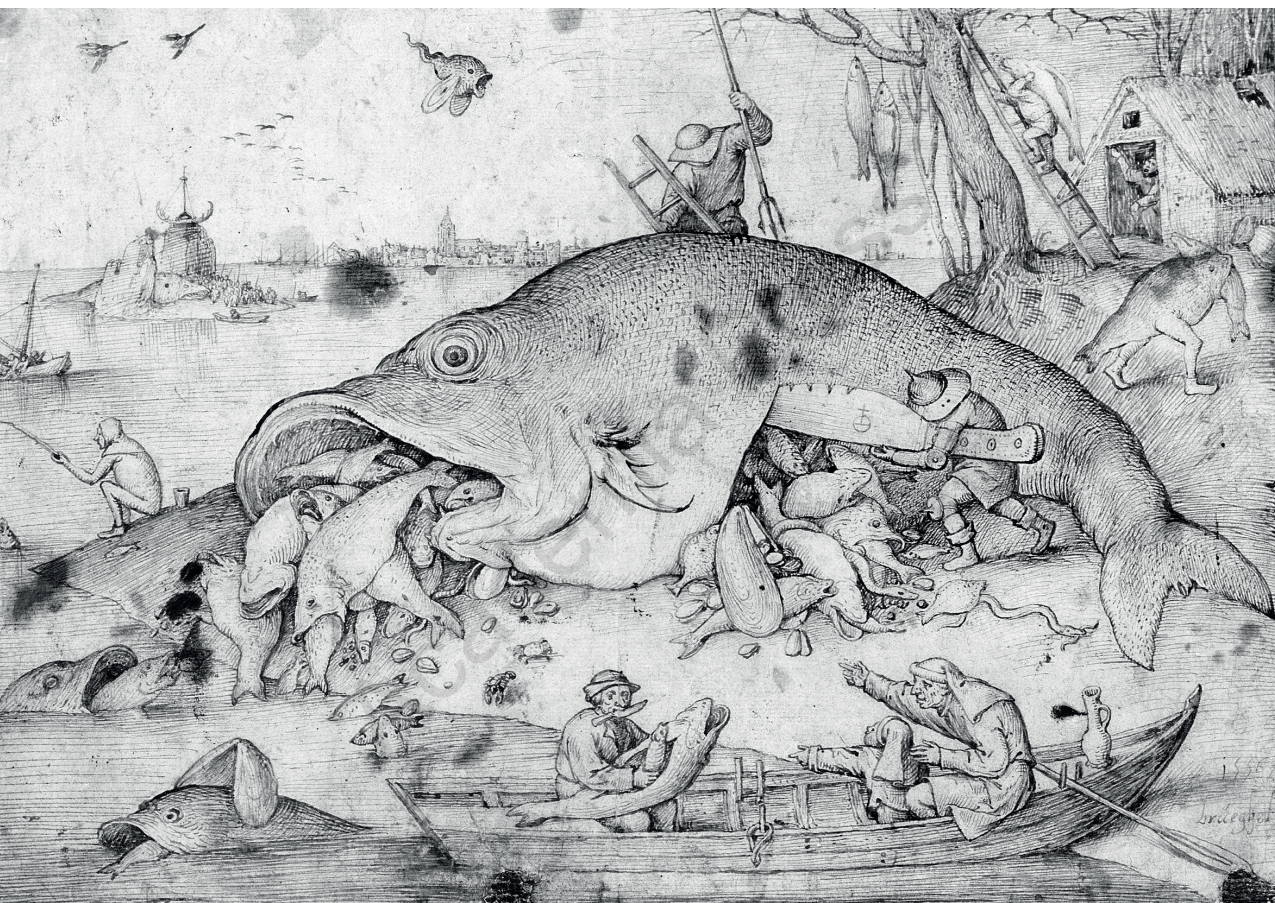
- Epstein, Stephan R., Craft Guilds, Apprenticeship and Technological Change in Pre-Industrial Europe, *Journal of Economic History*, 58 (1998), p. 684-713.
- Gelderblom, Oscar, *Cities of Commerce: The Institutional Foundations of International Trade in the Low Countries, 1250-1650*. Princeton, Princeton University Press, 2013.
- Hoppenbrouwers, Peter C.M., Van waterland tot stedenland. De Hollandse economie ca. 975-ca. 1570, in: Thimo de Nijs & Eelco Beukers (eds.), *Geschiedenis van Holland tot 1572. Deel. 1*. Hilversum, Verloren, 2002, p. 103-148.
- Howell, Martha C., *Commerce before Capitalism in Europe, 1300-1600*. Cambridge/New York, Cambridge University Press, 2010.
- Kaptein, Herman, *De Hollandse textielnijverheid, 1350-1600. Conjunctuur en continuïteit*. Hilversum, Verloren, 1998.
- Lesger, Clé, *Handel in Amsterdam ten tijde van de Opstand. Kooplieden, commerciële expansie en verandering in de ruimtelijke economie van de Nederlanden ca. 1550-ca.1630*. Hilversum, Verloren, 2001.
- Lis, Catharina & Hugo Soly (eds.), *Werelden van Verschil. Ambachtsgilden in de Lage Landen*. Brussel, VUB Press, 1997.
- Lis, Catharina & Hugo Soly (eds.), *Werken volgens de regels: Ambachten in Brabant en Vlaanderen, 1500-1800*. Brussel, VUB Press, 1994.
- Lis, Catharina & Hugo Soly, *Worthy Efforts: Attitudes to Work and Workers in Pre-Industrial Europe*. Leiden, Brill, 2012.
- Lis, Catharina & Hugo Soly, Corporatisme, onderaanneming en loonarbeid. Flexibilisering en deregulering van de arbeidsmarkt in Westeuropese steden (veertiende tot achttiende eeuw), *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 20 (1994), p. 365-390.
- Lis, Catharina & Hugo Soly, Different paths of development: Capitalism in the Northern and Southern Netherlands during the late Middle ages and the Early Modern Period, *Review*, 20 (1997)2, p. 211-242.
- Lis, Catharina, Jan Lucassen, Maarten Prak & Hugo Soly (eds.), *Guilds in the early modern Low Countries. Work, power and representation*. Aldershot, Ashgate, 2006.
- Lucassen, Jan & Maarten Prak, Guilds and Society in the Dutch Republic 16th-18th Centuries, in: Stephan R. Epstein et al. (eds.) *Guilds, Economy and Society. Proceedings of the Twelfth International Economic History Congress, Session B*. Madrid, Fundación Fomento de la Historia Económica, 1998, p. 63-77.
- Munro, John H., Industrial Transformations in the North-West European Textile Trades, c. 1290 - c. 1340: Economic Progress or Economic

- Crisis?, in: Bruce M. S. Campbell (ed.), *Before the Black Death: Studies in the 'Crisis' of the Early Fourteenth Century*. Manchester, Manchester University Press, 1991, p. 110-148.
- Munro, John H., Medieval Woollens: Textiles, Textile Technology, and Industrial Organisation, c. 800-1500, in: David Jenkins (ed.), *The Cambridge History of Western Textiles*. Cambridge, Cambridge University Press, 2003, p. 181-227.
- Munro, John H., Medieval Woollens: The Western European Woollen Industries and their Struggles for International Markets, c. 1000-1500, in: David Jenkins (ed.), *The Cambridge History of Western Textiles*. Cambridge, Cambridge University Press, 2003, p. 228-324.
- Munro, John H., *Textiles, towns and trade. Essays in the economic history of late-medieval England and the Low Countries*. Aldershot/Brookfield, Variorum, 1994.
- Murray, James M., *Bruges, cradle of capitalism, 1280-1390*. Cambridge, Cambridge University Press, 2005.
- Nicholas, David, *The metamorphosis of a medieval city: Ghent in the age of the Artevelde, 1302-1390*. Lincoln (Nebr.), University of Nebraska Press, 1987.
- Puttevils, Jeroen, *Merchants and Trading in the Sixteenth Century. The Golden Age of Antwerp*. Londen, Pickering & Chatto, 2015.
- Soly, Hugo, The Political Economy of Guild-Based Textile Industries: Power Relations and Economic Strategies of Merchants and Master Artisans in Medieval and Early Modern Europe, *International Review of Social History*, 53 (2008)Supplement, p. 45-71.
- Sosson, Jean-Pierre, Les métiers: norme et réalité. L'exemple des anciens Pays-Bas méridionaux aux xive et xve siècles, in: Jacqueline Hamesse & Colette Muraille-Samaran (eds.), *Le travail au Moyen Âge: une approche interdisciplinaire*. Louvain-la-Neuve: Publications de l'Institut d'Études Médiévales, 1990, p. 339-348.
- Stabel Peter, Guilds in the Late Medieval Low Countries: Myth and Reality of Guild Life in an Export-Oriented Environment, *Journal for Medieval History*, 30 (2004), p. 187-212.
- Stabel Peter, Compositions et recompositions des réseaux urbains des Pays-Bas au bas moyen âge, in: Elisabeth Crouzet-Pavan & Elodie Lecuppre-Desjardin (eds.), *Villes de Flandre et d'Italie: relectures d'une comparaison traditionnelle*. Turnhout, Brepols, 2008, p. 29-64.
- Stabel Peter, *Dwarfs among Giants. The Flemish urban network in the late middle ages*. Leuven/Apeldoorn, Garant, 1997.
- Stabel, Peter, 'Dmeeste, oirboirlixste ende proffitelixste let ende neringhe': een kwantitatieve benadering van de lakenproductie in het

- laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Vlaanderen, *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 51 (1997), p. 113-153.
- Stabel, Peter, Urban markets, rural industries and the organization of labour in late medieval Flanders: the constraints of guild regulations and the requirements of export oriented production, in: Bruno Blondé, Eric Vanhaute & Michèle Galand (eds.), *Labour and Labour Markets between Town and Countryside (Middle Ages – 19th Century)*. Turnhout, Brepols, 2001, p. 140-157.
- Stabel, Peter, *A capital of fashion. Guilds, luxuries and economic change in late medieval Bruges* (forthcoming).
- Stabel, Peter, *De kleine stad in Vlaanderen (14de – 16de eeuw). Bevolkingsdynamiek en economische functies van de kleine en secundaire stedelijke centra in het Gentse kwartier*. Brussel, Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, 1995.
- Taverne, Ed, Len de Klerk, Bart Ramakers & Sebastian Demski (eds.), *Nederland stedenland. Continuïteit en vernieuwing*. Rotterdam, nai010 uitgevers, 2012.
- Thijs, Alfons K.L., Antwerp's luxury industries: the pursuit of profit and artistic sensitivity, in: Jan Van Der Stock (ed.), *Antwerp: story of a metropolis, 16th-17th century*. Antwerpen, Snoeck-Ducaju & Zoon, 1993, p. 105-113.
- Thijs, Alfons K.L., Structural changes in the Antwerp industry from the fifteenth to the eighteenth century, in: Herman Van der Wee (ed.), *The rise and decline of urban industries in Italy and the Low Countries (late middle ages – early modern times)*. Leuven, Leuven University Press, 1988, p. 207-212.
- Thijs, Alfons K.L., *De zijdenijverheid te Antwerpen in de zeventiende eeuw*. Brussel, Pro Civitate, 1969.
- Thijs, Alfons K.L., *Van 'werkwinkel' tot 'fabriek'. De textielnijverheid te Antwerpen (einde 15de-begin 19de eeuw)*. Brussel, Gemeentekrediet van België, 1987.
- Thoen, Erik, Immigration to Bruges during the late middle ages, in: Simonetta Cavaciocchi (ed.), *Le migrazione in Europa (secc. XIII-XVIII)* 25. *Settimana di Studio. Istituto Internazionale di Storia Economica F. Datini*. Firenze, Le Monnier, 1994, p. 453-491.
- Thoen, Erik, *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen gedurende de late middeleeuwen en het begin van de moderne tijden. Testregio: de kasselrijen van Oudenaarde en Aalst (eind 13de-eerste helft 16de eeuw)*. Leuven, Belgisch centrum voor Landelijke Geschiedenis, 1988.

- Van Bavel, Bas & Jan Luiten Van Zanden, The jump start of the Holland economy during the late medieval crisis, c. 1350-1500, *Economic History Review*, 57 (2004), p. 503-532.
- Van Bavel, Bas, *Manors and Markets: Economy and Society in the Low Countries, 500-1600*. Oxford, Oxford University Press, 2010.
- Van der Wee, Herman, Industrial dynamics and the process of urbanization and de-urbanization in the Low Countries from the late middle ages to the eighteenth century, in: Herman Van der Wee (ed.), *The rise and decline of urban industries in Italy and the Low Countries (late middle ages – early modern times)*. Leuven, Leuven University Press, 1988, p. 307-381.
- Van der Wee, Herman, Structural Changes and Specialization in the Industry of the Southern Netherlands, 1100-1600, *The Economic History Review*, 28 (1975), p. 203-221.
- Van der Wee, Herman, *The growth of the Antwerp market and the European economy (fourteenth-sixteenth centuries)*. Den Haag, Martinus Nijhoff, 1963.
- Van Tielhof, Milja, *Koren op Amsterdams molen. De Hollandse graanhandel 1470-1570*. Den Haag, Stichting Hollandse Historische Reeks, 1995.
- Van Uytven, Raymond, Splendour and Wealth? Art and Economy in the Burgundian Netherlands, *Transactions of the Cambridge Bibliographical Society*, 10 (1992), p. 101-124.
- Van Werveke, Hans, *De Koopman-ondernemer en de ondernemer in de Vlaamsche lakennijverheid van de Middeleeuwen*. Antwerpen, Koninklijke Vlaamsche Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schoone Kunsten van België, 1946.
- Van Zanden, Jan Luiten, *The Long Road to the Industrial Revolution: The European Economy in a Global Perspective, 1000-1800*. Leiden, Brill, 2009.
- Weststrate, Job, *In het kielzog van moderne markten. Handel en scheepvaart op de Rijn, Waal en IJssel, ca. 1360-1560*. Hilversum, Verloren, 2006.
- Wyffels, Carlos, *De oorsprong der ambachten in Vlaanderen en Brabant*. Brussel, Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, 1951.

Pieter Bruegel de oude, *De grote vissen eten de kleine*, pentekening, 1556.
De pentekening van de hand van Pieter Bruegel de oude is wellicht gebaseerd op een verloren werk van Jeroen Bosch. Het stond zelf model voor een gravure van Pieter van der Heyden die de titel 'Verdruckinghe der armen. De rijke lieden verdrucken u door geweld' kreeg en waarin een verwijzing naar het apocriefe evangelie van Jacobus wordt gemaakt. De prent werd later nog meermaals als spotprent gebruikt in periodes van politieke conflicten, zoals in de campagne van Maurits van Nassau tegen Johan van Oldenbarnevelt in 1619.

© Imageselect.

HOOFDSTUK 2

Samenleven in de stad: sociale relaties tussen ideaal en realiteit

BRUNO BLONDÉ, FREDERIK BUYLAERT, JAN DUMOLYN,
JORD HANUS & PETER STABEL

Inleiding

In 1556 ontwierp Pieter Bruegel de Oude (1520/25-1569) de prent 'De grote vissen eten de kleine'. Niet toevallig prijkt de Antwerpse rede op de achtergrond. Bruegel verbeeldde daarmee een idee die sterk leefde in het Antwerpen van het midden van de zestiende eeuw: die van een harde, meedogenloze wereld waarin de rijken hun geluk najagen ten koste van de armen. Het zestiende-eeuwse Antwerpen was weliswaar een commerciële wereldstad, het succesverhaal kende een schaduwzijde. Niet iedereen profiteerde op dezelfde manier en in dezelfde mate van de economische groei die de wereldhandel met zich mee bracht. Ongetwijfeld maakten honderden kooplui, ambachtlieden en ondernemers fortuin. Maar grote aantallen ambachtsmeesters werden gedegradeerd tot quasi-loonarbeiders in dienst van de grote handelaars. De loonarbeiders zelf zagen hun loon verdampen door stijgende huishuren en voedselprijzen. Voor bedelaars en vagebonden – de ongewenste migranten – waren de steden van de Lage Landen, en de metropool op kop, zelfs allesbehalve gastvrij.

In 1566 richtte in dezelfde stad een bestuursraad van inwoners uit de buurt rond de Eiermarkt zich tot het stadsbestuur met een bijzonder verzoek. Ze vroegen een lap gratis grond, die door de plaatselijke schutters zou kunnen

worden gebruikt als oefenterrein en verzamelplaats. Met heimwee verwezen de aanvragers naar vroegere tijden. Toen verzamelden de buurtbewoners 'uyt gebueren liefde ende vrientschappe alle jaeren eens'. Ze genoten bij die gelegenheid van elkaars gezelschap, een maaltijd en ter verstrooiing werd er ook een gaai geschoten. Met lede ogen stelden ze echter vast hoe sinds circa 1530 dit alles in onbruik gevallen en 'te nyeten gegaen' was, en dit door oorlog en de 'dueren tijt'. Dat de inwoners van de Eiermarkt vooral de jaren na 1530 aanwezen als de periode waarin het buurtleven aan gezelligheid had ingeboet is niet zonder betekenis. In deze jaren kende Antwerpen een explosieve bevolkingsaanwas en groeide de stad door naar de top van de Europese economie. De aanvragers begrepen dat 'prosperiteyt' niet noodzakelijk tot 'eendrachtigheijt' leidt.⁶ Zulke verzuchtingen waren in de wereldstad Antwerpen ongetwijfeld het sterkst omdat sociale veranderingen zich hier het snelst voltrokken, maar zij werden onmiskenbaar gedeeld in het gehele stedennetwerk van de Nederlanden. In dit deel van Noordwest-Europa is een algemene evolutie aanwijsbaar in de beeldtaal van de late middeleeuwen en de zestiende eeuw. Naast het traditionele maatschappijbeeld van drie complementaire standen – de clerus, de adel en de arbeidende derde stand – werden hier steeds meer nieuwe voorstellingen uitgedacht. Men beklaagde zich daarbij over onrechtmatige verrijking ten koste van de eerlijke medemens, over twistzieke vrouwen die hun plaats niet kenden of over verwerpelijke armen die de openbare orde verstoorden. Die groeiende klemtoon op conflict vormt de culturele vertolking van een ingrijpend en langdurig proces. Tussen de elfde en de zestiende eeuw was het sociale weefsel niet alleen veel complexer geworden, maar ook in vele opzichten minder stabiel.

In dit hoofdstuk beschrijven we de weg van de eerste articulatie van een stedelijk gemeenschapsideaal naar de zestiende-eeuwse samenleving waarin de sociale breuklijnen dieper werden. Welke sociale krachten en spanningen kenmerkten de middeleeuwse stad in de Lage Landen en hoe evolueerden die onder invloed van economische groei, tegenslag, oorlog, staatsvorming, ziekte en hongersnood? Uit wat voorafging wordt meteen duidelijk, dat het schetsen van een geheel van sociale relaties een uiterst delicate operatie is. In veel gevallen zijn de bronnen zo schaars dat een creatieve lezing van de weinige overgebleven sporen nodig is. Waar de bronnen er wel zijn, moet het discours dat erin gehanteerd wordt met een kritische blik worden benaderd. In de volgende bladzijden zal duidelijk worden dat de

⁶ Stadsarchief Antwerpen, Privilegekamer, 629, f. 63r°. Kint, An M., *The Community of Commerce: Social Relations in Sixteenth-Century Antwerp*. Columbia University, Onuitgegeven doctoraatverhandeling, 1996, p. 127.

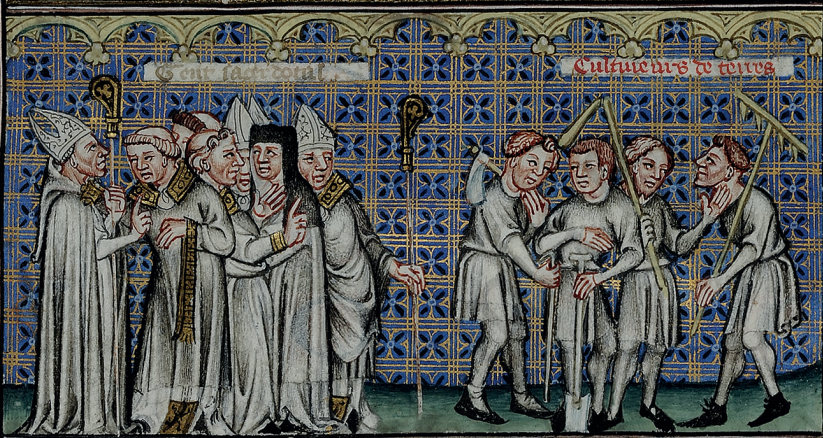
‘goede oude tijd’ waarnaar het gebuurte van de Eiermarkt verwees eigenlijk nooit echt heeft bestaan. En, wat meer is, spijs decennia van druk beoefende sociale geschiedschrijving, is het historisch vooronderzoek niet voor elke periode, sociale groep of sociale relatievorm even grondig gevoerd. Ook al weten we intussen veel over vriendschappen, kroeglopen, kerkbezoek, armenzorg, liefdadigheid, prostitutie, criminaliteit, wonen en werken..., tal van sociale relaties hebben nog steeds hun geheimen niet prijs gegeven. Daarom schrijven we in de volgende bladzijden een synthese van een sociaal verhaal met gaten.

Het ideaal van de commune

De elfde en vroege twaalfde eeuw vormden een belangrijke breuklijn voor het zelfbeeld en de sociale organisatie van de jonge steden. Vanaf dat moment maken schriftelijke getuigenissen immers uitgebreid melding van het bestaan van diverse groepen met een onmiskenbaar ‘stedelijk’ sociaal en economisch profiel. Bovendien zijn van dan af sporen aanwijsbaar die erop wijzen dat de stedelingen een heel eigen wereldbeeld gingen ontwikkelen waarin hun sociale, juridische en politieke eigenheid en autonomie werden beklemtoond tegenover de traditionele plattelandsmaatschappij. De vroegste stedelijke bevolking was samengesteld uit diverse groepen, ‘autochtoon’ of ‘aangespoeld’. Het besef dat zij anders waren dan de plattelandsbevolking en het erbij horende samenhorigheidsgevoel ontwikkelden zich slechts geleidelijk. Het lijkt weinig waarschijnlijk dat de monniken van de abdij of de ridders, ministerialen en domaniale ontvangers van een burcht waarrond zich in de vroegste fase van de verstedelijking een nederzetting had gevormd, hun locatie als essentieel stedelijk zullen hebben beleefd. Ook later bleven kerkelijke en heerlijke instellingen en enclaves, stukjes territorium met een eigen jurisdictie, als een soort *Fremdkörper* binnen de stad bestaan (zie hoofdstuk 5), hoewel op dat moment de stedelijke gemeenschap zelf in elk geval al economisch en ruimtelijk dominant was. Dat was nog niet het geval in de negende, tiende of vroege elfde eeuw toen in veel steden de abdijen, bisschoppen en wereldlijke heren het latere stedelijke gebied op zowat elk gebied domineerden. Om allerlei redenen ging de stedelijke groei echter snel gepaard met het ontstaan van een grotere persoonlijke vrijheid. Die gold zowel voor de handelaars die hun *know-how* steeds vaker gebruikten om voor eigen rekening te handelen, als voor voorheen onvrije of halfvrije boeren die er zich als permanente ambachtslieden vestigden.

Vij. manieres de gentz dont les .iiij. sont partie de cite ou citoiens .et les autres .iiij. ne sont pas citoiens ne pnt d'
 Et pour cognoistre ceulz qui ne sont pas citoiens ne partie de cite Je les ay eloyez de vermeillon.

Sinds de elfde eeuw nam de stedelijke bevolking met een indrukwekkende snelheid toe, wat zich onder meer uitte in de uitbreiding van het stedelijke grondgebied en de toename van het aantal parochies (zie hoofdstuk 4). Met de groei nam ook het aantal stedelijke functies toe, breidde de stedelijke infrastructuur aanzienlijk uit en verbreedde de sociale en professionele diversiteit van de stadsbevolking. De nieuwe sociale ruimte van de stad werd het toneel voor het ontstaan van een complexere arbeidsdeling en nieuwe sociale verbanden naast de familiestructuren en patronagenetwerken die de feodale samenleving zo sterk hadden gekarakteriseerd. De expansiefase kwam tot een hoogtepunt aan het einde van de dertiende eeuw. De dominante sociaaleconomische, juridische, politieke en symbolische organisatievorm die dit groeiproces omkaderde was de ‘commune’, een gezworen gemeenschap van vrije mannen die binnen hun stad veiligheid en rechtszekerheid wilden om handel en nijverheid te bedrijven en om beschermd te worden tegen intern en extern geweld. De zogenaamde ‘communale beweging’ voltrok zich in West-Europa tussen het einde van de tiende en het begin van de dertiende eeuw. Het ging om een politiek en juridisch emancipatieproces met belangrijke sociale dimensies. Hoewel vele historici aarzelden om de meeste steden van de Zuidelijke Nederlanden als communes te beschouwen, kunnen vormen van communes worden geïdentificeerd in de bisschopssteden Kamerijk (1077) en Doornik (1147) en in Valenciennes (1114). In Sint-Omaars werd de term *communio* expliciet gebruikt, terwijl men in Aire-sur-la-Lys en Rijsel sprak van een *amicitia*. In wezen gaat het telkens over een gelijkaardig fenomeen, zij het met vele juridische en institutionele nuances. Over de sociale harmonie binnen de stedelijke commune, die zich onder meer uitte in het stadszegel of het belfort, moeten we ons echter niet al te veel illusies koesteren. Hoewel de middeleeuwse commune zich tot het midden van de dertiende eeuw onveranderlijk presenteerde als een ondeelbare politieke collectiviteit, bleek de interne harmonie meer een ideaalbeeld te zijn dan een realiteit. Zelfs de vroegste stedelijke nederzettingen kenden sociale tegenstellingen. Tegen-

LINKS Aristoteles, *Politica* & *Economica*, Parijs,

Franse vertaling van het laatste kwart van de veertiende eeuw.

In de loop van de middeleeuwen werd de traditionele driedeling van de samenleving in zij die vechten, zij die bidden en zij die het land bewerken, door de toenemende verstedelijking steeds complexer. Deze miniatuur toont zes maatschappelijke groepen, bovenaan de soldaten en geleerde raadslieden (*genz d'armes*, *genz de conseil*), in het midden de clerus en de landbouwers (*genz sacerdotal*, *cultiveurs de terres*) en onderaan de stedelijke ambachtslieden en de kooplieden (*genz de mestier*, *marcheans*)

© Brussels, Royal Library of Belgium, ms. 11201-02, fol. 263r.

stellingen tussen arm en rijk of tussen stadsbewoners met verschillende socio-professionele status kunnen bijvoorbeeld duidelijk getraceerd worden in het verhaal van Galbert van Brugge over de gebeurtenissen na de moord op graaf Karel de Goede in 1127. Zo trad in Brugge een elite, letterlijk een groep 'wijze mannen' (*prudentes viri*), naar voor. Zij namen binnen de communale orde gerechtelijke en politieke bevoegdheden op. Twaalfde-eeuwse bronnen maken verder een onderscheid tussen een aantal typische elite-groepen, zoals de *milites*, *scabini*, *iudices*, *meliores*, *potentes* en de ambachtelijke middengroepen die ook steeds vaker expliciet in het schriftelijke bronnenmateriaal opduiken. Over de armste bevolkingsgroepen uit deze periode zijn er, jammer genoeg, nauwelijks gegevens en ook de vrouwen bewegen zich nog grotendeels in een schaduwzone.

De handelaars en grondeigenaars aan de macht

Naarmate de beschikbare schriftelijke bronnen van de twaalfde en dertiende eeuw talrijker worden, komt er ook meer duidelijkheid over de sociale ongelijkheid in de steden van de Nederlanden. Vooral de stedelijke bovenlagen lieten daarbij het vroegst of toch het duidelijkst sporen van groepsidentiteiten in de bronnen na. Een eerste anker voor elitevorming waren de kapitalen die verdiend werden in de langeafstandshandel. In het verlengde van de communale instellingen duiken rond het jaar 1000 koopmansgilden in de bronnen op: bijvoorbeeld in Tiel (1020), Valenciennes (1051-1070), Sint-Omaars (1100). Vanaf het midden van de twaalfde eeuw werden ze geleidelijk vervangen door 'hanzen', koopliedenorganisaties met leden uit meerdere steden. Deze gilden en hanzen hanteerden het principe van de wederzijdse bescherming, onder meer door de organisatie van gezamenlijke gewapende konvooien. Maar ook de notie van *caritas* was sterk aanwezig. Gildeleden woonden uitvaarten van overleden broeders bij, deelden een gemeenschappelijke devotie en verstrekten op bepaalde kerkelijke feestdagen aalmoezen aan de armen. Dit soort organisaties had bovendien een belangrijke sociabiliteitsfunctie, wat tot uiting kwam in gezamenlijke gildemalen en drinkgelagen. Koopliedengilden beheerden vaak ook de hallen die als infrastructuur voor de handel dienden. In Sint-Omaars was er in de elfde eeuw sprake van een *gild'halla*. Ook namen de gilden functies in het stedelijke bestuur op zich. Na verloop van tijd gingen ze in de meest commercieel georiënteerde steden bijna volledig samenvallen met de heersende politieke en economische klasse. In het dertiende-eeuwse Brugge bijvoorbeeld werd uitdrukkelijk gestipuleerd dat al wie deel wilde uitmaken van

de stedelijke schepenbank minstens een jaar en een dag lid moest zijn van de 'Vlaamse Hanze van Londen', de daar heersende koopliedengilde.

We hebben dus reeds in de twaalfde-eeuwse stad te maken met een fluctuerende en dynamische structuur, waarbij het morele, juridische en politieke gezag in handen van een kleine elite lijkt te liggen, de zogenaamde *sapientes, meliores, maiores, discretissimi, fortiores, prudentiores, magis-fideles*. Hoewel bezit van geld en grond fundamentele toegangscriteria waren, wijzen sommige van deze termen ook op het discursieve belang van ervaring, status en prestige. In de grootste groepen ondermijnde de groeiende kapitaalsaccumulatie in handel en exportgerichte industrie het sociale evenwicht. De middeleeuwse groeifase tussen ongeveer 1050 en 1270 was er immers één van een grote concentratie van rijkdom en macht in de handen van de koopliedenklasse. In de dertiende eeuw begonnen deze stedelijke elites zich nadrukkelijker sociaal en juridisch te onderscheiden van de anderen, monopoliseerden ze de politieke macht en de stadsfinanciën.

Naast handelswinsten was stedelijk grondbezit een uiterst belangrijk element van sociale exclusiviteit. Dit is waarschijnlijk nergens anders zo sterk het geval geweest als in Gent, waar de middeleeuwse politieke elite bekend stond als de *virī hereditarii*, ofwel de 'erfachtige lieden' van de stadsgrond. Ook in Dowaaï en Sint-Omaars was eigendom van stadsgrond een belangrijk gegeven, en op vergelijkbare wijze ontleenden de elites in de bisschopssteden Doornik en Atrecht hun status aan het bezit van kerkelijke cijnsgronden. Tijdens dezelfde periode werden de stadsgronden die de vroegste stedelingen hadden verworven tegen een vaste rente (of waarvan de rente zelfs volledig was afgeschaft) verder onderverdeeld. Ze namen sterk in waarde en opbrengst toe, wat op zijn beurt ook voor de handel erg belangrijk was. De opbrengsten uit grondbezit konden immers in de handel worden geïnvesteerd. Grondbezit maakte bovendien een verdere inkomsten- en risicospreiding mogelijk en diende als basis voor krediet. Diezelfde overwegingen zetten de stedelijke elites er vanaf de late dertiende eeuw meer en meer toe aan om ook buiten de stad gronden te kopen. Vroeger werden zulke investeringen in landbouwgrond wel eens geïnterpreteerd als een aanwijzing dat de stedelijke bovenlagen zo snel mogelijk de risicovolle stadseconomie de rug toekeerden voor de veilige en stabiele wereld van het landelijke grootgrondbezit (het zogenaamde 'verraad van de burgerij'). Vandaag zien we er vooral een noodzakelijke buffer in voor meer riskante, op de stedelijke markt gerichte activiteiten zoals die van de handelaar, geldwisselaar of grondstoffenspeculant. Typerend in dat verband is dat in Gent de stedelijke middengroepen tegen 1400 net zo goed als de elite in buitenstedelijk grondbezit gingen investeren. Tegen 1500 verwierven zelfs minder

gegoede ambachtsfamilies vaak een lapje grond buiten de stadsmuren, een welkome aanvulling op hun inkomsten.

Bovendien moet opgemerkt worden dat vele van die investeringen in buitenstedelijk grondbezit niet altijd mikten op vastigheid, maar dat ze soms inspeelden op de speculatieve mogelijkheden van het verstedelijkingsproces. Zo investeerden vele families uit Gent in de aankoop van moergronden, waar de aanwezige turf zo snel mogelijk werd opgedolven om te voldoen aan de onverzadigbare stedelijke vraag naar brandstof. In de Hollandse stad Leiden kochten prominente families dan weer volop kleigronden aan en bouwden ze steen- en kalkovens. Zo trachtten ze munt te slaan uit het geleidelijk voortschrijdende versteningsproces in de steden. Aangezien de Nederlanden zo snel en zo sterk verstedelijkt waren dat graan – hét basisvoedsel van die tijd – in steeds grotere volumes uit andere streken moest worden aangevoerd (zie hoofdstuk 1), werden er bovendien zeer speculatieve constructies opgezet waarbij stedelingen investeerden in het bedijken van land voor voedselproductie in regio's waar het risico op overstromingen nooit ver weg was. Nogal wat polders op de huidige Zeeuwse eilanden zijn op die manier genoemd naar prominente stedelijke families die de bedijkingswerken hadden gefinancierd. Het is deze zorgvuldige economische differentiatie die elitaire verbanden een soms ongewoon lange levensduur verleenden, zoals het geval was bij de familie Borluut, die een vaste waarde vormde in het Gentse politieke leven van de twaalfde eeuw tot na de Franse Revolutie. Uiteraard was er geregeld neerwaartse sociale mobiliteit door verarming. In de regel kwam er voor sociale klimmers uit de middengroepen ook ruimte vrij in de bestuurlijke elites doordat niet alle elitaire gezinnen mannelijke erfgenamen voortbrachten.

Traditioneel gaan historici uit van een dichotomie tussen een 'kapitalistische' en risicovolle stedelijke economie en een 'traditionele' landbouwmaatschappij. Maar het verstedelijkingsproces beïnvloedde in de praktijk de hele maatschappij, en ze deed dit aan beide kanten van de stadsmuren. De verstedelijking werd immers noodzakelijk gedragen door ontwikkelingen in de landbouweconomie (zie hoofdstuk 1). Een vergelijkbare opmerking geldt voor de politieke machtsuitoefening zelf. In de meeste steden van de Nederlanden – de grote steden van Vlaanderen en Brabant vormen een belangrijke uitzondering – werden rechtspraak en bestuur in de loop van de middeleeuwen het prerogatief van een relatief kleine elite. In het zog van de nog steeds gezaghebbende Belgische historicus Henri Pirenne (1862-1935) is vaak beklemtoond hoezeer de commerciële stad fundamenteel verschilde van het haar omringende 'feodale' landschap. In de stad was geen ruimte voor afgedwongen arbeidsprestaties, zoals de heren die van hun boeren eis-

ten, en plattelandsbewoners konden zich bevrijden van heerlijke verplichtingen door naar de stad te verhuizen ('stadslucht maakt vrij'). Bovendien zou er een fundamenteel verschil geweest zijn tussen de machtsuitoefening op het platteland – heerlijke macht was doorgaans erfelijk geworden – en die van de stad, waar van een juridische claim op een schepenzetel geen sprake kon zijn. Nochtans is voorzichtigheid geboden. Politieke dynastieën waren, zoals de casus Borluut aantoonde, ook in de stad geen onbekend fenomeen en politieke machthebbers definieerden zich in de stad ook nadrukkelijk als lid van het feodale stelsel. De stedelijke schepenbanken waren in de Nederlanden immers de juridische vertegenwoordigers van de heersende vorst.

Dit alles belet niet dat iedereen van zodra men onder de stadpoort doorwandelde onmiddellijk een grote eigenheid ervoer. Het recent onderzoek waarschuwt echter wel dat de tijdgenoten de fundamenteel nieuwe wereld die de stad was, hebben gekaderd binnen een feodaal wereldbeeld. Zo is door Jelle De Rock vastgesteld dat opdrachtgevers van schilderijen in de Nederlanden in de vijftiende eeuw een steeds sterkere voorliefde ontwikkelden voor taferelen waarin het levensbloed van de stedelijke ruimte – de bedrijvigheid en chaos die gepaard ging met handel en nijverheid – was weggepoetst ten voordele van taferelen met een rurale beeldtaal. Die vijftiende-eeuwse elites waren waarschijnlijk niet minder geworteld in de stedelijke economie dan hun voorgangers. Wel cultiveerden zij meer en meer de pastorale idylle als een mentale vluchtheuvel voor de beslommeringen van alledag. Het leefpatroon van vele vroegmoderne stedelijke elites, waarbij de zomers werden doorgebracht op een buitengoed en de winters in stadswoningen, heeft middeleeuwse wortels.

Een laatste kanttekening die we moeten maken bij de vorming van de stedelijke elites in de Nederlanden, heeft betrekking op hun sociale organisatie. Zeker voor de Zuidelijke Nederlanden is het een gangbare praktijk om de stedelijke elite te omschrijven als 'stadspatriciaat'. De term is ontleend aan het oude Rome en roept het beeld op van een elite als een cluster van machtige families. Het Romeinse patriciaat bestond immers uit een welomschreven groep 'geslachten' die zelfs een specifiek juridisch statuut hadden. Een dergelijk beeld is weliswaar tamelijk toepasselijk voor het dertiende-eeuwse Gent, waar de elite een ongewoon scherp afgelijnd karakter had, maar het was vermoedelijk niet de regel in de meeste Nederlandse steden. In het naburige Brugge bijvoorbeeld, bestond het stadsbestuur uit een harde kern van bekende politieke families die een buitensporig groot aantal schepenzetels uitoefenden: tussen 1350 en 1500 claimden de 20% machtigste families steeds ongeveer de helft van de beschikbare mandaten.

Maar daaromheen bestond een brede, en volatiele periferie van personen die slechts één of tweemaal schepenen werden. Dat geeft aan dat gefortuneerde, getalenteerde en ambitieuze individuen ook een kans hadden om in het stadsbestuur door te dringen zelfs als zij niet konden terugvallen op een stevig verankerd familieverband. Spijts een hoge graad van endogamie vormde de stedelijke elite, die zich bewoog tussen de ondergrens van de adel en de bovengrens van de latere ambachtselites, meestal geen hermetisch afgesloten kaste, al is dat op bepaalde plaatsen in bepaalde periodes (zoals in het dertiende-eeuwse Gent) wel zo geweest.

Eenzelfde vaststelling is gemaakt voor de best gedocumenteerde stedelijke elite ten noorden van de grote rivieren, namelijk die van de textielstad Leiden. Ook hier werd de zogenaamde 'vroedschap' gedomineerd door een klik van machtige families die inkomsten ontleenden aan een veelheid aan activiteiten. Maar zij konden of wilden niet verhinderen dat zij in de schepenbanken het gezelschap kregen van *homines novi*. Stadspolitiek was in de middeleeuwse Nederlanden niet alleen het verhaal van de familie, maar ook van het individu. Bij belangrijke beslissingen lijken de stedelijke politieke elites sowieso veel rekening te hebben gehouden met hun achterban. Zo vroeg de Leidse vroedschap in de loop van de vijftiende eeuw meer en meer advies bij wat de 'rycdom' werd genoemd. Die mogen we beschouwen als de bredere gefortuneerde bovenlaag van de stad die niet rechtstreeks in het beleid betrokken was, maar wel duidelijk op informele wijze recht meende te hebben op inspraak in het beleid en die ook vaak kreeg.

Baseerde de stedelijke elite haar politieke macht en sociale status voornamelijk op systematische kapitaalsaccumulatie uit grondbezit, en commerciële en financiële activiteiten, dan zetten de dominante families hun politieke macht en netwerken ook ongegeneerd in om zich verder te verrijken. Ze deden dat door beroep te doen op mechanismen die wij vandaag als corrupt en frauduleus zouden omschrijven, al werden ze daarom nog niet noodzakelijk zo door de middeleeuwse tijdgenoot gepercipieerd. Een typerend voorbeeld is dat tot in de dertiende eeuw de boekhouding van de stedelijke financiën door de leidende politieke dynastieën als een privé-kwestie werd opgevat, die niet onderworpen was aan enige vorm van controle door andere stedelijke groepen. In de late middeleeuwen, toen de stedelijke middengroepen wel doorgaans controle op de stadsrekeningen hadden afgedwongen, werd het ook nog als volstrekt normaal beschouwd dat een fors deel van de stedelijke inkomsten – in het geval van Gent wordt dat zelfs op circa 15 % van de jaarlijkse stadsinkomsten geschat – gebruikt werd voor het uitdelen van statusbeladen giften door het stadsbestuur. Die giften kwamen dan terecht bij mensen wier steun aan het politieke bestel belang-

rijk werd geacht, zoals telgen van elitaire families, gegoede ambachtsmeesters, chirurgijns enzovoort. Wat niet als normaal – lees: geoorloofd – werd beschouwd, maar wel vaak voorkwam, was dat dominante politieke netwerken door informele druk de meest lucratieve aspecten van belastinginning voor zichzelf reserveerden, of simpelweg de vorstelijke commissarissen omkochten die jaarlijks namens de vorst het stadsbestuur vernieuwden.

De verschillende subgroepen van de elite in de twaalfde- en dertiende-eeuwse stad – ridders, ministerialen, hoge clerus, handelaars en stedelijke grondbezitters – vonden een gemeenschappelijk doel in het vrijwaren van hun machtspositie tegenover de groeiende groep van geïmmigreerde ambachtslieden, die zeker in de grote Vlaamse textielsteden tot de late dertiende eeuw veel meer weg hadden van een arbeidsproletariaat dan van de latere kleine warenproducenten. Daarbij kregen de elites vaak de steun van het vorstelijk gezag en van de seculiere en reguliere clerus. Gaandeweg liepen hun belangen ook gelijk met die van de nieuwe ondernemers en de meer welgestelde ambachtslieden. Ook zij hadden er alle belang bij dat het eigendomsrecht van grond en productiemiddelen duidelijk omschreven werd en dat de transactiekosten op de stedelijke markten zo laag mogelijk gehouden werden. Wel waren er conflicten mogelijk tussen steden en naburige invloedrijke edellieden, die op de toegangswegen tot de stad tollengingen heffen of handelaars zelfs grevelrecht afpersten.

Spijts deze en andere interne fricties zagen de elites van de laat twaalfde- en dertiende-eeuwse steden steeds meer de noodzaak in om hun controle op de stedelijke ruimte, het handelsverkeer en de financiën uit te breiden tot een controle op de arbeidskracht. De

David Aubert, *Chroniques et conquêtes de Charlemagne*, schenkingsminiatur door de Oudenaardse miniaturist Jan Tavernier, circa 1460.

De miniatuur besteedt specifieke aandacht aan de marktactiviteiten buiten de poort waardoor de overhandiging van het manuscript aan hertog Filips de Goede naar de marge is verdrongen. De voorstelling toont in eerste instantie het 'goede bestuur' van de Bourgondische hertog waardoor alle standen in de samenleving in harmonie kunnen leven, weliswaar elk op zijn eigen plek: de adel binnen de bescherming van het paleiscomplex, de stedelingen buiten de poort.

© Brussels, Royal Library of Belgium, ms. 9066, fol. 111r.

sociale contradicties binnen de commune articuleerden zich bovendien ook steeds meer ruimtelijk. De arbeidskrachten woonden immers vaak in de nieuwe voorsteden van de uitdijende stad. Door de hogere grond- en huisprijzen werd het economische en politieke stadshart immers de favoriete en geprivilegieerde verblijfplaats van de elites.

De opkomst van de corporatief georganiseerde middengroepen

In de loop van de dertiende eeuw deed zich in de grote Vlaamse steden een merkwaardig semantisch proces voor. Het begrip *commun* (*ghemeen, meente, meentucht*) duidde immers niet langer op het geheel van de stedelijke bevolking: het werd geplaatst naast de *poorterie* en verwees enkel nog naar de lagere sociale groepen. De term *poorter* kreeg in steden zoals Gent en Brugge ook de betekenis van 'behorend tot de betere klasse' of zelfs 'iemand die niet tot een ambachtsgilde behoort', met andere woorden de groep van handelaars en grondbezitters. Dit was geen absoluut proces. In ruimere zin betekende *poorter* nog steeds 'burger met juridische rechten'. Maar tegen 1300 zal deze betekenisverschuiving zich op veel plaatsen voltrekken, een evolutie die de groeiende sociale en politieke tegenstellingen, of minstens een groeiend bewustzijn ervan, weerspiegelt. In 1245 brak in Dowaai de oudst gekende werkstaking in de Nederlanden uit. Hoewel we van deze gebeurtenis weinig afweten, is het duidelijk dat sociale kwesties zeker in de op de textielindustrie gerichte steden van Artesië, Vlaanderen en Brabant vanaf circa 1250 tot circa 1280 steeds meer op de voorgrond traden. De idee van harmonie en wederzijdse hulp die achter het begrip commune schuilt, moest nu ideologisch en juridisch anders worden ingevuld.

De groei van broedersschappen en gilden, die zeker in de steden van de Nederlanden een van de fundamentele elementen van het sociaal weefsel vormden, is vaak in verband gebracht met de nood aan nieuwe netwerken van sociabiliteit voor de immigrantenbevolking van de expansieve steden (zie hoofdstuk 4). Migranten werden immers als het ware ontworteld uit hun dorps- en familiegemeenschappen. De vroegste ambachten ontstonden wellicht op een bijna spontane manier doordat individuen die dezelfde economische activiteiten in mekaars nabijheid uitoefenden zich ook gingen verenigen. Zo treffen we in Atrecht rond 1100 al een vroege broederschap van ambachtslieden aan, maar vooral in de loop van de dertiende eeuw ontwikkelden deze associaties zich in de meeste grotere steden, en in de veertiende eeuw vervoegden de kleinere steden deze trend. Gemeenschappelijke devotionele activiteiten, georganiseerde zelfhulp en naastenliefde en de

organisatie van stedelijke milities per ambacht konden daarbij stimulerende factoren zijn. Maar ook het belang dat de handelaars er zelf bij hadden om de artisanale productie te controleren en dus vroege corporatieve structuren van bovenaf te sturen was een belangrijke stimulans. Toen vanaf de twaalfde eeuw Vlaamse en later in de dertiende eeuw ook Brabantse en zelfs Hollandse wollen lakens steeds meer de Europese markten zouden veroveren, nam de noodzaak aan regulering bovendien toe. Deze strategie hield risico's in. De ambachtsgilden konden machtig worden en vroeg of laat zelfbestuur en een deel van de macht in het stadsbestuur opeisen, wat vanaf het einde van de dertiende eeuw ook effectief en vaak stormenderhand gebeurde. De golf van opstanden voor en na 1302 in onder meer Vlaanderen, Brabant en Luik spreken voor zich. In de grote steden kregen vertegenwoordigers van de ambachten toen een plaats in het stadsbestuur. In veel steden leidde de politieke strijd echter pas tot een fragiel sociaal en politiek evenwicht rond de jaren 1360. Corporatieve deelname aan de stedelijke macht ging tot in de vroegmoderne periode in de Zuidelijke Nederlanden gepaard met constante sociale en politieke conflicten.

Deze politisering van de ambachten contrasteert opmerkelijk met de situatie in de Noordelijke Nederlanden, waar de stedelijke economische ontwikkeling pas vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw een hoge vlucht nam. In het graafschap Holland was er helemaal geen sprake van de vorming en politieke ontvoogding van ambachten (zie hoofdstuk 1). Opvallend is dat enkel in de bisschopsstad Utrecht en in de op het Zuiden georiënteerde Dordrecht de ambachten in de veertiende eeuw daadwerkelijke politieke macht hebben weten te verwerven. In de meeste steden van Holland bleef het beheer van de stad uitsluitend de bevoegdheid van een gefortuneerde elite – de genoemde 'vroedschappen'. Zelfs in Leiden, waar door de lakenproductie een geoliede arbeidsorganisatie van cruciaal belang was, werd de vorming van ambachten met succes onderdrukt door het stadsbestuur. Daarbij werd nadrukkelijk de medewerking van de vorst afgedwongen. Toen Maria van Bourgondië in 1477 tot verregaande concessies aan haar onderdanen werd gedwongen, was het een belangrijke eis van de Hollandse elites dat zij geen nieuwe gilden zou toelaten in het graafschap. Wel is het zo dat diezelfde stedelijke elites – althans in Leiden – maatregelen namen om de toenemende concentratie van kapitaal en productiemiddelen bij een kleine groep drapier-ondernemers af te toppen en zo de bestaanszekerheid en de zelfstandigheid van de vele kleine drapiers en hun gezinnen te beschermen. Een vergelijkbare sociale ongelijkheid binnen beroepsgroepen was overigens ook aanwezig in de Zuidelijke Nederlanden, ondanks de veel sterker ontwikkelde corporatieve solidariteit.

Ook binnen de ambachten traden processen van oligarchisering op. In de eerste plaats was er het evidente verschil tussen de zelfstandige meesters en de gezellen en leerknappen die in loondienst werkten. Los daarvan waren de sociale verschillen tussen de meesters vaak groot. Dit gold *a fortiori* in steden waar vertegenwoordigers van corporatieve organisaties systematisch aan de macht deelnamen en er een politieke elite binnen het ambacht ontstond. Soms gebruikten rijkere poorters zelfs het lidmaatschap van een ambacht dat ze in de feiten niet uitoefenden als politieke springplank. Vaker nog waren het marktmechanismen die binnen het ambacht zelf een sociaal-economische polarisering in gang zetten. De toenemende conflicten tussen de grotere steden onderling, tussen de grote steden en de kleinere steden of tussen de stad en het omliggende platteland, zorgden er bovendien voor dat de corporatieve groepen mee in een evenwicht werden getrokken met de elites. We mogen met andere woorden geen eenzijdig beeld schetsen van een totaal gepolariseerde stedelijke samenleving die aan de grondslag lag van de politieke uitbarstingen rond de jaren 1280 en een tweede, veel sterkere golf opstanden rond 1302-1307. De hierboven geschetste sociale tegenstellingen werden voortdurend versneden door uiteenlopende vormen van verticale solidariteit. Het is precies dat spanningsveld van horizontale en verticale identificaties dat een constante zou worden in de sociale geschiedenis van de laatmiddeleeuwse stad.

De sociale architectuur van de stad anno 1300 was al bijzonder complex ten gevolge van processen van arbeidsdeling en kapitaalsaccumulatie. De stedelijke ruimte werd ook letterlijk steeds meer opgedeeld (zie hoofdstuk 5). In het geval van Brugge lijkt het er op dat de vroegste *poorters* diegenen waren die binnen de eerste omwalling van de oorspronkelijk *portus* of *poert* woonden. Al in 1280 vroegen de inwoners van de armere buitenwijken, die vijf jaar daarvoor officieel in het stadsgebied waren geïncorporeerd, om gelijke rechten als deze oorspronkelijke inwoners van de stadskern. De huisprijzen en -huren lagen binnen de eerste omwallingen intussen veel hoger dan erbuiten, en het is ongetwijfeld die economische logica die een soort 'gentrificatie' van de poorterij als sociale groep in de hand werkte. Ook in meer industrieel georiënteerde steden zoals Ieper en Sint-Omaars vertaalden de sociaaleconomische verschillen zich duidelijk in het stadslandschap. Tot de dertiende eeuw waren sociale woonpatronen uitgesproken: leden van één specifieke beroepsgroepering verbleven vaker in dezelfde wijken, wat zijn sporen heeft nagelaten in de toponymie. In enkele steden, zoals in Antwerpen tot circa 1400, treffen we naast professionele concentratie ook duidelijke elementen van familie- en clangebonden ruimtelijke structuren aan. Enkele grote (adellijke) families van de stad bezaten ook toen nog vast-

goed in duidelijk herkenbare blokken. In de loop van de late middeleeuwen lijkt zich binnen de stedelijke ruimte een grotere diversificatie te hebben voorgedaan. Concentraties beperkten zich toen tot enkele ambachten waar ecologische motieven van allerlei aard (van milieuoverlast tot bevoorrading of afvoer) een ruimtelijke concentratie nodig maakten. Maar over het algemeen vertaalde de complexere sociale structuur van de stad zich toen ook in een meer ingewikkelde en gediversifieerde sociale kaart.

Een stedelijke adel?

Met het verstedelijkingsproces waren er in de Nederlandse steden brede middengroepen gevormd waarvan de identiteit nauw verbonden was met het uitgeoefende beroep. De sociale gevolgen van het verstedelijkingsproces reikten echter voorbij de muren van de stad. Zoals we hoger stelden hebben de ambachten van de grote steden in de Zuidelijke Nederlanden in de veertiende eeuw de toegang tot het stadsbestuur kunnen forceren. In de vijftiende eeuw deed zich echter een ontwikkeling voor die daar mee in tegenspraak lijkt, namelijk de geleidelijke ‘aristocratisering’ van de grote en middelgrote steden of, anders gezegd, de trek van de plattelandsadel naar de steden.

Voor de adellijke machthebbers op het platteland was de opbloei van de stad geen fenomeen dat zich liet negeren, al waren de gevolgen van het verstedelijkingsproces aanvankelijk nog dubbelzinnig. In de eerste plaats vormde de stad een bedreiging voor de politieke macht van de plattelandsadel. Ook de steden wierpen zich immers op als een politieke speler van de eerste rang. Tot overmaat van ramp projecteerden de steden hun economische en politieke ambities op het omliggende platteland, waarbij niet alleen rivaliserende plattelandsnijverheden in het hinterland werden bestreden, maar ook van de lokale heren werd verwacht dat zij de rechten respecteerden van personen die op een of andere manier de bescherming van het stadsbestuur genoten. Soms leidde dat tot felle confrontaties, zoals bij de veertiende-eeuwse edelman Eulard de Mortaigne, die in zijn dorpsheerlijkheid een buitenpoorter van Kortrijk had mishandeld en vervolgens moest toezien hoe de Kortrijkse stadsmilitie als wraak zijn kasteel platbrandde. In economisch opzicht was er echter eerder sprake van toenadering tussen de steden en de adel. Zo speelden talloze edellieden in op het verstedelijkingsproces door zelf stedelijke vrijheden toe te kennen aan een welomschreven gebied. Hoewel dergelijke stadstichtingen zelden succesvol waren – het verstedelijkingsproces in de Nederlanden bleef hoofdzakelijk een econo-

misch gebeuren dat zich niet makkelijk liet manipuleren –, getuigen zij van het inzicht dat leefde bij deze edelen dat er fortuinen gemaakt konden worden met het heffen van tollens en taksen op handel en nijverheid, en dat zij bijgevolg ook veel te winnen hadden bij de opbloei van de stad. Zo ontleende de meest prominente adellijke familie van Zeeland – Van Borssele – een groot deel van haar rijkdom aan tollens in de Zeeuwse havenstadjes Veere, Vlissingen, Westkapelle en Brouwershaven, waarbij handelaren zelfs met privileges werden weggelokt uit het naburige Middelburg. Daarnaast werd het stedelijk netwerk al vroeg de afzetmarkt bij uitstek voor de vruchten van het adellijke plattelandspatrimonium: de inkomsten van de heer plooiden zich bijgevolg snel naar de stedelijke fluctuaties in vraag en aanbod.

Omgekeerd werd de stad een locus voor adellijke consumptie, gaande van allerlei werktuigen tot luxeproducten, scholing en medische zorg. Zelfs de absolute ijkpunten van de adellijke materiële cultuur, de wapenrusting en de grote stenen grafzerken die de laatste rustplaats van edelen in de parochiekerk van hun dorpsheerlijkheid markeerden, werden niet vervaardigd door dorpelingen, maar wel besteld in gespecialiseerde stedelijke ateliers. In die context wekt het weinig verbazing dat sommige edelen zich uiteindelijk op een meer duurzame manier in het stedelijke weefsel integreerden. Zij lieten een herenhuis in de stad bouwen, of ze participeerden zelfs actief in de stedelijke economie. Met een eigen handelsvloot was de genoemde adellijke familie Van Borssele een extreem voorbeeld, maar ook bij lagergeplaatste edelen zijn dergelijke activiteiten aanwijsbaar. In Brugge was bijvoorbeeld de Henegouws-Vlaamse edelman Nicolas de Montigny omstreeks 1480 niet alleen betrokken in de handel van Oosterse producten, maar was hij ook een tijdlang deken van de beroepsgroepering van de mutsenreders. In Leiden waren op dat moment telgen van een prominente ridderfamilie, de Van Boschuyzen, actief als wolhandelaren en drapiers. Voor edellieden bleef het ongeoorloofd om zich met handenarbeid en mogelijk ook kleinhandel bezig te houden, maar niets wijst erop dat in de laatmiddeleeuwse Nederlanden iemands adeldom in het gedrang kwam door zich met groothandel bezig te houden zoals dat wel het geval was in het naburige Frankrijk.

De meest verregaande stap van de adellijke integratie in de stad was het uitoefenen van politieke ambten. In de kerngewesten werd dit een steeds gebruikelijker gegeven, al is er sprake van regionale differentiatie. Waar na 1350 amper 12% van de geattesteerde Vlaamse adellijke geslachten schepfuncties uitoefende in een grote of middelgrote stad, was dit in de decennia voor 1500 al opgelopen tot minstens 44%. Voor Brabant ontbreken dergelijke cijfers, maar er zijn vele voorbeelden bekend die een gelijkaardige

ontwikkeling doen vermoeden. Zo had omstreeks 1400 de ridderfamilie Crupelant vertegenwoordigers in de schepenbank van Brussel terwijl de familie Van Immerseel in de Antwerpse magistraat zetelde. Voor de noordelijk gelegen steden is het beeld nog onduidelijk, omdat het onderzoek is beperkt gebleven tot de ridderschap, de geïnstitutionaliseerde harde kern van de adel. De Hollandse ridderfamilies waren niet geneigd om vaak functies als stadsschout of schepen op zich te nemen, en hun aantal daalde in de zestiende eeuw nog verder. Daar staat tegenover dat een aantal van de allermachtigste families van Leiden tot dit riddermilieu behoorden (Van Zwieten, Van Poelgeest, Van Boschuysen) en dat verschillende vroedschapsfamilies heerlijkheden verwierven. Bovendien behoorde maar liefst 54% van de Leidse vroedschap tot de *welgeborenen*, wat een semi- of laagadelijk statuut impliceerde. Ook in de Zeeuwse stadjes werd er steeds meer een adellijke aanwezigheid voelbaar, waarbij sommige kleine steden werden gepatroneerd door een hoge edelman, terwijl lage edelen zich met toenemende regelmaat in de schepenbank nestelden. Een uitschieter was Middelburg, waar vanaf 1400 een derde van de burgemeesters van adel was. Buiten de kerngewesten was dit patroon echter niet of nauwelijks aanwezig. In het meer landelijke Henegouwen was de urbanisering van de adel minder uitgesproken. Dit neemt niet weg dat in Bergen en Valenciennes geleidelijk aan meer edelen in het straatbeeld verschenen. Leden van de stedelijke elite wisten immers de hand te leggen op heerlijkheden of een riddertitel en verwierven zo een adellijk cachet. Deze instroom van stedelingen in de adel was een trend die zich ook in de eerder genoemde gewesten inzette. Dat de meest

Hans Memling, *Mansportret*,
kort na 1472.

Hans Memling (circa 1440-1494) was immens populair als portretschilder van de Brugse elite en van internationale handelaren die in Brugge vertoefden. Tientallen portretten van zijn hand zijn bewaard gebleven. Dit minder bekende portret van een onbekende man in zwarte kledij met bontrand en met een zwarte muts is typisch voor het werk van de schilder. De geportretteerde wordt veelal voorgesteld in een landelijke omgeving. Dit portret vertoont veel overeenkomsten met portretten van Italiaanse kooplieden in deze periode.

© Koninklijke Musea voor Schone
Kunsten van België, Brussel / foto:
J. Geleyns / Ro scan.

prominente families van de stedelijke elites adellijke ambities konden koesteren, was in belangrijke mate mogelijk gemaakt door de voorafgaande integratie van edelen in de bovenlaag van de stedelijke samenleving.

De lotgevallen van de adel zijn illustratief voor de mate waarin de gevolgen van het verstedelijkingsproces ook op het platteland tot een nieuwe sociale positionering van groepen en individuen hebben geleid. Binnen de stadsmuren werden de middengroepen in zekere zin zelfs het slachtoffer van 'het succes van de stad'. In de loop van de late middeleeuwen en de zestiende eeuw kalfde de aanwezigheid van ambachtsgilden in de stadsbesturen van de Zuidelijke Nederlanden geleidelijk aan af ten voordele van een fusie van de oude stedelijke elite met de elite van het platteland. Het eindresultaat was de *ancien régime*-stad, waarbij de namen op de schepenlijsten doorgaans werden opgeluisterd door ronkende adellijke en academische titels, iets wat omstreeks 1300 nog zeer uitzonderlijk was. Desondanks mag de laatmiddeleeuwse periode niet voorgesteld worden als een periode van kommer en kwel voor de stedelijke middengroepen.

Gilde, clan en kerngezin

Uitgerekend tijdens de late middeleeuwen kwamen talrijke corporatieve organisaties immers tot volle bloei. Ze zullen doorheen de vroegmoderne tijd een grote stempel blijven drukken op het stedelijke leven. Het zijn dit soort verenigingen die de sociale aspiraties, de economische activiteit, de omgangsvormen en de religieuze devotie van de stedelijke middengroepen in goede banen hebben geleid: ambachtsgilden, broederschappen, schuttersgilden en rederijderskamers werden voor de stedelijke middengroepen het instrument van sociale identiteit. Tot op bepaalde hoogte werkten zij complementair met de al bestaande verbanden van familie, buurt en andere meer informele solidariteiten (zie hoofdstuk 4). Al te lang zijn deze corporaties als louter economische, louter politieke of louter religieuze fenomenen bestudeerd. Hoewel ze dat natuurlijk allemaal zijn, is het net de combinatie van diverse functies die de essentie vormt van hun sociale werking.

Door de meervoudigheid van het corporatieve stelsel, door de gedifferentieerde sociale toegangen en de overlappingsen in lidmaatschap en functie van elk van de gilden werd een platform uitgebouwd van constante sociale onderhandeling. Sommige, zoals de winkeliersgilden en bepaalde broederschappen, waren namelijk erg inclusief. Andere waren juist heel exclusief: dat gold bijvoorbeeld voor heel gespecialiseerde beroepsverenigingen zoals deze van de edelsmeden en makelaars of voor de hogere rangen

van de schuttersgilden. Stedelingen beperkten zich niet noodzakelijk tot één corporatief circuit en waren lid van meerdere verenigingen. Het is die sociale verwevenheid die samen met de sterke economische verbanden in belangrijke mate heeft bijgedragen tot de opvallende sociale stabiliteit die de Nederlandse steden vanaf de late middeleeuwen kenmerkte. Toegegeven, de sociale fricties konden zeer hevig zijn, maar ze waren doorgaans kortstondig. We doen er echter goed aan geen al te rooskleurig beeld te vormen van deze middengroepen zelf. Uitgerekend de corporatieve kaders droegen bij tot de reproductie van sociale ongelijkheden in de stad. Het populaire beeld van de harmonieuze, organische stad verhuult een veel complexer verhaal van confrontaties, spanningen en ongelijkheden.

Soms wordt de bloei van de stedelijke corporatieve organisaties nadrukkelijk in verband gebracht met de bijna gelijktijdige opkomst van het kerngezin. Zo worden de late middeleeuwen voorgesteld als een cruciaal omslagpunt. De demografische catastrofes zoals pest, oorlog en hongersnood (zie verder) zouden de oude familieverbanden uit elkaar hebben geslagen. Het kerngezin werd de nieuwe 'hoeksteen' in de samenleving. Voor het uitbreken van de pest in het midden van de veertiende eeuw domineerden volgens vele historici de clan en de brede familie, met allerlei verticale en horizontale solidariteitsverbanden die gebaseerd waren op verwantschap. Taaie sociale fenomenen zoals de vetevoering worden door dit soort familiestructuren verklaard. Nadat de Zwarte Dood en de erbij horende demografische ineenstorting de functie van clan en brede familie had uitgehold, werd het kerngezin – het samenwonen van ouders en hun minderjarige of afhankelijke kinderen in één huishouden – dominant. Welnu, in die context zouden de oude, familiale solidariteiten de baan hebben geruimd voor externe, horizontale verbanden van broederschap, ambacht en schuttersgilde.

Met het kerngezin dook een nieuwe ideologische constructie van partnerschap in het gezin op en intensiverde de ouderliefde voor kinderen: zelfs de overleden kinderen gingen symbolisch voortleven in de naamgeving van later geboren nakomelingen. Tine De Moor en Jan Luiten van Zanden gingen zelfs zo ver om het zogenaamde West-Europese huwelijkspatroon, dat nauw samenhangt met de opkomst van het kerngezin, en gekenmerkt wordt door een late huwelijksleeftijd enerzijds en een omvangrijk permanent celibaatschap anderzijds, nadrukkelijk te verbinden aan economische groei op lange termijn. Door een late huwelijksleeftijd kwam immers arbeid van jonge vrouwen beschikbaar, waardoor vrouwen een sterkere en vooral meer zelfstandige positie gingen innemen op de arbeidsmarkt. Een latere huwelijksleeftijd droeg ook bij tot een lagere fertiliteit en een kleinere bevolkingsdruk. Net in de steden van de Nederlanden zou dit fenomeen

zich het sterkst hebben doorgezet, en was bijgevolg de 'Malthusiaanse' druk het kleinst. Economische productiviteitswinsten werden op die manier minder snel dan elders opgegeten door een toenemende bevolking.

De band tussen de veertiende-eeuwse demografische crisis, de opkomst van het kerngezin en de verminderde rol van familie en clan staat echter verre van vast. De brede familiestructuren bestonden immers ook nog in de vijftiende eeuw, zij het vooral in de hogere middengroepen en stedelijke elitekringen. Rond 1400, bijvoorbeeld, conformeerden de grote Antwerpse families zich nog steeds aan noties van 'ouderwets' clangedrag. Naast politieke macht was vastgoed binnen en buiten de stad een belangrijk onderdeel van hun familiestrategie. Onderzoek naar de transacties van huizen en gronden in de stad heeft aangetoond dat semi-adellijke families als Bode, Van Wesele, Van der Elst en Van Hoboken hun huizen en gronden verwierven en behielden in bepaalde straten en buurten. Zo bakenden ze in de stad hun territorium af, een strategie verwant aan bijvoorbeeld de Genuese Alberghi. Maar niet alleen de elites bleven de brede familie koesteren, ook andere groepen in de stad investeerden in hun relaties met *vrienden en maghen*. Kortom, de familie bleef bijzonder belangrijk, zelfs wanneer associaties, corporaties of andere collectieve verbanden een alternatief leken te bieden. Zo lieten de Mechelse begijnen uit de zestiende eeuw in hun testamenten bij voorkeur hun goederen na aan (desnoods) verre familieleden, eerder dan aan de gemeenschap van vrouwen waarvan ze deel uitmaakten. Tot diep in de vroegmoderne tijd behield de brede familie in sommige kringen een centrale rol in allerlei sociale strategieën, niet in het minst die van huwelijk en erfenis.

Verdere nuancering is op zijn plaats. De indeling van de leefwereld volgens kerngezinnen zegt *an sich* niets over de bredere verwantschapsbanden die tussen zelfstandig wonende kerngezinnen konden bestaan. Bovendien dreigt zo een te lineaire, homogene en teleologische visie, waarbij het 'moderne' kerngezin zich zou hebben ontworsteld aan het 'archaïsche' clanverband. Dat voor het overgrote deel van de samenleving het vermogensrecht een steeds kleinere rol voorzag voor de brede verwantschapskring is zeker correct. Dat is bijvoorbeeld mooi vastgesteld voor het graafschap Holland. Voorzichtigheid blijft wel geboden. Vooreerst moet opgemerkt dat specifieke sociale niches, zoals de adel en de stedelijke elites, zich nadrukkelijk afschermden van dergelijke trends. Zo werd de toplaag van de Hollandse samenleving nog tot in de vroege zestiende eeuw regelmatig verscheurd door factieconflicten tussen de zogenaamde Hoeken en Kabeljauwen, waarin familieverbanden nog steeds een grote rol speelden. Daarnaast, en dat is nog belangrijker, overtuigt de algemene chronologie van een steeds

Maerten de Vos, *Portretten van Antonius Anselmus, zijn echtgenote Joanna Hooftmans en hun kinderen Gillis en Joanna*, 1577.

Portret van de rijke Antwerpse schepen Antonius Anselmus met zijn vrouw Joanna Hooftmans en hun twee kinderen. Na de val van Antwerpen in 1585 verhuisde de calvinistische familie naar Hamburg. Het portret toont zonder schroom de rijkdom en status van de geportretteerden, maar stelt familiewaarden centraal. Een opschrift bovenaan geeft de volledige gezinssamenstelling weer en propageert het huwelijk als bron van geluk en welvaart (CONCORDIAE ANTONII ANSELMII ET IOANNAE

HOOFTMANS FELICIA. PROPAGINI).

© Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België,
Brussel / foto: J. Geleyns / Ro scan.

grotere individualiteit niet altijd. Zo suggereert recent onderzoek dat bij de adel 'familiedenken' geen voortzetting was van een oude situatie, maar juist een nieuw fenomeen. Twaalfde-eeuwse edellieden waren vermoedelijk veel autonomer tegenover de eigen verwantenkring dan hun laatmiddeleeuwse of vroegmoderne opvolgers. In die optiek kan ook de opvallende rol van

‘clans’ en factiestrijd bij stedelijke elites heroverwogen worden. Er is herhaaldelijk gesuggereerd dat de stedelijke toplaag als een nieuwe elite de oudere waardenpatronen van de rurale adel – waaronder een sterk familiebewustzijn – heeft nagebootst. Maar het is best mogelijk dat het in werkelijkheid om een ‘invented tradition’ ging die juist vanuit de stad werd gepropageerd.

Bovendien zijn er verschillende sporen die erop kunnen wijzen dat het kerngezin en het daarbij horende Europese huwelijkspatroon al voor de pestepidemies van het midden van de veertiende eeuw de norm waren in de steden van de Nederlanden. In de laat dertiende-eeuwse draperiekeuren van grote textielsteden als het Vlaamse Ieper en Dowaai wordt duidelijk dat het gezin in deze periode als economische eenheid op de voorgrond stond. Dat was nieuw. In de oudste lakenkeuren worden de arbeiders in de industrie in eerste instantie als individuen beschouwd. In merkwaardig gendergelijke termen worden verschillende textielberoepen opgelijst die schijnbaar zowel door mannen als door vrouwen konden worden uitgevoerd. Uitzondering waren de sectoren van de wolverwerking (met een overwicht van vrouwen actief als spinsters en kamsters) en de lakenbehandeling (met een monopolie van mannen op het ambacht van de vollers). Andere beroepen in deze ‘echte textielsteden’ werden zowel door mannen als vrouwen uitgevoerd, zonder dat het gezin als economische eenheid in zulke ordonanties ergens leek toe te doen. In de tweede helft van de dertiende eeuw en de vroege veertiende eeuw, dus méér dan een halve eeuw voor de demografische klap van de Zwarte Dood, komt hierin verandering. Beroepen werden steeds meer ‘gegenderd’ en daarbij vermannelijkten de kerntaken in de lakenproductie nadrukkelijk. Dat geldt bijvoorbeeld voor het weven, verven en scheren. De spiegelzijde van die vermannelijking was een verdere vervrouwelijking van de minder goed betaalde activiteiten in de wolverwerking, zoals het spinnen en kammen. Tegelijkertijd drongen steeds meer bepalingen de vrouwenarbeid steeds nadrukkelijker in de richting van het gezin. De katalysator van deze vermannelijking was wellicht het doordringen van de nieuwe ambachtsgilde-ideologie. De waardeconstructie die ambachten aan hun producten en aan hun eigen status gingen hechtten, vergrootte immers de patriarchale tendensen in de Europese samenleving. Dat in deze periode de Vlaamse textielsteden steeds meer afhankelijk werden van de export van duurdere lakensoorten, waardoor kwaliteitscontrole en dus regulering van cruciaal belang werd, was uiteraard geen toeval. Vrouwen werden stelselmatig geweerd uit het opleidingscircuit van de ambachten, waardoor de zelfstandige vrouwenarbeid gemarginaliseerd en bij voorkeur tot laagbetaalde en dienende functies beperkt werd. Het cliché van de

levenscyclus-dienstmeid is wellicht in deze periode tot stand gekomen. De demografische crisis van de late middeleeuwen lijkt maar weinig aan deze situatie te hebben veranderd.

Dat alles neemt niet weg dat vrouwen in de stedelijke samenleving van de Lage Landen een relatief grote rechtsbekwaamheid en (dagelijkse) handelsvrijheid genoten. Voor het laatmiddeleeuwse Gent en voor Dowaaï werd aangetoond dat zij een grote marge hadden om juridisch en economisch actief te worden. Het statuut van 'koopvrouw' liet hen zelfs toe om in grote zelfstandigheid handel te drijven. Niet toevallig waren er heel wat vrouwen actief in allerlei commerciële beroepen. De opleiding en zelfstandige activiteit in het Brugse linnenweversambacht waren, zoals in vrijwel alle Brugse ambachten, voorbehouden voor mannelijke gezinshoofden. Maar de marktstallen van de linnenverkoop in de Brugse Halle werden vrijwel allemaal door vrouwen uitgebaat. Vrouwen waren cruciaal in de detailverkoop, zeker als echtgenote of dochter van een ambachtsmeester. In heel wat meerseniersgilden, zuivelkopersgilden enzovoort waren ze ook zelfstandig actief. De steeds stringentere genderbepalingen in de Ieperse lakenkeuren van de dertiende en veertiende eeuw verhinderden niet dat vrouwen commercieel actief konden zijn in de lakenhandel. Het is typerend dat ze tot diep in de veertiende eeuw probleemloos drapier, dus lakenondernemer, konden zijn, terwijl het uitoefenen van industriële functies als die van wever, voller, verver of scheerder niet meer tot de mogelijkheden behoorde.

Hoe de positie van de vrouw in de vijftiende en zestiende eeuw evolueerde is onderwerp van debat. Sommigen ontwaren, gewapend met argumenten gebaseerd op het erfrecht, huwelijkspraktijken, geletterdheid of loonverhoudingen, een 'terugkeer van de patriarchie' en een uitgesproken sociaaleconomische verzwakking van de sociale positie van vrouwen in de Nederlandse steden. Anderen wijzen, vaak op basis van hetzelfde materiaal, omgekeerd naar een toenemende vrouwelijke onafhankelijkheid. De precieze chronologie (en geografie) van de positie van de vrouw is moeilijk te achterhalen, en dat niet alleen omdat genderverschillen slechts één dimensie vormen van een veelheid aan sociaaleconomische, cultureel-religieuze, leeftijdsgebonden en andere breuklijnen. Feit is dat buitenlandse bezoekers zoals Ludovico Guicciardini (1521-1589) zijn grote verwondering uitdrukte over de grote bewegingsvrijheid die de vrouwen in zijn Florentijnse ogen genoten. Onderzoek bevestigt dat de kwaliteit van het meisjesonderwijs in onder andere het zestiende-eeuwse Antwerpen op een zeer hoog peil stond. Niet alleen werden hen als de toekomstige 'zakenpartners' van hun man, verschillende vreemde talen aangeleerd, ook rekenen en boekhouden stonden op het programma (zie hoofdstuk 7). Om de achtergrond daarvan beter

te kunnen vatten is een dieper inzicht in de economische en demografische structuren en conjuncturen van de laatmiddeleeuwse stedelijke economie van vitaal belang.

De Ruiters van de Apocalyps galopperen van crisis naar crisis

Keren we terug naar het stedelijk landschap in de Zuidelijke Nederlanden van 1400, dan valt op dat het stedelijk netwerk werd beheerst door enkele grote kernen. Steden als het Artesische Sint-Omaars, het Vlaamse Ieper en het Brabantse Leuven waren weliswaar wat teruggevallen, maar Gent, Brugge, Rijsel, Doornik, Atrecht, Dowaai en Brussel voerden nog steeds de top van de stedelijke hiërarchie aan. Deze lijst werd gaandeweg aangevuld met middelgrote steden als Antwerpen of 's-Hertogenbosch. Ook de kleinere steden vertoonden een grote dynamiek: in Vlaanderen deden vooral de havensteden (zoals Oostende en Duinkerken) en de industriële steden van het rivierenbekken het bijzonder goed; in Brabant groeiden kleinere steden als Lier en Diest uit tot belangrijke regionale verzorgingscentra. Hetzelfde geldt voor de steden in Holland, waar het verstedelijkingsproces pas echt op gang kwam in de veertiende eeuw en het zwaartepunt van het stedelijk systeem verschoof van het Zuid-Hollandse Dordrecht naar de haven- en textielsteden in Noord-Holland (Amsterdam, Haarlem, Leiden). Al bij al was de dynamiek van het stedelijke netwerk amper aangetast, en dat is opmerkelijk. De veertiende eeuw staat in de literatuur namelijk bekend als een van de zwaarste crisisperiodes die Europa ooit heeft doorgemaakt. 'A bello, fame, et peste libera nos Domine' ('Verlos ons, Heer, van oorlog, honger en pest') was een vaak gehoorde smeekbede. Oorlog, honger en pest waren de drie Apocalyptische Ruiters die in heel Europa de demografische en sociale veerkracht aantastten. In Italië verloren de grote steden meer dan de helft van hun bevolking, en ook in Engeland en Frankrijk was de demografische impact van terugkerende crisisperiodes enorm. Vanuit dit perspectief bekeken is de stabiliteit en veerkracht van het stedelijke netwerk in de Nederlanden opvallend. De sterke groei was weliswaar afgetopt, maar van een demografische en sociale ineenstorting was geen sprake.

Nochtans is men de er voorbij de decennia steeds meer van overtuigd dat de demografische rampspoed ook de steden van de Nederlanden niet heeft gespaard, zij het met wisselende intensiteit. De beruchte grote pestepidemie van het midden van de veertiende eeuw was een virulente versie van de builenpest die vanuit de Mongoolse steppen via internationale handelsroutes Europa werd binnengebracht. Ook in de Nederlanden hield ze lelijk

huis. Dat was niet alleen zo in enkele geïsoleerde agrarische gebieden van Henegouwen en zuidelijk Brabant maar ook in de verstedelijkte gebieden van Artesië, Vlaanderen en centraal-Brabant. Bovendien smoorden de daaropvolgende pestuitbraken in de tweede helft van de veertiende en de eerste helft van de vijftiende eeuw elk duurzaam herstel in de kiem. In latere jaren werd de pest endemisch in West-Europa, al zwakte de omvang van de schade bij elke uitbraak fors af. In het zestiende-eeuwse Antwerpen, bijvoorbeeld, werden liefst twintig pestjaren en nog eens 32 jaren met meer beperkte pesthaarden opgetekend, zij het zonder blijvende impact voor de bevolkingsgroei.

De komst van een tweede zwarte ruiter, hongersnood, was minstens even dramatisch. Vooral tijdens de hongersnood van 1315-1317 werden de grote steden zwaar getroffen. Vlaanderen, dat voor zijn bevoorrading afhankelijk was van graanimporten uit Noord-Frankrijk, bleek in deze periode uiterst kwetsbaar. Uitzonderlijk beschikken we voor deze vroege periode over kwantitatieve gegevens. In de ergste hongermaanden werden door stedelijke functionarissen ruim 150 doden per maand opgehaald in het Vlaamse Brugge en in de wat kleinere industriestad Ieper zelfs meer dan 190. Brugge verloor in deze crisis 5 % van zijn bevolking aan de graanschaarste en in het armere en wellicht meer kwetsbare Ieper stierf ruim 10% van de bevolking aan hongersnood. Daarmee is het de enige periode van acute hongersnood in de geschiedenis van de steden in de Nederlanden met een dergelijke rechtstreekse dodentol. Ook in de late vijftiende en late zestiende eeuw maakten misoogsten en de (al dan niet bewuste) verstoring van graandistributie talloze hongerslachtoffers. Zeker in de regio's in de frontlinie van de Nederlandse Opstand (1568-1648), het noorden van het hertogdom Brabant in eerste instantie, was de voedselgarantie helemaal zoek. In tegenstelling tot de pestbaci die weinig aanzien des persoons kent, zorgden graantekorten onmiddellijk voor buitensporige prijsstijgingen met differentiële sociale effecten. Met loonzakjes die – anders dan vandaag – niet aan de levensduurte aangepast werden, werden vooral minder gegoede mensen hiervan het directe slachtoffer. Anderzijds waren grotere steden doorgaans beter gewapend – en dat mag ook letterlijk worden genomen – om de graanbevoorrading veilig te stellen, ten minste voor het gros van de stedelingen.

De derde ruiter was de rode ruiter, symbool van oorlog. In de veertiende eeuw werden oorlog, rondtrekkende soldatenbendes, plunderingen en stijgende fiscale lasten endemisch in de Nederlanden. Vaak was de strijd een rechtstreekse oorzaak van de verspreiding van zowel pest als hongersnood. Vooral de conflicten die de steden telkens opnieuw tegenover hun vorst plaatsten laaiden met de regelmaat van de klok op. Trieste hoogtepunten werden

bereikt in de late vijftiende eeuw, tijdens het verscheurende conflict met aartshertog Maximiliaan van Oostenrijk, en opnieuw in de late zestiende eeuw tijdens de eerste fase van de Nederlandse Opstand. Met name het platteland betaalde toen een bijzonder zware tol, maar ook steden waren het toneel van Spaanse furies, belegeringen en plunderingen zoals de Brabantse steden Antwerpen en Mechelen, maar ook Zutphen en Naarden aan den lijve zouden ondervinden.

De Apocalyptische Ruiters hebben de grote en kleine steden in de Nederlanden dus allerminst gespaard. Des te opmerkelijker is daarom in vergelijking met Italië en zuidelijk Engeland de stabiliteit van de steden, of beter het ontbreken van een ineenstorting. Hetzelfde geldt voor de crisis van de late vijftiende eeuw. Tienen, bijvoorbeeld, werd zowel in 1498 als 1507 belegerd en geplunderd, maar al in 1526 stond de bevolking op een hoger peil dan een eeuw tevoren. En toen ook de kruitdampen van de laat zestiende-eeuwse oorlogsjaren vervlogen, volgde het demografische, economische en sociale herstel. Dat verliep sneller dan men lang heeft aangenomen, zij het met belangrijke regionale verschillen. Voor deze opvallende duurzaamheid zijn verschillende structurele elementen verantwoordelijk.

Zo slaagden de steden er in om blijvend grote groepen immigranten aan te trekken. Daarmee vulden ze hun door de hogere mortaliteit zware demografische deficit aan. Over migratiepatronen zijn we nog slechter geïnformeerd dan over de bevolkingsontwikkeling van de Nederlandse steden. De enige proxy waarover we beschikken is de instroom van nieuwe burgers of poorters, per definitie een relatief beperkt en eerder wat bevoorrecht segment van de stedelijke bevolking (zie hoofdstuk 3). Het poorterrecht, verworven bij geboorte door stedelingen maar ook te koop voor migranten, verschaftte toegang tot economische en politieke netwerken. Toch lijkt het geen absolute noodzaak geweest te zijn om sociaal te kunnen functioneren in de stedelijke samenleving. De potentieel in het poorterschap geïnteresseerde nieuwkomers, met name de geschoolde en in corporaties gegroepeerde ambachtsslieden, waren wel die groepen die in de late middeleeuwen zouden zorgen voor de economische reconversie van de steden. Op zoek naar scholing en integratie in het corporatief weefsel van de stad was het verwerven van het poorterschap immers een *conditio sine qua non*. Kwam een meerderheid vaak uit de onmiddellijke omgeving van de stad, dan trokken vooral de grotere steden toch grote groepen beloftevolle nieuwkomers aan die tientallen, soms honderden kilometers, wilden reizen op zoek naar een plaatsje in de geavanceerde goederen- en diensteneconomie van de Bourgondische en Habsburgse Nederlanden. Dankzij de talrijke economische omschakelingen wisten namelijk de Vlaamse, Brabantse en Hollandse

steden hun aantrekkingskracht te behouden en waren ze in staat om arbeid, commerciële activiteit en industriële productie te realloceren tussen de grote steden, de kleinere steden en het platteland (zie hoofdstuk 1).

Economische herstructureringen en de triomf van de stedelijke middengroepen

Tijdens de late dertiende en veertiende eeuw maakten de van oudsher succesvolle Vlaamse textielsteden, opgejaagd door de internationale concurrentie, de overstap naar de productie en verkoop van hoogwaardig textiel. In de loop van de late veertiende en vijftiende eeuw voltrok zich een fundamenteel diversificatieproces dat in belangrijke mate de duurzaamheid van de Nederlandse steden in de late middeleeuwen kan helpen verklaren. Vooral de Brabantse steden legden zich toen toe op het aanbod van een brede waaier aan luxegoederen en diensten (zie hoofdstuk 1). De kwaliteit van Brusselse tapijten werd spreekwoordelijk, maar ook in kleinere steden als Lier of Herentals bloeide hooggespecialiseerde productie zoals het borduurwerk. Diversificatie in de export was een sleutelwoord, al moeten ook de twee andere fundamentele sterkhouders van de stedelijke economieën blijvend in dit verhaal betrokken worden. Niet alleen werd een aardige stuiver verdiend aan de overslagfunctie in de transithandel, ook de verzorgende rol van de stad als centrale plaats voor de eigen bevolking en de inwoners van het omliggende platteland, legde de stedelijke middengroepen geen wind-eieren.

Juist in deze functies ligt een belangrijke verklaring voor de economische veerkracht van de Nederlandse steden in deze periode. In de dertiende en veertiende eeuw hadden de steden hun rol als regionale marktplaatsen gevoelig weten te versterken. De lokale vraag droeg bij tot een steeds sterker doorgedreven specialisatie binnen de stedelijke productie. Zelfs wanneer de export- en transithandel te lijden hadden onder conjuncturele en incidentele tegenslagen die veroorzaakt werden door fenomenen zoals pest en oorlog konden de steden altijd terugvallen op een 'thuismarkt'. Ook later nog, op het hoogtepunt van de zestiende-eeuwse groei, werd naar schatting slechts één derde van de niet-agrarische productie geëxporteerd. De thuismarkt was met andere woorden een substantiële economische factor. Op sociaal vlak vertaalde de economische diversificatie zich in de bloei van middengroepen en in een versnelling van de sociale complexiteit van het stedelijke sociale weefsel. Zowel in aantal als in sociale positie wonnen de kleine producenten en handelaars duidelijk aan belang. Ze zouden een

onmiskkenbare stempel gaan drukken, zoals overigens bijna in elk hoofdstuk van dit boek duidelijk wordt, op de geschiedenis van de Nederlandse steden.

De laatmiddeleeuwse crisis was bij uitstek een periode waarin naar een nieuw sociaal evenwicht werd gezocht. Oude elites zagen hun bron van inkomen en status opdrogen. De Vlaamse kooplieden die de Europese markten afschuimden om er grondstoffen voor de textielindustrie aan te kopen en afgewerkte stoffen af te zetten werden verplicht om te schakelen naar meer regionale handelsstromen. Grote groepen geproletariseerde textielarbeiders, vooral wolbewerkers, wevers en vollers, werden door de afnemende vraag geconfronteerd met chronische werkloosheid en sociale ontwrichting. Er waren echter ook winnaars. Oude en nieuwe elites slaagden er in om de overgang naar 'passieve' handel te maken en waren bedreven in het afromen van meerwaarde in de grote handelssteden van de Nederlanden. Deze laatste waren nu knooppunten geworden voor internationale handelaarsgemeenschappen. Vaak werd de prijs van bemiddeling institutioneel omkaderd in een goed uitgebouwde makelaarswetgeving (die overigens niet alleen de belangen van de stedelijke elites, maar ook die van de internationale handelaars zelf diende), en in de strikte scheiding tussen internationale handelsstromen en de nog steeds door autochtonen gecontroleerde regionale handel. Maar hoe belangrijk en politiek invloedrijk die elites ook waren, de belangrijkste sociale ontwikkeling in deze periode was ongetwijfeld de economische triomf van de middengroepen. Onder deze verzamelterm begrijpen we de vele kleine handelaars en zelfstandige producenten die vooral gericht waren op het aanbieden van producten en diensten voor de regionale markt, meestal en grotendeels corporatief georganiseerd in ambachtsgilden. Het is vooralsnog niet helemaal duidelijk hoe die middengroepen in deze periode zo invloedrijk zijn geworden. Ze waren in ieder geval in staat het politieke, culturele en sociale leven van de stad zo niet te beheersen, dan toch wel nadrukkelijk vorm te geven. Uiteraard zijn er altijd middengroepen geweest, maar in de late middeleeuwen nam hun aantal in de grote steden toe. In de kleinere steden waren ze relatief zelfs nog sterker.

Alleszins lijkt ook hier de economische ontwikkeling in de textielsteden van de Zuidelijke Nederlanden een belangrijke rol te spelen. De gedwongen overgang naar hoogwaardig textiel in de grote steden zette de arbeidsverhoudingen in de grote exportindustrie op zijn kop. In plaats van een tweedeling tussen kapitaalkrachtige handelaars en ondernemers aan de ene kant en geproletariseerde arbeiders aan de andere kant, kwam een derde groep in het productieproces op, de drap(en)iers, relatief kleinschalige ondernemers die het productieproces vanaf de tweede helft van de dertiende eeuw gingen domineren. Een meer getrapte sociale hiërarchisering in de textiel-

ambachten was er het gevolg van. Het heeft er alle schijn van dat het vooral wevers (en soms ook vollers) zijn geweest die deze organiserende functie naar zich wisten te trekken. De voordelen van het drapierschap waren van die aard dat in geen tijd allerlei hindernissen werden ingebouwd die moesten vermijden dat andere groepen, zoals de ververs of lakenbereiders, zouden ingroeien. Dankzij de kwaliteitsverhoging van de lakennijverheid kwamen de drapiers – die de sleutel over deze cruciale afwerkingsfasen in handen hadden – in een gunstige positie. Enkel onder hen zagen daarin de kans schoon om kapitaal te accumuleren.

Veel lijkt er op te wijzen dat deze processen zich rond 1300 hebben voltrokken. De merkwaardig hoge consumptie van vlees in Vlaanderen tekent zich al in deze periode af en ook de vraag naar kledij neemt in het eerste kwart van de veertiende eeuw toe, zelfs voor de grote koopkrachtveranderingen na de Zwarte Dood. Na 1350 is het hek helemaal van de dam voor de middengroepen. De Brugse professionele statistieken tonen hoe specialisatie en verhoogde koopkracht een ware expansie hebben veroorzaakt voor de gespecialiseerde ambachten die duurzame consumptiegoederen en mode vervaardigden en aan de man brachten. Ook elders lijkt deze trend zich door te zetten. In de loop van de vijftiende en zestiende eeuw wonnen de ambachten binnen de stedelijke economieën van de Nederlanden verder terrein. Voor het zestiende-eeuwse Gent werd hun aandeel op ongeveer 50% van de stedelijke bevolking geschat, en ook op andere plaatsen in de Nederlanden en West-Europa vertegenwoordigen ambachtsmeesters en hun huishoudens gemakkelijk tussen één derde tot twee derden van de stadsbevolking.

Tezelfdertijd treffen we in de grote steden ook de winnaars van het versnellende handelskapitalisme. De grote toegevoegde waarde die voortkwam uit de productie van hoogwaardig textiel en andere luxeproducten belandde veel vaker in de koffers van rijke handelaars dan in de beurs van de kleine producenten. Zo controleerde de Antwerpse koopman Gerard Timback in de zestiende eeuw een relatief uitgebreid productie- en handelsnetwerk waarbij in 's-Hertogenbosch geproduceerde spelden in Engeland aan de man werden gebracht. De grootste winsten waren voor Timback; voor de feitelijke producenten die van hem afhankelijk waren was armoede vaak troef. Zeker in het zestiende-eeuwse Antwerpen verzamelden zich vele tientallen commerciële 'rijkaards'. Terwijl sommige ambachtsmeesters in de feiten degradeerden tot nauwelijks meer dan loonarbeiders in dienst van zulke commerciële kapitalisten, zagen anderen in de spectaculaire groei van de thuismarkt en de exportnijverheden uitstekende kansen om zichzelf aanzienlijk te verrijken (zie hoofdstuk 1).

Gouden eeuwen voor de loonarbeider... of voor de stedelijke middengroepen?

Hoe het de gewone man verging in de periode van de late middeleeuwen en de lange zestiende eeuw, valt niet eenvoudig te achterhalen. Traditioneel verlaten economische historici zich op de prijzen en lonen om zich een beeld te vormen van de ontwikkeling van koopkracht en levensstandaard. Zo bekeken zouden de hoofdelijke inkomens tijdens de late middeleeuwen onder invloed van de bevolkingsimplosie naar een recordhoogte gegroeid zijn, die pas in de negentiende eeuw opnieuw geëvenaard werd. Werkgevers moesten immers hoge lonen betalen voor schaarser wordende arbeid. Wanneer in de vijftiende eeuw de bevolking opnieuw begon te groeien, zou een omgekeerde beweging zijn ingezet. De forse productiestijgingen werden niet gevolgd door even grote productiviteitsstijgingen, waardoor het per capita inkomen slechts matig toenam. De ontdekking van zilver in Centraal-Europa en in de Nieuwe Wereld, zorgde in het expansieve klimaat van de zestiende eeuw zelfs voor een ware prijsrevolutie. Hierbij vertienvoudigden de nominale prijzen van basisgoederen zoals graan tussen 1500 en 1630. Ook voor vlees en textiel schoten de prijzen snel de hoogte in. Hoewel de nominale lonen lange tijd achterop hinkten, vonden ze na verloop van tijd wel enigszins aansluiting bij deze algemene prijsstijging. De curve van het reële loon, zoals die uit de studies over Brugge of Antwerpen blijkt, toont alvast een lichte, veel minder uitgesproken stijging vanaf het laatste kwart van de veertiende eeuw, maar vooral een zeer grote cycliciteit met een nadrukkelijke opwaartse trend op het einde van de veertiende en rond het midden van de vijftiende eeuw (grafiek 1). In de tussenliggende periode, en nogmaals aan het einde van de vijftiende eeuw, stond de loonkoopkracht echter onder zeer grote druk. In de zestiende eeuw is kommer en kwel het deel van de loonarbeider: in het goed gedocumenteerde 's-Hertogenbosch in noordelijk Brabant halveerde het reële loon tussen 1500 en 1550. In de metropool Antwerpen zorgden de sterke (bouw)ambachten voor een snellere aanpassing van de nominale lonen aan de prijsstijgingen. Toch lijken ook daar de loonarbeiders de sociale kosten voor de economische groei te hebben gedragen, zoals Hugo Soly uitvoerig heeft beargumenteerd.

Toch is het om allerlei redenen niet eenvoudig grote conclusies te trekken uit dergelijk cijfermateriaal. Over de prijzen van voedsel en huishuur zijn we redelijk goed ingelicht, maar allerlei kleinere producten en diensten worden vaak niet mee in de berekening opgenomen, net zomin als de mogelijkheid om over te schakelen naar goedkoper brood of bier in tijden van crisis. Ook aan de inkomenszijde verdient dit soort studies de nodige rela-

tivering. Het gezinsloon wordt immers door een veelheid van vaak onbekende factoren bepaald, waarover we veel minder nauwkeurig gedocumenteerd zijn. Het effectief aantal door de kostwinner gewerkte dagen is er daar één van. De inbreng van vrouwen- en kinderarbeid een andere, om nog te zwijgen over andere inkomstenbronnen, zoals de opbrengst van renten en verhuur van vastgoed. Nieuwe gegevens over de dertiende-eeuwse loonvorming in de Brugse regio werpen een ander licht op de voorafgaande periode. De koopkracht van geschoolde arbeiders moest kort voor 1300 immers nauwelijks onderdoen voor de koopkracht in de periode na de Zwarte Dood, in de jaren 1390 tot 1460! Nochtans zou men anno 1300, aan het einde van een lange periode van economische groei, verwachten dat de Vlaams en Brabantse economie sterk tegen de grenzen van de eigen mogelijkheden beukte. Tijdens de late middeleeuwen was er met andere woorden van een echte instorting van het arbeidsaanbod geen sprake. Hoe zat het dan met de tewerkstellingskansen van die in principe goedverdienende arbeiders? En hoe lagen de kansen voor een job voor de laaggeschoolden nadat die door de omschakeling naar een meer kapitaalsintensieve luxe-industrie steeds minder in de leidende sectoren aan de slag konden?

Loonafhankelijke arbeiders vormden niet alleen een kwantitatief klein deel van de actieve stedelijke bevolking in de Nederlanden (voor het zestiende-eeuwse Leuven en 's-Hertogenbosch kon dit op 5-7% geschat worden), ook was hun ervaring niet noodzakelijk representatief voor de welvaart en inkomens van andere sociale groepen. Dat wordt ook bevestigd door een recente analyse van belastinglijsten: de loontrekkers uit de bouwsector waarop de levenstandaardstudies zich voornamelijk baseren zijn stevast terug te vinden in de armere groepen van de stedelijke samenleving. Gedetailleerd onderzoek voor het zestiende-eeuwse 's-Hertogenbosch, en meer impressionistische analyses van belastinglijsten in Brugge, Kortrijk en Eeklo kort voor en na 1400 geven onder meer aan hoe bouwondernemers (de organisatoren van zogenaamde 'taswerken') bijzonder welvarend konden zijn. Ze drongen zelfs door in de rijkste lagen van de bevolking, terwijl hun ambachtsgenoten die afhankelijk waren van loonarbeid, vaak in opdracht van diezelfde ondernemers, nauwelijks uit de onderste groepen wegraakten. Hetzelfde geldt voor de veel talrijker textielarbeiders, die of ze nu gezelschap van meester in onderaanneming waren, de facto loonarbeiders waren geworden in dienst van de meer kapitaalachtige drapiers-ondernemers. Ook beroepsgroepen als kleermakers, die vaak met stoffen van hun klanten werkten en dus zelf nauwelijks over vlottend kapitaal dienden te beschikken, kunnen tot deze categorie worden gerekend.

De meeste ambachtsslieden, die als kleine zelfstandigen of als detailhan-

delaren actief waren, behoorden veeleer tot de middenlagen. Dat is bijvoorbeeld duidelijk aan te tonen voor 's-Hertogenbosch, een middelgrote stad waar onder andere de rekening van de gemene zetting van 1552 (een soort hoofdelijke en directe inkomensbelasting) ons een fascinerende inkijk in de socio-professionele hiërarchie van de stadsbevolking gunt. In grafiek 2 werd voor elk beroep, waarvoor we over voldoende cijfers beschikken, de mediaan-aanslag in de hoofdelijke belasting van 1552 uitgezet. Centraal staat als referentiepunt de mediaan-aanslag voor de volledige bevolking van de stad. Wat de grafiek uiteraard *niet* toont, zijn de dikwijls enorme sociale verschillen die binnenin eenzelfde beroepsgroep konden voorkomen, zoals we hierboven documenteerden voor de metselaars. In meer dan één opzicht vat deze figuur de belangrijkste sociale evoluties van de zestiende eeuw in een notendop samen. 's-Hertogenbosch was rond 1552 een satelliet van de Antwerpse economie. Opvallend is dat de grote handelaars die betrokken waren bij de belangrijkste exportsectoren zonder meer tot de grote 'winnaars' mogen gerekend worden. Bovenaan de maatschappelijke ladder prijken de kooplui in linnen lakens. Het contrast met de wevers, helemaal aan de linkerkant van dezelfde sociale rangorde, kan haast niet frappanter. Het beeld van een door de internationale handel gepolariseerde samenleving wordt verder kracht bijgezet door de sociale rangorde van speldenmakers en de messenmakers, twee speerpunten van de Bossche uitvoernijverheid in deze tijd. Interessant is vooral de vrij lage positie van de metselaars, wier mediaan-belasting van twintig stuivers, een derde lager ligt dan de mediaan voor de volledige stad. Ook de relatieve positie van de metselaars ten aanzien van de beoefenaars van andere beroepen is niet bijster florissant. Helemaal onlogisch is dat niet, want wie de grafiek aandachtig bekijkt, merkt dat naarmate men de socio-professionele ladder afdaalt het aandeel van beroepen waarin loonarbeid belangrijk was steeds toeneemt. Bovenaan staan de beoefenaars van kapitaalsintensieve beroepen, waarbij meestal de investeringen in vlottend kapitaal (grondstoffen, voorschotten, voorraden) doorslaggevend bleken. De groothandelaars krijgen er overigens het goede gezelschap van onder meer een steenrijke lombard en van de leden van de politieke en bestuurlijke elite van de stad die (zeker na 1525) op steeds plutocratischer grondslag gerekruteerd werden.

Anders dan in de traditionele geschiedschrijving, waarin nagenoeg uitsluitend naar de top en de bodem van de sociale ladder wordt gekeken, wijst dit onderzoek op het enorme belang van het maatschappelijke middenveld in de steden van de Lage Landen. Middengroepen zijn per definitie een vage en zelf zeer divers samengestelde sociale omschrijving waar men als onderzoeker maar moeilijk de vinger op kan leggen. Welnu, de kuipers, raden-

makers, goudsmeden en kopergieters bevinden zich in dit onderzoek in de 'rijkere helft' van de bevolking. En voor nogal wat beroepen betekent dit ook meteen dat de doorsnee-beoefenaar ervan een heel pak meer verdiende dan de doorsnee-inwoner van de stad. Dat is het geval voor nogal wat leveranciers van lokale goederen en diensten, zoals de kleinhandelaars, die niet alleen in 's-Hertogenbosch een wezenlijk bestanddeel van het economische weefsel uitmaakten. Handelaars in tweedehandsgoederen, kramers en vetwarenerkopers verdienden allemaal een stevige duit. Omwille van hun kleine aantallen en hun vaak minder tot de verbeelding sprekende plaats als leveranciers van de lokale markt en het omliggende platteland, werd dit middenveld in de sociale en economische historiografie veel te lang verwaarloosd. Ten onrechte, want de sociale positie van de stedelijke middengroepen was veel gunstiger dan men op basis van de hierboven geïntroduceerde prijzen- en lonenstudies altijd gedacht heeft. Zelfs voor het sterk gepolariseerde Antwerpen liet Ludovico Guicciardini zich in superlatieven uit over de omvang van het meerseniersambacht. Rond 1560 registreerde het ambacht jaarlijks tweehonderd nieuwe leden, van wie de kramers verreweg de grootste groep vormden. In een stad als Gent zou het gewicht van de middengroepen nog groter geweest zijn.

Hoe dan ook, de stevige positie van de middengroepen in de laatmiddeleeuwse en zestiende-eeuwse stad in de Lage Landen mag één wezenlijk kenmerk van de stedelijke samenlevingen niet op de achtergrond laten verdwijnen. De sociale ongelijkheid was en bleef doorheen de hele besproken periode uitgesproken groot. De hierboven geëvoceerde belasting van 's-Hertogenbosch in 1552 onthult dat de armste 20% van de bevolking minder dan 0,5 % van het totale inkomen verwierf, terwijl het rijkste vijfde van de bevolking over bijna 77 % beschikte. In alle andere gedocumenteerde steden werden soortgelijke verhoudingen opgetekend, waarbij de grootte van de stad in een rechtstreeks verband lijkt te hebben gestaan met de omvang van de inkomensongelijkheid. Zo droeg de 10% rijkste huishoudens in Edam (1462) 35 % van de totale vermogensbelasting bij, in Alkmaar (1534) 58 % en in Haarlem (1498) liefst 68 %. Hoog tijd dus om de schijnwerpers te verzetten, weg van de stedelijke elite en de wezenlijke middengroepen, in de richting van de mensen zonder macht en middelen.

Door de mazen van het net? Armoede en disciplineren

Naast de winnende (midden)groepen – die overigens zelf verre van stabiel waren – vielen er aan de onderkant van de sociale hiërarchie ook talrijke verliezers te betreuren. Mede onder invloed van de ideologie van de stedelijke burgerij, werd de armoede – ondanks haar structureel karakter – voor het eerst vanaf de late middeleeuwen voorgesteld als een sociaal en moreel probleem, in plaats van een uitgelezen opportuniteit voor de rijken om door middel van een uitgekende *caritas* een plaats in de hemel te verdienen. Echte cijfers ontbreken, en we hebben dus het raden naar de precieze evoluties van de armoede in de vijftiende en zestiende eeuw. Feit is dat de armoede in deze periode alleszins voor de historicus zichtbaarder wordt. De fiscale overzichten die de laatmiddeleeuwse vorsten hebben laten opmaken, tonen dat de groep van fiscaal armen – zij die wegens armoede waren vrijgesteld van een bijdrage in de directe belastingen – ook in die steden waar middengroepen sterk stonden, bijzonder omvangrijk was. Voor de grote steden zijn we niet zo goed ingelicht, maar in economisch dynamische, kleinere en middelgrote steden van Vlaanderen (Eeklo, Tielt...) was gemiddeld tussen 10% en 25% van de huishoudens te arm om bij te dragen in de stedelijke of vorstelijke fiscaliteit. Steden die de industriële rol hadden moeten lossen in de fundamentele economische omslag van de veertiende eeuw deden het nog veel slechter. Een lakenstad in verval als het Vlaamse Diksmuide telde op haar dieptepunt in de vijftiende eeuw tot 40% arme huishoudens. Wanneer op het einde van de zestiende eeuw (in 1584-1585) een maandelijks belasting werd opgelegd aan de Antwerpse bevolking, bleek op dat ogenblik slechts 24% 'rijk' genoeg om ook effectief mee te betalen. Het grootste deel van de bevolking was gewoon vrijgesteld. Een belangrijke vraag bij zulke cijfers is of de absolute armoede toenam (gedefinieerd tegenover een armoedegrens uitgedrukt in hoeveelheden calorïeën), dan wel de relatieve armoede (zoals armoede vandaag gedefinieerd wordt,

RECHTS Miniatuur uit het oorkondenboek
van het brouwersambacht van Gent, vóór 15 augustus 1453.

Deze miniatuur toont enerzijds de leden van het brouwersambacht in hun devotie voor hun patroonheilige Arnoldus die op het tegenoverliggende blad is voorgesteld; de tekst van het gebed is in de miniatuur opgenomen. Anderzijds staan ook hun heraldische tekens zeer prominent afgebeeld als symbolen van hun corporatieve identiteit, net als hun devies 'Et moet wel' (verwijzend naar mout, de basisgrondstof van hun beroep) dat drie keer in de marge is vermeld.

© Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarchief, SAG_OA_160_6 / STAM – Stads-
museum Gent, foto Michel Burez.

Ons allen heilich sint
Gheest ons allen binnende die hant
Diet von inganghen den heiligen tale
Ende niet hi mochte om die boue
Diet omgheleu engele god loue

moet
et
wil

moet
et
wil

moet
et
wil

Pieter II Brueghel, *Het gevecht tussen Carnaval en Vasten*, circa 1600 (detail). Pieter Bruegel de oude schilderde in 1559 dit werk, dat door zijn zoon werd gekopieerd. Het paneel verbeeldt het einde van de vastenavondtijd en het begin van de vasten. In het detail zien we enkele gegoede burgers die de kerk verlaten en aalmoezen geven aan een aantal bedelaars. Reeds vanaf de late middeleeuwen moest het ideaal van de christelijke caritas in de stad steeds meer wijken voor een meer restrictief model, waarbij een onderscheid werd gemaakt tussen 'goede armen' en 'slechte armen'. 'Goede armen' behoorden tot de eigen parochie of eigen gilde en waren door leeftijd of allerhande fysieke beperkingen niet in staat in de eigen broodwinning te voorzien.

Bruegel wordt vaak aangeduid als een propagator van deze nieuwe moraal.

© Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België,

Brussel / foto: J. Geleyns / Ro scan.

als huishoudens met een inkomen beneden een bepaald percentage van het mediaan inkomen), of dat de stedelijke samenlevingen simpelweg gevoeliger werden voor armoede, onafhankelijk van de feitelijke armoedeniveaus.

De infrastructuur van en de toegang tot de armenzorg was alleszins gelaagd. Wellicht ondervonden de kwetsbare groepen in de samenleving wél de gevolgen van het stilaan uit elkaar rafelen van de bredere familieverbanden. Armere bevolkingsgroepen en loontrekkenden migreerden immers vaker dan middengroepen en elites, en konden daarom ook niet altijd rekenen op familiale solidariteitsverbanden. In elk geval verschoof het initiatief voor acute ondersteuning steeds meer naar de semi-private instellingen: parochiale armendissen, al dan niet ambachtelijk georganiseerde godshuizen of hofjes, en de stedelijke hospitalen. Die waren vooral in de late twaalfde en dertiende eeuw in aantal en omvang toegenomen en

gaandeweg zouden ze het actieterrein bij uitstek gaan vormen van de (vrouwelijke) derde ordes. De dissen, tafels van de Heilige Geest of armentafels duiken vanaf de late twaalfde eeuw in de grotere steden van de Zuidelijke Nederlanden op. Ze werden door vermogende leken georganiseerd binnen het kader van een stad, en later, in de loop van de dertiende eeuw, vaak ook van de parochie. De oudst gedocumenteerde zijn deze in Doornik, Luik, Mechelen, Bergen, Gent en Brugge, maar ook in kleinere steden zoals Komen, Zoutleeuw, Lier en Dinant verschijnen ze in dezelfde periode. Niet toevallig is hun ontstaan verbonden met de explosieve stadsgroei in de laatste fase van de middeleeuwse groeibeweging. De industriesteden die afhankelijk waren van de export van textielproducten hadden immers herhaaldelijk te kampen met conjunctuurschommelingen die op korte termijn soms hoge werkloosheid veroorzaakten. Armendissen waren geschikt om de sociale gevolgen van die ontwikkelingen deels op te vangen. De grotere densiteit van deze instellingen vanaf het laatste kwart van de dertiende eeuw en de sterkere band met de parochie is daarom wellicht geen toeval. In de grote textielsteden begon de lakennijverheid als grootste werkgever in deze periode over te schakelen naar de productie van duurdere lakens. Deze specialisatie ging hand in hand met de daling van de totale productie, en dus met hoge werkloosheid van de minder geschoolde beroepsgroepen in de lakenproductie. De dissen zorgden voor de geestelijke zorg en ze deelden *provenen* uit, pakketten die meestal bestonden uit basisvoedsel zoals brood, boter, erwten en af en toe vlees, vis of kaas. Occasioneel stonden ze ook in voor huisvesting, medische zorg, schoenen en linnen basiskledij waaronder broeken en hemden. Naar de efficiëntie van deze ondersteuning heeft men het raden. Armenondersteuning was, gezien de samenstelling en de omvang van de bedelingen, enkel bedoeld als een aanvulling op het reguliere inkomen. In die zin betekende een aantal van circa 600 steuntrekken in het vijftiende-eeuwse Gent, een stad van meer dan 50.000 inwoners, niet veel meer dan een druppel op een hete plaat. Elders ontvingen iets meer dan 15 % van de gezinnen ondersteuning van de armendis. Dit was onvoldoende om een volledige tegemoetkoming aan de grote groepen armen te bezorgen, maar wellicht wel net genoeg om de ergste nood te lenigen. Intussen kwam echter een andere tweedeling steeds nadrukkelijker in beeld: aan de ene kant de groep stedelingen die van ondersteuning konden gebruik maken en aan de andere kant de niet-gewenste armen, die niet van het systeem konden en mochten genieten.

De armenzorg volgde in de hele Nederlanden in de loop van de late middeleeuwen dezelfde ontwikkeling. Van een relatief open-deur-beleid ten aanzien van diverse categorieën hulpbehoevenden, werd de toegang steeds

selectiever gemaakt. Lid zijn van een bepaalde gemeenschap werd een basisvoorwaarde. Die gemeenschap kon de eigen stad zijn, maar vaak ging het ook om kleinere groepen die binnen de stad functioneerden. Voor de grotere stedelijke ambachten of andere corporaties waren de armenbussen een instrument om de eigen leden of hun families te ondersteunen. Het waren echter de armere passanten, rondtrekkende arbeiders en bedelaars, die het gelag betaalden. Bovendien lijkt in de vijftiende eeuw ook de kwaliteit van de brede ondersteuning in de parochies af te nemen. Voedselpakketten werden eentoniger en beperkt tot de basisbehoeften, terwijl bedelingen van kledij sterk in omvang afnamen. Vooral in de vijftiende eeuw werd dit proces van uitsluiting in toenemende mate in morele termen gemunt. Steuntrekkers moesten zich conformeren aan een bepaald gewenst gedrag. In Gent gaf de stedelijke overheid jaarlijks bij wijze van aalmoes overkleden in de stedelijke heraldische kleuren aan een heel selectief groepje armen. Elders, zoals in Brugge, werd aan de kledij een klein teken toegevoegd met daarop de wapens van de stad. Herkenbaarheid van de steuntrekkende armen bleek plots hoog op de agenda te komen. Daarmee vervoegden de steuntrekkers de rangen van de in verplichte herkenbare kleren getooide marginale groepen zoals de melaatsen, pestlijders of prostituees.

Een document dat de zestiende-eeuwse tijdsgeest ten aanzien van de zwakkere medeburgers goed vat is het in 1526 verschenen *De subventionem pauperum* van de Spaans-Brugse humanist Juan Luis Vives (1493-1540). In zijn tractaat deed Vives bedelaars immers af als bedrieglijke schooiers, die weigerden te werken terwijl de werkgevers juist om arbeidskrachten verlegen zaten. In toenemende mate werden bedelaars en ander 'werkschuwtuig' in de zestiende eeuw gemarginaliseerd, gecriminaliseerd en verantwoordelijk gesteld voor hun persoonlijk falen. Enkel de 'goede armen' – vrouwen, gehandicapten, weduwen, bejaarden – konden nog komen aankloppen voor ondersteuning. Wie echter gezond was, kon niet langer op begrip rekenen, ook al was er zeker niet altijd voor iedereen voldoende werk. Toen Karel v in 1531, in volle economische crisis en hongersnood, een nieuwe ordonnantie op de armenzorg uitvaardigde, kwam hij daarmee tegemoet aan deze stedelijke ideologie. Eerder al, in 1525, hadden steden als het Vlaamse Ieper en het Henegouwse Bergen al initiatieven genomen om de versplinterde initiatieven van armenzorg te coördineren. De keizerlijke ordonnantie was overigens sterk op het Ieperse voorbeeld geïnspireerd. Eén en ander paste in een beleid om armen te "activeren": een bedelverbod werd gekoppeld aan arbeidswang als voorwaarde van ondersteuning door een eengemaakte armenkas. De keizer nam deze initiatieven over en stuurde overal aan op een centralisatie van de armenzorg in één centrale beurs. Voor

de valide armen gold simpelweg arbeidsplicht en in verschillende steden werd de werkbereidheid streng gecontroleerd. Keizer Karel verbood ook de bedelarij en landloperij. Hoewel de reële implementatie van deze ordonnantie soms nog decennia op zich liet wachten was de inkt van zijn keizerlijke ordonnantie nauwelijks droog, of het aantal vervolgingen voor deze misdrijven schoot bijvoorbeeld in Antwerpen de hoogte in. Meteen maakten sommige overheden van de gelegenheid gebruik om de armen ook verder te disciplineren, bijvoorbeeld door drankmisbruik als een uitsluitende voorwaarde voor armensteun te gaan beschouwen, een strategie die in latere eeuwen steeds systematischer zou toegepast worden.

En daarmee is de cirkel van deze bijdrage zo goed als rond. De steden van de Lage Landen kenmerkten zich inderdaad door hun sterke midden-groepen, spijs de algemene sociale ongelijkheid die zich al volop in de volle middeleeuwen genesteld had. Het waren vooral economische processen die de stedelijke middengroepen gevoed hebben. De diversificatie van een breed palet aan (semi-)luxuria en het aanbod van goederen en diensten voor de eigen en de regionale economie ondersteunde de typische sociale architectuur van de stad in de Lage Landen, Vlaanderen en Brabant in het bijzonder. Het verhaal van de zestiende eeuw illustreert bovendien treffend dat economische groei op zich niet volstond om sociale problemen aan de onderkant van de sociale ladder te laten verdampen. Integendeel. De steeds verder ontluikende burgerlijke mentaliteit surfte op de economische successen van handelaars en ondernemers maar zorgde voor de bezitslozen voor extra drempels. De 'burgerlijke mentaliteit', met haar grote klemtoon op arbeid-zin, spaarzaamheid en welgemanierdheid, zorgde in sterke mate voor de reproductie van de sociale ongelijkheid en de sociale fricties waarmee we dit verslag van vijf eeuwen sociale stadsgeschiedenis aangevat hadden.

Selectieve bibliografie

- Aerts, Eric, *Economie, monnaie et société dans les Pays-Bas méridionaux de Charles Quint*, in: Wim Blockmans & Nicolette Mout (eds.), *The World of Emperor Charles V*. Amsterdam, Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, 2004, p. 201-226.
- Blockmans, Frans, *Het Gentsche stadspatriciaat tot omstreeks 1302*. Antwerpen, De Sikkels, 1938.
- Blockmans, Wim P. & Walter Prevenier, *Poverty in Flanders and Brabant from the Fourteenth to the Mid-Sixteenth Century: Sources and Problems*, *Acta Historiae Neerlandicae*, 10 (1978), p. 20-57.

- Blockmans, Wim P., The Social and Economic Effects of Plague in the Low Countries, *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 58 (1980), p. 833-863.
- Blockmans, Wim P., Ingrid De Meyer & Jacques Mertens, *Studiën betreffende de sociale structuren te Brugge, Kortrijk en Gent in de 14e en 15e eeuw*. Kortrijk/Heule, UGA, 1971, 3 vol.
- Blondé, Bruno & Jord Hanus, Beyond Building Craftsmen. Economic Growth and Living Standards in the Sixteenth-Century Low Countries: the Case of 's-Hertogenbosch (1500-1560), *European Review of Economic History*, 14 (2010)2, p. 179-207.
- Blondé, Bruno, *De sociale structuren en economische dynamiek van 's-Hertogenbosch, 1500-1550*. Tilburg, Stichting Zuidelijk Historisch Contact, 1987.
- Boone, Marc, *Gent en de Bourgondische hertogen ca. 1384 - ca. 1453: een sociaal-politieke studie van een staatsvormingsproces*. Brussel, Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten, 1990.
- Boone, Marc, State Power and Illicit Sexuality: the Persecution of Sodomy in Late Medieval Bruges, *Journal of Medieval History*, 22 (1996), p. 135-153.
- Brand, Hanno, *Over macht en overwicht. Stedelijke elites in Leiden (1420-1510)*. Leuven/Apeldoorn, Garant, 1996.
- Buylaert, Frederik, *Eeuwen van ambitie. De adel in laatmiddeleeuws Vlaanderen*. Brussel, Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten, 2010.
- Carlier, Myriam, Solidariteit of sociale controle? De rol van vrienden en magen en burens in een middeleeuwse stad, in: Myriam Carlier et. al (eds.), *Hart en marge in de laat-middeleeuwse stedelijke maatschappij*. Leuven/Apeldoorn, Garant, 1997, p. 51-71.
- Carlier, Myriam, *Kinderen van de minne! Bastaarden in het vijftiende-eeuwse Vlaanderen*. Brussel, Paleis der Academiën, 2001.
- Carlier, Myriam & Peter Stabel, Questions de moralité dans les villes de la Flandre au bas moyen âge: sexualité et activité urbaine (bans échevinaux et statuts de métiers), in: Jean-Marie Cauchies & Eric Bousmar (eds.), *«Faire Bans, edictz et statuz»: légiférer dans la ville médiévale*. Brussel, Publications des Facultés universitaires Saint-Louis, 2002, p. 241-262.
- Crombie, Laura, Honour, Community and Hierarchy in the Feasts of the Archery and Crossbow Guilds of Bruges, 1445-81, *Journal of Medieval History*, 37 (2011), p. 102-113.

- Dambruyne, Johan, *Corporatieve middengroepen. Aspiraties, relaties en transformaties in de 16de-eeuwse Gentse ambachtswereld*. Gent, Academia Press, 2002.
- Danneel, Marianne, *Weduwen en wezen in het laat-middeleeuwse Gent*. Leuven/Apeldoorn, Garant, 1995.
- De Groot, Julie, Zorgen voor later? De betekenis van de dienstperiode voor jonge vrouwen in het laatmiddeleeuwse Gent herbekeken, *Stadsgeschiedenis*, 6 (2011)1, p. 1-15.
- De Moor, Tine & Jan Luiten Van Zanden, *Vrouwen en de geboorte van het kapitalisme in West-Europa*. Amsterdam, Boom, 2006.
- De Rock, Jelle, *Image of the City. Pictorial representations of urbanity in the late medieval Low Countries*. Turnhout, Brepols, ter perse.
- Dumolyn, Jan, "Criers and Shouters". The Discourse on Radical Urban Rebels in Late Medieval Flanders, *Journal of Social History*, 42 (2008), p. 111-136.
- Espinas, Georges, *La vie urbaine de Douai au moyen âge*. Parijs, Picard, 1913.
- Flammang, Véronique, Anoblissement des élites urbaines en Hainaut (1400-1550), *Mémoires de la Société royale d'histoire et d'archéologie de Tournai*, 104 (2008), p. 1-28.
- Galvin, Michael, Credit and Parochial Charity in Fifteenth-Century Bruges, *Journal of Medieval History*, 28 (2002), p. 131-154.
- Hanus, Jord, Real Inequality in the Early Modern Low Countries: The City of Hertogenbosch, 1500-1660, *The Economic History Review*, 66 (2013)3, p. 733-756.
- Hanus, Jord, *Affluence and Inequality in the Low Countries. The city of 's-Hertogenbosch in the Long Sixteenth Century, 1500-1650*. Leuven, Peeters Publishers, 2014.
- Hoppenbrouwers, Peter, Maagschap en vriendschap: een beschouwing over de structuur en de functies van verwantschapsbetrekkingen in het laat-middeleeuwse Holland, *Holland*, 17 (1985), p. 69-108.
- Howell, Martha, *The Marriage Exchange. Property, Social Place, and Gender in Cities of the Low Countries, 1300-1550*. Chicago/Londen, University of Chicago Press, 1998.
- Hutton, Shennan, *Women and Economic Activities in Late Medieval Ghent*. Londen, Palgrave, 2011.
- Janse, Antheun, *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late Middeleeuwen*. Hilversum, Verloren, 2001.

- Kittell, Ellen E. & Mary A. Suydam (eds.), *The Texture of Society: Medieval Women in the Southern Low Countries*. New York, Palgrave MacMillan, 2004.
- Lestocquoy, Jean, *Aux origines de la bourgeoisie: les villes de Flandre et d'Italie sous le gouvernement des patriciens, xie-xve siècles*. Parijs, Presses Universitaires de France, 1952.
- Lis, Catharina & Hugo Soly (eds.), *Werken volgens de regels: ambachten in Brabant en Vlaanderen 1500-1800*. Brussel, VUB Press, 1994.
- Lis, Catharina & Hugo Soly, *Poverty and capitalism in pre-industrial Europe*. Hassocks, The Harvester Press, 1979.
- Maes, Marleen, Kledij als teken van marginaliteit in de late middeleeuwen, in: Walter Prevenier et al. (eds.), *Sociale structuren en topografie van armoede en rijkdom in de 14e en 15e eeuw*. Gent, RUG, 1986, p. 135-156.
- Maréchal, Griet, *De sociale en politieke gebondenheid van het Brugse hospitaalwezen in de Middeleeuwen*. Kortrijk/Heule, UGA, 1978.
- Munro, John H., Urban Wage Structures in Late-Medieval England and the Low Countries: Work-Time and Seasonal Wages, in: Ian Blanchard (ed.), *Labour and Leisure in Historical Perspective, Thirteenth to Twentieth Centuries*. Stuttgart, Steiner Franz Verlag, 1994, p. 65-78.
- Munro, John H., Money, Wages, and Real Incomes in the Age of Erasmus: The Purchasing Power of Coins and of Building Craftsmen's Wages in England and the Southern Low Countries, 1500-1540, in: Alexander Dalzell & Charles G. Nauert Jr. (eds.), *The Correspondence of Erasmus. Vol 12: Letters 1658-1801, January 1526-March 1527*. Toronto, University of Toronto Press, 2002, p. 592-594.
- Munro, John H., Wage Stickiness, Monetary Changes, and Real Incomes in Late-Medieval England and the Low Countries, 1300-1500: Did Money Matter?, *Research in Economic History*, 21 (2003), p. 185-297.
- Nicholas, David, *The Domestic Life of a Medieval City. Women, Children and the Family in Fourteenth-Century Ghent*. Lincoln, University of Nebraska Press, 1985.
- Noordegraaf, Leo, *Hollands welvaren? Levensstandaard in Holland, 1450-1650*. Bergen, Octavo, 1985.
- Noordegraaf, Leo & Jan Luiten Van Zanden, Early Modern Economic Growth and the Standard of Living: Did Labour Benefit from Holland's Golden Age?, in: Karel Davids & Jan Lucassen (eds.), *A Miracle Mirrored. The Dutch Republic in European Perspective*. Cambridge, Cambridge University Press, 1995, p. 410-437.
- Pirenne, Henri, *Les villes et les institutions urbaines*. Parijs, Alcan, 1939.

- Prevenier, Walter (ed.), *Prinsen en poorters: beelden van de laat-middeleeuwse samenleving in de Bourgondische Nederlanden 1384-1530*. Antwerpen, Mercatorfonds, 1998.
- Proeve 't al, 't is prysselyck: verbruik in Europese steden (13de-18de eeuw): *liber amicorum* Raymond van Uytven. Antwerpen, UFSIA, 1998.
- Scholliers, Etienne, Le pouvoir d'achat dans les Pays-Bas au *xv*^e siècle, in: *Album aangeboden aan Charles Verlinden ter gelegenheid van zijn dertig jaar professoraat*. Wetteren, Universa, 1975, p. 305-330.
- Soltow, Lee & Jan Luiten Van Zanden, *Income and Wealth Inequality in the Netherlands, 16th-20th Century*. Amsterdam, Het Spinhuis, 1998.
- Soly, Hugo, Social Relations in Antwerp in the Sixteenth and Seventeenth Centuries, in: Jan Van der Stock (ed.), *Antwerp. Story of a Metropolis 16th-17th Century*. Gent, Snoeck-Ducaju & Zoon, 1993, p. 37-48.
- Sosson, Jean-Pierre, Les *xiv*^e et *xv*^e siècles: un âge d'or de la main d'oeuvre? Quelques réflexions à propos des anciens Pays-Bas méridionaux, in: Jean-Marie Cauchies (ed.), *Aspects de la vie économique des pays bourguignons (1384-1559): dépression ou prospérité*. Basel, Centre européen d'études bourguignonnes (*xiv*^e-*xv*^e s.), 1987, p. 17-39.
- Sosson, Jean-Pierre, *Les travaux publics de la ville de Bruges *xiv*^e-*xv*^e siècles: les matériaux, les hommes*. Brussel, Crédit communal de Belgique, 1977.
- Stabel, Peter, Working Women and Guildsmen in the Flemish Textile Industries (13th and 14th Century). Gender, Labor and the European Marriage Pattern in an Era of Economic Change, *ter perse*.
- Stabel, Peter, *Dwarfs Among Giants: the Flemish Urban Network in the Middle Ages*. Leuven, Garant, 1997.
- Tits-Dieuaide, Marie-Jeanne, Les tables des pauvres dans les anciennes principautés belges au moyen âge, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 88 (1975), p. 562-583.
- Van Caenegem, Raoul C., *Geschiedenis van het strafrecht in Vlaanderen van de *x*^e tot de *xiv*^e eeuw*. Brussel, Paleis der Academiën, 1954.
- Van Caenegem, Raoul C., Albert Demyttenaere & Luc Devlieghe (eds.), *De moord op Karel de Goede*. Leuven, Davidsfonds, 1999.
- Van der Wee, Herman, *The Growth of the Antwerp Market and the European Economy (Fourteenth-Sixteenth Centuries)*. Den Haag, Martinus Nijhoff, 1963.

- Van der Wee, Herman, Prijzen en lonen als ontwikkelingsvariabelen. Een vergelijkend onderzoek tussen Engeland en de Zuidelijke Nederlanden, 1400-1700, in: *Album aangeboden aan Charles Verlinden ter gelegenheid van zijn dertig jaar professoraat*. Wetteren, Universa, 1975, p. 413-447.
- Van der Wee, Herman, The Economy as a Factor in the Revolt of the Southern Netherlands, in: Herman Van der Wee (ed.), *The Low Countries in the Early Modern World*. Aldershot, Variorum, 1993, p. 264-278.
- Van Gerven, Jan, Vrouwen, arbeid en sociale positie. Een voorlopig onderzoek naar de economische rol en maatschappelijke positie van vrouwen in de Brabantse steden in de late Middeleeuwen, *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 73 (1995), p. 947-966.
- Van Steensel, Arie, *Edelen in Zeeland. Macht, rijkdom en status in een laatmiddeleeuwse samenleving*. Hilversum, Verloren, 2010.
- Van Uytven, Raymond, What is New Socially and Economically in the Sixteenth-Century Netherlands, *Acta Historiae Neerlandicae*, 7 (1974), p. 18-53.
- Van Uytven, Raymond, Vorst, adel en steden: een driehoeksverhouding in Brabant van de twaalfde tot de zestiende eeuw, *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 59 (1976), p. 93-122.
- Van Uytven, Raymond & Wim P. Blockmans, De noodzaak van een geïntegreerde sociale geschiedenis. Het voorbeeld van de Zuidnederlandse steden in de late middeleeuwen, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 84 (1971), p. 76-90.
- Van Werveke, Hans, La famine de l'an 1316 en Flandre et dans les régions voisines, *Revue du Nord*, 41 (1959), p. 5-14.
- Van Werveke, Hans, *Gent: schets van een sociale geschiedenis*. Gent, Rombaut, 1947.
- Van Werveke, Hans, *Kritische studiën betreffende de oudste geschiedenis van de stad Gent*. Antwerpen, De Sikkel, 1933.
- Vercauteren, Fernand, *Luttes sociales à Liège, XIIIe et XIVe siècles*. Brussel, Renaissance du livre, 1943.
- Verhulst, Adriaan, *The Rise of Cities in North-Western Europe*. Cambridge, Cambridge University Press, 1999.

HOOFDSTUK 3

Bien commun: bestuur, disciplineren en politieke cultuur

MARC BOONE & JELLE HAEMERS

Disciplineren: paradigma's en vraagstelling

Het samenleven van grote bevolkingsgroepen en de noodzakelijke integratie van nieuwkomers in een stad maken dat het nodig is regels te ontwikkelen om conflicten te beheersen en te pacificeren, of beter nog, te voorkomen. Deze conflicten kunnen zich voordoen op de (semi-)publieke terreinen van eigendom, arbeid, handel, politieke macht, financieel beheer, maar ook binnen de privésfeer zoals huwelijksafsluiting, seksualiteit en de bescherming van onder meer kinderen, weduwen en geesteszieken. Deze onderwerpen zijn reeds herhaaldelijk voorwerp geweest van pogingen tot een synthetische benadering. In 1939 publiceerde Norbert Elias (1897-1990) zijn magnum opus over het 'civilisatieproces'. Hij stelde dat in de loop van de geschiedenis de onderlinge afhankelijkheid van mensen toenam en dat die vervlechting van afzonderlijke menselijke intenties en handelingen tot permanente gedragsveranderingen heeft geleid. Volgens Elias maken mensen zich door maatschappelijke dwang een gedrag eigen dat op de pacificatie van de samenleving is gericht. Voor de stadsgeschiedenis heeft zijn these belangrijke consequenties. Ze laat immers toe het verloop van een politiek proces (de confrontatie tussen stad en staat en de strijd om de macht binnen zowel stad als staat) te koppelen aan het opleggen van waarden en opvattingen die vervolgens door individuen worden overgenomen. Wie met andere woorden macht heeft, kan sanctioneren, en dus de opvattingen en

het optreden van anderen, zowel individueel als collectief, bewust of onbewust beïnvloeden.

Een pleitbezorger van Elias is de Franse historicus Robert Muchembled. Hij ziet de stad als een 'machine à produire du consensus social'. Het samenleven dwingt mensen tot het opstellen van gedragsregels, luidt de conclusie van zijn onderzoek naar als crimineel bestempeld gedrag in de steden van Artesië en aansluitende gebieden. Maar ook literatuurhistoricus Herman Pleij speurt naar een 'beschavingsoffensief' in de steden der Lage Landen. Voor beide auteurs staan de stad, de werking van zijn instellingen en het collectief handelen van burgers centraal. Wanneer Muchembled analyseert hoe het repressief arsenaal van de stad het uiteindelijk heeft moeten afleggen tegen de dwangmiddelen en de communicatiekracht van de vorstelijke repressie, heeft hij het zelfs over 'l'impossible république urbaine'. De stad heeft langzaam maar zeker het initiatief tot het sanctioneren van gedrag moeten overlaten aan de centrale staat. Pleij decodeert daarentegen stedelijke literatuur van rederijkers, gelegenheidsdichters of rijmelaars van alle slag als verklikkers van sociale spanningen en de ijver van de burgerij om greep te krijgen op het leven en gedrag van medeburgers. Binnen de stad speelt zich volgens hem een civilisatieoffensief af. Welgestelde en machtige groeperingen in de stad zouden door middel van de afkondiging van allerlei regels, de tentoonspreiding van 'beschaafd' gedrag en de literaire propaganda ervoor, hun medeburgers sanctioneren wanneer die zich te buiten gingen aan 'wangedrag'.

Vandaag worden deze bevindingen wat genuanceerd. Een nieuwe generatie historici legt het initiatief voor maatregelen van disciplineren eerder in de handen van middengroepen die 'van onderop' een belangrijke stem hebben gehad in het bestuur en bijgevolg ook in de 'disciplineren' van de stad. Enerzijds heeft Anne-Laure Van Bruaene aangetoond dat stedelijke middengroepen de motor waren van één van de 'disciplinerende instrumenten' bij uitstek die Herman Pleij aanstipte, met name de rederijkerskamers (zie hoofdstuk 4). Anderzijds is bij herhaling gebleken dat deze groepen ook de drijvende kracht waren achter tal van politieke veranderingen. In de veertiende eeuw zijn in de stad namelijk onder invloed van ambachten en middengroepen nieuwe bestuursstructuren ontstaan. Ook nadien namen ze talrijke initiatieven om bijvoorbeeld corruptie en wangedrag van bestuurders aan te klagen en te bestraffen. Disciplineren en de bestuurlijke inrichting van de stad kwamen er dus ook zonder initiatieven van bovenaf. Burgers namen zelf maatregelen om gedrag te beteugelen en overtredingen van afgesproken regels te sanctioneren. Kortom, een stedelijke gemeenschap zou niet procesmatig worden gedisciplineerd door een civilisatieoffensief

van de machthebbers, maar zichzelf voortdurend disciplineren door het reglementeren van arbeid, samenleven en het marktgebeuren (zie hoofdstuk 1).

Daarnaast is er natuurlijk ook nog de traditie van de rechtsgeschiedenis, die in het proces van disciplineren een effect herkent van het neerdalen van Romeins en canoniek recht. Dat werd vanaf de twaalfde eeuw opnieuw aan de universiteiten gedoceerd, vermengd met plaatselijk gegroeid gewoonterecht en uitmondend in een geheel van normatieve bepalingen. Dergelijke traditionele receptiegeschiedenis is door gezaghebbende rechtshistorici zelf al bijgesteld. Zo betoogde Philippe Godding dat het stedelijk recht een bron van inspiratie vormde voor het 'staatsrecht' dat vorsten voor een ruimer territorium uitvaardigden. Aangezien stedelijk recht teruggaat op dagelijkse problemen waarmee stadsbestuurders geconfronteerd werden, zijn stadsordonnanties doorgaans een veralgemening van een concrete oplossing die aan een specifiek probleem is gegeven en niet het resultaat van wetgeving *in abstracto*. Lange tijd zijn dergelijke regels ook enkel in een mondelinge traditie van generatie op generatie overgeleverd. De oudste formele optekeningen van normbepalingen dragen dan ook de sporen van een voorafgaande orale fase. In vele gevallen betreft het een formele bekrachtiging door een vorst, die evenwel zelden als 'auteur' en dan nog enkel als materieel en niet als intellectueel auteur kan worden beschouwd. Een typisch voorbeeld is de oude stadskeure, de 'charte de la paix' van Valenciennes uit 1114, die 'vrede' in de stad diende te brengen, of de nog oudere 'vrede' van Hoei uit 1066. In het laatstgenoemde charter bijvoorbeeld kende de Luikse prinsbisschop Theoduinus de *burgenses* van Hoei een aantal 'vrijheden' (*libertates*) toe, in ruil voor financiële steun. Concreet werd hun groeiende onafhankelijkheid van feodale heren hiermee bevestigd (zie hoofdstuk 1). Tevens legaliseerde het document lokaal gegroeide gewoontes, zoals het bijeenroepen van getuigen in processen in plaats van geschilbeslechting door middel van het duel. Maar zelfs gecodificeerd en opgeschreven bleef de communicatie gekenmerkt door een mondeling proces. De aankondiging 'Oyés et faites pais' ('Luister en maak vrede') ging bijvoorbeeld de stedelijke besluiten van het veertiende-eeuwse Bergen vooraf.⁷ De concrete plaats van de afroeping is uiteraard niet willekeurig: op de markt, voor het stadhuis, op de pui (of *bretèche*) van het stadhuis, of bij het 'perron' (dat is een zuil die symbool stond voor de stedelijke vrijheid, bijvoorbeeld in Nijvel, Verriers en Luik). Voor politionele verordeningen volgde daarop in grote steden

⁷ Devillers, Léopold, *Ban de polices de la ville de Mons du xiie au xve siècle*. Bergen, Duquesne-Masquillier et fils, 1897, p. 190.

een herhaling vóór de verschillende parochiekerken of op de belangrijkste markten, voorafgegaan door klockelui of een vaste kreet (zie hoofdstuk 5). Kortom, mondeling en performatief gegroeide gewoontes en regels hebben stedelijke wetgeving vorm gegeven.

Zoals Valenciennes en Hoi zouden vele steden in de Nederlanden in de tweede helft van de twaalfde en de eerste helft van de dertiende eeuw 'communes' stichten, die zelf verantwoordelijk waren voor de afkondiging van wetten, de naleving en de bestraffing ervan (zie hoofdstuk 2). Deze gemeenschap van burgers noemde zich een *communio*, zoals in Brussel in 1229, of een *communitas* of *universitas*, zoals in Namen in 1265. Soms gebruikten steden ook de benaming *conjuratio* ('samenzwering') om zichzelf te beschrijven. Daarbij verwezen ze naar de eed van gezamenlijke trouw aan een zelf samengestelde wettekst, genoteerd in een charter of 'keure'. In Genappe (1211), Zoutleeuw (1213), Antwerpen (1221) en Leuven (1234) vaardigde de hertog van Brabant dit charter uit. Maar het vermeldde expliciet dat de burgers hiervoor het initiatief hadden genomen, of dan toch op zijn minst als raadgevers waren opgetreden. In de Noordelijke Nederlanden kwamen dergelijke teksten pas in groten getale vanaf de dertiende eeuw tot stand (met Staveren rond 1068 en Utrecht en Deventer rond 1120 als uitzonderingen). Zowel in Noord als Zuid beteugelden ze in de eerste plaats wangedrag. Ter vergelijking: John Najemy omschrijft de elfde-eeuwse Italiaanse communes graag als 'laboratoria van zelfdiscipline'. Moord, moedwillige verwondingen, diefstal en andere misdrijven werden door de gemeenschap en haar verkozenen zwaar bestraft, daders werden uit de *conjuratio* verwijderd. Ze werden verbannen en hun goederen aangeslagen en verkocht ten voordele van de hele gemeenschap. Of nog drastischer: hun huizen werden verwoest zodat niets nog aan hun aanwezigheid herinnerde. De teksten waren doorgaans de weerslag van reeds vooraf geldende mondelinge voorschriften die ook kleinere misdrijven bestraften. Inwoners die elkaar uitscholden of bij de haren trokken, bijvoorbeeld, dienden in Zinnik en Diest met 'gerechtsstenen' (een steen met een afbeelding van een kwatong) een bepaald parcours in de stad af te leggen. Een gelijkaardige sanctie bestond ook in Mechelen, Hasselt en Eijsden (nu in Nederlands Limburg), waar het plaatselijke 'vrijheidsboek' de straf enkel voor vrouwen reserveerde die elkaar als 'hoer' uitscholden. De afkondiging van dergelijke straffen toont aan hoe stedelijke gemeenschappen sinds hun ontstaan stadsgenoten tot inkeer wensten te brengen indien ze de orde hadden verstoord.

De terminologie van de 'commune' zouden inwoners van steden nog lang na de oprichting ervan gebruiken om de uitvaardiging van wetten te verantwoorden, of hun verzet ertegen te rechtvaardigen. Het valt immers

op dat zowel gezagsdragers als hun politieke uitdagers in de komende eeuwen gelijkaardige bewoordingen zullen gebruiken om de uitvaardiging van wetten te motiveren, opstanden te rechtvaardigen, of juist hun onderdrukking te legitimeren. Verantwoordingen voor het wetgevend optreden zijn zeer uitzonderlijk voor de vroegere eeuwen, toch verwijzen bestuurders in de dertiende- en vroeg veertiende-eeuwse teksten reeds bij herhaling naar het 'bien commun', het algemeen welzijn van de stad. 'Pour le miols de le ville' ('Voor het beste van de stad') heet het bij de afkondiging van een gebod in de stad Doornik aan het einde van de dertiende eeuw.⁸ Ook groepen die in de stad leefden, gebruikten hetzelfde discours. In 1378 bijvoorbeeld eisten de Leuvense ambachten van het stadsbestuur dat ze voortaan vrij konden vergaderen 'omme 't gemein orbor' van de stad ('oorboor' betekende 'welvaart').⁹ In de jaren 1280, toen in een golf van opstanden inwoners van vele steden de vervolging van wandaden van het toenmalige regime eisten, noemden de oproerlingen zichzelf de 'ghemeente' of de 'meentucht', zoals in Damme in 1280, of gebruikten ze het Franstalige 'le coumun' zoals in Gent in 1275.¹⁰ De opstandelingen, een amalgaam van handwerkers en van het bestuur uitgesloten rijke handelaars, presenteerden zich in hun pamfletten als de 'ware' opvolgers van de commune, waarvan ze de basisprincipes naar eigen zeggen hadden zien verwateren. Ambachtslieden wensten zelfbestuur en ze aanvaardden het niet langer geregeerd te worden door bestuurders die volgens hen voortdurend de stedelijke wetgeving overtraden en de stadsfinanciën slecht beheerden of als onrechtvaardig ervaren belastingen oplegden. Bij interne conflicten gebruikten stedelingen, of het nu rivaliserende elitegroepen dan wel belangengroepen van sociaal-economische signatuur betrof, dus het argument dat zij en niet hun tegenstanders van het moment de beste behoeders van het openbaar nut waren.

De fiscaliteit en haar voor de tijdgenoten zichtbaar onrechtvaardige aspecten golden als verklikker bij uitstek van maatschappelijke spanningen. De steden gaven om organisatorische, politieke en economische redenen immers in de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd de voorkeur aan indirecte belastingen, die op een voor iedereen voelbare wijze productie en vooral consumptie troffen. Klachten van stedelingen over de belastingdruk

⁸ Verriest, Léo, *Coutumes de la ville de Tournai*. Brussel, J. Goemaere, 1923, I, p. 461.

⁹ Schayes, Antonin, *Analectes archéologiques, historiques, géographiques et statistiques concernant principalement la Belgique*. Antwerpen, Buschmann, 1857, p. 359.

¹⁰ Zie respectievelijk De Smet, Antoine, De klacht van de 'Ghemeente' van Damme in 1280, *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 115 (1950), p. 9; Espinas, Georges & Henri Pirenne, *Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre*. Brussel, Kiessling et Imbreghts, 1909, II, p. 382.

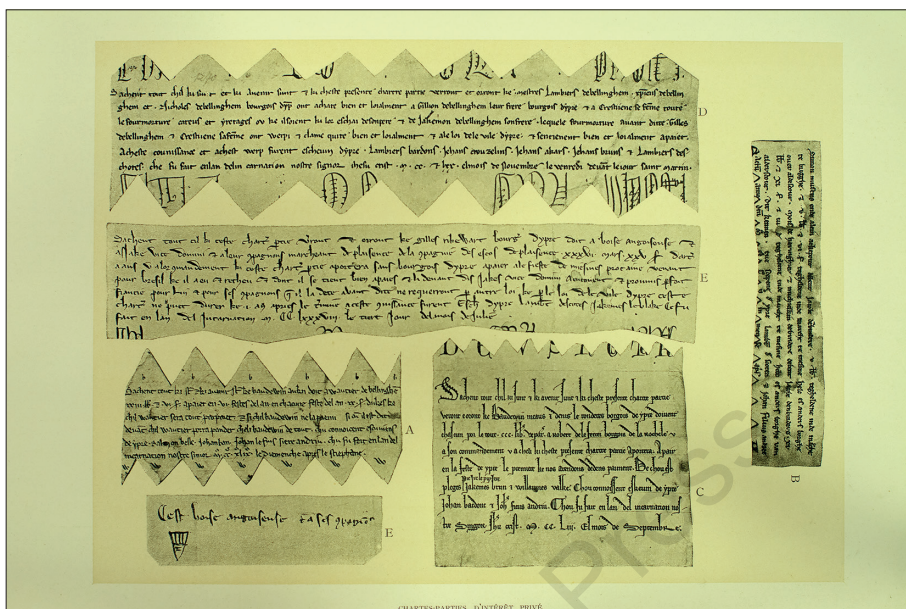
bewijzen niet alleen hoe gevoelig de zaak lag maar ook in welke mate het besef bij te dragen aan de stedelijke fiscaliteit een bepalende factor was in de identificatie van de individuele stedeling met zijn/haar stad. Belastingen betalen stond gelijk aan het bijdragen aan het 'algemeen belang' en daar hoorden plichten bij, maar het verschaftte ook rechten.

Het gebruik, of misbruik zo men wil, van de notie moet ons niet blind maken voor het fundamentele gegeven dat het concept van de 'bien commun' algemeen ingang had gevonden. Geleidelijk aan beïnvloedde en omkaderde de notie van het algemeen belang vele diverse handelingen op het gebied van rechtsbedeling en concreet bestuur. Politieke denkers bogen zich sinds de volle middeleeuwen over de kern van dit discours. Philips van Leyden (circa 1320/28-1382), een jurist uit de Nederlanden gevormd aan de rechtsfaculteit van Orléans, heeft in zijn *Cura Reipublicae* expliciet vragen gesteld over het al dan niet dominante karakter van vorstelijke wetgeving boven stedelijke wetgeving, en fundamentele beschouwingen nagelaten over het feit dat het nastreven van private belangen ondergeschikt diende te zijn aan het 'bien commun' van de stad. Het is intrigerend te zien hoe zowel intellectuelen zoals Philips van Leyden, rijke bovenlagen in de stad, maar ook middengroepen, ambachtslieden en handwerkers zich van een gelijkaardige ideologie bedienden om hun politieke daden te verantwoorden. Ze zijn daarin vermoedelijk beïnvloed door de ideologie van de bedelorden (zie hoofdstuk 4). Elke groep beweerde dat zijn handelingen in het belang waren van het (al)gemeen, maar de discussie in wiens belang de stad nu precies werd bestuurd, zou gedurende de hele late middeleeuwen en vroegmoderne periode aanslepen en tot hevige conflicten leiden.

Verschriftelijking en stedelijke identiteit

Cruciaal voor het normatieve optreden in de stad is de manier waarop stedelingen met hun institutioneel geheugen omgaan. Het in geschreven vorm vastleggen van regels is uiteraard een eerste stap: dergelijke pragmatische verschriftelijking is ingegeven door de noodzaak om bepaalde reglementen regelmatig te herhalen of aan te passen. Het gaat daarbij vaak om op het eerste gezicht banale bekommernissen zoals de noodzaak om straten proper te houden of graan op te slaan. Maar eveneens zijn het essentiële toepassingen van de gedeelde zorg voor het 'gemenebest'. Bij de huidige stand van zaken dateren de oudste getuigen uit de late dertiende eeuw: de ruim achthonderd 'bannen' (politieele verordeningen) in het register van Sint-Omaars (1280) en de rollen met stedelijke reglementen van Bergen in Henegouwen.

Ieperse chirografen uit de dertiende eeuw.

Chirografen zijn oorkonden die in tweevoud werden opgemaakt, met vaak 'chirographicum' op de scheidslijn genoteerd, en nadien doorheen deze letters van elkaar gescheiden. De bewijskracht school hem in het bijeenbrengen van beide originelen. Het massaal voorkomen van chirografen vanaf de dertiende eeuw is ook in verband gebracht met het toen nog grote succes van de jaarmarktcycli waarvoor dit een handige en aangepaste formule bleek.

© Henri Pirenne, *Album Belge de diplomatique*, Brussel, 1909, planche xxx.

Vanaf de veertiende eeuw is voor zowat elke stad eigen regelgeving overgeleverd. De meeste steden beschikten immers vanaf het laatste kwart van de dertiende eeuw over een kanselarij. Vroegere getuigenissen van het reglementeren van de stedelijke samenleving zijn andermaal in het grensgebied tussen Vlaanderen en Artesië en rond de toenmalige taalgrens te situeren. Een stad als Dowaaï beschikt bijvoorbeeld vanaf 1204 over een collectie chirografen (circa 35.000 in totaal) in de volkstaal, de Picardische variant van het Frans. Dit archief biedt een vroege getuigenis van één van de meest gewaardeerde taken van de stadsschepenen: de zogenaamde 'vrijwillige rechtspraak' waarmee het ter beschikking stellen van rechtsgeldige documenten en de registratie ervan wordt bedoeld. Voor het nabij gelegen Atrecht staat een schepenoorkonde in het Frans ter beschikking uit 1238, aangevuld door een fragment van de stadsrekening uit 1241-1242 en chirografen vanaf 1246.

De uitbouw van een stedelijk secretariaat en de introductie van de volkstaal verspreidden zich chronologisch in noordoostelijke richting. Van de grote Vlaamse steden houdt Ieper tot het begin van de vijftiende eeuw vast aan het type chirograaf om de tekst van stedelijke oorkonden te bewaren. Gent en Brugge hanteren vanaf de veertiende eeuw al het register in boekvorm. Ook dan blijven er eilandjes van traditie bestaan: zo hanteren de Gentse ambachten nog tot in de vijftiende eeuw de chirograaf als formule van oorkonding. In de loop van de dertiende eeuw bereikt de trend om volkstalige oorkonden van vrijwillige rechtspraak aan te maken Holland en Zeeland: het Zeeuwse Middelburg hanteert de volkstaal reeds in 1217, in Holland is het wachten op Delft in 1267 en Dordrecht in 1277. Sprekend is dat de overgang naar een administratie in de volkstaal een echt stedelijke trend was. De grafelijke kanselarij wacht immers tot 1285 om dezelfde beweging te maken. Maar ook op dit vlak behoren verscheidenheid en conservatisme tot de mogelijkheden: in Noord-Brabant blijft het wachten tot het midden van de veertiende eeuw vooraleer de volkstaal zich echt doorzet ten koste van het Latijn. Voor akten van 'vrijwillige rechtspraak' in 's-Hertogenbosch duurt het zelfs tot de zestiende eeuw.

Deze vroege stedelijke oorkondeverzamelingen en archivalia in het algemeen incarneren in zulke mate de *memoria* en ook de identiteit van de stad dat ze voorwerp van repressieve maatregelen zijn geworden. Op 23 september 1408 versloegen de hertog van Bourgondië Jan zonder Vrees en zijn schoonbroer Willem IV van Beieren, graaf van Henegouwen en Holland-Zeeland, de milities van Luik en naburige steden op het slagveld van Othée, nadat ze hun verwant de prins-bisschop elect van Luik (Jan van Beieren) waren te hulp gekomen. Als bestraffing namen ze alle keuren in beslag van de opstandige steden van het prinsbisdom. De documenten werden naar de Bourgondische Rekenkamer in Rijsel gebracht en er grotendeels vernietigd. Zowat het hele archief van de Luikse ambachten van voor 1408, maar ook honderden plechtige oorkonden (waaronder het vrijheidscharter van Hoei uit 1066) zijn op deze wijze moedwillig verloren gegaan. De effecten laten zich raden: decennia lang hebben de steden in kwestie in een toestand van wettelijk vacuüm zeer moeizaam naar een nieuw evenwicht gezocht. In 1540 herhaalde Karel V dit wanneer hij zijn geboortestad Gent bestrafte. Hij vernietigde toen namelijk de archivalia van zijn meest fervente tegenstanders: de Gentse ambachten. Op deze manier schakelde hij het levende geheugen van een politieke tegenstander uit.

Omgekeerd hebben opstandige bewegingen in de Nederlanden tijdens de zestiende eeuw nadrukkelijk belangrijke documentaire merkpunten van stedelijk verzet tegen de centrale overheid van onder het stof gehaald. Het

meest bekende voorbeeld is het ‘Groot Privilegie’ van Maria van Bourgondië uit 1477, die voor het eerst een algemeen privilege aan de gehele Nederlanden toekende. De tekst heeft namelijk de Nederlandse Opstand (1568-1648) van argumenten gestoffeerd. Het stedelijk collectief geheugen, gebaseerd op privileges en eigen regelgeving en bewaard in een organisch verband in de charterkisten van vele belforten en stadhuisen was op die manier een essentieel onderdeel van de stedelijke identiteit. Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat stadsbesturen grote sommen geïnvesteerd hebben in de gebouwen waarin zulke charters, boekhoudkundige documenten en stedelijke archieven werden bewaard (zie hoofdstuk 5).

De middengroepen hebben in de verschriftelijking van de stedelijke administratie een belangrijke rol gespeeld. Niet alleen waren zij gretige afnemers van akten van ‘vrijwillige rechtspraak’, maar zij dwongen de stedelijke elite op bepaalde momenten ook om rekenschap af te leggen over hun bestuursdaden en het beheer van stedelijke gelden. Die expliciete vraag om verantwoording was op haar beurt het gevolg van de groei van de steden en van de toenemende maatschappelijke polarisatie in de dichtbevolkte centra van de Nederlanden op het eind van de dertiende eeuw. Ambachten, middengroepen en andere stedelingen ijverden er vanaf de jaren 1280 onder andere via opstanden voor dat de bewindvoerders letterlijk hun uitgaven te boek zouden stellen. En ze deden dat met succes. Sindsdien – de precieze chronologie verschilt opnieuw van stad tot stad – werden rekeningen in een geschreven en te controleren versie jaarlijks voorgelegd aan vertegenwoordigers van de bevolking. In de voorafgaande periode bestuurden gevestigde rijke families de steden in onderlinge (mondelijke) overeenstemming. De laat dertiende-eeuwse en veertiende-eeuwse opstanden leidden niet alleen tot de opname van grotere groepen in het stadsbestuur, maar dus ook tot een grotere verschriftelijking

Archiefkist in de Sint-Leonarduskerk in Zoutleeuw, dertiende eeuw.

Deze dertiende-eeuwse kist uit de kerk van het Brabantse Zoutleeuw is een typische ‘boomkoffer’ (gemaakt uit één boomstam) die in de late middeleeuwen gebruikt werd om privileges in op te bergen. Sleutels waren doorgaans slechts in enkele exemplaren voorhanden en werden bewaard door belangrijke gezagsdragers, met name de burgemeester en vertegenwoordigers van de ambachten. In sommige steden bewaarde de schepenenbank hierin ook ‘schepenkist-oorkonden’, rechtstitels die hun geldigheid ontleenden aan het feit dat ze in de kist van de schepenen, het goed beveiligde hart van de stedelijke administratie, bewaard werden.

© KIKIRPA, Brussel.

ervan (zie hoofdstuk 2). Tal van andere bestuurlijke documenten, zoals de vonnissen van de schepenenbank, en stadsordonnanties werden voortaan in de volkstaal opgetekend.

Normen en regels: de stad als regelgevende instantie

De wetgevende praktijk beantwoordde aan verschillende behoeften: rechtspraak verschaffen aan inwoners, het vrijwaren en verder uitwerken van bestaande wetgeving en uiteindelijk ook het bevestigen van de stedelijke identiteit. Tot een stad behoren impliceerde immers zich onderwerpen aan, maar tevens zich beschermd weten door het stadsrecht. Geleerde juristen, zoals Bartolus van Sassoferrato (1313/14-1357), hebben het principe verkondigd dat 'omni populo jurisdictionem habenti, statuere permittitur quod jus civile vocatur' ('aan elk volk dat recht kan spreken, is het toegelaten inzake civiel recht ook rechtsregels te bepalen').¹¹ Daarmee hernamen ze een gedachte die reeds door canonisten in de twaalfde eeuw werd verwoord: namelijk dat een gemeenschap van gemeen recht, zoals een stad (*civitas*), wetgevend kan optreden uit hoofde van haar capaciteit om vonnissen te vellen, zonder dat daarbij een instemming van een hogere, vorstelijke of kerkelijke autoriteit nodig was. Van dergelijke aanspraken vangt men niet alleen in grote centra echo's op. In een vonnis afkomstig uit het bescheiden Thuin (dat deel uitmaakte van het prinsbisdom Luik) heette het in 1347 'puelent ly dis bourgoys faire statutz et ordonnances par le conseilz des maistrez et dou conseilz jureit de le ville' ('de genoemde burgers kunnen door de raad van de (burge)meesters en de gezworen raad van de stad reglementen en ordonnanties laten maken').¹² In belangrijker steden, waarvan het recht uitstraalde over het omliggende platteland, kwam een dergelijke bevoegdheid nagenoeg automatisch in aanvaring met de ambities van de landsheer. Het hing dan van concrete machtsverhoudingen af of de stad al dan niet ongehinderd wetgevend aan de gang kon blijven. De stadscharters van koningin Mathilde en graaf Boudewijn VIII van Vlaanderen en Henegouwen voor Gent in 1191 koppelden het wetgevende optreden van vorst

¹¹ Geciteerd bij Storti Storch, Claudia, Betrachtungen zum Thema 'Potestas condendi statuti', in: Giorgio Chittolini & Dietmar Willoweit (eds.), *Statuten, Städte und Territorien zwischen Mittelalter und Neuzeit in Italien und Deutschland*. Berlin, Speyers & Peters, 1992, p. 257.

¹² Génicot, Léopold & Rose Allard, *Sources du droit rural du quartier d'Entre-Sambre-et-Meuse*. Brussel, Ministerie van Justitie, 1981, II, p. 791.

Miniatuur in *Chroniques des comtes de Flandres*, Gent, 1477.

Vetevoering en factiestrijd waren schering en inslag in de Lage Landen. Op deze voorstelling uit 1477 vechten Gentenaars een onderlinge twist uit op een marktplaats. Ze beeldt de veertiende-eeuwse moord op (de partijgangers van?) Jacob van Artevelde door stadsgenoten uit. © Belga Image.

en stedelingen aan onderlinge instemming: geen van beide partijen kreeg op die manier de overhand op dit essentieel terrein van machtsuitoefening.

Het was een tactisch handig vertrekpunt: wanneer de Gentse schepenen het in 1401 met hertog Filips de Stoute van Bourgondië aan de stok kregen over de verbanning die ze tegen de souverain-baljuw van Vlaanderen Jacob van Lichtervelde hadden uitgesproken, werden deze twaalfde-eeuwse oorkonden immers plechtig getoond en als argument gebruikt. Omgekeerd, wanneer de vorst in zijn confrontatie met eigenzinnige steden sterk stond, raakte het stedelijke wetgevende optreden onder druk. De regering van Karel de Stoute was een dergelijke periode. In Mechelen bijvoorbeeld kwam het bij de aanvang van zijn regering tot ongeregelheden. In een pardon van 16

oktober 1467 bepaalde de hertog dat hij voortaan de keuren van de stad naar eigen goeddunken kon herroepen. Er waren evenwel precedentes. Reeds in 1407 had hertog Jan zonder Vrees met het zogenaamde 'calfvel' Brugge een gelijkaardige reeks onder meer financiële hervormingen opgelegd. En in 1469 zou Karel de Stoute een gelijkaardige ingreep in het Hollandse Leiden doorvoeren. Het evenwicht tussen vorst en stad was op dit vlak dus voortdurend aan verandering onderhevig.

Maar stadsbesturen en hogere overheden lagen niet altijd op ramkoers, want beide hadden belang om de rust in de samenleving te bewaren. Voor het Henegouwse Ath, bijvoorbeeld, vaardigde Filips de Goede in 1445 een verbod uit om er nog langer gokspelen te organiseren. De ordonnantie vermeldt expliciet dat 'noz bien amez les maire et eschevins' ('onze geliefde burgemeester en schepenen') om die uitvaardiging gevraagd hadden, want het gokken had er veel 'maulx et inconveniens' ('kwaads en ongeschikts') teweeggebracht. Daarom hadden de schepenen een 'umble supplicacion' ('nederig verzoek') aan de hertog gericht met de vraag om hieraan paal en perk te stellen.¹³ Meer nog echter trad de schepenbank alleen op in dergelijke gevallen, of regelde lokaal gewoonterecht de bestraffing van geschillen. In het zestiende-eeuwse Borgloon bijvoorbeeld kregen 'vrouwenpersoenen die strijdtachtig weren met vuysten' een boete van zeven schelling.¹⁴ De schepenen keken strikt op de naleving van dergelijke gewoontes toe, en vulden ze aan met verbodsbepalingen indien nodig. De stadsraad van het naburige Sint-Truiden trad bijvoorbeeld in 1424 op tegen prostitutie binnen de stadsomwallingen door elk 'ledich wuf' te verplichten de stad onmiddellijk te verlaten. Ook zij werden met een boete afgedreigd, en het brandmerken met een gloeiende staaf indien ze zich niet naar de stedelijke wetgeving schikten.¹⁵ Kortom, de instantie bij uitstek die over de eer van de stad en haar inwoners diende te waken, was de schepenbank.

Niet enkel het stadsbestuur (al dan niet in samenwerking met de vorst), maar ook ondergeschikte stedelijke lichamen konden regels laten gelden. De ambachtsbesturen beschikten uiteraard over de nodige technische competenties om in de eigen voorschriften het complexe productieproces zelf vast te leggen, en vooral om de mogelijke terreinen van bevoegdheidsoverlappings met andere ambachten af te bakenen. In steden zoals Gent, waar

¹³ Cauchies, Jean-Marie, *Ordonnances de Philippe le Bon pour le comté de Hainaut, 1425-1467*. Brussel, FOD Justitie, 2010, p. 220.

¹⁴ Crahay, Louis, *Coutumes du comté de Looz, de la seigneurie de Saint-Trond et du comté impérial de Reckheim*. Brussel, J. Goemaere, 1897, III, p. 278.

¹⁵ Straven, François, *Inventaire analytique et chronologique des archives de la ville de Saint-Trond*. Sint-Truiden, Moreau-Schoubrechts, 1886, I, p. 257.

ambachtsverenigingen een grote traditie van politieke participatie hadden afgedwongen, zetelden de verzamelde ambachtsbesturen onder voorzitterschap van een 'overdeken' zelfs als rechtbank om de overtredingen van hun reglementen te beoordelen en te bestraffen. Onderzoek van Myriam Carlier en Peter Stabel heeft de aandacht gevestigd op de morele facetten van het wetgevend en gerechtelijk optreden van de ambachten: bastaardij, prostitutie, overspel en ander als oneervol ingeschat gedrag waren voorwerp van bekommernis. Centraal daarin staat de notie van de 'eer van de stad' waarvoor elke ambachtsman verantwoordelijkheid droeg. In sommige verenigingen, zoals de Brugse paternostermakers, was voorbeeldig gedrag essentieel voor hun reputatie, en werd het optreden van weduwen bijvoorbeeld veel strikter gevolgd dan in andere ambachten. Ook de kerkelijke autoriteiten hebben getracht de handel en wandel van stedelingen te sturen, maar onderzoek naar Brugge heeft aangetoond dat zij danig te lijden hadden onder het losbandige gedrag van sommige clerici dat niet bepaald als voorbeeld voor de eigen regels kon gelden (zie hoofdstuk 4).

De bevoegdheden van schepenen waren ruim, en betroffen ook zaken die op het eerste gezicht kerkelijke materie waren, zoals het huwelijk. Aangezien een eeuwigdurende verbintenis tussen man en vrouw verregaande gevolgen had voor de samenleving, is het misschien wel logisch dat lokale overheden zich met de gevolgen ervan hebben bemoeid. In Leuven bijvoorbeeld vaardigde het stadsbestuur in 1406 een ordonnantie uit die haar inwoners verbood om nog langer clandestiene huwelijken af te sluiten. Dergelijke trouwpartijen bestonden erin dat koppels op een geheime plaats (doorgaans buiten het betrokken bisdom) geldige huwelijksbeloften uitwisselden. Het was een praktijk die als doel had vrouwen van stand – al dan niet met hun instemming – te laten huwen met telgen uit sociaal lager gesitueerde families. Dat een stadsbestuur tegen een dergelijke praktijk wenste op te treden, toont ten eerste aan dat gevestigde families hun politieke macht gebruikten om in hun ogen sociaal destabiliserende praktijken tegen te gaan. Bovendien geeft dit voorbeeld aan dat de disciplinerende praktijken tegen de voortkwam uit concrete politieke bekommernissen. De opstellers van de Leuvense ordonnantie uit 1406 lijken namelijk niet zozeer de verwildering van de zeden aan te kaarten. Ze ontwierpen in de eerste plaats een juridisch instrument om sociale netwerken in stand te houden en uit te bouwen. Onderzoek voor Dowaai, Gent en andere steden heeft immers laten zien dat stedelingen doorgaans in hun eigen sociale groep huwden, zelfs binnen het eigen beroep ('trade endogamy', zoals Martha Howell deze praktijk voor Dowaai omschreef). De controle op het goede verloop van huwelijken was dus een belangrijke zaak voor welgestelde groeperingen zoals edelen, patri-

ciërs, en gevestigde middenkaders. Sociale netwerken waren niet alleen van groot politiek belang, maar evenzeer een economische zekerheid en een sociaal vangnet. De bestraffing van oncontroleerbaar gedrag is in zo'n geval geen moreel initiatief om andere stedelingen tot religieus geïnspireerde zelfbeheersing aan te zetten, maar eerder een middel om sociale en economische welvaart in stand te houden. De regelgeving illustreert hoezeer het zogenaamde terugdringen van de invloed van de uitgebreide familie ten opzichte van het kerngezin geen eenduidig proces was (zie hoofdstuk 2).

De disciplinerende in de praktijk: conflictbeheersing en criminalisering

De middeleeuwse en vroegmoderne stad lijkt het decor bij uitstek voor criminele handelingen. Bovenstaand Leuvens voorbeeld geeft al aan dat het beeld van een 'oord van verderf' dat in veel literatuur opduikt, en dat eerder aan de fantasie van klerikale auteurs ontsproten is, door sommige bronnen oenschijnlijk wordt bevestigd. Door de centrale functie van vele steden vonden criminelen er een gunstige context voor activiteiten als heling, maar ook een gemakkelijke aansluiting bij andere criminogene activiteiten, zoals prostitutie. De stad bood ook anonimiteit, en door de concentratie van een aantal economische en sociale praktijken steeg de kans op zowel vermogens- als geweldsdelicten aanzienlijk. Criminaliteit duiden in laatmiddeleeuwse en vroegmoderne steden is moeilijk wegens gebrekkige meetinstrumenten, maar historici nemen aan dat er gemiddeld jaarlijks een tweetal moorden gepleegd werden in een stad van ongeveer 10.000 inwoners. Het karakter van dergelijke delicten veranderde voortdurend: bij de aanvang van de veertiende eeuw werd het oude, pseudo-adellijke wraakrecht geleidelijk aan teruggedrongen. Vanaf dan heeft een typisch stedelijke, op pacificatie aansturende aanpak de bovenhand gehaald. Verzoening en omkeerbare bestraffingen zoals verbanning of strafbedevaarten haalden het in deze fase van lijfstraffen zoals executie of mutilatie op het schavot. Ze behoorden tot de juridische essentie van wat Robert Muchembled als de 'stedelijke repu-

RECHTS Miniatuur in Jean Mansel, *La fleur des histoires*,
Doornik/Atrecht/Sint-Omaars, circa 1455.

Inwoners van een stad stellen een persoon terecht terwijl de vorst zich in zijn paleis beraadt. Het zou om een door hen bevolen terechtstelling van een misdadiger kunnen gaan, maar evengoed om een dienaar van de vorst die zich in zijn hof had verschanst.

© Brussels, Royal Library of Belgium, ms. 9231, fol. 90v.

Notable hystoire de La royne hester

Apres le roy arthavezses regna en
perse vers ses deux mois et apres
lui sordianus sept mois Et apres
celuy regna darius notus soubz lequel
egypte se rebella et parti de la seignourie
de perse En ce tamps furent platon le
philosophe et ypocras le bon medecin
et dema le tirant Apres daise regna
arthavezses qui fu surnomme menon
Les iusts appelleurent ce roy ier assue
rus soubz lequel aduint hystoire de la
royne hester. Cestuy roy assue rus do
mnoit devers jude usques en ethyope
dessus. C. et. xxviii. provinces et tenoit
son siege et son throsne ou chasteil de

suris. Il fist un iour assamblar tous
ses princes et barons et les tint a ses
despens a grant largesse a une feste
et solemnite quil establi qui dura par
lespace de .c. lxxx. iours en un sien
moult riche palais en la ville de su
zis lequel palais estoit merueilleu
sement ouure et richement les colly
nes estoient d'argent Le tort estoit
seint et creux en maniere du firma
ment La estoient les estoilles les si
gnes et les planetes tous faits de pier
res precieuses. A peine sauroit nul
penser la noblesse la richesse et la plas
sance dicelle maison et des jardins et
jouesques denviron Ce roy assue rus

blik' heeft omschreven. Naarmate de controle van de centrale overheid toenam in de loop van de late middeleeuwen (in het geval van de door Muchembled bestudeerde steden Atrecht en Sint-Omaars ging het om de Franse koning), steeg opnieuw het aantal executies en verminkingen. De schavotten werden schouwtonelen waarop de staatsmacht zichzelf etaleerde en haar suprematie over de stedelijke rechtsmacht demonstreerde.

Maarten Van Dijck heeft voor laatmiddeleeuws Antwerpen aangetoond dat de invloed van staatsvorming op de beteugeling van geweld toch moet worden gerelativeerd. Net zoals Frederik Buylaert voor vetevoering in Leiden en Gent concludeerde, valt het op dat elitaire groeperingen in de stad eigen pacificatiemechanismen hadden, zoals vormen van minnelijke schikking en arbitrage. Het beeld van een bij uitstek gewelddadige stad moet dus worden bijgesteld. De uitgesproken stedelijke voorkeur voor verzoeningsprocedures sloot uiteraard geen terechtstellingen of lijfstraffen uit voor ernstige misdrijven zoals roofmoord of verkrachting. Waar mogelijk streefde men echter pacificatie na. Die werd voornamelijk gerealiseerd door de misdadiger tijdelijk te verbannen of hem tot een strafbedevaart te veroordelen waardoor hij eveneens uit de stad verdween. Op deze wijze werd de dader letterlijk aan het oog van het slachtoffer en van zijn familie onttrokken, wat de aandrang tot het nemen van wraak bekoelde, en meteen ook tijd en ruimte bood om door overleg tot een herstel van de geleden schade te komen. De formule van de strafbedevaart had bovendien een inherent religieus karakter met de bedoeling de overtreder tot inkeer en loutering te bewegen. Terwijl bijvoorbeeld het Leuvense stadsrecht in de twaalfde eeuw nog het principe 'hoofd om hoofd, oog om oog, tand om tand' hanteerde, bestraftte het in de veertiende eeuw daders van verminkingen met een bedevaart naar Rocamadour. De strafbedevaarten waren overigens een kenmerkend stedelijk verschijnsel, maar in de loop der jaren werd de praktijk uitgehold: bedevaarten werden afkoopbaar. In het Luikse ging men nog verder, bedevaarten werden er herleid tot rekeneenheden die geldboetes uitdrukten. Antwerpen koos dan weer voor het uitvoeren van de bedevaart. Tussen 1414 en 1445, de bloeiperiode van de praktijk, zijn in de grote meerderheid van de gevallen bewijsbrieven geregistreerd die de bedevaarder meebracht van het bedevaartsoord.

Het is verleidelijk om dergelijke bestraffingen opnieuw als een morele beteugeling van de zeden te bestempelen. Toch is er meer aan de hand. Het valt namelijk op dat exemplarische bestraffingen zoals bedevaarten, het rondragen van stenen, of het doorprikken van een tong met een gloeiende staaf (ter bestraffing van laster) telkens publieke aangelegenheden waren die in de eerste plaats het gezag van de bestraffer dienden te beklemtonen.

Smaad en beschimpingen werden namelijk hoofdzakelijk beboet indien ze in de publieke ruimte waren geuit, en de vergelding was opmerkelijk zwaarder indien publieke gezagsdragers of mannen van stand in hun eer waren aangetast. Er stond dus een extra strafmaat op het in vraag stellen van de politieke hiërarchie in de stad. In 1320 riep Hannin Mont te Ieper aan het huis van een schepen dat laatstgenoemde een 'mal fauls eschevin' ('slechte, valse schepen') was en niet waardig om in de schepenbank te zetelen. De straf was hard, maar begrijpelijk vanuit het oogpunt van het stadsbestuur: de man werd uit de stad verbannen.¹⁶ Ook in ambachten dienden gezagsdragers met respect te worden behandeld. Toen Thomas Hagebaert in 1527 naar het bestuur der Brugse visverkopers riep: 'Ic schyte in ulieden ende in scepenen, ende in al deghonne die my deeren moghen', veroordeelde het ambachtsbestuur hem in samenwerking met de schepenbank tot verbanning.¹⁷ De uitvaardiging van talrijke ordonnanties om gelijkaardig gedrag te beteugelen, toont aan dat bestuurders alert reageerden op laster en eerroof. Zo wilden ze allicht voorkomen dat hekel zou uitgroeien tot groot-schalig politiek verzet. Dit alles wijst niet zozeer op een gebrekkig peil van beschaving der stadsinwoners, maar eerder op het feit dat gezag broos was, en een voortdurende inzet van strijd.

De strijd om de macht in de stad

De inzet van de strijd was groot. Aangezien de steden in de Nederlanden een verregaande vorm van bestuurlijke autonomie hadden, concentreerden stadsbestuurders een aanzienlijke economische, politieke en juridische macht in hun handen. Het ontstaan van de communes in de Nederlanden (zie hoger) was als het ware een vorm van 'stedelijke emancipatie' ten koste van hogere overheden (graaf, hertog, bisschop...), die steden verregaande rechten van zelfbestuur verleenden. In de jaren 1120 werd Brugge het toneel van een ernstige opvolgingscrisis. In de nadagen van de moord op graaf Karel de Goede in 1127 ging de stad in verzet tegen de door de Franse koning opgedrongen opvolger, Willem Clito. Het unieke verslag van deze gebeurtenissen door Galbert van Brugge toont aan dat de Vlaamse graaf maar

¹⁶ De Pelsmaecker, Prosper, *Coutumes des pays et comté de Flandre. Quartier d'Ypres. Registres aux sentences des échevins d'Ypres*. Brussel, Ministerie van Justitie, 1914, p. 255.

¹⁷ Schouteet, Albert, Jurisdicte over ambachtslieden te Brugge in de 16de eeuw, *Bulletin de la Commission Royale pour la publication des anciennes lois et ordonnances de la Belgique*, 20 (1962), p. 420.

gedeeltelijk succesvol was in zijn pogingen om de bestuurlijke autonomie van de stedelijke gemeenschappen naar zijn hand te zetten. In 1128 noemden de Gentenaars graaf Clito zelfs een 'eedbreker' omdat hij de stedelijke rechten met de voeten had getreden. Tijdens deze crisis beleefden de Vlaamse steden hun variant van de communale beweging die ongeveer gelijktijdig in de Picardische ruimte in alle hevigheid was losgebarsten, maar ook elders in verstedelijkt Europa om zich heen greep.

In Brabant was de macht van de centrale overheid aanvankelijk minder sterk, aangezien de graaf van Leuven, die in 1106 hertog van Neder-Lotharingen werd, en later de titel 'hertog van Brabant' aannam, slechts geleidelijk de grenzen van zijn macht en zijn territorium heeft uitgebreid. Steden kwamen hiertegen meermaals in het verweer, zoals in 1194 toen Antwerpen, Brussel, Leuven, Tienen, Zoutleeuw, Lier, Nijvel, Gembloers en Geldenaken afspraken elke dienst aan hun hertog te weigeren indien hij gesloten verdragen overtrad. Stedelijke zelfstandigheid was in de Zuidelijke Nederlanden dus van bij de aanvang een verworven recht en dat recht werd, samen met de erbij horende plichten, in de formule van een wederzijds contract vastgelegd. Het bestaan op zich van centrale overheidsorganen is door onderdanen zelden in vraag gesteld. Verzet tegen een gebrekkige werking ervan, hun als onrechtmatig bevonden bevoegdheidsuitbreiding, en de overtreding van bestaand gewoonterecht waren daarentegen schering en inslag.

Aangezien de schepenen de voornaamste opstellers van het stadsrecht waren, en tegelijkertijd de naleving ervan afdwongen en bestraften, is er meermaals en hevig gestreden om tot het bestuur van een stad te worden toegelaten. Deze strijd speelde zich af op verschillende fronten. Enerzijds schommelde de balans tussen vorst en stad voortdurend, anderzijds borrelde er meermaals onvrede op vanwege groepen die van de macht waren uitgesloten. In een eerste fase na het ontstaan van de communes eisten verschillende groepen in de stad dat de levenslange benoeming van schepenen ongedaan zou worden gemaakt. Aanvankelijk waren schepenen vertegenwoordigers van de vorst die de rechtspraak in de stad dienden te verzekeren. Maar om de feitelijke alleenheerschappij van belangrijke families (zoals de *virī hereditarii* of 'erfachtige lieden' in Gent en Sint-Omaars, de Sint-Pietermannen in Leuven, de 'geslachten' in Brussel, de 'linaiges' in Luik...) te beknotten, hebben hun tegenstanders, al dan niet in een strategische alliantie met de vorst, de invoering van de zogenaamde 'annaliteitsregeling' bekomen. Het oudste spoor van een jaarlijkse vernieuwing van de schepenenbank is te vinden in Atrecht in 1194, op een moment dat de Franse koning Filips II August steunde op de communes om zijn belangrijkste po-

Evolutie van de invoering van het annaliteitsprincipe bij de verkiezingen van schepenen

litieke tegenstander van het ogenblik, de graaf van Vlaanderen, te verzwakken. Doornik volgde op dit pad in 1195, Ieper in 1209, Gent in 1212, Rijsel in 1224 en Dowaai in 1228.

Het Brugse annaliteitsmodel is afwijkend in die zin dat het pas in 1241 tot stand komt en in een grotere grafelijke inmenging voorziet. Het stond model voor de kleinere steden in westelijk Vlaanderen en voor Aalst en Geraardsbergen. In Brabant lijkt annaliteit zowat in alle steden een verworvenheid sinds 1235. Tevens duiken er sindsdien in de bronnen 'gezworenen' of *jurati* op. Deze vertegenwoordigers van de stedelijke gemeenschap bestuurden de stad doorgaans samen met de schepenen. In Luik dateert de oudste vermelding van 1185: de '*veri jurati*' maakten er gezamenlijk met de burgemeesters een reglement van het hospitaal van Cornillon op. Het is moeilijk na te gaan wie de gezworenen precies verkoos, maar aangezien hun eerste vermeldingen samenvallen met de eerste annaliteitsregelingen, kunnen we veronderstellen dat eenzelfde groepering hiervoor moet hebben geijverd. Vermoedelijk betrof het families die niet beschikten over de machtsbasis van de traditionele facties in de stad (namelijk binnen- en buitenstedelijk grootgrondbezit), maar die hoopten de macht van deze facties in de stad te breken of toch minstens te beteugelen door jaarlijks nieuwe personen tot het bestuur van de stad toe te laten.

Vanaf het midden en vooral het laatste kwart van de dertiende eeuw claimde een nieuwe groep stedelingen politieke inspraak, met name de geschoolde handwerkers (zie hoofdstuk 2). Opmerkelijk is dat hun protest erg verspreid was over het gehele zuiden van de Nederlanden (Mechelen in 1242, Dowaai in 1245, Zoutleeuw in 1248, Gent in 1252, Dinant in 1254, Leuven in 1265), en dat niet toevallig de wevers en/of volders de motor van het protest vormden. Sommige rebellen sloten zelfs verbonden tussen steden: de schepenen van Mechelen en Antwerpen beloofden in 1249 aan elkaar steun om dergelijke allianties te voorkomen. De opstandelingen waren de dagloners en arbeiders uit de lakennijverheid, de voornaamste industrietak in de Nederlanden. Zelfbewust wilden ze op verschillende plaatsen het stedelijke besluitvormingsproces beïnvloeden. Zelfbestuur was de voornaamste eis van ambachtslieden. Zo hoopten de 'arme lieden die 't winnen met haren leden' (Damme 1280) op een eerlijke belastingspreiding, correcte rechtsbedeling en 'menighen man te hebbene van der ghemeente alse scepenen'.¹⁸

Andermaal valt op hoe de fiscaliteit als katalysator voor deze klachten fungeerde: de als sociaal onrechtvaardig ervaren indirecte belastingen die ongeacht het vermogen even zwaar drukten op de consumptie (van bier,

¹⁸ De Smet, De klacht, p. 9 en 12.

graan, turf enzovoort) waren een steen des aanstoets. Inderdaad, dit soort belastingen tekende gemiddeld voor ruim 80% van de stedelijke inkomsten. De accijnzen leverden ook de financiële basis waarmee de stad haar fiscale verplichtingen aan de vorst nakwam. Dit impliceerde een direct verband tussen een verhoogde vorstelijke bedde (belasting) en een grotere interne fiscale druk in de stad, waardoor het ongenoegen over de fiscaliteit het terrein van de stedelijke politiek oversteeg. Nieuw waren de ideeën van de ambachtslieden en sympathiserende poorters niet. Ideologisch herkent men er een toepassing in van het principe 'quod omnes tangit a omnibus tractari et approbari debet' ('wat elkeen aanbelangt dient door elkeen na overleg goedgekeurd te worden') dat uit het Romeinse recht komt, maar door de bedelorden een brede invloed had verkregen. Een kleine en rijke groep stedelingen verkoos reeds de stadsbesturen, maar die basis was rond 1300 kennelijk te nauw om nog als geloofwaardige autoriteit erkend te worden. Meer nog, de opstandelingen eisten dat de private belangenbehartiging van schepenen en aanverwante facties tot het verleden zou behoren, 'comme il leur samble, uns communs pourfis doet alier et miex valoir de une singuliere personne' ('het komt hen toe dat het algemeen belang voorrang heeft en beter is dan het belang van een enkele persoon') zoals het klonk in Nieuwpoort in 1295.¹⁹ Het protest blies het ideologische discours van de commune nieuw leven in, en wees de stadsbestuurders op hun taak het algemene belang van de stedelingen te behartigen.

Het gevolg van de protestbeweging oogt indrukwekkend: controlemechanismen op de stedelijke begroting werden ingevoerd, ambachten kregen bestaans- en bestuursrecht, en er vond een 'democratische' verruiming plaats. In de nasleep van de overwinning van de Vlaamse gemeentelegers op de Franse koning Filips de Schone in 1302, verkregen de Brugse en Gentse ambachten zelfs het recht om schepenen te verkiezen. Ook in Brussel, Leuven, Mechelen, 's-Hertogenbosch en steden in het prinsbisdom Luik (zoals Luik, Hoei en Hasselt) en in Utrecht kwamen andere groeperingen na opstanden aan de macht, weliswaar soms maar tijdelijk. Hoe dan ook luidde het een zogenaamde corporatieve periode in, waarin verschillende corporaties (zoals ambachten) verregaande autonomie en politieke inspraak genoten.

Henri Pirenne (1862-1935) omschreef daarom de laatmiddeleeuwse steden als 'démocraties de privilégiés'.²⁰ Het is een begrip met een dubbele connotatie. Enerzijds verwijst het naar de ruimere inspraak van onderop in

¹⁹ Degryse, Roger, 's Graven domein te Nieuwpoort, *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, 85 (1948), p. 111.

²⁰ Pirenne, Henri, *Les anciennes démocraties*. Parijs, E. Flammarion, 1910, p. 197.

de steden, maar anderzijds erkent Pirenne dat de politieke besluitvorming in de steden het actieterrein van gegoede groepen in de samenleving bleef. Onderzoek naar de sociale samenstelling van veertiende-eeuwse stadsbesturen in de Nederlanden toonde immers aan dat voornamelijk rijke gepri-vilegieerde groepen aan zet bleven, zij het dat welgestelde middengroepen voortaan ook participeerden. We volgen Pirenne als hij stelt dat de politiek een speeltuin was van mannen met aanzien, maar toch is enige nuance aan te brengen. Informele beïnvloeding via netwerken en cliëntelisme, overleg in vergaderingen op ambachtsniveau, en het overhandigen van eisen via rekesten (dit zijn door onderdanen opgestelde teksten die al dan niet als stedelijke wetgeving werden uitgevaardigd) waren vaak benutte strategieën van burgers om toch op het besluitvormingsproces te wegen. Evenzeer echter vochten ambachtslieden letterlijk voor hogere lonen, de verwerving en instandhouding van privileges, en de bestraffing van corruptie door stadsbestuurders. De geschiedenis van de steden tussen 1100 en 1600 is er dan ook één van een interne strijd tussen elites ('patriciërs'), middengroepen, en handarbeiders om privileges en macht.

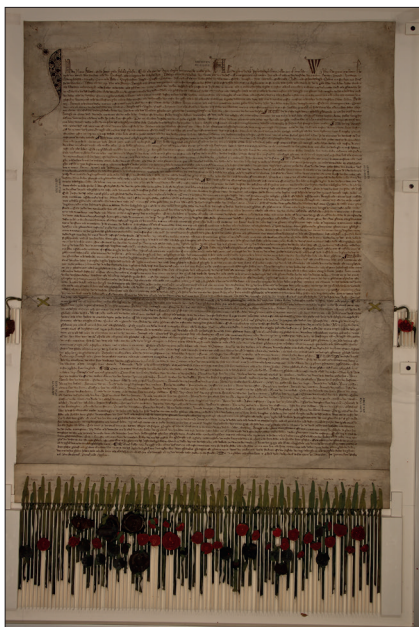
Los van alle details die het verhaal over conflicten om schepenzetels in elke stad kleuren, valt op dat het algemene patroon er telkens één is van wisselende coalities. Het traditionele beeld dat de vorst van zichzelf ophing als 'neutrale' vredebrenger komt alvast nauwelijks met de realiteit overeen. Dikwijls heeft hij bestuursconflicten in de steden aangewakkerd door expliciet een lokale partij te steunen. In de aanvang van de vijftiende eeuw, bijvoorbeeld, verkreeg de familie De Scutelaere privileges van de Bourgondische hertog Jan zonder Vrees met de bedoeling in Brugge de factie Honin van de macht te verjagen. De opstand die ervan het gevolg was, en die uitmondde in geweld tussen beide families en hun sympathisanten, toont aan dat de inmenging van bovenaf de wedijver tussen lokale facties kon doen escaleren. Een ander sprekend voorbeeld is dat van de partijstrijd tussen Hoeken en Kabeljauwen in laatmiddeleeuws Holland, waarbij de Bourgondische hertogen eerstgenoemde factie ondersteunden en op die manier het geweld nog deden toenemen. De tegenstanders van de hertog zochten doorgaans steun bij de ambachten, hoewel ook andere coalities mogelijk waren. Toen meier Pieter Couthereel ten koste van de belangrijkste families in 1360 de macht probeerde te grijpen in Leuven, kon hij aanvankelijk niet alleen op de steun van hertog Wenceslas rekenen maar evenzeer op die van het weversambacht. Laatstgenoemde eiste in ruil inspraak in het bestuur – en met succes. Op een gelijkaardige wijze steunde prinsbisschop Hugo van Chalon in 1297 de ambachten van Hoei om er de traditionele elite van de macht te verdrijven.

Minstens even vaak stonden de ambachten en de centrale macht echter met getrokken messen tegenover elkaar. Toen Daneel Sersanders in 1447 de ambachtslieden aan zijn kant kreeg om een belangrijke bestuursfunctie in Gent op te eisen, verzamelde hertog Filips de Goede zijn medestanders om een patstelling in de schepenverkiezing uit te lokken. Het zou het zoveelste conflict worden tussen de hertog en zijn onderdanen. Die onderzochten aan den lijve hoe graag de centrale overheid de oncontroleerbaar geachte inspraak van ambachten ongedaan wilde maken. Eerder al had de hertog opstanden onderdrukt in Antwerpen (1435), 's-Hertogenbosch (1437), Brugge (1438) en het stadje Limburg aan de Vesder (1446). Vooral in Brugge had hij de schepenverkiezing aan een stevigere controle onderworpen. Na een lange strijd dienden ook de Gentenaars letterlijk voor de hertog te knielen. In 1453 besliste Filips dat er voortaan 'personnes notables et souffisans' ('nababele en deugdzame personen') tot schepenen dienden gekozen te worden 'sans avoir regard aux tisserans et aux autres mestiers' ('zonder rekening te houden met de wevers en andere ambachten').²¹ Opstanden op het einde van de vijftiende eeuw hebben vele van deze maatregelen teruggedrongen, maar tijdens de regeerperiode van Karel v werd de invloed van ambachten op de verkiezing van schepenen opnieuw danig beperkt. Te Gent, Oudenaarde en Kortrijk vaardigde de Keizer in 1540 een *Concessio Carolina* uit, een charter dat de ambachten hun politieke invloed ontnam. In de daaropvolgende jaren zouden ook te Antwerpen, 's-Hertogenbosch en Utrecht de ambachten van het politieke toneel verwijderd worden, zoals dat ook in vele steden in het Rijnland het geval zou zijn. Een opflakking van hun mondigheid in de jaren 1580 (zie verder) heeft niet kunnen verhinderen dat de ambachten op lange termijn overal in de Nederlanden het politieke pleit verloren hebben.

De vorst trok niet altijd aan het langste eind. Wanneer steden een strategische alliantie smeedden tegen het centrale gezag, dienden vorsten vaak in te binden en soms verregaande privileges toe te staan. Liga's van steden kwamen vooral in Brabant voor. De steden waren er hoe dan ook een maat kleiner dan hun grote Vlaamse tegenhangers Gent, Brugge en Ieper. Wilden ze een vuist maken tegen hertog en adel dan waren ze op onderlinge allianties aangewezen. Telkens het hertogelijke gezag een tijdelijke zwakte doormaakte, doorgaans ten gevolge van een opvolgingskwesitie, richtten de steden er een alternatieve bestuursvorm in. In 1312 bijvoorbeeld ontstond de Raad van Kortenbergh, een bijeenkomst van edelen en vertegenwoordigers

²¹ Gachard, Louis Prosper, *Collection des documents inédits concernant l'histoire de la Belgique*. Brussel, L. Hauman, 1834, II, p. 159.

van zeven Brabantse steden die (althans in theorie) het beleid van hun hertog zou doorlichten. Ook in Luik en in Luxemburg zijn in de veertiende eeuw gelijkaardige raden met vertegenwoordigers van stad, clerus en adel ingericht.

Het vriendschapsverdrag tussen
Vlaanderen en Brabant,
3 december 1339.

In december 1339 sloten de Brabantse en Vlaamse steden een onderling verbond waarin ze onder andere beslisten een gemeenschappelijke munt uit te vaardigen en elkaar bijstand te beloven in het conflict dat later de 'Honderdjarige Oorlog' zou heten. Ook dwongen ze hun respectievelijke landvorsten om de privileges van hun onderdanen na te leven.

© Stad Gent, De Zwarte Doos,
Stadsarchief, SAG_OA_94_395.

In het prinsbisdom Luik beloofde de bisschop na de Vrede van Fexhe van 1316 zich te laten bijstaan door vertegenwoordigers van onderdanen die zouden nagaan of de rechten van inwoners door hem niet geschonden werden. Om overtredingen van privileges tegen te gaan, dwongen de Brabantse steden in 1356 zelfs een soort van grondwet af, de zogenaamde 'Blijde Inkomst', die elke hertog nadien diende te bezweren tot aan de inval van de Fransen op het einde van de achttiende eeuw. De tekst bepaalde dat steden hun vorst 'nimmermeer neghen dienst' meer hoefden te doen indien hij/zij privileges met de voeten zou treden.²²

Allianties tussen steden konden de toenmalige landsgrenzen snel overstijgen. In 1339 sloot Gent, met Jacob van Artevelde (circa 1290-1345) als leider, een verdrag met de Vlaamse en Brabantse steden waarin zij elkaar wederzijdse steun beloofden, indien de vorst zich niet aan zijn in privileges en Blijde Inkomsten vastgelegd takenpakket hield. Een opmerkelijke stellingname die in de zestiende eeuw tijdens de Nederlandse Opstand van onder het stof werd gehaald en in gedrukte vorm een tweede leven kende als inspiratiebron voor het 'Plakkaat van

Verlatinghe' (1581) waarmee Filips II als landsheer de buitenwacht werd aangezegd. In 1477 zouden alle steden en gewesten van de Nederlanden bij

²² Van Bragt, Ria, *De Blijde Inkomst van de hertogen van Brabant, Johanna en Wenceslas. Een inleidende studie en tekstuitgave*. Leuven, E. Nauwelaerts, 1956, p. 106.

elkaar steun vinden om een set van nieuwe privileges op centraal, gewestelijk en stedelijk niveau van Maria van Bourgondië af te dwingen. Ze kozen er toen expliciet voor om de eenheid van de Nederlanden te bewaren en het 'natuurlijke' Bourgondische vorstenhuis te steunen in zijn strijd tegen Frankrijk. Het toont aan dat, in ruil voor erkenning van het gewoonterecht en hun autonomie, de steden het centrale overheidsapparaat wensten te behouden, weliswaar ontdaan van de corruptie die de Bourgondiërs eigen was. Toen echter Maria's echtgenoot Maximiliaan van Oostenrijk na haar dood in 1482 als regent de privileges wenste terug te schroeven, ontstond een nieuwe alliantie tussen steden. In 1488 namen Gent, Brugge, Brussel, Leuven, Nijvel, Namen en Luxemburg de wapens op tegen de Habsburgse keizerszoon. De steun van Antwerpen, Lier, Mechelen en Vilvoorde aan Maximiliaan en de inzet van Duitse huurlingen bleken echter cruciaal. In ruil voor voordelige economische privileges zouden laatstgenoemde steden de vorst uiteindelijk mee aan een militaire overwinning helpen.

Zoals vermeld zouden ook Keizer Karel v en koning Filips II van Spanje in de zestiende eeuw opnieuw met de traditie van opstandige steden moeten afrekenen. Het verzet verstrengelde zich toen met de onvrede over de aanpak van de religieuze hervormingsbeweging (zie hoofdstuk 4) en bereikte zijn climax in de oprichting van 'stedelijke republieken' na de afkondiging van de Pacificatie van Gent in 1576. Het was een nieuw samenwerkingsverband tussen onderdanen om de repressieve politiek van de hogere overheid ongedaan te maken. Te Gent, Brugge, Antwerpen, Mechelen en Brussel grepen ambachten in samenwerking met groeperingen uit de stedelijke elite de macht. De idee van de 'bien commun', of, vertaald naar de smaak van de tijd, de 'res publicae', herleefde toen de nieuwe stadsbestuurders poneerden dat ze in naam van het algemeen belang aan de oude, door Karel v afgeschafte privileges opnieuw hun rechtskracht verleenden. In Antwerpen bijvoorbeeld zou vanaf 1577 de 'Brede Raad' (waarin een vertegenwoordiging van de ambachten was opgenomen) opnieuw de stad besturen. Voordien werd ze enkel samengeroepen om de vorst van beden te voorzien. Voortaan echter zou de 'Brede Raad' bindende beslissingen nemen over alle essentiële bestuurszaken. De opmars van Habsburgse troepen in 1584, en de verovering van de stad het jaar nadien, hebben Antwerpen echter weer in een oligarchisch keurslijf gestopt. Dat was ook in de andere steden van de Zuidelijke Nederlanden gebeurd. Het Noorden hield echter stand. De verenigde steden slaagden er in Filips II van militair weerwoord te dienen, en zich uiteindelijk los te wrikken uit het Habsburgse staatsbestel. Door een minder sterke traditie van deelname aan het stadsbestuur door de ambachten waren echter ook in de Republiek de oligarchische tendensen

sterk. De rijke koopliedenfamilies hielden de touwtjes goed in handen. Republikeins is dus zeker niet synoniem aan democratisch.

Zwaard, vlag en pen: verzet in de stad

De talrijke opstanden in de Nederlanden deden Victor Fris (1877-1925), Gents stadsarchivaris en leerling van Henri Pirenne, besluiten dat stedelingen er 'rusteloos' waren. In zijn ogen vormden ambachtslieden een onge-disciplineerde meute die onstuimig en bijna instinctief geweld gebruikte omdat ze nu eenmaal onmogelijk vreedzaam konden samenleven.²³ Vandaag denken historici daar anders over omdat ze leren luisteren hebben naar de stem van de 'gewone man en vrouw'. Ze besluiten dat geweld een integraal deel was van opstanden, maar dat het al bij al beperkt bleef. Meermalen was het enkel gericht tegen gezagsdragers die door opstandelingen verantwoordelijk geacht werden voor al dan niet vermeend wanbestuur. Agressie was dus eerder een middel om een bepaald politiek doel te bereiken, dan een uiting van een rusteloze volksaard. Officiële kroniekschrijvers schilderden opstandelingen nochtans als dusdanig af, en ze belichtten vooral de gewelddadige aspecten van politiek verzet. Aangezien hun opdrachtgevers en lezers (de stedelijke of klerikale elite en gezagsdragers aan het hof) dikwijls het slachtoffer waren van gewelddadigheden, diende dit soort verhalen in eerste instantie om de repressie van opstanden en de heerschappij van overwinnaars van conflicten te rechtvaardigen. Toen in 1303 de ambachtslieden de Ieperse burgemeester door een raam van de lakenhalle keilden en negen schepenen lynchten omdat ze schuldig werden bevonden aan de overtreding van corporatieve rechten, berichtten chroniqueurs uitvoerig over deze 'wandaden'. Er werd zelfs een jaarlijkse mis gesticht om het onrecht te veroordelen en de herinnering eraan voor de toekomst vast te leggen, een traditie die tot in de achttiende eeuw in stand werd gehouden! Toch zijn dergelijke brutale uitwassen eerder de uitzondering dan de regel, en is er meer regelmaat, discipline en een strategisch repertorium in verzet te herkennen dan historici aanvankelijk dachten. In de lijn hiervan leert een bijna antropologische lectuur van veel stedelijk verzet dat opstandelingen niet enkel het zwaard, maar meer nog hun vlaggen en de pen hanteerden om politieke weerstand te voeren tegen overtredingen van hun rechten en vóór de instandhouding van privileges. Heethoofden waren er in elke strijd, en soms gebeurden er acties 'in hitten van bloede', zoals het in de middel-

²³ Fris, Victor, *Histoire de Gand*. Brussel, Van Oest, 1913, p. 115.

eeuwse stad werd verwoord. Maar de leidende groepen binnen de ambachten, doorgaans behorend tot de gegoede middengroepen, hanteerden rituelen en gebruikten geweld met mondjesmaat om bovenal het doel van de opstand te bereiken: gehoord worden.

Een belangrijke fase die opstanden voorafging, was die van het overleg. De overhandiging van rekestten of verzoekschriften, een gebruikelijke vorm van communicatie tussen de stedelijke overheid en gebelgde stedelingen in de Nederlanden, heeft aan veel klachten verholpen. In 1374 bijvoorbeeld lieten de Gentse leerlooiers aan het stadsbestuur weten dat 'zij hebben te gadere gheweest'. Ze vroegen de stad een ordonnantie uit te vaardigen 'omme haren loen ghebetert te hebbene'. De schepenen stemden in en lieten toe dat zij voortaan drie groten per dag zouden verdienen in plaats van twee.²⁴ De Oudenaardse tapijtwevers stelden via een rekest zelfs een nieuwe bestuursstructuur van de stad voor in 1539. Als remedie tegen het financiële gesjoemel van de schepenen opteerden ze ervoor om zes 'communmeesters' voortaan de belastinggelden te laten beheren.²⁵ Via officiële of officiële kanalen konden inwoners dus punten op de agenda van een grote stadsraad laten plaatsen. De beslissingen werden er in principe genomen, zoals het luidde in Namen in 1293 'par meure deliberacion de conseil [...] d'un commun accord et volonté' ('na rijp beraad door de raad, in overeenstemming en gezamenlijke wil').²⁶ Waarschijnlijk kwam veel lokale wetgeving op deze manier tot stand, maar rekestten en verslagen van de vergaderingen van bestuursorganen bleven voor deze periode amper bewaard. De verslagen van de stadsraad van Maastricht zijn wel bewaard, en tonen alvast aan dat er meermaals beslissingen genomen werden nadat de vertegenwoordigers van de ambachten er punten ter sprake hadden gebracht. In 1392 bijvoorbeeld legden hun gouverneurs een voorstel ter stemming voor 'dat hon van honnen gemeynen ambachte bevolen es'.²⁷ Hoe dan ook, overleg en rekestten waren meermaals de laatste etappe vóór een gewelddadig stedelijk conflict. Indien de stedelijke overheid een klachtenbundel naast zich neerlegde, restte er opstandelingen enkel nog ritueel en nadien fysiek geweld

²⁴ Espinas & Pirenne, *Recueil de documents*, II, p. 539-540.

²⁵ Haemers, Jelle & Lars De Jaegher, 'In den tijt dat de stede van Audenarde beleit was'. De politieke en militaire geschiedenis van Oudenaarde op de kentering van middeleeuwen en nieuwe tijden, *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde*, 46 (2009), p. 113.

²⁶ Paquay, Isabelle, *Gouverner la ville au bas Moyen Age. Les élites dirigeantes de la ville de Namur au xve siècle*. Turnhout, Brepols Publishers, 2008, p. 38.

²⁷ Van der Eerden-Vonk, Marie Antoinette, *Raadsverdragen van Maastricht, 1367-1428*. Den Haag, Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, 1992, p. 183.

om hun eisen door te drukken. Stadsbestuurders waren vaak vooraf gewaarschuwd.

Rituelen en symboliek waren gewichtige instrumenten voor de leiders van een opstandige beweging. Ze hielpen ook om ambachtslieden in het gareel te houden ten einde gezamenlijk een belangrijk signaal naar hogere overheden te zenden. Ambachtslieden verzamelden eerst met een stok in het eigen ambachtshuis vooraleer ze onder klokgelui en met het ambachtsvaandel (banier) samen een centraal plein bezetten. In Doornik in 1307, trokken oproerlingen naar het huis van de hoofdmannen om er zich meester te maken van de vlag van de stad die ze vervolgens op het marktplein plantten. Met het stadsvaandel in de hand toonden opstandelingen op een geweldloze manier aan dat ze in naam van de hele stad spraken en wensten te worden gehoord. Kabaal was eveneens een belangrijk wapen van opstandelingen om aandacht op te eisen. Opstandelingen schreeuwden slagzinnen op de markt, of sloegen in de straten op 'beckine' zoals in Aardenburg in 1311. In 1349 bijvoorbeeld vonden er 'roupe ende wapenninghen' plaats te Dendermonde. Het geroep en geloop tijdens een opstand konden dus hun naam geven aan de beweging, zoals in 1332 toen de Gentse wevers 'den loop maecten'.²⁸ Om hun eisen meer kracht bij te zetten gebruikten dergelijke optochten vaak rituelen en symbolen die ook machthebbers hanteerden om hun beleid te rechtvaardigen. Het oudste spoor daarvan treffen we aan in Sint-Truiden. In 1135 hielden de wevers er een optocht die de vorm van een processie aannam. Ze vergeleken zich met de eerste christenen die ook handarbeiders waren om een verbetering van hun maatschappelijke positie te bepleiten. In een praalwagen in de vorm van een schip waren ze vanuit Aken over Tongeren en Borgloon naar Sint-Truiden afgezakt, maar hun protest werd uiteindelijk in de kiem gesmoord.

Op andere momenten hanteerden ambachten hun stakingsrecht; af en toe verlieten ze de stad indien ze het oneens waren met een beslissing van het stadsbestuur. In Mechelen ondernamen de volders en wevers in 1524 een dergelijke protestmars, die een 'uutganc' werd genoemd. Opmerkelijk is dat ambachtslieden zelf woorden als 'ghaderinghe' gebruikten, zoals in Leuven in 1360, om hun verzet te benoemen.²⁹ Die vergaderingen kwamen dikwijls op een symbolische plaats bijeen. In 's-Hertogenbosch in 1525, bespraken de wevers op het kerkhof van de predikheren (dominicanen) om

²⁸ Citaten uit Verbruggen, Raf, *Geweld in Vlaanderen. Macht en onderdrukking in de Vlaamse steden tijdens de veertiende eeuw*. Brugge, Van de Wiele, 2005, p. 105, 110 en 111.

²⁹ Haemers, Jelle, *Bloed en inkt. Een nieuwe blik op opstand en geweld te Leuven, 1360-1383*, *Stadsgeschiedenis*, 7 (2012), p. 23.

– tevergeefs – de belastingvrijstelling van de bedelorden aan te klagen. Dergelijke bijeenkomsten waren dikwijls strak geregisseerd, zoals blijkt uit een Gentse ordonnantie uit 1451. Tijdens de opstand tegen hertog Filips de Goede bepaalden de dekens van de ambachten dat ieder die iets zeggen wou, dat aan hen kon melden. Zij beslisten nadien of ze de zaak voor het hele ambacht zouden aankaarten. In Sint-Truiden en Herk-de-Stad werd het ambachtslieden in 1417 zelfs verboden om bijeen te komen ‘noch banire te dragen op die merckt’ zonder instemming van het stadsbestuur.³⁰ Opmerkelijk is dat deze nieuwe maatregel toen werd afgekondigd in samenwerking met de bestuurders van de ambachten. Het toont eens te meer aan dat zij hun manschappen wensten kort te houden door het gebruik van rituelen en de afkondiging van reglementering.

Indien dat niet lukte, of indien de weg van het compromis niet tot resultaten voerde, dan zochten agressie en frustratie vaak een uitweg in de berechting van bewindvoerders of een gerichte brutale actie. In 1467 plunderden Mechelaars het huis van de schout omdat de hertog toegelaten had de stedelijke stapelprivileges te overtreden. Het protest tegen het vervoer van graan op de Rupel om hertogelijke troepen te bevoorraden, ontaardde er dus in geweld tegen de bezittingen van de vertegenwoordiger van het centrale gezag. Ook confiscatie, gevangenneming of, erger nog, de terechtstelling van politieke tegenstanders was tijdens opstanden meestal erg doelgericht. De exemplarische bestraffing van stedelijke mandatarissen die publiekelijk rechten hadden geschonden, diende te verhinderen dat hun collega's en opvolgers in de toekomst gelijkaardige misdaden zouden begaan. Schepenen, burgemeesters en mannen van aanzien fungeerden daarom vaak als zorgvuldig gekozen zondebok. In Brussel plunderde een menigte van arme mannen en vrouwen in 1532 de huizen van graankooplieden omdat zij, volgens de opstandelingen, de graanprijzen hadden opgedreven. De dekens van de ambachten, geruggensteund door de stedelijke schuttersgilden maakten van de gelegenheid gebruik om hun eisen voor meer inspraak te formuleren, maar de opstand draaide uiteindelijk op een mislukking uit. Ook de plundering van de voorraadkelders van verscheidene kloosters tijdens de opstand van 's-Hertogenbosch in 1525 kunnen we als een gerichte vergeldingsactie interpreteren. Door er het bier en de wijn te nuttigen waarop geen stedelijke belastingen waren betaald, toonden de rebellen aan dat ze het oneens waren met de belastingvrijstelling van de clerus.

Soms trof vergelding de vorst rechtstreeks. In 1325 namen Bruggelingen

³⁰ Bormans, Stanislas, *Recueil des ordonnances de la principauté de Liège*. Brussel, Gobaerts, 1878, I, p. 510.

graaf Lodewijk van Nevers te Kortrijk gevangen, nadat zijn troepen een deel van de stad hadden platgebrand, en lieten ze hem op een klein paardje naar Brugge voeren. Het vorstelijk aura, de angst voor represailles en vooral de wil om de brug van overleg niet definitief op te blazen, hebben opstandelingen in de Nederlanden ervoor behoed om vorsten zelf aan te vallen. De leiders van het protest namen wel concrete maatregelen om het beleid van een vorst of van stedelijke bewindvoerders aan controle te onderwerpen. Dit gebeurde in Gent in de context van de opstandige beweging van 1477, toen de kanselier, Guillaume Hugonet, en een topadviseur van Karel de Stoute, de heer van Humbercourt, samen met een vertegenwoordiger van de eigen bestuurlijke elite, heer Jan van Melle, het schavot bestegen. Met Humbercourt verdween ook de architect van de wrede bestraffing van de stad Luik in 1468 van het politieke toneel. Een Luikse bron noteerde hierover dat de wereld opgelucht ademhaalde. Het vacuüm dat toen ontstond aan de top van het staatsapparaat creëerde voor vele steden een uitgelezen kans om enkele concrete verzuchtingen te uiten. In Luxemburg bijvoorbeeld eisten en kregen de schepenen opnieuw toestemming om hun 'raethus' te gebruiken voor hun zittingen, een recht dat hen na een opstand in 1452 ontnomen was. De ambachten van Zoutleeuw dwongen in 1477 het privilege af om voortaan jaarlijks één van de twee burgemeesters te kiezen. In Tienen werden toen corrupte schepenen gevangen genomen, enzovoort. Kortom, met gerichte vergelding en specifieke maatregelen probeerden onderdanen op gegeven momenten het beleid in de stad te sturen, beleidsmakers op hun plichten te wijzen en eventueel te bestraffen.

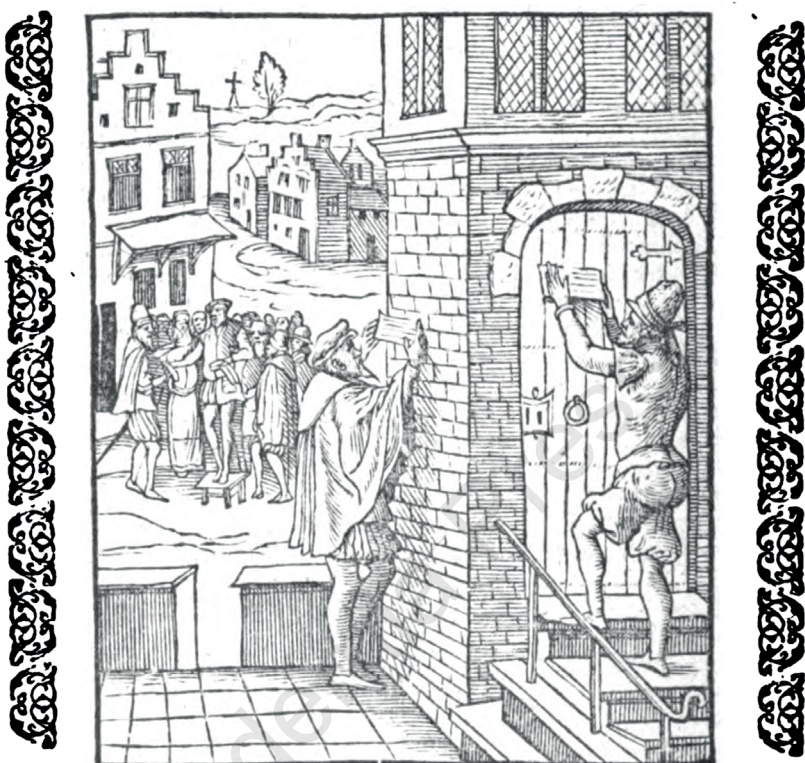
De repressie van opstandelingen door stadsbestuurders, daarin vaak gesteund door de vorst, was navenant. Enerzijds schroefden de overwinnaars van conflicten de door opstandelingen genomen maatregelen terug. De ambachten in Tienen, die eveneens in het voorjaar van 1477 hun macht hadden weten uit te breiden, verloren het recht om zonder toestemming van de stadsmagistraat te vergaderen reeds in het najaar. In Antwerpen verbood de hertog in samenspraak met de rijke koopmansgeslachten de ambachten in 1486 om zich nog langer met de verkiezing van de schepenen in te laten. Anderzijds ontaardde repressie in geweld, soms zelfs tegen gevestigde families. De Brugse burgemeester Willem de Deken, die zich openlijk verzet had tegen de beperking van de stedelijke autonomie door graaf Lodewijk van Nevers, werd in 1328 te Parijs op een uitzonderlijk gruwelijke wijze terechtgesteld. Gelijkaardige bestraffingen van 'godsdienstdelicten' in de zestiende eeuw tonen bijgevolg aan dat niet enkel het aanhangen van de protestantse geloofsleer, maar ook de politieke subversiviteit die hiermee onvermijdelijk verbonden was, een grote steen des aanstoots was.

Illustratie daarvan is onder meer de terechtstelling in 1568 van de aanstokers van de Beeldenstorm te Gent (1566). Toen stierf Jan de Jonghe, oudschepen van Mesen, op het schavot omdat hij als lid van de calvinistische consistorie de spilfiguur was geweest voor het bijeenbrengen van troepen – andere calvinisten uit Mesen werden met lichtere straffen bedacht. Een dergelijke aantasting van het gezag en het aanzetten tot militaire weerstand verdiende, vanuit het oogpunt van het gezag, immers niet minder dan de doodstraf (zie hoofdstuk 4).

Een extreme vorm van bestraffing was de vernietiging van een stad. Na een zoveelste ondermijning van zijn gezag in de kort tevoren onderworpen steden Dinant en Luik, liet Karel de Stoute beide steden respectievelijk in 1466 en 1468 platbranden. Nadien volgde de systematische ontmanteling van omwallingen en forten in kleinere steden, zoals in Tongeren, Verviers, Thuin en Wezet. Karel v bedacht een opstand van Terwaan in 1553 met dezelfde straf. Naast het vernietigen van een stad was ook het symbolisch ingrijpen in de stedelijke ruimte een optie (zie hoofdstuk 5). Zo kon een poort waarlangs opstandelingen tegen de vorst ten strijde waren getrokken een tijdlang worden dichtgemetseld of kon een dwangburcht worden opgericht. Dergelijke constructies waren in de vijftiende eeuw in Italië, met het kasteel van de Sforza's in Milaan als voorbeeld, tot een wapen in het vorstelijk arsenaal van repressieve maatregelen uitgegroeid. In de Nederlanden bleef het voorlopig tot plannen (Luik en Gent onder Karel de Stoute) die pas vanaf Karel v en Filips II in de praktijk werden omgezet. Utrecht (1528), Gent (1540), Antwerpen (1567-1571), Brussel (1579), niet toevallig als grotere steden symbolen van stedelijke weerstand, kregen hun citadel doorgaans ingeplant op de plek van een religieuze instelling wat de aanslag op de stedelijke identiteit nog sterker maakte. In de Nederlandse Opstand zouden deze citadellen het mikpunt worden van de opstandelingen en omgebouwd worden tot steunpunten voor hun opstand. Naast zulke ruimtelijke ingrepen, volgde dikwijls nog een boetedoening ter bestraffing van een opstand. Met een zogenaamde *amende honorable* dienden vertegenwoordigers van steden de hertog om vergiffenis te smeken; de schepenen vielen op de knieën in hun onderhemd en de ambachten dienden hun vlaggen af te geven. De ermee gepaard gaande *amende prouffitable* betrof doorgaans een beperking van privileges en een forse geldboete. Vooral de Bourgondische hertogen en de Habsburgse heersers hebben steden grote herstelbetalingen opgelegd.

De focus op het gewelddadige karakter van opstanden mag ons niet doen vergeten dat ook de pen een machtig wapen was voor opstandelingen én gezaghebbers. Terwijl laatstgenoemden in kronieken de geschiedenis in hun

CAP. CXXXVIII.
De iniurijs per scripta.
 ¶ Summę rerum tractatarum in Commenta. CAP. 138
 1 Scri

Joost de Damhouder, *Praxis rerum criminalium*, Antwerpen,
 gedrukt bij Johannes Bellerum, 1562, p. 398.

In 1555 beëindigde de Brugse jurist Joost de Damhouder (1507-1581) zijn handboek over criminele bestraffing. Hij haalde zijn mosterd vooral bij Gentenaar Filips Wielant (1441/2-1520) die op het einde van de vijftiende eeuw het Vlaamse gewoonterecht boekstaafde. Onder meer illustreert deze zestiende-eeuwse editie van Damhouders werk het posten van pamfletten met een beledigende inhoud aan de deuren van personen. 'De injurijs per scripta' betekent zoveel als belediging door middel van schrift.

© Imageselect.

voordeel herschreven, zochten hun politieke uitdagers aanhang door teksten in de stad te verspreiden. Pamfletten en vlugschriften werden opgehangen op symbolische plaatsen, zoals belforten, het stadhuis of kerkdeuren. Daar was niet alleen veel passage, de opruiende taal trof meteen de bestuurders van de stad. In 1488 waarschuwde een pamflet op de Brusselse Sint-Niklaaskerk dat alle inwoners de opstand van de edelman Filips van Kleef tegen regent Maximiliaan van Oostenrijk dienden te steunen, omdat gevluchte schepenen het op een akkoord met de vorst dreigden te gooien. ‘Hier zijn vele verraders’, vatte het pamflet aan.³¹ Niet toevallig huisvestte die kerk de stormklok die in tijden van militaire dreiging geluid werd om inwoners te mobiliseren (zie hoofdstuk 5). Het was als het ware een voorafspiegeling van de grote pamflettenstrijd in de zestiende-eeuwse Nederlanden. In 1539 werd bijvoorbeeld in Mechelen een koppel uit Hasselt publiekelijk aan de kaak gesteld omdat het in smaadschriften gezagsdragers had beledigd. Terwijl zijn echtgenote protestliederen te Mechelen en Dendermonde had gezongen, had Lenaert Janssens ze laten drukken, op de markt verspreid en deze ‘fameuse libellen’ publiekelijk voorgelezen, zoals stadsbestuurders wetgeving afkondigden.³² Het Brusselse en Mechelse voorbeeld tonen aan dat oproerkrakers zich op een strategische wijze publieke gebouwen en communicatiekanalen toe-eigenden om de impact te vergroten van hun kritiek aan het adres van stadsbestuurders. Ze illustreren ook dat de pen of drukpers opstandelingen van dienst kon zijn om over schepenen te dichten, medestanders tot verzet aan te sporen, en subversieve ideeën te verspreiden. Overheidsrepressie en zelfcensuur hebben heel wat documenten doen verdwijnen, maar toch is nog een belangrijk aandeel politiek geïnspireerd dichtwerk en proza bewaard. Het geeft historici een unieke inkijk in de denkwereld van opstandelingen en het politieke discours van stedelijke middengroepen.

Politieke moraal als wapen en ideologie

Met poëzie en proza die ondeugden aanklaagden en tuchteloos gedrag verketterden, hebben rederijkers in de vijftiende en zestiende eeuw de driften en immorele uitspattingen van hun medeburgers proberen in te tomen (zie

³¹ Vrancken, Valerie, *Papieren munitie. Een pamflet over verraad uit de Brusselse opstand tegen Maximiliaan van Oostenrijk (1488-1489)*, *Handelingen van de Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal-, Letterkunde en Geschiedenis*, 65 (2012), p. 62.

³² Foncke, Robert, *Verboden liedjes en paskwillen, Mechlinia. Maandschrift voor Oudheidkunde-Geschiedenis*, 7 (1928), p. 82.

hoofdstuk 4). De studie van gedichten en manuscripten waarin rederijkers wandaden van bestuurders veroordelen, toont aan dat hun moralistische vingerwijzing niet enkel een religieus, maar ook een politiek doel had: bestuurders op hun plichten te wijzen. Aanklachten over corruptie, machts-misbruik en seksuele delinquentie aan het adres van bewindvoerders ondergroeven de autoriteit van groepen die juist voor de uitvaardiging en de naleving van leefregels in de stad verantwoordelijk waren en in naam van het algemeen belang de stad bestuurden. In eenzelfde beweging betichtten rederijkers ook de 'gewone man en vrouw in de straat' van allerlei onhebbelijke praktijken, zoals kwaadspreken, vechten, staken, en opstand voeren. Handwerkers en ambachtslieden dienden immers volgens de gedichten, net als stadsbestuurders, wetgeving te respecteren, hun werk naar behoren uit te voeren en de openbare orde te bewaren. De middengroepen in de stad, het milieu waaruit rederijkers afkomstig waren, schopten dus alle stadsge-noten een geweten. De aantasting van hun verworven rechten door gezagdragers werd afgekeurd, de verstoring van de openbare orde door minder begunstigde groeperingen evenzeer. De disciplinerende diende derhalve een specifiek doel: de instandhouding van privileges die de basis vormden van de maatschappelijke welvaart en het welzijn van de middengroepen. Dat was het algemeen belang waarvoor ze stredden, gewapend met de pen en met politieke moraal als munitie.

We kunnen Jacob van Maerlant (die in de tweede helft van de dertiende eeuw leefde) niet alleen als vader van de Nederlandse literatuur, maar ook op dit terrein als een voorloper beschouwen. Op het einde van de dertiende eeuw klaagde hij in zijn werk hebzucht aan bij de mensheid in het algemeen en onder bestuurders in het bijzonder. Dat hij in Damme leefde, een havenstadje waar zoals gezien het 'gemeen' op dat moment om politieke rechten schreeuwde, is hier allicht niet vreemd aan. 'Twee worde in die werelt sijn, dats allene "mijn" ende "dijn". Mocht men die verdriven, pais ende vrede bleve fijn', dichtte hij.³³ Het feit dat Maerlant zelf tot de stedelijke elite behoorde, weerhield hem er kennelijk niet van om met een scherpe pen de toenmalige graaicultuur van gefortuneerde groepen te veroordelen en te pleiten voor een stad waar graan en wijn voor ieder beschikbaar zouden zijn. Bij veertiende-eeuwse navolgers, zoals Jan van Leeuwen in Brussel, Jan de Weert in Ieper, en in Antwerpen Jan van Boendale (die vermoedelijk leefde van 1285 tot 1351), is een dergelijk pleidooi verfijnder. Hun literatuur had zich immers aangepast aan een gewijzigde context. De socio-

³³ Verwijs, Eelco, *Jacob van Maerlant's strophische gedichten*. Groningen, Wolters, 1879, p. 26.

politieke veranderingen in de stad hadden het bestuur ervan tot een complexe evenwichtsoefening gemaakt. Recentelijk door ambachten verworven privileges vormden er de sluitsteen van. In de 'Brabantse Yeesten', de geschiedenis van de hertogen van Brabant van Jan van Boendale, of in het traktaat 'Hoe men een stat regieren sal' (waarvan verschillende versies in de Nederlands- en Duitstalige ruimte circuleerden, en Jan van Boendale er in circa 1330 één te boek stelde) lezen we dan ook een pleidooi voor 'correct bestuur'. Daaronder verstond men een respect voor de rechten van de stedelingen en de naleving van afgesproken politieke basisprincipes zoals de onomkoopbaarheid van bestuurders. De zorg om de instandhouding van eenheid en eendracht in de stad en het onbaatzuchtig nastreven van de 'ghemeyn oirbaer' als politieke leidraad voor schepenen figureerden ook prominent.

Dat dergelijke principes wijdverspreid waren en deel uitmaakten van een populair politiek denkkader toont een analyse van de verwijten en scheldwoorden aan die opstandelingen aan stadsbestuurders richtten. Reeds in de geciteerde scheldtirades van stedelingen aan het adres van schepenen, maar zeker in slagzinnen die ambachten collectief op de markt scandeerden, vallen namelijk elementen van een meer gesofisticeerd politiek gedachtegoed te lezen. Een schoolvoorbeeld is het scheldwoord 'levereter' dat opstandelingen op verschillende tijdstippen en plaatsen in de Nederlanden naar het hoofd van corrupt geachte mandatarissen slingerden. Zowel Gentse schepenen in 1432 als functionarissen te Dordrecht in 1477 of de Brugse schout Pieter Lanchals in 1488 werden verweten om de 'lever' van de stad te hebben aangetast. Met typisch middeleeuwse symboliek vergeleken stedelingen hun gemeenschap immers met een menselijk lichaam dat door belangrijke organen zoals de lever bestuurd werd. Gulzige gezagvoerders die belastinggelden voor eigen gewin verteerden, aten in de ogen van hun uitdagers de lever van de stad op, en op die manier tastten ze de hele gemeenschap aan. Deze logica rechtvaardigde een gepaste bestraffing voor degene die de stad verziekte zoals opsluiting, verbanning of een terechtstelling (zoals Pieter Lanchals overkwam). 'Slaet doot' en gelijkaardige slogans die opstandelingen collectief scandeerden, waren bijgevolg niet zozeer een uiting van nietsontziende bruutheid, maar eerder een gerichte roep naar de berechting van personen die verantwoordelijk werden geacht voor de verzieking van de politieke zeden en concrete vormen van wanbestuur ('maulvais gouvernement' of 'quaede regheringe' zoals het klonk³⁴). Deze 'verra-

³⁴ Voorbeelden uit Dumolyn, Jan & Jelle Haemers, A bad chicken was brooding. Subversive speech in late medieval Flanders, *Past and Present*, 214 (2012), p. 23-24.

Jan Roelofsz van Diepenbeeck,

Het schermersoproer te 's-Hertogenbosch in 1579, circa 1600.

Tijdens de Tachtigjarige Oorlog vond in het Brabantse 's-Hertogenbosch het 'Schermersoproer' plaats (1 september 1579). Katholieke en protestantse burgers raakten slaags op het marktplein toen het stadsbestuur besloot Willem van Oranje te steunen in zijn opstand tegen Filips II. De prent illustreert dus hoe de stedelingen in de Nederlanden onderling sterk verdeeld konden zijn in een conflict met de hogere overheid. Uiteindelijk werden de protestanten uit Den Bosch verdreven.

© Collectie Het Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch / foto: Peter Cox, Eindhoven.

ders' verdienden volgens een dergelijke aanklacht niet langer in de gemeenschap te blijven, laat staan de stad te besturen. Hadden schepenen in de eed die ze bij hun aanstelling dienden af te leggen niet beloofd de rechten van de stad te vrijwaren? Tegenstanders vonden in de al dan niet vermeende verbreking van deze beloftes een reden om nieuwe schepenen te verkiezen en een motivatie om hun voorgangers van eedbreuk te beschuldigen en gepast te bestraffen.

Toch kon de roep om vergelding en het rumoer van opstandelingen even-

min op goedkeuring rekenen van de meeste schrijvers. Dit lijkt een contradictie, maar duidt eigenlijk op de evenwichtige positie van de middengroepen in de stad. Hoewel ze corrupt gedrag van stadsbestuurders wensten te bestraffen, wezen ze extreem geweld, buitensporig ophef en radicale kwaadsprekerij af. Meer bepaald vreesden middengroepen en ambachtsbesturen dat geweld van heethoofden politiek verzet kon doen ontsporen. Zoals de geschiedenis had uitgewezen, kon overheidsrepressie zich ook tegen hen keren, en uiteindelijk in de afschaffing van privileges uitmonden. Het kwam er voor hen dus op aan om het geweld tegen het stedelijke gezag in te perken tot de rituele bezetting van een plein of een juridisch gemotiveerde eis om berechting van de vermeende schuldigen van een bepaalde wantoestand. Bovendien kwam een al te grote verstoring van de openbare orde de handel, die andere fundamentele pijler van hun welvaart, allerm minst ten goede. 'Elc doe sijn neringhe ende swijch al stille', verkondigt een anoniem gedicht uit het begin van de zestiende eeuw; handwerkers moeten ambachtsmeesters immers gehoorzamen.³⁵ Of zoals Bruggeling Anthonis de Roovere zijn stadsgenoten in het laatste kwart van de vijftiende eeuw tot compromis aanspoorde: 'Murmureert niet, wilt nae redene leven, doet meer by minnen dan met ghewelt'.³⁶ Kwaadsprekerij, roddelen of 'clappeye' (zoals de Antwerpse Anna Bijns het in de zestiende eeuw omschreef³⁷) werden om die redenen eveneens verworpen. Zoals eerder betoogd, vreesde men dat dergelijke achterklap de goede naam en faam van de stad, de ambachten en hun inwoners kon schaden. 'Want een quade tonghe, si u verclert, es meer t' ontsiene dan enich swert', dichtte Wein van Cotthem, de auteur die de kroniek van Jan van Boendale voortzette, en hij ving prompt het verhaal van de Leuvense opstand van 1360 aan om te illustreren tot welk leed de uitspattingen van 'clappaerts' konden leiden.³⁸

Met hun moralistische kritiek ondernamen stedelijke middengroepen dus een zelfzuchtige poging om het gedrag van stadsgenoten bij te sturen. Vanuit die optiek kunnen we in hun dichtwerk dus een ideologische boodschap ontdekken die bovenal het groepsbelang, eerder nog dan het algemeen belang wenste te propageren. Maar ook zelfkritiek maakte deel uit van hun oeuvre. Met de kenmerkende metaforen die toenmalige poëzie en drama

³⁵ Uit de verzamelbundel van Jan van Stijevoort (Lyna, Frederik & Willem van Eeghem, *Jan van Stijevoorts Refereinenbundel anno MDXXIV*. Antwerpen, De Sikkel, 1930, II, p. 134-136).

³⁶ Mak, Jacobus, *De gedichten van Anthonis de Roovere*. Zwolle, Tjeenk Willink, 1955, p. 250.

³⁷ Willems, Jan-Frans, Twee refereinen van Anna Byns, *Belgisch museum voor de Nederduitsche tael- en letterkunde en de geschiedenis des vaderlands*, 4 (1840), p. 87.

³⁸ Willems, Jan-Frans, *De Brabantsche Yeesten*. Brussel, Hayez, 1839, II, p. 155-156.

eigen waren, schreef de zestiende-eeuwse Brugse rederijker Cornelis Everaert een maatschappijkritisch gedicht over 'Den daghelicxschen Snaetere'. Het veroordeelde het roddelen van een verkoopster van hazelnoten op de markt, maar spaarde niemand. Enerzijds beschuldigde het gedicht de ambachtsmeester van winstbejag en wees het handwerkers op hun plichten. Anderzijds haalde het uit naar oorlogsvoerders die de ambachtsmeester tot krenterigheid hadden aangezet. Kortom, het gedicht nam alle bevolkingslagen kwalijk dat ze heersende normen en afgekondigde wetten overtraden. Het is een boodschap die we ook in het dichtwerk van Everaerts stadsgenoot Rombout De Doppere aantreffen. In 1490 (middenin de opstand van Brugge tegen Maximiliaan van Oostenrijk) verweet deze notaris de 'meesters notable en wien de macht es' dat de situatie uit de hand liep, want 'de wonde beghinne alzo te stinckene'. Gebruikmakend van medische en Bijbels geïnspireerde beeldspraak wou hij alle strijdende partijen in het land aanzetten om het geschil op te lossen. De rede en het compromis dienden te overheersen, en niet langer de 'correptie', of de handel zou stilvallen.³⁹ De dichter vreesde immers dat in dat geval Brugge en het graafschap Vlaanderen ten onder zouden gaan. Met dergelijke morele vingerwijzingen probeerden rederijkers zowat alle bevolkingslagen ervan te overtuigen dat privileges en handel de steden in de Nederlanden voorspoed brachten. Achteraf moeten we vaststellen dat ze hierin ruim enkele eeuwen succesvol zijn gebleken, want inwoners van talrijke steden in de Nederlanden hebben langdurig van fundamentele voorrechten zoals tolvrijstellingen, stapel- en eigendomsrechten en bovenal van een juridische en politieke uitzonderingspositie genoten. Ook de vorst, tot slot, begreep maar al te goed dat de handel en wandel van bedrijvige stedelingen de Lage Landen tot beloftevolle landen hadden gemaakt. Of zoals een anonieme Brusselse dichter het op het einde van de vijftiende eeuw verwoordde: 'Erm volc, erm lant; erm lant, erm here'.⁴⁰

³⁹ Ricour, Alain, *Complaintes et chansons inédites en langue flamande*, *Bulletin du comité flamand de France*, 1 (1857-1859), p. 183-185.

⁴⁰ Aangehaald door Mareel, Samuel, *Theatre and politics in Brussels from Charles the Bold to Philip the Fair: the Leemans' collection*, in: Wijsman, Hanno (ed.), *Books in transition. Manuscripts and printed books at the time of Philip the Fair*. Turnhout, Brepols Publishers, 2010, p. 226.

Conclusie

In de steden van de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Nederlanden is hartstochtelijk geëxperimenteerd met politieke macht. Ondersteund door een ideologisch discours dat zijn inspiratie vond in feodale opvattingen van wederzijdse rechten en plichten, gewoonterecht, Romeinsrechtelijke principes en een christelijk wereldbeeld, kwam een politieke cultuur tot stand die kan worden beschouwd als typerend en onderscheidend van wat in vele andere delen van Europa de norm was. De werking van eigen instellingen en de financiële en fiscale organisatie die daarvoor nodig waren, behoorden tot de basisvoorwaarden om de stedelijke samenleving de mogelijkheden te bieden zich als maatschappelijke organisatie te ontwikkelen. Bovenal is de aanhoudende bekommernis van stedelijke middengroepen om hun fundamentele economische en sociale belangen te vrijwaren ervoor verantwoordelijk geweest dat een grote interne dynamiek de stedelijke samenleving is blijven kenmerken. In dit permanent proces van onderhandelen is de creatie van een karakteristieke identiteit, geconstrueerd op een inzicht in de eigen geschiedenis en op een levend geheugen van de stedelijke samenleving, essentieel geweest. Uit dit kritisch bewustzijn zijn op hun beurt de impulsen voortgekomen voor een aanhoudend bevragen van het gedrag en handelen van stadsgenoten en autoriteiten. De nauwelijks te bedwingen opstandigheid die daarvan het resultaat is, heeft op termijn tot de kortstondige totstandkoming van 'stedelijke republieken' in het Zuiden en een volwaardige republikeinse staatsvorm in het Noorden geleid, die in de chronologisch volgende periode tot een permanente bron van verwondering en bij momenten van bewondering zijn geëvolueerd.

Selectieve bibliografie

- Arnade, Peter, *Realms of ritual. Burgundian ceremony and civic life in medieval Ghent*. Ithaca/Londen, Cornell University Press, 1996.
- Arnade, Peter, *Beggars, iconoclasts, and civic patriots. The political culture of the Dutch Revolt*. Ithaca/Londen, Cornell University Press, 2008.
- Avonds, Piet, *Brabant tijdens de regering van hertog Jan III (1312-1356). De grote politieke krisissen*. Brussel, Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, 1984.

- Benders, Jeroen, *Bestuursstructuur en schriftcultuur. Een analyse van de bestuurlijke verschriftelijking in Deventer tot het einde van de 15de eeuw*. Kampen, IJsselacademie, 2004.
- Bertrand, Paul, *Commerce avec dame pauvreté. Structures et fonctions des couvents mendiants à Liège (XIIIe-XIVe s.)*. Genève, Droz, 2004.
- Blockmans, Wim (ed.), 1477. *Het algemene en de gewestelijke privilegiën van Maria van Bourgondië voor de Nederlanden*. Kortrijk, UGA, 1985.
- Blockmans, Wim, *Metropolen aan de Noordzee. De geschiedenis van Nederland, 1100-1560*. Amsterdam, Bakker, 2010.
- Blockmans, Wim & Walter Prevenier, *De Bourgondiërs. De Nederlanden op weg naar eenheid (1384-1530)*. Amsterdam/Leuven, Meulenhof/Kritak, 1997.
- Boone, Marc, *A la recherche d'une modernité civique. La société urbaine des anciens Pays-Bas au bas Moyen Age*. Brussel, Éditions de l'Université de Bruxelles, 2010.
- Boone, Marc, Les gens de métiers à l'époque corporative à Gand et les litiges professionnels (14ième - 15ième siècles), in: Marc Boone & Maarten Prak (eds.), *Individual, corporate and judicial status in European cities (late middle ages and early modern period)*. Leuven, Garant, 1996, p. 23-47.
- Boone, Marc, The Dutch Revolt and the medieval tradition of urban dissent, *Journal of Early Modern History*, 11 (2007), p. 351-375.
- Braekevelt, Jonas, Frederik Buylaert, Jan Dumolyn & Jelle Haemers, Factional conflict in late medieval Flanders, *Historical Research*, 85 (2012), p. 13-31.
- Buylaert, Frederik, Familiekwesties. De beheersing van vetes en private conflicten in de elite van laatmiddeleeuws Gent, *Stadsgeschiedenis*, 2 (2007)1, p. 1-19.
- Byl, Raymond, *Les juridictions scabinales dans le duché de Brabant (des origines à la fin du xviième siècle)*. Brussel, Presses universitaires de Bruxelles, 1965.
- Carlier, Myriam & Peter Stabel, Questions de moralité dans les villes de la Flandre au bas moyen âge: sexualité et activité législative urbaine (bans échevinaux et statuts de métiers), in: Jean-Marie Cauchies & Eric Bousmar (eds.), *'Faire bans, edictz et statuz': légiférer dans la ville médiévale. Sources, objets et acteurs de l'activité législative communale en Occident, ca. 1200-1500*. Brussel, Publications des Facultés universitaires Saint-Louis, 2001, p. 241-262.
- Cohn, Samuel, *Lust for liberty. The politics of social revolt in medieval Europe, 1200-1425. Italy, France, and Flanders*. Cambridge Mass., Harvard University Press, 2006.

- Cox, Joost, *'Hebbende privilege van stede'. De verlening van stadsrechtsprivileges in Holland en Zeeland (13de-15de eeuw)*. Den Haag, Sdu Uitgevers, 2011.
- De Hemptinne, Thérèse & Walter Prevenier, Les actes urbains, témoins d'une conscience identitaire, *Histoire Urbaine*, 35 (2012), p. 7-33.
- Dubois, Sébastien, Bruno Demoulin & Jean-Louis Kupper, *Les institutions publiques de la principauté de Liège (980-1794)*. Brussel, Algemeen Rijksarchief, 2012.
- Duerr, Hans Peter, *Nudité et pudeur. Le mythe du processus de civilisation*. Parijs, Maison des sciences de l'homme, 1988.
- Dumolyn, Jan, The legal repression of revolts in late medieval Flanders, *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 68 (2000), p. 479-521.
- Dumolyn, Jan & Jelle Haemers, Patterns of urban rebellion in medieval Flanders, *Journal of Medieval History*, 31 (2005), p. 369-393.
- Dumolyn, Jan & Jelle Haemers, 'A bad chicken was brooding'. Subversive speech in late medieval Flanders, *Past and Present*, 214 (2012), p. 45-86.
- Dumolyn, Jan & Jelle Haemers, Let each man carry on with his trade and remain silent. Middle class ideology in the urban literature of the late medieval Low Countries, *Cultural and Social History*, 10 (2013), p. 169-189.
- Elias, Norbert, *Über den Prozeß der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen*. Basel, Haus zum Falken, 1939, 2 vol.
- Godding, Philippe, Le pouvoir urbain en Brabant au Moyen Age, in: *Wavre, 1222-1972. 750me anniversaire des libertés communales*. Waver, Cercle Historique et Archéologique de Wavre et de la Région, 1973, p. 95-122.
- Godding, Philippe, Les ordonnances des autorités urbaines au Moyen Age. Leur apport à la technique législative, in: Jean-Marie Duvosquel & Erik Thoen (eds.), *Peasants and townsmen in medieval Europe. Studia in honorem Adriaan Verhulst*. Gent, Snoeck-Ducaju & Zoon, 1995, p. 185-202.
- Godding, Philippe, *La législation ducale en Brabant sous le règne de Philippe le Bon (1430-1467)*. Brussel, Académie royale de Belgique, 2006.
- Haemers, Jelle, *De Gentse opstand (1449-1453). De strijd tussen rivaliserende netwerken om het stedelijke kapitaal*. Kortrijk, UGA, 2004.
- Haemers, Jelle, *For the Common Good. State power and urban revolts in the reign of Mary of Burgundy*. Turnhout, Brepols, 2009.

- Haemers, Jelle, Geletterd verzet. Diplomatiek, politiek en herinneringscultuur van opstandelingen in de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne stad (casus: Brugge en Gent), *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 176 (2010), p. 5-55.
- Haemers, Jelle, Social memory and rebellion in fifteenth-century Ghent, *Social History*, 36 (2011), p. 443-463.
- Haemers, Jelle, Bloed en inkt. Een nieuwe blik op opstand en geweld te Leuven, 1360-1383, *Stadsgeschiedenis*, 7 (2012), p. 141-164.
- Haemers, Jelle, *De strijd om het regentschap over Filips de Schone. Opstand, facties en geweld in Brugge, Gent en Ieper (1482-1488)*. Gent, Academia Press, 2014.
- Haemers, Jelle & Louis Sicking, De Vlaamse Opstand van Filips van Kleef en de Nederlandse Opstand van Willem van Oranje. Een vergelijking, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 119 (2006), p. 328-347.
- Howell, Martha, *Commerce before capitalism in Europe, 1300-1600*. Cambridge, Cambridge University Press, 2010.
- Lecuppre-Desjardin, Elodie, *La ville des cérémonies. Essai sur la communication politique dans les anciens Pays-Bas bourguignons*. Turnhout, Brepols, 2004.
- Lecuppre-Desjardin, Elodie, Des portes qui parlent. Placards, feuilles volantes et communication politique dans les villes des Pays-Bas à la fin du Moyen Âge, *Bibliothèque de l'Ecole des Chartes*, 168 (2010), p. 151-172.
- Leupen, Piet, *Philip of Leyden. A fourteenth century jurist*. Den Haag/Zwolle, Leiden University Press/W.E.J. Tjeenk Willink, 1981.
- Mareel, Samuel, *Voor vorst en stad. Rederijksliteratuur en vorstenfeest in Vlaanderen en Brabant, 1432-1561*. Amsterdam, Amsterdam University Press, 2010.
- Marnef, Guido, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie. Ondergronds protestantisme in een handelsmetropool, 1550-1577*. Amsterdam, Meulenhoff, 1996.
- Muchembled, Robert, *Le temps des supplices. De l'obéissance sous les rois absolus (xve-xviiiè siècle)*. Parijs, Colin, 1992.
- Muchembled, Robert, *Une histoire de la violence. De la fin du Moyen Âge à nos jours*. Parijs, Seuil, 2008.
- Najemy, John, The medieval Italian city and the 'civilizing process', in: *Europe and Italy. Studies in honor of Giorgio Chittolini*. Firenze, Firenze University Press, 2011, p. 355-369.
- Pleij, Herman, *Het gevleugelde woord. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1400-1560*. Amsterdam, Bert Bakker, 2007.

- Prak, Maarten, Corporate politics in the Low Countries: guilds as institutions, 14th to 18th centuries, in: Maarten Prak et al. (eds.), *Craft guilds in the early modern Low Countries. Work, power and representation*. Aldershot, Ashgate, 2006, p. 74-106.
- Prevenier, Walter, Utilitas communis in the Low Countries (13th-15th centuries): from social mobilisation to legitimization of power, in: Elodie Lecuppre-Desjardin & Anne-Laure van Bruaene (eds.), *De Bono Communi. The discourse and practice of the common good in the European city, 13th-16th centuries*. Turnhout, Brepols, 2010, p. 205-216.
- Prevenier, Walter & Thérèse de Hemptinne (eds.), *La diplomatie urbaine en Europe au moyen âge*. Leuven, Garant, 2000.
- Schulz, Knut, *Denn sie lieben die Freiheit so sehr... Kommunale Aufstände und Entstehung des europäischen Bürgertums im Hochmittelalter*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1992.
- Simons, Walter, *Stad en apostolaat. De vestiging van de bedelorden in het graafschap Vlaanderen (ca. 1225 - ca. 1350)*. Brussel, Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, 1987.
- Stein, Robert, *Politiek en historiografie. Het ontstaansmilieu van Brabantse kronieken in de eerste helft van de vijftiende eeuw*. Leuven, Peeters, 1994.
- Stein, Robert & Judith Pollmann (eds.), *Networks, regions and nation. Shaping identities in the Low Countries, 1300-1650*. Leiden, Brill, 2010.
- Van Dijck, Maarten F., De stad als onafhankelijke variabele en centrum van moderniteit. Langetermijntrends in stedelijke en rurale criminaliteitspatronen (1300-1800), *Stadsgeschiedenis*, 1 (2006)1, p. 7-26.
- Van Hamme, Hannelore, Stedelijk particularisme versus vorstelijke centralisatie en hun impact op de bestrafing van criminaliteit in het vijftiende-eeuwse Gent (1419-1480), *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 55 (2001), p. 135-178.
- Van Herwaarden, Jan, Opgelegde bedevaarten. Een populaire praktijk in de laatmiddeleeuwse Nederlanden, *Madoc*, 24 (2010), p. 241-249.
- Van Leeuwen, Jacoba, *De Vlaamse wetsvernieuwing. Een onderzoek naar de jaarlijkse keuze en aanstelling van het stadsbestuur in Gent, Brugge en Ieper in de Middeleeuwen*. Brussel, KVAB, 2004.

- Van Oostrom, Frits Pieter, *Wereld in woorden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur, 1300-1400*. Amsterdam, Prometheus, 2013.
- Van Uytven, Raymond, *Het dagelijks leven in een middeleeuwse stad. Leuven anno 1448*. Leuven, Davidsfonds, 1998.
- Van Uytven, Raymond et al. (eds.), *Geschiedenis van Brabant, van het hertogdom tot heden*. Leuven/Zwolle, Davidsfonds/Waanders, 2011.
- Verbruggen, Raf, *Geweld in Vlaanderen. Macht en onderdrukking in de Vlaamse steden tijdens de veertiende eeuw*. Brugge, Van de Wiele, 2005.
- Watts, John, *The making of polities. Europe, 1300-1500*. Cambridge, Cambridge University Press, 2009.
- Weis, Monique (ed.), *Des villes en révolte. Les 'républiques urbaines' aux Pays-Bas et en France pendant la deuxième moitié du xvie siècle*. Turnhout, Brepols, 2010.
- Wyffels, Carlos, *De oorsprong der ambachten in Vlaanderen en Brabant*. Brussel, Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, 1951.

HOOFDSTUK 4

Civic religion: gemeenschap, identiteit en religieuze vernieuwing

GUIDO MARNEF & ANNE-LAURE VAN BRUAENE

Civic Religion?

Al leefden stedelingen samen in een herkenbare bebouwde ruimte, door hun heterogeniteit is het niet evident om van een stedelijke gemeenschap te gewagen. Vele inwoners waren niet eens in de stad geboren, maar trokken erheen op zoek naar werk of in de hoop te kunnen genieten van de sociale voorzieningen. Ook de mobiliteit tussen steden was groot. Het poorerschap was niet voor iedereen weggelegd en werd overigens niet door iedereen nagestreefd. Sociale tegenstellingen en politieke spanningen, zoveel is in de vorige hoofdstukken wel gebleken, maakten het voor zowel arm als rijk niet altijd evident om in de stedelijke samenleving te integreren. Niettemin wordt de middeleeuwse stad vaak voorgesteld als een commune, een gemeenschap waarin collectieve rituelen de eenheid verbeeldden of zelfs teweegbrachten. Religie wordt in dat verhaal gezien als een bindmiddel. De Reformatie zou daarentegen hebben gefungeerd als een splijtzwam. Dit lijkt voor de Nederlanden zelfs vrij letterlijk het geval, aangezien de Nederlandse Opstand (1568-1648) de facto zorgde voor een opdeling van het Bourgondisch-Habsburgse complex in een katholiek Zuiden en een protestants Noorden.

Weinigen zullen ontkennen dat de Reformatie in essentie ‘an urban event’ was.⁴¹ Deze stedelijke Reformatie goed vatten vanuit een middeleeuws perspectief is echter niet zo evident. Een genuanceerd gebruik van het concept ‘civic religion’, waarbij in feite stad en religie aan elkaar worden vastgeklonken, kan hier uitkomst bieden. In de jaren 1990 definieerde André Vauchez ‘civic religion’ als een bewuste vorm van toe-eigening door de stedelijke overheden van religieuze instellingen, praktijken en waarden met de bedoeling de stedelijke gemeenschap een sacrale status te geven en het stedelijke gezag te legitimeren. In deze vorm is het concept vooral toepasbaar op de Italiaanse stadstaten waarvan de overheden eigen stadsheiligen cultiveerden, grote processies organiseerden en heel wat religieuze instellingen onder direct stedelijk gezag plaatsten.⁴² Pierre Monnet merkte recent op dat dit een heel andere invulling is dan in de Duitse historiografie die – met een blik vooruit op de vroege Reformatie – veel meer de nadruk heeft gelegd op de stedelijke *Kommunalisierung* of toe-eigening van onderuit van religieuze waarden en instellingen.⁴³ De verschillen tussen de steden in de Nederlanden en deze in Noord-Italië en het Duitse Rijk zijn bekend, maar misschien vanuit een religieus perspectief nog niet voldoende in de verf gezet. De meeste steden in de Nederlanden waren bijvoorbeeld geen bisschopssteden zoals de Italiaanse *cités-états*, terwijl de Reformatie in de Lage Landen in tegenstelling tot het Duitse Rijk tot in de tweede helft van de zestiende eeuw een ondergrondse beweging bleef die voor heel veel verdeeldheid zorgde.

In de volgende bladzijden zullen we de vraag stellen welke vormen religie in de specifieke stedelijke context van de Nederlanden aannam en in hoeverre we daarbij – juist vanuit een comparatief perspectief – kunnen spreken over een ‘stedelijke religie’ of ‘civic religion’. We leggen daarbij de nadruk op de transformatieprocessen tussen de twaalfde en de zestiende eeuw, met aandacht ook voor regionale verschillen. We zullen proberen aantonen dat ‘civic religion’ in de Nederlanden slechts in beperkte mate kan herleid worden tot een bewust project van stedelijke overheden en dat ook maar ten dele sprake was van een laïcisering van religieuze praktijken. De *agents of change* zijn volgens ons immers in een eerste fase de religieuze orden en semi-religieuze gemeenschappen en in een tweede fase (vooral

⁴¹ De inmiddels gevleugelde uitdrukking van Dickens, Arthur Geoffrey, *The German Nation and Martin Luther*. Londen, Arnold, 1974, p. 182.

⁴² Vauchez, André (ed.), *La religion civique à l'époque médiévale et moderne*. Rome, Ecole française de Rome, 1995.

⁴³ Monnet, Pierre, Pour en finir avec la religion civique?, *Histoire Urbaine*, 27 (2010), p. 107-120.

vanaf het laatste kwart van de veertiende eeuw) de stedelijke corporaties zoals de broederschappen en gilden, echter nog steeds met een belangrijke inbreng van geestelijken. Bij dat alles blijft het natuurlijk de vraag wat we precies moeten verstaan onder religie. We zullen het hebben over kerkelijke structuren en hiërarchieën, over collectieve waarden en rituelen, over individuele geloofsopvattingen en praktijken. We verzetten ons daarbij ook tegen de trend om de materialiteit en de spiritualiteit van de religieuze beleving van elkaar te scheiden, waarbij de materialistische middeleeuwse devotie geleidelijk aan zou zijn ingeruild voor een meer spiritueel en individueel geloof. Precies in een stedelijke omgeving zijn inhoud en vorm steeds onlosmakelijk met elkaar verbonden.

Verstedelijking en kerkelijke structuren

Over het algemeen wordt aangenomen dat vooral economische factoren het sterke verstedelijkingsproces vanaf de elfde eeuw aanstuurden, maar in een aantal gevallen bepaalden ook kerkelijke structuren ondubbelzinnig de ontwikkeling en het functioneren van een stad. Dat gold zeker voor steden als Luik en Utrecht, die tegelijkertijd als centrum van een bisdom en een kerkelijk vorstendom fungeerden. Een tijdgenoot als Petrarca (1304-1374) typeerde Luik als 'insignem clero locum' – een plaats befaamd door de clerus. Ook bisschopssteden als Doornik en Kamerijk ontleenden hun gewicht ten dele aan hun kerkelijke functie. Toch was de verhouding tussen de bisschoppelijke autoriteit en de stedelijke identiteit complex. De bisschoppen hadden doorgaans weinig begrip voor de communale ambities van de steden waar hun zetel was gevestigd. Bisschop Etienne van Doornik (+1203) noemde in 1195 de communale beweging een van de grote kwalen van zijn tijd, waarmee de stedelingen in zijn ogen op gelijke hoogte kwamen met ontevreden vrouwen, varkens en kanunniken. Daar staat tegenover dat de vroegste sporen van het bewust cultiveren van een stedelijke identiteit precies in bisschopssteden te vinden zijn. Lang voordat in andere plaatsen van een stedelijke historiografie sprake was, schreven clerici glorieuze Latijnse stichtingsverhalen. Die dienden uiteraard om de aanspraken van hun (aspirerende) bisschopsstad kracht bij te zetten. Op het einde van de elfde eeuw werd in opdracht van het kapittel van Sint-Servaas te Maastricht in de *Vita Servatii* een Trojaanse oorsprongsmythe uitgewerkt voor de stad Tongeren, waar de bisschopszetel aanvankelijk was gevestigd. Dezelfde mythe werd in de veertiende eeuw door Jean d'Outremeuse (1338-1400) gerecycleerd ter verheerlijking van zijn eigen bisschopsstad Luik. Uit de twaalfde eeuw zijn

Bisdommen voor 1559

Bisdommen na 1559

drie Latijnse teksten overgeleverd met een legendarische geschiedenis van de stad Doornik, die de positie van de stad als bisschoppelijke residentie wilden affirmeren.

Meer algemeen was de invloed van de bisschoppelijke structuren op de verstedelijking in de Nederlanden echter zwak. Dat is in de eerste plaats te wijten aan de ligging van de bisschopssteden Utrecht, Luik, Kamerijk, Doornik, Atrecht en Terwaan. Deze waren gevestigd aan de rand van of zelfs buiten het gewestencomplex dat uiteindelijk de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden zou vormen. Hier ligt een opvallend verschil met Noord-Italië waar de meeste stedelijke centra ook zetels van bisdommen waren. In de Nederlanden was de rechtstreekse invloed van de bisschoppen over de steden in hun zeer uitgestrekte bisdommen tot de grote bisdommenhervorming van de tweede helft van de zestiende eeuw beperkt. Het bisdom Doornik was bijvoorbeeld opgedeeld in drie aartsdiaconaten (Doornik, Gent en Brugge). Deze waren op hun beurt opgesplitst in dekenaten wat tot een zeer gedecentraliseerde aanpak leidde. Dat maakt dat de *terminus ante quem* die gehanteerd wordt in dit boek vanuit een kerkelijk-institutioneel perspectief wel degelijk relevant is. In de zeventiende eeuw zouden de nieuwe bisschoppen in steden in de katholieke Zuidelijke Nederlanden als Mechelen, Antwerpen, Gent, Brugge, Ieper en Namen wel een factor van formaat worden.

Tot aan de bisdommenhervorming werden heel wat kerkelijke bevoegdheden die theoretisch aan de bisschop toekwamen toegeëigend door andere kerkelijke instellingen. Een belangrijke rol was weggelegd voor de kapittels, colleges van seculiere kanunniken die verbonden waren aan een bepaalde kerk en dagelijks een koordienst verzorgden. In steden met meerdere parochies hadden de kapittels vaak een superviserende rol en hadden zij bijvoorbeeld het benoemingsrecht van de pastoors. De kapittels ontwikkelden zich ook tot belangrijke centra van cultuur, met bijvoorbeeld een indrukwekkend muziekleven, met dien verstande dat vele van de kanunniken, vaak van adellijke komaf, niet resideerden en dat hun taken werden uitgeoefend door plaatsvervangers. In het graafschap Vlaanderen was er van de tiende tot de eerste helft van de twaalfde eeuw een golf van nieuw gestichte kapittels. Vaak lag het initiatief daartoe bij de graaf zelf. Tot de oudste dergelijke 'landsheerlijke' kapittels behoren Sint-Donaas te Brugge, Onze-Lieve-Vrouwen en Sint Walburga te Veurne, Sint-Martinus te Sint-Winoksbergen en Sint-Amatus te Dowaai. In het hertogdom Brabant kwamen de eerste seculiere kapittels er in de elfde eeuw, onder meer in Antwerpen, Brussel, Leuven en Mechelen. In het uitgestrekte bisdom Utrecht werd er al vanaf de achtste eeuw een hele reeks kapittels gesticht, maar in Holland en Zeeland kwam

de ontwikkeling pas beduidend later, met name in de veertiende eeuw, op gang.

Zowel in de stad als op het platteland gold de parochie als de basiseenheid voor zielzorg, liturgie en armenzorg. Sommige historici benadrukken de sterke parochiale identiteit en zien hier zelfs een tegenargument in voor het bestaan van een 'civic religion'. Stedelingen zouden zich in de eerste plaats geïdentificeerd hebben met hun parochiekerk. Dat was immers niet alleen de plaats waar de meeste sacramenten werden toegediend en de liturgie werd gevierd, maar ook een van de belangrijkste fysieke identiteitsmarkers in het stedelijke landschap. De stenen romaanse en vooral gotische kerken torenden letterlijk boven de stad uit, werden omgeven door begraafplaatsen en bevonden zich doorgaans in de buurt van de markten (zie hoofdstuk 5). De verhouding tussen de stedelijke en parochiale identiteit is voor de Nederlanden echter nog nauwelijks onderzocht. Wel is het duidelijk dat door de complexe bisschoppelijke situatie de parochiale structuren slechts met mondjesmaat werden aangepast aan de realiteit van een snel groeiende stedelijke bevolking. Een bisschopsstad als Luik telde weliswaar op het einde van de twaalfde eeuw vierentwintig parochies. De meeste andere steden moesten het met veel minder stellen. Zeker in de grotere stedelijke centra waren de parochies in vergelijking met andere Europese regio's bijzonder volkrijk. Ze telden gemakkelijk enkele duizenden parochianen. Antwerpen had tot in 1477 slechts één volwaardige parochie; en zelfs na de opdeling woonden er in de Sint-Jacobsparochie in de zestiende eeuw nog zo'n 20.000 parochianen. Een antwoord op de uitdaging van de grote parochies kwam er in de late middeleeuwen door de ontwikkeling van een uitgebreid kader van seculiere clerici, met soms verschillende pastoors per parochie en vaak tientallen kapelannen die de zijkapellen in de kerken bedienden.

De 'verkleistering' van de stad

De aanvankelijk vrij gebrekkige parochiale structuren voor een sterk groeiende stedelijke samenleving lijken tot circa 1200 geleid te hebben tot een religieus vacuüm. In de twaalfde eeuw werden de steden – voornamelijk de grote commerciële centra in het Zuiden – geconfronteerd met allerlei vormen van ketterij, waarvan de aanhangers in toenemende mate als 'katharen' werden bestempeld. Een keerpunt kwam er echter vanaf de dertiende eeuw door de vestiging in de steden van kloosters of daaraan verwante religieuze gemeenschappen. De eerste reguliere ordes die het potentieel van een ste-

delijke omgeving inzagen, waren de bedelorden. Zij huldigden een sterk armoede-ideaal en legden zich toe op de zielzorg. Het publiek van de grote steden, dat de bedelmonniken van de noodzakelijke aalmoezen en giften kon voorzien en tegelijkertijd gebaat leek bij een sterker georganiseerde zielzorg en een behoorlijke religieuze instructie, was in hun ogen ongetwijfeld een godsgeschenk. In 1225 beten de dominicanen (of predikheren) en de franciscanen (of minderbroeders) de spits af met een kloosterstichting in respectievelijk Rijsel en Gent. De volgende jaren volgden vestigingen in verschillende andere steden. Naast de dominicanen en franciscanen waren er nog andere bedelorden, met name de augustijnen, de karmelieten, de zakbroeders en de eksterbroeders. De twee laatste ordes verdwenen echter geleidelijk van het toneel nadat het tweede Concilie van Lyon (1274) een al te grote vermenigvuldiging van de mendicanten had veroordeeld.

In de tweede helft van de dertiende eeuw was er een sterke concentratie van bedelordekloosters in Vlaanderen, Brabant en Henegouwen. Steden in Zeeland en Holland als Middelburg, Zierikzee en Dordrecht, die relatief vroege vestigingen herbergden, sloten duidelijk aan bij het zuidelijke patroon. Meer noordelijk waren de bedelordekloosters met vestigingen in Utrecht, Deventer, Haarlem, Bolsward, Leeuwarden en Groningen veel dunner gezaaid. Dat verschil had uiteraard te maken met de beduidend sterkere urbanisatiegraad in de zuidelijke gewesten. Uit het onderzoek van Walter Simons is gebleken dat er een positieve correlatie was tussen de spreiding van de bedelorden en de omvang en rijkdom van de steden. Het waren niet toevallig de drie grote steden Ieper, Gent en Brugge die de meeste kloosters aantrokken met respectievelijk vier, vijf en zes vestigingen. Dat Brugge hoger scoorde dan het demografisch sterkere Gent wijst er op dat ook de financiële draagkracht van de steden een rol speelde. De aanwezigheid van een rijke burgerij in het handeldrijvende Brugge oefende blijkbaar een grotere aantrekkingskracht uit. De bedelmonniken zelf lijken vooral afkomstig te zijn geweest uit de meer gegoede stedelijke milieus, zoals families van grondeigenaars, kooplieden en welgestelde ambachtsmeesters.

De impact van de bedelorden op de stedelijke identiteit en stedelijke ideologie (zie hoofdstuk 3) valt niet te onderschatten. Ze namen een groot deel van de zielzorg op zich, wat tot in de zestiende eeuw leidde tot bevoegdheidsconflicten met de parochiegeestelijkheid, bijvoorbeeld over wie het recht had (welgestelde) leken te begraven. De preken die de bedelmonniken hielden in hun kerken of op openbare plaatsen konden op een groot publiek rekenen. Ze legden in een voor stedelingen bevattelijke taal uit hoe ook in de stad een christelijke levenswandel mogelijk was, bijvoorbeeld door Christus voor te stellen als een rechtvaardige koopman. De bedelorden toonden

Miniatuur in Jacques de Guise, *Annales de Hainaut*, Henegouwen, circa 1500. De eerste zes franciscanen, voorzien van bedelstaf en bedelzak, komen begin dertiende eeuw aan in Valenciennes in Henegouwen, en worden ontvangen aan de stadspoort. Deze latere miniatuur (circa 1500) uit een exemplaar van de *Annales de Hainaut* van Jacques de Guise, zelf een veertiende-eeuwse minderbroeder uit Valenciennes, onderstreept het belang van de bedelorden voor de laatmiddeleeuwse stad. De bedelmonniken verkozen een leven tussen de stedelingen waarbij ze zich toelegden op zielzorg, preken en onderwijs. Ze leefden van kleine en grote giften.

© Oxford, Bodleian Library, Ms. Douce 205, fol. 32.

ook op andere manieren hun sterke engagement voor de stedelijke gemeenschap. Ze stelden hun kloosters open voor vergaderingen van kooplieden-gilden, ambachten en broederschappen (zie hoofdstuk 5). De relatie met de stedelijke overheid was doorgaans innig. Zo zegden de monniken dagelijks missen in de schepencapellen en bewaarden de Gentse franciscanen in tijden van nood zelfs de stedelijke archieven. Gewoonlijk kregen ze ook vergoedingen uit de stadskas. De stedelijke overheden verwezen bij hun steun aan de bedelorden meer dan eens naar hun rol als voorsprekers voor de stad bij God. Wanneer in 1468 een nieuw dominicaner klooster gesticht werd in Zwolle, kregen de monniken de volle steun van het stadsbestuur. Het doel van de bedelmonniken was immers dat 'god in onsen leven geeert, die goede stat van Swolle gebetert ende die gantse gemeeynte gesticht werde'.⁴⁴ Het succes van de bedelorden leidde ook tot de oprichting van aan hen gelieerde broederschappen en van de zogenaamde 'tweede orde'-kloosters – de vrouwelijke tak van de bedelorden. Die laatste beweging kende in de Nederlanden weliswaar pas vanaf de vijftiende eeuw een grote verspreiding, al waren er wel een aantal vroege stichtingen zoals het klooster van de clarissen in Brugge (1255) en dat van de dominicanessen te Brussel (1262). Het betrof hier echter slotkloosters die nauwelijks in contact traden met de bredere stedelijke samenleving.

Het religieuze engagement van vrouwen kreeg vanaf de dertiende eeuw vooral vorm in de begijnenbeweging. De begijnen kozen voor een soort middenweg – een *via media* – tussen die van religieuzen en leken. Ze legden daarbij de nadruk op materiële eenvoud en een betere kennis van de basisteksten van het christendom. De begijnen waren geen exclusief fenomeen van de Nederlanden. Typisch voor de Lage Landen was wel dat de beweging zich materieel steeds nadrukkelijker kanaliseerde in de vorming van begijnhoven. De begijnen legden alleen de geloften van kuisheid en gehoorzaamheid af, dus niet van armoede; zo konden ze privé-eigendommen behouden. Binnen de muren van het begijnhof leidden ze een relatief veilig bestaan. De beschikbare gegevens wijzen op een belangrijke instroom vanuit het platteland. Heel wat begijnen lieten zich in met activiteiten uit de textielindustrie, zoals spinnen, linnen weven, wolkammen en later ook kantklossen. Op die manier leverden de begijnhoven goedkope vrouwelijke arbeidskrachten voor de belangrijke stedelijke textielnijverheid (zie hoofdstuk 1). De stedelijke overheden waren dan ook vaak niet onwillig om de stichting van een begijnhof te steunen.

⁴⁴ Bakker, Folkert Jan, *Bedelorden en begijnen in de stad Groningen tot 1594*. Assen/Maastricht, Van Gorcum, 1988, p. 78.

Net zoals bij de bedelorden, deed zich bij de begijnen in de Zuidelijke Nederlanden een snellere en sterkere verspreiding voor. Walter Simons telde voor de Zuidelijke Nederlanden vanaf de dertiende eeuw tot 1565 niet minder dan 298 begijnhoven en begijnconventen, verspreid over 111 plaatsen. Tot de oudste stichtingen behoorden Leuven (1232/34), Kamerijk (1233), Gent (1234), Namen (1235), Vilvoorde (1239), Valenciennes (1239) en Luik (1241). In de beginperiode overheersten vooral de grotere begijnhoven, terwijl vanaf de late dertiende eeuw de kleinere begijnenconventen een sterke verspreiding kenden. In conventen stond een beperkt aantal vrouwen onder leiding van een meesteres. Voor de religieuze diensten bleven zij gewoonlijk de nabijgelegen parochiekerk frequenteren. Begijnhoven waren daarentegen grotere complexen. Zij groepeerden rond een tuin of hof verschillende huizen, een kapel en dienstgerichte gebouwen zoals een bakkerij, een brouwerij en een infirmerie. Soms groeiden zij uit tot een echte ommuurde 'stad in de stad' (zie hoofdstuk 5). De begijnhofpopulatie kon variëren naargelang tijd en plaats, maar de meerderheid van de begijnhoven telde toch meer dan honderd bewoonsters. Drie Zuid-Nederlandse begijnhoven waren uitzonderlijk groot: het Groot Begijnhof te Gent (tussen 610 en 730 begijnen in de late dertiende eeuw), Sint-Christoffel te Luik (een duizendtal in het midden van de dertiende eeuw) en het Groot Begijnhof van Mechelen (niet minder dan 1500 à 1900 begijnen in de late vijftiende en de eerste helft van de zestiende eeuw). Waren er in de Zuidelijke Nederlanden omstreeks 1300 al 152 begijnhoven en begijnenconventen, dan kwam de beweging in de Noordelijke Nederlanden veel trager op gang. Slechts één begijnhof dateert met zekerheid van vóór 1250, niet toevallig dat van het op Vlaanderen en Brabant georiënteerde Middelburg. Andere oudere vestigingen waren die van 's-Gravenzande (1255), Haarlem (1255), Dordrecht (1264), Delft, Schiedam en Zierikzee (alle in 1271) en Groningen (1276). Nieuwe stichtingen kwamen er vooral vanaf het einde van de veertiende en het begin van de vijftiende eeuw.

De begijnen waren de meest opvallende exponenten van een religieuze *via media* in de stad. Er bestonden varianten zoals de beweging van de begarden – de mannelijke pendant van de begijnen. Het is duidelijk dat deze mannelijke variant nooit dezelfde omvang aannam dan de beweging van de begijnen. De begardenbeweging kreeg bovendien af te rekenen met verdachtmakingen van ketterij en werd in aanzienlijke mate geabsorbeerd door bestaande en nieuwe kloosterordes. Het religieuze landschap werd immers nog veelkleuriger met onder meer de zwart- en grauwezusters, de alexianen en de derde orde. Wat daarbij opvalt, is dat er zich een krachtige inhaalbeweging voordeed in het gebied ten noorden van de grote rivieren. De cijfers

Rogier van der Weyden, *Piëta*, circa 1441.

Dit kleine paneel van Rogier van der Weyden (circa 1400-1464) met de *Nood Gods* beweegt de kijker tot een intens medelijden met Christus en zijn moeder Maria. Johannes de Doper en Maria Magdalena tonen ons als het ware de gepaste houding voor mannen enerzijds en vrouwen anderzijds. De gloed aan de horizon drukt de hoop van de Verrijzenis uit. Dit emotionele werk sluit aan bij het ideeëngoed van de Moderne Devotie, die een innige vroomheid met een sterke nadruk op het lijden van Christus nastreefde. Van der Weyden was stadsschilder van Brussel en decoreerde er onder andere het stadhuis.

© Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België,
Brussel / foto: J. Geleyns / Ro scan.

voor Holland zijn sprekend: in 1380 telde het graafschap 22 conventen, in 1430 waren het er al 107 en in 1475 waren er niet minder dan 180. Van die laatste waren er minstens 140 in de vijftiende eeuw opgericht. De explosieve groei dient voor een groot deel toegeschreven te worden aan de beweging van de Moderne Devotie. De Moderne Devotie die vanaf ongeveer 1380 in de IJsselstreek op gang werd gebracht door Geert Grote (1340-1384) uit Deventer legde de nadruk op een 'innige' devotie, een afwijzing van wereldse status en een bezinning op het lijden van Christus. Dit leidde uiteindelijk tot drie onderscheiden religieuze bewegingen: de reguliere kanunniken van Windesheim, de broeders en zusters van het gemene leven en de tertiarissen of derde-ordelingen. In de twee laatst vermelde categorieën voltrok zich

in de loop van de vijftiende eeuw een proces van ‘verkloostering’. Wat eind veertiende en begin vijftiende eeuw vaak begon als relatief informele samenlevingsverbanden, institutionaliseerde zich geleidelijk aan. De meeste gemeenschappen – opvallend genoeg met uitzondering van deze in steden zoals Kampen, Zwolle en Deventer die behoorden tot het kerngebied van waaruit Geert Grote opereerde – aanvaardden formele regels en sloten overkoepelende samenwerkingsverbanden. Op die manier evolueerden zij tot echte kloosters.

Dat de expansie van het aantal kloosters in de Noordelijke Nederlanden niet los kan worden gezien van de verstedelijkingspatronen blijkt op overtuigende wijze wanneer we kijken naar de verspreiding van de conventen van de derde orde van Sint-Franciscus in het bisdom Utrecht. Het ging hierbij haast uitsluitend om vrouwenconventen (de zogenaamde tertiariissen), waarvan de zusters vaak een sociaal profiel deelden dat vergelijkbaar was met dat van de begijnen. Van de 166 conventen die Koen Goudriaan telde, waren er niet minder dan 58% in het graafschap Holland gelegen. Gelre en het Oversticht volgden op een verre afstand met respectievelijk 16 en 7%. Het overwicht van Holland dient zeker deels toegeschreven te worden aan de hoge urbanisatiegraad van dat gewest. Sedert het midden van de veertiende eeuw kwam daar immers een snelle verstedelijking op gang. Het relatief sterk verstedelijkte Zeeland telde maar 4% van de opgerichte derde-ordeconventen, maar dat lage percentage wordt zeker verklaard doordat de verstedelijking zich in Zeeland vroeger had voltrokken. Er waren al in een relatief vroege fase behoorlijk wat bedelordekloosters. Het gewest sloot daarmee, net als Dordrecht – de oudste groeistad van Holland – eerder aan bij het Zuid-Nederlandse patroon. Over het algemeen geldt dus de stelregel dat de derde-ordekloosters en andere conventen die in het teken van de Moderne Devotie stonden vooral doordrongen in de ‘jongere’ steden waar het monastieke landschap nog relatief zwak ontwikkeld was. De invloed van de verstedelijking op de kerkelijke structuren lijkt dus ontegensprekelijk. De eigendommen van de talrijke kerken en kloosters namen een aanzienlijk deel van de stedelijke ruimte *intra muros* in. Het aandeel van de mannelijke en vrouwelijke religieuzen in de totale stedelijke bevolking kon aardig oplopen. In ‘s-Hertogenbosch was in 1526 één op de achttien à negentien inwoners een ‘kerkelijke’ persoon. In de bisschopsstad Utrecht betrof het rond 1500 zelfs één op dertien inwoners. Door hun specifieke klederdracht waren de religieuzen in de publieke ruimte ook direct herkenbaar. Als voorsprekers bij God werden de mannelijke en vrouwelijke religieuzen zeker geapprecieerd door stadsbestuur en stedelingen. Bovendien hadden behoorlijk wat families een meer persoonlijke band met één van de kerkelijke instellingen omdat

één van hun telgen er een onderkomen had gevonden, omdat voorouders er begraven lagen of omwille van fundaties voor memoriediensten.

Toch was ook antiklerikalisme inherent aan de stedelijke samenleving. Dat werd gevoed door twee belangrijke bekommernissen. Enerzijds was er vaak ongenoegen over de juridische privileges en de talrijke fiscale vrijstellingen die de religieuzen claimden, zoals de vrijstelling van bieraccijnzen. Ook stuitten de economische activiteiten van begijnen en zusters op weerstand van corporatief georganiseerde ambachtsslieden. Anderzijds nam het religieuze verwachtingspatroon van stadsbesturen en stedelingen toe. Juist omwille van de rol van religieuzen als voorsprekers bij God, werd een (gepercipieerde) verslapping van de naleving van de regel, geldverspilling en een onbehoorlijk zedelijk leven niet getolereerd. De situatie van de bedelorden in de vijftiende en zestiende eeuw illustreert dit goed. De observantenbeweging die voor een verstrenging van de discipline in een groot aantal franciscanen- en dominicanenkloosters zorgde werd weliswaar goed ontvangen, maar in de zestiende eeuw zorgden vooral de dominicanen voor heel wat controverse. Hun hevige preken tegen het opkomende protestantisme konden op grote aanhang rekenen bij een aanzienlijk deel van de bevolking. Tezelfdertijd beschuldigden velen hen van misbruiken en hypocrisie. Het is daarom allerm minst toeval dat bijvoorbeeld in Gent het dominicanenklooster herhaaldelijk het mikpunt was van calvinistische iconoclasten.

Lekenvroomheid in de stad

Het antiklerikalisme was een belangrijke trek van de lekenvroomheid in de late middeleeuwen. Dit leidde in de meeste gevallen echter niet zozeer tot een antithese tussen de clerus en de leken; het stimuleerde eerder een sterke religieuze dynamiek waarbij vele leken een actiever religieus engagement nastreefden. Een deel van de geestelijkheid speelde daar handig op in door het schrijven van volkstalige religieuze teksten op maat van een stedelijk publiek of door zich te specialiseren in de liturgische activiteiten van gilden en broederschappen. Tot op heden wordt door heel wat historici een kunstmatig onderscheid gemaakt tussen de hiermee gepaard gaande tendensen tot verinnerlijking en veruiterlijking – of tussen een meer spirituele en materiële beleving van het geloof. Dat is ten dele te wijten aan de kracht van het ‘protestantse paradigma’ waarbij de lekenspiritualiteit van de late middeleeuwen wordt aanzien als iets goeds – want een voorbode van de Reformatie – en de materialistische ‘optelvroomheid’ van diezelfde leken als iets slechts – want overboord gegooid door diezelfde Reformatie.

Er zijn geen aanwijzingen dat laatmiddeleeuwse stedelingen een fundamentele tegenstelling zagen tussen het individueel lezen van Bijbels of devotieboekjes en het collectief vieren van missen voor de zielen van de overledenen, eerder integendeel. Wel is het zo dat er veel meer mogelijkheden kwamen voor religieuze beleving. De vaak gebruikte termen van ‘zielenheilsmarkt’ of ‘heilseconomie’ impliceren echter een veel te instrumentele visie op religie. Er bestond binnen de laatmiddeleeuwse religiebeleving wel degelijk een onbehagen over de spanning tussen welvaart en vroomheid. Niet alles was te koop. Weinigen stelden een fysieke, rituele devotie in vraag, maar veel gegoede stedelingen waren er toch beducht voor om met teveel praal te worden begraven of met te rijkelijk versierde gewaden te worden afgebeeld op de door hen gepatroneerde altaartafels. Op het beroemde Lam Gods (1432) was dergelijke pracht voorbehouden aan God en zijn heiligen, terwijl opdrachtgevers Joos Vijd (+1439) en Elisabeth Borluut (+1443) uitblonken in gedistingeerde soberheid.

Het lezen van teksten werd zeer gesmaakt als religieuze oefening, maar ook hier zijn verschillende tendensen zichtbaar. De meerderheid van de volkstalige religieuze teksten uit de late middeleeuwen zijn geschreven door en voor het milieu van de semi-religieuzen. Bekend is vooral de grote handschriftenproductie door de Moderne Devoten. Zij beschouwden het kopiëren van teksten als een religieuze oefening op zich, een voorbeeld van de sterke samenhang tussen een fysieke en spirituele religiebeleving. Er waren echter ook heel wat teksten gericht op leken die volledig in de wereld bleven, zoals de *Spieghel ofte reghel der kersten ghelove* (1462) die een aantal eenvoudige religieuze leefregels voorschreef gaande van frequent misbezoek over christelijke verdraagzaamheid tot het weren van onkuise gedachten door het herhalen van de zoete naam Jezus. Een ander genre dat gericht was op een publiek van – welgestelde – leken was dat van de rijkelijk verluchte gebeden- en getijdenboeken met berijmde gebeden. Johan Oosterman stelde vast dat dit een in hoofdzaak Zuid-Nederlands fenomeen was, met Brugge als belangrijk productiecentrum. Dat vormde als het ware een tegenhanger van de noordelijke handschriftenproductie van de Moderne Devoten, die zich juist kenmerkte door vormelijke eenvoud en functionaliteit.

Er circuleerden ook een groot aantal volkstalige Bijbels. Voor de periode vóór 1520 zijn er circa 430 handschriften en minstens 200 gedrukte exemplaren in het Middelnederlands overgeleverd. Een bekend voorbeeld is de Bijbelvertaling van 1360 die werd geschreven voor een mannelijke leek, maar daarna vooral voor en door vrouwelijke religieuzen werd gekopieerd. Van het totale aantal handschriften waarvan een eigenaar kan worden

geïdentificeerd, behoorde ongeveer een kwart toe aan gewone leken. Opvallend is evenwel dat handschriften vlot werden geschonken door (semi-) religieuzen aan leken of vice versa, wat aangeeft dat zij allen tot eenzelfde stedelijk milieu behoorden, een milieu waarin religieuze lectuur een belangrijke rol speelde. De grote behoefte aan devotionele teksten in de vijftiende eeuw was ook een doorslaggevende factor bij de uitvinding en snelle doorbraak van de drukpers. Bijna 70% van de circa 500 Nederlandstalige incunabelen kunnen tot de devotionele literatuur worden gerekend. Hollandse drukkerscentra als Delft, Gouda en Leiden namen daarbij aanvankelijk een belangrijk aandeel in. Al snel kreeg Antwerpen echter het overwicht in de productie.

De meer veruiterlijkte, materialistische geloofsbeleving die even kenmerkend was voor de lekenvroomheid heeft een zeer slechte pers gekregen door de pioniersstudie van Jacques Toussaert over *Le sentiment religieux en Flandre*.⁴⁵ Toussaert liet zich zeer pessimistisch uit over het religieuze niveau van de stedelingen. De vermeende oppervlakkigheid en berekening van de laatmiddeleeuwse 'optelvroomheid' is echter een constructie van historici die zich niet konden loskoppelen van een protestantse of Tridentijnse visie op wat een juiste religieuze beleving zou moeten zijn. Misschien nog meer fundamenteel, vertrekt het van de vooronderstelling van een strikte scheiding tussen het materiële en het spirituele – of tussen lichaam en geest. Een dergelijke scheiding is volledig vreemd aan de realiteit van de laatmiddeleeuwse stad. We kunnen beter spreken over een 'belichaamde vroomheid'. Het lezen van devotionele boeken, het knielen voor heiligenbeelden, het branden van wassen kaarsen en andere religieuze handelingen zijn allen een veruitwendiging van religieuze ideeën en gevoelens, zoals een sterk geloof in het bestaan van een gemeenschap van levenden en doden en, vooral vanaf de vijftiende eeuw, een intense identificatie met het lijden van Christus. Deze belichaamde vroomheid had ook een sterke sociale dimensie omdat religieuze handelingen, zeker in een stedelijke context, doorgaans onlosmakelijk verbonden waren met de sociale verbanden waartoe men behoorde.

Laat ons de parochiekerk als voorbeeld nemen. De parochiekerk was een centrum van zielzorg en liturgie, maar ook de directe veruitwendiging van het religieus engagement van stedelingen. Uit de rekeningen van de kerkfabrieken van enkele grote stadskerken, zoals de Dom te Utrecht en de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Antwerpen, blijkt hoe de financiering van de

⁴⁵ Toussaert, Jacques, *Le sentiment religieux en Flandre à la fin du Moyen-Âge*. Parijs, Librairie Plon, 1963.

bouw werd mogelijk gemaakt door schenkingen en stichtingen van individuele gelovigen, broederschappen en ambachtsgilden. Ook de stadsbestuurders deden hun duit in het zakje. Zo stonden de vroege vaders van Gouda toe dat een deel van de inkomsten uit de bier- en vleesaccijns afvloeide naar de bouw van de Sint-Janskerk. Het beheer van het patrimonium van de parochiekerk lag grotendeels in handen van leken. Deze kerkmeesters behoorden meestal tot de meer gegoede, politiek actieve families uit de parochie. In sommige steden zoals Kampen werden de kerkmeesters zelfs rechtstreeks door het stadsbestuur aangesteld. De Heilige-Geestmeesters of armenmeesters waren eveneens leken en vanuit hun functie verantwoordelijk voor de parochiale armenzorg, waaronder het uitdelen van brood en andere goederen, het verlenen van een elementaire ziekenzorg en het verzorgen van begrafenissen. Pas in de loop van de zestiende eeuw zou de armenzorg onder breder stedelijk toezicht worden geplaatst (zie hoofdstuk 2).

Het meest opvallende kenmerk van de laatmiddeleeuwse parochiekerk was de toenemende opdeling van de kerkruimte, zoals bijvoorbeeld vastgesteld voor de Buurkerk in Utrecht. Welgestelde families, maar ook stedelijke corpora zoals ambachtsgilden, broederschappen, schuttersgilden en rederijkerskamers onderhielden altaren in de kerken, doorgaans in de zijkapellen die in deze periode vaak werden bijgebouwd (zie hoofdstuk 5). Zo waren er in de Goudse Sint-Janskerk omstreeks 1539 niet minder dan 45 altaren. Naast het hoogaltaar werden er zestien gesticht door een ambachtsgilde, dertien door een broederschap en twee door een schuttersgilde. Tenslotte telde de kerk nog dertien vicarie-altaren. Aan deze altaren lazen kapelaans dagelijks missen, voornamelijk memoriediensten voor de zielen van de overledenen. De vroegste fundaties werden gesticht door clerici. Vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw was er echter een opvallende trend van fundaties door individuele leken en (de vaak recent opgerichte) lekencorporaties. Men zou dit kunnen interpreteren als een versplintering van de religieuze gemeenschap door een groeiende nadruk op de status van de familie of de corporatie. De parochiekerk vormde echter een sacrale microkosmos waar de aardse statusbelangen en hemelse aspiraties van leden van de stedelijke gemeenschap (individuele leken en groepen) op velerlei wijzen met elkaar verweven waren. De altaren met hun vaak artistiek hoogwaardige altaarstukken, de polychrome beelden van patroonheiligen en de met familie- of gildewapens versierde glasramen wezen op onderscheiden sociale identiteiten. Maar de stroom van gebeden met de bijbehorende, vaak zeer gesofisticeerde muziek vulde de hele kerkruimte, terwijl de toortsen gebruikt bij uitvaarten en andere vieringen het hele gebouw oplichtten. De

imposante, vaak rijkelijk gesculpteerde sacramentstoren waarin de heilige hostie werd bewaard, was een devotioneel focuspunt. De religieuze materiële cultuur kan dan ook niet buiten deze context begrepen worden: in een multimediale microkosmos waar de levenden en de doden met elkaar verbonden waren, nodigden relieken, heiligenbeelden en religieuze taferelen uit tot gebed, maar ook tot fysieke manipulatie door de versiering met kaarsen, bloemen en ex-voto's.

De groeiende aanwezigheid van de vele corporaties in zowel parochie- als kloosterkerken – vooral vanaf de late veertiende eeuw – wijst erop dat heel wat van het religieuze leven van stedelingen precies door die groepen werd gemedieerd. Zowel ambachtsgilden, wier doelstelling toch primair economisch was, als puur religieuze broederschappen waren toegewijd aan een patroonheilige, onderhielden een altaar, vaak met een daaraan verbonden kapelaan en investeerden in een dodencultus. Het essentieel religieuze karakter van het laatmiddeleeuwse stedelijke corporatiewezen werd door Georges Espinas paradigmatisch gevat als 'sans religion, pas d'association'.⁴⁶ Als een soort surrogaatfamilies stelden de corporaties vooral leden van de middengroepen in staat om zich naar analogie met adellijke en patricische geslachten een deel van het religieuze aura van de stad of de parochie toe te eigenen. De religieuze broederschappen vormen uiteraard het meest zuivere voorbeeld. In Gent, dat uitgebreid bestudeerd werd door Paul Trio, kunnen een veertigtal broederschappen worden geïdentificeerd in de periode van de late twaalfde tot late zestiende eeuw. In de bisschopsstad Utrecht (veel kleiner dan Gent) waren er zelfs meer dan zeventig. Het hoogtepunt is te situeren in de veertiende en vijftiende eeuw. Na 1400 lag het initiatief tot oprichting en het bestuur van broederschappen vaak exclusief in handen van leken. Pas na het Concilie van Trente (1545-1563) zou de invloed van de clerus opnieuw sterk toenemen.

In tegenstelling tot de Italiaanse broederschappen waren de caritatieve initiatieven van de religieuze broederschappen in de Nederlanden meestal beperkt, met uitzondering van een aantal broederschappen die gasthuizen bestierden waar reizigers, armen, behoeftigen of bejaarden werden opgevangen (zie hoofdstuk 5). Voor de meeste broederschappen waren de kernactiviteiten liturgie, gebed, de verering van de patroonheilige en de zorg om de doden. Een strikte scheiding tussen een materiële en spirituele religiebeleving hoeft hierbij niet te worden gemaakt. Zoals blijkt uit het voorbeeld

⁴⁶ Espinas, Georges, *Les origines de l'association. I. Les origines du droit d'association dans les villes de l'Artois et de la Flandre Française jusqu'au début du xvie siècle*. Rijsel, Raoust, 1941-1942, p. ix-x en 998.

Jan van Scorel, *Groepsportret van Jeruzalemvaarders van de Ridderlijke Broederschap van de Heilige Lande te Haarlem*, circa 1528.

Zelfbewust laten de twaalf leden van het Jeruzalembroederschap te Haarlem zich portretteren door Jan van Scorel. Sommigen kijken ons rechtstreeks aan, waaronder de schilder zelf (derde van rechts). Boven de hoofden prijken hun wapenschilden. De leden van het broederschap hadden allen een bedevaart ondernomen naar Jeruzalem en bezochten daar de grafkerk van Christus, die links wordt afgebeeld. Broederschappen bestonden in vele vormen, van zeer laagdrempelig en ledenrijk tot zeer prestigieus en besloten. In dit laatste geval ging devotie hand in hand met statusaspiraties.

© Frans Hals Museum, Haarlem / foto: Margareta Svensson.

van de devotie van Onze-Lieve-Vrouw van de Zeven Weeën (zie hieronder) was een deel van de volkstalige religieuze literatuur rechtstreeks bestemd voor de leden van broederschappen. Een beperkt aantal broederschappen, zoals De Droge Boom in Brugge, verenigde vertegenwoordigers van de elite waaronder hovelingen, edelen en buitenlandse kooplieden. Anderen, zoals de Rozenkransbroederschappen uit het laatste kwart van de vijftiende eeuw, hanteerden nauwelijks toegangseisen en fungeerden eerder als gebedsgemeenschappen. Anders dan in de post-Tridentijnse broederschappen lijkt er over het algemeen een overwicht te zijn geweest van mannen in de laatmiddeleeuwse broederschappen. Maar al bij al had een aanzienlijk deel van de bevolking – overwegend behorend tot de middengroepen – via deze corporaties toegang tot een collectieve maar tegelijkertijd meer gepersonaliseerde religieuze beleving.

Spinola Hours, Gent/Brugge, circa 1510-1520.

Deze miniatuur verbeeldt een sacramentsprocessie in een Vlaamse stad. De heilige hostie wordt in een monstrans vervoerd op een paard en onder een baldakijn, als ware het Christus zelf. De verschillende geestelijke en wereldlijke geleidingen trekken in een duidelijke volgorde op. Hoe dichter bij het sacrament, hoe hoger de status was van een bepaalde groep. Onderaan links zijn de toeschouwers te zien, gewone mannen en vrouwen die door te knielen hun devotie voor het Corpus Christi uitdrukken. Deze miniatuur maakt deel uit van een ontzettend kostbaar gebedenboek, dat vervaardigd werd in Gent en Brugge voor een rijke opdrachtgever, misschien de landvoogdes Margaretha van Oostenrijk.

© Spinola Hours, Getty Museum, Ms Ludwig 1x 18, fol. 48v.

Collectieve religieuze repertoires

Er ontwikkelde zich dus een stedelijke religieuze cultuur in de Nederlanden, aanvankelijk vooral door de actieve aanwezigheid van groepen met een klerikaal of semi-religieus statuut, vaak gepatroneerd door hooggeplaatste leken, en vanaf de late middeleeuwen in toenemende mate door de initiatieven van gewone leken, weliswaar doorgaans in dialoog met de clerus. De inmenging en minstens goedkeuring van de stedelijke overheden bij het stichten van kloosters of het oprichten van broederschappen is in vele gevallen duidelijk. Maar dat wijst natuurlijk niet noodzakelijk op een bewuste strategie van 'sacralisering' van de stedelijke gemeenschap of op een religieus geïnspireerde communale ideologie. In dit verband is vaak gewezen op het belang van de grote stadsprocessies of ommegangen, waarbij kerkelijke en wereldlijke autoriteiten nauw samenwerkten. Vele van deze stadsprocessies werden in de late dertiende eeuw ingesteld. Bij dergelijke gelegenheden stapten vertegenwoordigers van de seculiere en reguliere clerus mee, net als het stadsbestuur en later ook leden van de gilden, ambachten en broederschappen.

Het voorbeeld van de sacramentsprocessies is sprekend. Toegewijd aan het *Corpus Christi* (lichaam van Christus) waren ze een directe verbeelding van de lichaamsmetafoor die zo toepasselijk leek voor de stedelijke samenleving: in een lichaam is er een duidelijke hiërarchie tussen het hoofd en de ledematen, maar toch kunnen ze niet functioneren zonder elkaar. Er werden sacramentsprocessies gehouden in grote steden als Antwerpen, Leuven en Gent, maar het lijkt toch vooral een succesformule te zijn geweest in kleinere stadjes als Kortrijk, Lo, Diksmuide, Oudenburg en Tielt (allen in Vlaanderen). Een grote regionale uitstraling hadden de sacramentsprocessies in Oudenaarde en Nieuwpoort. Onze-Lieve-Vrouwprocessies, waarbij de Heilige Maagd de stedelijke gemeenschap moederlijk onder haar hoede nam, boden minstens even aantrekkelijke perspectieven met bekende voorbeelden voor Rijsel, Doornik, Valenciennes, Ieper, Brussel en Leuven. Een ander notoir voorbeeld is de Heilig-Bloedprocessie in Brugge die in de loop van de veertiende eeuw steeds verder werd uitgebouwd dankzij een steeds grotere stedelijke investering. In de bisschopsstad Utrecht gingen jaarlijks zelfs een dozijn stadsprocessies uit.

Vooral vanaf het laatste kwart van de veertiende eeuw kwam er een sterke toe-eigening van de grote ommegangen door de stedelijke gemeenschap – een fenomeen dat overigens voor vele andere Europese regio's is vastgesteld. De investeringen door het stadsbestuur namen flink toe, de gilden traden uitdrukkelijker op de voorgrond en de plechtigheden en fees-

telijkheden rond de eigenlijke processie werden uitgebreid. Dit ging gepaard met de opkomst van het religieuze toneel. Het kon daarbij gaan om scenische representaties op wagens tijdens de processies, maar ook meer uitgebreide spelen na afloop van de processies of op andere religieuze feestdagen behoorden tot de mogelijkheden. In 1376 werd in de kathedraal van Kamerijk een verrijzenisspel opgevoerd; in Dendermonde vertoonden priesters in de paasdagen van 1391 of 1392 een gelijkaardig spel. In Deventer voerden geestelijken in 1394 – eveneens tijdens de paasdagen – een passiespel op in aanwezigheid van het stadsbestuur. In 1396 financierde de Brugse stadskas een voorstelling met de twaalf apostelen en de vier evangelisten in de Heilig-Bloedprocessie. Door het religieuze toneel konden veel complexere boodschappen worden gecommuniceerd dan de statische ideologie van de lichaamsmetafoer. De uitvoerders putten stof uit het Oude en het Nieuwe Testament, uit heiligenlevens en mirakelverhalen. De opkomst van het toneel, door zijn publieke en vaak interactieve karakter bij uitstek aangepast aan een stedelijke context, zou dan ook heel nieuwe impulsen geven aan de stedelijke religieuze cultuur in de Nederlanden.

Zoals duidelijk blijkt uit de voorbeelden, was het religieuze toneel aanvankelijk nog sterk een aangelegenheid van geestelijken. Het zou dus verkeerd zijn uit te gaan van een sterke tegenstelling tussen klerikale en stedelijke agenda's in de late veertiende en vijftiende eeuw. In toenemende mate werden evenwel ook gewone leken betrokken bij de dramatische inkleding van de processies. In het Franse taalgebied waren er de *sociétés joyeuses*, los-vaste toneelgezelschappen die zich tooiden met ludieke namen zoals 'Peu de Sens' en 'Pape des Gingans' (actief in de Onze-Lieve-Vrouw-omwegang in Rijsel). In de Oudenaardse sacramentsprocessie – uitvoerig bestudeerd door Bart Ramakers – werd in de vijftiende en zestiende eeuw heel wat speelruimte gelaten aan de wijken, die bepaalde 'figuren' kregen toegewezen. Het stadsbestuur stelde wel een regisseur aan; in de eerste helft van de zestiende eeuw was dat priester-rederijker Matthijs de Castelein (+1550). De stad hoopte zo enig overzicht te bewaren in het eclectisch geheel aan voorstellingen. Ze beloofde bovendien de wijken en gezelschappen voor hun inspanningen met presentwijnen. Toch lijkt het Oudenaardse voorbeeld eerder te wijzen op een sterke communale inbedding van de stadsprocessies, dan op een bewuste strategie van de stadsbesturen om zichzelf te legitimeren via een sacrale ideologie. Andrew Brown kwam tot vrij gelijkaardige conclusies voor de Brugse Heilig-Bloedprocessie. Hij wijst ook op de niet te veronachtzamen invloed van de Bourgondische hertog op de befaamde Brugse omwegang, alleen al door het feit dat de kostbare Heilig-Bloedrelikwie volgens de legende een gift was van graaf van Vlaanderen Diederik

van de Elzas (+1168). De impact van de centrale overheid op de stedelijke religieuze praktijken kwam nog duidelijker tot uiting in de zogenaamde 'processies-generaal' die de band tussen de stedelingen en de dynastie moesten aanhalen. Bij speciale gelegenheden, zoals een geboorte of een overlijden in de vorstelijke familie of een militaire overwinning, werd via het stadsbestuur opgeroepen tot de deelname aan een generale processie. Zeker in de zestiende eeuw was het een door de centrale overheden vaak beproefd medium om de vele problemen van politieke, economische en in toeneemende mate ook religieuze aard te bezweren.

Het meest opvallende kenmerk is toch wel de actieve rol van de corporatief georganiseerde middengroepen. Dit wordt mooi geïllustreerd door het voorbeeld van de rederijderskamers die zich toelieden op toneel en lyriek, vaak in een religieuze context. Vele rederijderskamers hadden wortels in toneelgezelschappen, verwant aan de *sociétés joyeuses*, die in de context van ommezingen en vastenavondvieringen optraden. In een aantal gevallen werkte ook het voorbeeld van de *puy*s inspirerend. Dit waren broederschappen die vanaf het laatste kwart van de veertiende eeuw in het Franse taalgebied (Artesië, Henegouwen en Waals-Vlaanderen maar ook Picardië en Normandië) dichtwedstrijden ter ere van de Heilige Maagd organiseerden, zoals de 'Confrérie de Notre Dame du Puy' in Valenciennes. Een vroege voorloper van deze *puy*s was de Atrechtse 'carité Nostre Dame des jogleors et des borgois', in de eerste plaats een professioneel broederschap van mene-strelen, die in de tweede helft van de twaalfde eeuw werd opgericht. Er kunnen ook verbanden worden gelegd met de Duitse *Meistersinger*. Toch is de rederijdersbeweging in (het Nederlandstalige deel van) de Nederlanden een bijzonder fenomeen omwille van de sterke verspreiding van de rederijderskamers, de sterke institutionalisering en vooral de brede sociale inbedding.

Het oudste voorbeeld van een volwaardige rederijderskamer is De Heilige Geest in Brugge, een gezelschap dat circa 1428 werd opgericht in het kosmopolitische milieu van makelaars en hoogeschoolde ambachtsmeesters uit de luxenijverheden. De Fontaine in Gent werd in 1448 gesticht door een groep beeldende kunstenaars (zie hoofdstuk 7). Naast deze twee toonaangevende rederijderskamers die zich zowel op toneel als lyriek toelieden, vinden we vóór 1450 sporen van vroege rederijdersgezelschappen met een oriëntatie op toneel in westelijk Vlaanderen (Ieper, Lo, Nieuwpoort, Oudenburg, Diksmuide) en in Brabant (Leuven). Een echte doorbraak van de rederijderscultuur kwam er in het laatste kwart van de vijftiende eeuw met een sterke proliferatie in Vlaanderen en Brabant en de eerste rederijderskamers in de steden van Zeeland (1480), Holland (1482), Henegouwen (1486), Luik

(1495) en Overijssel (1497). Later volgden nog Utrecht (1501), Gelderland (1506) en Friesland (1572). Het zwaartepunt van de rederijerscultuur bleef steeds liggen in de kerngewesten Vlaanderen, Brabant, Holland en Zeeland. In die regio's waren in de zestiende eeuw in zowat alle grotere en kleinere steden – en in Vlaanderen zelfs in een behoorlijk aantal dorpen – één of meer rederijerskamers gevestigd.

De rederijerskamers, die georganiseerd waren als broederschappen, rekruteerden in de eerste plaats uit de stedelijke middengroepen, vooral onder geschoolde en hooggeschoolde ambachtsmeesters, maar bijvoorbeeld ook onder priesters en schoolmeesters. Op die manier participeerde een grote groep stadsbewoners in een stedelijke literaire praktijk. Die speelde zich deels binnenskamers af – rederijers belegden immers gezellige bijeenkomsten waarbij de nadruk lag op de voordracht van refreinen – maar was toch vooral gericht op de publieke sfeer. Bij allerlei publieke gelegenheden vertoonden de rederijers allegorische spelen van zinne, esbattermenten en *tableaux vivants*. De nadruk lag op religieuze en morele kwesties, maar vaak werden ook lokale politieke en sociale omstandigheden verdedigd of gehegeld (zie hoofdstuk 3). De stedelijke overheid haalde in de tweede helft van de vijftiende eeuw de banden met de lokale rederijerskamers steeds nauwer aan. Dat deed ze door statuten, privileges en subsidies te verlenen en leden van de magistraat als hoofdman aan te stellen. Eén van de taken van de rederijerskamers was de verbreiding van lokale devoties. Zo promootten de rederijers van Deinze in 1533 de relikwie van de moedermelk (*spunne*) van de Heilige Maagd met 'een nyeuwe ghedicht spel van der spunne van Marien ende hoe dat bij miraculen hier quam te Deynse'.⁴⁷ In een aantal gevallen waren de rederijerskamers zelf rechtstreeks verantwoordelijk voor de organisatie van de lokale ommegang, bijvoorbeeld in Brabantse steden als Bergen-op-Zoom, Lier, Diest, Zoutleeuw en Mechelen. In andere, vooral grote steden werd die verantwoordelijkheid toegewezen aan een professionele 'stadsrederijker'. Bekende voorbeelden zijn Anthonis de Roovere (+1482) in Brugge en Colijn Cailleu (+ circa 1484) en Jan Smeken (+1517) in Brussel.

Een typerend verschijnsel voor de Nederlanden was het ontstaan van regionale processienetwerken. Zo zond Brugge boden uit binnen en buiten het graafschap Vlaanderen om toeschouwers voor de Heilig-Bloedprocessie te werven. Het succes van de ommegang werd deels afgemeten aan het aantal participerende religieuze hoogwaardigheidsbekleders. Vanaf de veertiende

⁴⁷ Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamers nr. 33971, stadsrekeningen Deinze december 1531 – november 1533, 51r-v.

eeuw stuurde Gent (net als andere steden) een delegatie met prominenten naar de Onze-Lieve-Vrouwprocessie in Doornik om haar goede religieuze en economische relaties met de bisschopsstad te bezegelen. Het lijkt geen toeval dat de eerste bestuursleden van de Gentse rederijderskamer De Fontaine (1448) de kunstenaars waren die verantwoordelijk tekenden voor het vervaardigen van een kostbaar baldakijn ter bescherming van het Onze-Lieve-Vrouwschrijn dat door de Gentse delegatie meegedragen werd in de processie te Doornik. Net door het succes van de rederijderskamers zouden de regionale religieuze netwerken immers verder worden uitgebouwd.

In verschillende steden werden rederijderskamers uitgenodigd om na afloop van de lokale ommevang – en vaak in competitief verband – spelen op te voeren. Zo werd in het Vlaamse havenstadje Nieuwpoort vanaf de late vijftiende eeuw tot in 1560 jaarlijks een wedstrijd in de context van de sacramentsprocessie gehouden. In 1527 won de Brugse rederijderskamer De Drie Santinnen er de tweede prijs met een door de bekende rederijker Cornelis Everaert (+1556) gecomponeerd allegorisch spel van zinne waarin de Heilige Maagd typologisch werd vergeleken met de stad Jeruzalem. Dit gebruik, dat ook voor andere steden (voornamelijk in Vlaanderen) geattesteerd is, legt een andere belangrijke trek van de ‘civic religion’ van de Nederlanden bloot. Veeleer dan de autonomie van de stadstaat – inclusief de verticale relaties met de *contado* – te benadrukken zoals dat in Noord-Italië het geval was, was juist de ceremoniële interactie tussen grote steden, kleine stadjes en zelfs dorpen typerend, waarbij veel minder de nadruk werd gelegd op hiërarchie. Het verband met de economische en politieke interactie binnen het stedelijke netwerk is veelbetekenend (zie hoofdstuk 1). Competities tussen rederijderskamers, binnen maar – zoals bijvoorbeeld in het geval van de Brabantse landjuwelen – ook buiten de context van religieuze manifestaties, benadrukten het belang van dat netwerk en boden ook de mogelijkheid om de inherente spanningen – en de toenemende hiërarchievorming – naar een symbolisch niveau van broederlijke literaire competitie te tillen.

De complexiteit van de stedelijke religieuze praktijk aan het einde van de middeleeuwen wordt goed geïllustreerd door het voorbeeld van de devotie van Onze-Lieve-Vrouw van de Zeven Weeën. Deze Mariale devotie werd sterk gepatroneerd door het Bourgondisch-Habsburgse hof. Ze was echter helemaal toegesneden op de behoeften van een stedelijk publiek. In de jaren 1490, aan het einde van een lange burgeroorlog die de bevolking van de Nederlanden diep getekend had (zie hoofdstuk 3), werd deze devotie gepromoot via alle beschikbare media. Er werden op de Rozenkransbroederschappen gelijkende gebedsgemeenschappen opgericht, waarvan elke leek of religieus lid kon worden. Enige voorwaarde was dat het lid in kwestie een aan-

tal keren per week mediteerde over het lijden van Christus en het medelijden van zijn moeder, de Maagd Maria. Ook overledenen konden overigens lid worden, als een levende verwante de oefeningen uitvoerde. Door dit open model kon het Brusselse broederschap van de Zeven Weeën in het jaar van haar oprichting (1499) niet minder dan 6.000 leden werven, voor de helft vrouwen. Om de devotionele oefeningen te vergemakkelijken werden kleine volkstalige boekjes gedrukt met eenvoudige houtsneden en dito teksten. Tegelijkertijd werden leden aangemoedigd om missen bij te wonen die in religieuze instellingen in verschillende steden werden ingesteld en werd verder promotie gemaakt via preken en processies. De twee belangrijkste media bij de verspreiding van de devotie waren echter toneel en mirakels. Voor dat toneel stonden de rederijkers in, met heel wat opvoeringen van Zeven Weeën-spelen in Vlaanderen, Brabant en in mindere mate Holland. In het geval van Antwerpen en Brussel waren rederijkerskamers zelfs betrokken bij de oprichting van nieuwe broederschappen. Mirakelcultussen ontwikkelden zich in dezelfde jaren in Abbenbroek en Haamstede in Zeeland en vooral in Delft in Holland, dat uitgroeide tot een succesvol bedevaartsoord rond het miraculeuze beeld (een piëta) van Onze-Lieve-Vrouw.

De casus van Onze-Lieve-Vrouw van de Zeven Weeën bevestigt alle kanttekeningen die kunnen gemaakt worden bij een te eng gebruik van het concept van 'civic religion' voor de Nederlanden. In de eerste plaats werd deze devotie bedacht door leden van het Bourgondisch-Habsburgse hof, allen overigens clerici met verschillende religieuze affiliaties. De stedelijke overheden lijken geen grote rol gespeeld te hebben bij de verspreiding van de devotie. Toch werd deze snel en met een groot succes omarmd door een stedelijk publiek. De betrokkenheid van de rederijkers, van wie enkele van de meest prominente zoals de hoger genoemde Jan Smeken in rechtstreeks contact stonden met het hof, is ontegensprekelijk.

De casus van de Zeven Weeën wijst ook op een ander gegeven dat nog onvoldoende aandacht heeft gekregen in de historiografie. Terwijl in de Zuidelijke Nederlanden toneel het geprivilegieerde medium was geworden voor religieuze communicatie in een stedelijke context, blijkt dat in het Noorden veel minder het geval te zijn geweest. De rederijkersbeweging brak wel door in Zeeland en Holland aan het einde van de vijftiende eeuw, maar volgens Arjan van Dixhoorn lag het accent daarbij minder sterk op de publieke activiteiten. Het achterblijven van de verstedelijking kan hier niet langer worden ingeroepen als verklaring, aangezien Holland net een sterke urbanisatie kende in de veertiende en vijftiende eeuw. Zoals hoger aangegeven hadden de faseverschillen in de verstedelijking wel geleid tot divergente patronen bij het succes van (semi-)monastieke bewegingen in de stad,

met een overwicht enerzijds van bedelordekloosters en begijnhoven in het Zuiden en anderzijds van aan de Moderne Devotie gelieerde conventen in het Noorden. Is er een direct verband tussen deze vroegere ontwikkelingen en de verschillende religieuze cultuur in Zuid en Noord circa 1500? Of is dit verschil veeleer te wijten aan de sterkere corporatieve structuren in het Zuiden? In de Noordelijke Nederlanden waren de geprivilegieerde ruimtes voor religieuze beleving in de stad de conventen, de parochiekerken en de privéwoningen van welgestelde leken. Dat dit niet tot een anachronistische vooronderstelling van een exclusief verinnerlijkte vroomheid in het noorden moet leiden, blijkt uit het succes van de mirakelculten zoals die in Delft. De Delftse casus wijst zowel op een sterk geloof van velen in de magische kracht van beelden als op een even sterk besef van enkelingen dat hier heel wat geld mee te verdienen viel – een verstrengeling van ‘devotie en negotie’ zoals Gerrit Verhoeven het stelde.

Religieuze transformaties

De religieuze cultuur in de Nederlanden was voortdurend in beweging en het is daarom moeilijk om in de vroege zestiende eeuw een periode van echte breuk te zien. Grote reformatoren waren er in de Nederlanden trouwens niet, met uitzondering als men wil van Erasmus (+1536) die wel binnen de katholieke kerk bleef, maar duidelijke kritieken formuleerde op wat hij als kerkelijke misbruiken ervoer (zie hoofdstuk 7). Historici hebben lange tijd het ‘Erasmianisme’ als verklaring aangevoerd voor heel wat religieuze opvattingen en praktijken in de zestiende-eeuwse Nederlanden. Het probleem is dat het om een erg vaag begrip gaat en dat even goed kan geargumenteed worden dat Erasmus zelf sterk beïnvloed werd door de religieuze cultuur zoals die zich in de vijftiende eeuw had ontwikkeld, inclusief de rederijdersliteratuur. Toch zijn historici op zoek gegaan naar breukmomenten om het succes van de Reformatie in de Nederlanden begrijpelijker te maken. Kort na 1520 zou er door de receptie van de ideeën van Maarten Luther (1483-1546) een einde zijn gekomen aan de laatmiddeleeuwse ‘optel-vroomheid’: de devotiegiften door leken namen af, de bereidheid tot deelname aan processies verminderde, de kloosterintredes daalden, er werden steeds minder nieuwe kapelanismen en broederschappen opgericht en de ledentallen van de bestaande broederschappen liepen ernstig terug. Dit is vastgesteld voor steden als Antwerpen, Gent, Mechelen, Turnhout, Delft, Utrecht en Zwolle. De zielenheilsbeschikkingen die teruggevonden werden in Friese testamenten uit de periode 1400-1580 lijken eveneens deze trend

te bevestigen. Zonder de verzamelde data zelf in vraag te stellen, dienen toch enkele kanttekeningen te worden gemaakt. Veel van het cijfermateriaal suggereert immers evengoed dat er voortdurend fluctuaties waren en sommige data wijzen juist op een hausse van dergelijke praktijken in de late vijftiende eeuw, met onder andere het succes van de devoties van de Rozenkrans en de Zeven Weeën. Over de langere termijn bekeken was de terugval dan ook veel minder dramatisch dan vaak wordt voorgesteld.

Opnieuw helpt het voorbeeld van de rederijerscultuur om deze transformaties beter te begrijpen. Er is helemaal geen terugval te bespeuren in de oprichting van nieuwe rederijerskamers na 1520. Het aantal toneel- en dichtcompetities dat jaarlijks werd georganiseerd nam tot 1566 zelfs sterk toe. Nochtans waren rederijerskamers georganiseerd als broederschappen en traden vele leden juist om deze reden toe. Er zijn ook nog tot ver in de zestiende eeuw sporen te vinden van een materiële religiebeleving. Op het landjuweel van 1561 in Antwerpen werd bijvoorbeeld een prijs uitgereikt aan de rederijerskamer die de meest plechtige kerkgang maakte en de meest plechtige mis liet zingen. Toch geeft het succes van de rederijersbeweging aan dat er al rond het midden van de vijftiende eeuw door stedelingen op een andere manier met religie werd omgegaan, niet noodzakelijk in de zin van meer verinnerlijkt en minder materialistisch, maar wel van meer creatief. De sterke scholing van de stedelijke middengroepen en de toenemende beschikbaarheid van gedrukte boeken speelden hierin zeker een grote rol (zie hoofdstuk 7).

De rederijers vergeleken zichzelf graag met de apostelen, die als ongeleerde mannen door goddelijke inspiratie toegang gekregen hadden tot de openbaringskennis. Ze verwachtten van hun actieve leden dan ook een grote kennis van religieuze teksten, met voorop de volkstalige Bijbels. Het verschil met de klassieke religieuze broederschappen was dan ook dat rederijers op een actieve, creatieve manier omgingen met religieuze stof. Op toneel- en dichtwedstrijden ging de eerste prijs niet naar wie de grootste aanhankelijkheid aan geloofspunten demonstreerde, maar wel naar wie het kritische denkproces om tot een van die geloofspunten te komen het best kon blootleggen. Het gevolg was een erkenning van de pluriformiteit van religieuze ideeën, ook al hoefde dat niet tot heterodoxie te lijden. Zo werden in 1512 48 loven ter ere van de Onbevleete Ontvangenis van Maria op een Brusselse rederijerswedstrijd openbaar voorgedragen voor een jury van theologen en daarna overgedragen aan de Sint-Joriskerk in Antwerpen. Elke week werd er één uitgehangen 'om elckerlijck te lesen, dyen 't believen sal';⁴⁸ een voorbeeld dat ook mooi de rol van volkstalige religieuze teksten

⁴⁸ Kronenberg, Maria Elizabeth, Gemengde berichten uit de kringen van theologen en

in kerken illustreert, als middel tot intellectuele verdieping van het geloof maar ook als devotioneel object. Meer algemeen gesteld, primeerde debat op dogma in het rederijersmilieu. Dat verklaart ook de zeer uiteenlopende religieuze profielen van de rederijers in de loop van de zestiende eeuw – van trouwe katholieken tot radicale calvinisten, met heel wat schakeringen tussenin die moeilijk volgens confessionele lijnen te vatten zijn.

De creatieve religieuze habitus van de rederijers doet de vraag rijzen of de religieuze transformaties in de Nederlanden niet meer in een continuüm moeten worden gezien. De laat vijftiende-eeuwse Mariële devoties met een sterke nadruk op het lijden van Christus waren voor de tijdgenoot zowel op inhoudelijk vlak als vanuit mediaal perspectief wellicht even vernieuwend als de ideeën van Luther enkele decennia later. Ook deze Mariadevoties zorgden overigens voor veel ophef en stuitten op tegenstand van sceptici. Er kan niet aan getwijfeld worden dat Luther en zijn – echte of vermeende – ideeën in de jaren 1520 voor de nodige sensatie zorgden in de Nederlanden. De kerkmeesters van de Antwerpse Sint-Jacobskerk formuleerden het heel duidelijk toen ze in hun rekeningen verzochten dat de inkomsten waren gedaald sedert 'dat 't rumoer ende opine van Lutherus geregneert heeft'.⁴⁹ De Antwerpse dichteres Anna Bijns (1493-1575) trok in haar gesmaakte schimpdichten fel van leer tegen Luther. Toch waren het vooral externe factoren die de ideeën van Luther zo controversieel maakten in de Nederlanden, met voorop de starre houding van de centrale overheden die om politieke redenen voor een sterke vervolging opteerden. De stedelijke overheden stelden zich doorgaans heel wat meegaander op. Zolang de openbare rust en de sociale harmonie niet werden bedreigd, zag men weinig graten in de divergerende religieuze opinies van de stedelijke bevolking.

De ideeën van Luther werden vooral in de zich in een snel tempo ontwikkelende handelsmetropool Antwerpen vroeg en gretig gereciperd. In april 1518 werden in Antwerpen al boeken van Luther te koop aangeboden en in 1520-1522 kwamen niet minder dan 22 edities van zijn werk op de Antwerpse markt, twaalf in het Latijn en tien in het Nederlands. Luthers opvattingen en teksten sijpelden binnen via Duitse kooplieden die te Antwerpen kwamen en gingen. Bovendien vond hij een steunpunt in het recent opgerichte augustijnenklooster. Een aantal monniken daarvan had bij Luther in Wittenberg gestudeerd en vertolkte na hun terugkeer in Antwerpen lutherse opvattingen. De Antwerpse stadsbestuurders, die vooral aan de

---

rederijers te Antwerpen, Brussel en Gent (begin 16e eeuw), in: *Prosper Verheyden gehuldigd ter gelegenheid van zijn zeventigsten verjaardag 23 Oct. 1943*. Antwerpen, Nederlandsche Boekhandel, 1943, p. 238.

⁴⁹ Vroom, Wim, *De Onze-Lieve-Vrouwekerk te Antwerpen. De financiering van de bouw tot de Beeldenstorm*. Antwerpen/Amsterdam, Nederlandsche Boekhandel, 1983, p. 59.

commerciële belangen van hun stad dachten, reageerden gematigd, maar na een krachtig optreden van de centrale overheid werd in 1522 toch het augustijnenklooster gesloten. Met die maatregel verloor het vroege lutheranisme zijn belangrijkste steunpunt in de Nederlanden. Niettemin bleven evangelisch gezinde groepjes samenkomen, vaak onder leiding van een (gewezen) priester. Typisch daarbij was dat zij hun opvattingen niet alleen ontleenden aan Maarten Luther. Op die manier ontstond een pluriforme, eclectische reformatiebeweging, die zeker nog niet uit was op een definitieve breuk met de katholieke kerk. Vooral hooggeschoolde lieden zoals clerici, schoolmeesters en kunstenaars voelden zich er door aangesproken. Toen de Raad van Brabant in 1527 75 personen vervolgde die in Brussel de preken van de evangelische predikant Nicolaas van der Elst (+1528) hadden bijgewoond, bleek het voor meer dan de helft om tapijtwevers te gaan, naast een aanzienlijk aantal edelsmeden en schilders (waaronder de beroemde Bernard van Orley (+1541)).

Het anabaptisme en het calvinisme stelden de stedelijke gemeenschappen voor heel andere uitdagingen, respectievelijk vanaf de vroege jaren 1530 en vanaf de jaren 1540-1550. Deze bewegingen waren qua leer en organisatie veel beter gestroomlijnd dan de vroege evangelische beweging. Zowel de anabaptisten als de calvinisten cultiveerden een duidelijke groepsidentiteit en vormden ondergrondse gemeenten met eigen predikanten en voorgangers. Het Bijbels fundamentalisme van de anabaptisten – ontstaan in de jaren 1520 in de Zuid-Duitse en Zwitserse gebieden – vertaalde zich in een afwijzen van de gevestigde maatschappelijke orde, bijvoorbeeld door te weigeren eden af te leggen of wapens te dragen. De anabaptisten geloofden hartstochtelijk dat de eindtijd nabij was en verlangden letterlijk in de voetsporen van Christus te treden. Deze radicale boodschap vond vooral aanhang bij de lagere sociale groepen, bijvoorbeeld de handarbeiders uit de textielindustrie. Zo kende het anabaptisme een grote aanhang in de textielstad Kortrijk. Omwille van hun sociale profiel en subversieve denkbeelden werden de anabaptisten hardnekkig vervolgd, wat de identificatie met het martelaarschap van Christus verder versterkte. Zowel de centrale als lokale overheden vreesden in de woelige jaren 1530 voor oproer in de steden in de Nederlanden, zeker nadat een grote groep wederdopers, voornamelijk uit de noordelijke Nederlanden afkomstig, er in de jaren 1534-1535 kortstondig in slaagden in het Noord-Duitse Münster een millenaristisch koninkrijk te installeren onder leiding van de bakker Jan Matthijsz (+1534) en de kleermaker Jan van Leiden (+1536). Nadat de gemeenschap van goederen en het polygame huwelijk er werden ingevoerd, werd het communale experiment bloedig de kop ingedrukt door een coalitie van katholieke en lutherse vor-

sten. Een poging van een handvol wederdopers om in 1535 naakt – maar met de hulp van God – het stadsbestuur van Amsterdam omver te werpen, bleek een maat voor niets.

De calvinisten hadden een ander sociaal profiel: het ging vooral om geschoolde tot hooggeschoolde ambachtslieden en kleine ondernemers. Deze vertegenwoordigers van de sociale middengroepen zagen wellicht heel wat raakpunten tussen hun eigen corporatieve ideologie en het Bijbels moralisme van Calvijn: een combinatie van collectieve en persoonlijke discipline, een sterke werkethiek en een erkenning van het patriarchaal georganiseerde huishouden als sociale en economische hoeksteen van de samenleving. Net zoals bij het lutheranisme en het anabaptisme speelden bij de verspreiding van het calvinisme zowel het stedelijke netwerk in de Nederlanden als de economische relaties die bestonden met stedelijke centra in andere regio's een grote rol. Calvinistische kernen doken in de jaren 1540 op in zuidelijke steden als Doornik, Rijsel en Valenciennes. De eerste echte ondergrondse kerken werden opgericht in Antwerpen: een Franstalige in 1554 en een Nederlandstalige in 1555. Er was in deze vroege jaren duidelijk een 'French connection' met een rechtstreekse lijn naar Genève. Minstens even belangrijk werden echter de banden met de vluchtelingenkerken van Londen, Emden en met een aantal steden in het Duitse Rijnland. De vluchtelingenkerken fungeerden immers als schuiloord voor vervolgte geloofsgenoten, opleidingscentrum voor predikanten en financieel steunpunt voor behoeftige gemeenten. Bovendien werden vanuit een aantal vluchtelingencentra, zoals de Oostfriese havenstad Emden, verboden boeken de Nederlanden binnengesmokkeld. Enkele spilfiguren uit de Waalse calvinistische gemeente van Antwerpen zorgden dan weer voor de invoer van Franstalige calvinistische literatuur. Zij deden daarbij een beroep op commerciële en familiale relaties in Frankfurt, Heidelberg, Genève en Lyon. Uit dergelijke voorbeelden blijkt vooral hoezeer Antwerpen fungeerde als een draaischijf voor het calvinisme in de Nederlanden.

Het is belangrijk te benadrukken dat het calvinisme in de eerste decennia een haast exclusief fenomeen van de Zuidelijke Nederlanden was. Het is typerend dat er vóór het Wonderjaar 1566 geen calvinistische kerkenraden waren ten noorden van de grote rivieren. Zeeland, met kerkenraden in Middelburg en Veere, behoorde in dat verband duidelijk tot de Vlaams-Brabantse invloedssfeer, een patroon dat we ook al meer dan eens voor de middeleeuwen vaststelden. Ook in de Zuidelijke Nederlanden waren er echter aanzienlijke regionale verschillen. Het calvinisme vond vooral aanhang in de steden maar ook in die regio's op het platteland die sterk geïndustrialiseerd waren, zoals in het tapijtwoefgebied rond Oudenaarde en het linnen-

industriegebied aan de Leie. Handelaars en ondernemers uit deze streken trokken voor de afzet van hun producten regelmatig naar Antwerpen en er was ook een vrij grote mobiliteit van arbeiders. Het meest opvallende voorbeeld is dat van het Westkwartier in het graafschap Vlaanderen, waar in de zestiende eeuw vooral de saainijverheid rond Hondschote het bijzonder goed deed (zie hoofdstuk 1). Het industriële en commerciële succes van de regio zorgde voor een verhoogde levensstandaard bij zowel arbeiders als boeren. Dit vertaalde zich ook in een stevige culturele infrastructuur, met een dicht netwerk van plattelandsscholen en rederijderskamers, wat op zijn beurt de receptie van het calvinisme faciliteerde. Economie, cultuur en religie gingen in deze regio duidelijk hand in hand.

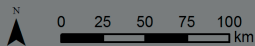
Het Westkwartier was ook de regio waar de meest sprekende religieuze crisis in de Nederlanden uitbrak, met name de Beeldenstorm (1566). In de jaren en maanden voor de Beeldenstorm waren er in de onmiddellijke nabijheid van een aantal grote steden calvinistische hagenpreken gehouden, wat aangeeft dat er voor velen (en zeker voor de overheid) een belangrijk onderscheid was tussen wat er binnen en buiten de stadsmuren gebeurde. Een heftige preek door de predikant Sebastiaan Matte in Steenvoorde op 10 augustus 1566 gaf echter in de hele Nederlanden het startschot voor een keten van iconoclastische acties – deels gepland, deels spontaan – waarbij de interieurs van kerken en religieuze instellingen ontdaan werden van de ‘paapse afgoderij’. Het iconoclasme sloeg na enkele dagen van het Westkwartier over naar Antwerpen, waarna de hele Nederlanden met het fenomeen geconfronteerd werden. De grootste en meest gewelddadige vernielingen van religieus patrimonium vonden plaats in Vlaanderen, Henegouwen, Brabant en Zeeland (met zeer zware beeldenstormen in Antwerpen, Gent en Valenciennes), hoewel sommige steden (zoals Brussel en Brugge) door lokale omstandigheden werden gespaard. In het Noorden verliepen de zaken vaak veel meer gecontroleerd doordat in steden als Leeuwarden, Groningen en Culemborg de overheden zelf het initiatief namen om de beelden te verwijderen. In sommige steden zoals Valenciennes, Doornik, Antwerpen, 's-Hertogenbosch en Amsterdam probeerden de calvinisten ook de wereldlijke macht te veroveren, maar die pogingen liepen overal met een sisser af.

De meeste historici hebben de gebeurtenissen van 1566 gereduceerd tot dat ene ‘Wonderjaar’. Toch reikte de impact van de Beeldenstorm veel verder. Het ging om een aanslag op de stedelijke religieuze cultuur zoals die zich gedurende eeuwen haast letterlijk had opgestapeld in de vele kerken en kloosters. Zoals hoger gesteld, waren de religieuze overtuigingen en sociale identiteit van stedelingen – individuen, families en corporaties –

De Beeldenstorm in 1566

- Minder getroffen steden
- ▲ Zwaarst getroffen steden
- //// Zwaarst getroffen regio's

1. Steenvoorde (10 aug.)	18. Amsterdam (23 aug.)	34. Groningen (18 sept.)
2. Belle (13 aug.)	19. Delft (24 aug.)	35. Elburg (21 sept.)
3. Poperinge (14 aug.)	20. Valenciennes (24 aug.)	36. Harderwijk (22 sept.)
4. Laventie (15 aug.)	21. Utrecht (24 aug.)	37. Vianen (25 sept.)
5. Menen (16 aug.)	22. Den Haag (25 aug.)	38. Maastricht (29 sept.)
6. Ieper (16 aug.)	23. Helmond (25 aug.)	39. Venlo (5 okt.)
7. Diksmuide (18 aug.)	24. Leiden (25 aug.)	40. Asperen (18 okt.)
8. Ronse (19 aug.)	25. Axel (25 aug.)	41. Hasselt (19 jan. 1567)
9. Antwerpen (20 aug.)	26. Eindhoven (25 aug.)	
10. Middelburg (22 aug.)	27. Saint-Amand (25 aug.)	
11. 's-Hertogenbosch (22 aug.)	28. Den Briel (26 aug.)	
12. Gent (22 aug.)	29. Alkmaar (2 sept.)	
13. Breda (22 aug.)	30. Leeuwarden (6 sept.)	
14. Doornik (23 aug.)	31. Winsum (14 sept.)	
15. Turnhout (23 aug.)	32. Culemborg (14 sept.)	
16. Mechelen (23 aug.)	33. Batenburg (16 sept.)	
17. Heusden (23 aug.)		

onlosmakelijk met elkaar vervlochten; ze werden belichaamd in de vele heiligenbeelden, relikwieën, altaartafels, cultusobjecten enzovoort. De calvinistische beeldenstormers veroordeelden krachtig de katholieke gemeenschap tussen levenden en doden en elke vorm van geloof in de magische kracht van beelden. In hun ogen was het zielenheil een gift van God aan de individuele gelovige. Het iconoclasme is daarom een sprekende illustratie van de impact van religieuze ideeën. Tegelijkertijd toont het bij uitstek aan hoe zeer vroomheid in deze periode nog steeds een belichaamde vroomheid was: de Beeldenstorm was een uiterst fysieke reactie tegen de fysieke beleving van de katholieke devotie. Vele beeldenstormers grepen ook bewust of onbewust naar hun ambachtelijke werktuigen om de kerkelijke interieurs te lijf te gaan. Het religieus geweld herinnerde zo aan de ambachtsraids tegen concurrenten uit de late middeleeuwen (zie hoofdstuk 1). Ook op die manier bleven religieuze en sociale repertoires dus sterk met elkaar verbonden.

De Beeldenstorm kondigde ook het begin van de Nederlandse Opstand aan. Maar hoewel religie een uiterst belangrijke factor was in de Opstand, kon de uiteindelijke uitkomst niet voorspeld worden op basis van de uitgangspunten in de jaren 1560. Het zwaartepunt van de calvinistische beweging lag tot in de jaren 1580 immers in de Zuidelijke Nederlanden. Dat leidde in de jaren 1577-1585 zelfs tot het meest expliciete experiment in de uitbouw van een 'civic religion', als we het concept in zijn enge zin gebruiken. In die periode werden in een aantal steden in Vlaanderen en Brabant zoals Brussel, Gent, Antwerpen, Mechelen en Brugge door de eigen burgers calvinistische regimes ingesteld. De vaak gebruikte term 'Calvinistische Republieken' is enigszins misleidend omdat de stedelijke regimes formeel het vorstelijk gezag (eerst dat van Filips II (1527-1598), later dat van François van Anjou (1555-1584)) bleven erkennen. In alle andere opzichten werd de communale gedachte echter opgeblonden en van een sterk sacrale lading voorzien.

Het meest zuivere voorbeeld van een 'Calvinistische Republiek' is dat van Gent. Daar werd het calvinisme in 1578 de enige erkende confessie. Dat leidde tot verder iconoclasme, een herinrichting van de kerken – van witgekalkte calvinistische tempels tot munitiedepots – en een gedeeltelijke verbanning van de clerus. De katholieke processies werden geschrapt en vervangen door calvinistische biddagen. De armenzorg en het scholennetwerk werden volledig onder gezag van het calvinistische stadsbestuur geplaatst en er werd ook grondig geïnvesteerd, getuige de inrichting van een theologische faculteit in het voormalige dominicanerklooster. Het geloof in de sacrale identiteit in de stad was sterk. Een Bijbelse moralisme

was daarbij de norm: de zondagsrust diende streng te worden nageleefd, terwijl wijkmeesters toezagen op de naleving van de seksuele moraal. De reikwijdte, maar ook de beperkingen van het 'civic Calvinism' zoals het door Heinz Schilling werd genoemd, worden duidelijk uit de bepaling dat katholieke sacramenten in de stad verboden waren, maar dat Gentenaars om de zonde van ontucht te vermijden wel katholieke huwelijken mochten afsluiten buiten het Gents kwartier.

De parallellen met vele Duitse steden in de vroege (lutherse) Reformatie zijn duidelijk. In andere steden kreeg het calvinisme nooit hetzelfde statuut van 'stadsgodsdienst'. Het katholicisme werd wel verboden, maar in Brussel en Antwerpen werden ook rechten toegekend aan de lutheranen. In Brugge leidde het calvinistische experiment – dat niet geheel ten onrechte als een Gents importproduct werd beschouwd – tot meer weerstand. De calvinisten waren er dan ook sterker op hun hoede. De Heilig-Bloedprocessie werd wel geschrapt, maar men durfde niet te raken aan de Heilig-Bloedrelikwie, wellicht vanuit het besef dat de stad voor de meeste Bruggelingen nog steeds haar sacrale identiteit aan dit kleinood ontleende. Het is echter heel moeilijk in te schatten hoe alles verder gelopen zou zijn als de genoemde steden in 1584-1585 niet een voor een in naam van Filips II waren ingenomen door de gouverneur-generaal Alexander Farnese (1545-1592). Een massale emigratie van inwoners naar de noordelijke, voornamelijk Hollandse en Zeeuwse steden, was het gevolg. Economische motieven speelden daarbij een rol, maar we doen er goed aan de religieuze overwegingen niet al te zeer te relativiseren. Vele Zuid-Nederlanders gingen niet toevallig de dienst uitmaken in de gereformeerde kernen in de Noord-Nederlandse steden.

In de Zuidelijke Nederlanden kwam er opmerkelijk snel een katholieke revival. Zoals Judith Pollmann en Geert Janssen hebben aangetoond had precies het religieuze experiment van de 'Calvinistische Republieken' geleid tot een radicalisering bij de katholieken, van wie een deel – voornamelijk clerici maar ook vooraanstaande leken – in ballingschap was gegaan. In hun ogen hadden de calvinisten de religieuze fundamenteën van de stedelijke samenleving ondergraven. Toen na 1585 de katholieke ballingen terugkeerden zorgden ze met de steun van de religieuze orden zoals de jezuiten – die bijvoorbeeld het lidmaatschap van leken in Mariale sodaliteiten stimuleerden – voor de uitbouw van een hernieuwde katholieke stedelijke cultuur. Er was echter ook continuïteit met de calvinistische periode, zoals een sterke nadruk op een religieus geïnspireerd onderwijs. In de meest prominente steden van de Zuidelijke Nederlanden zetelden van dan af bisschoppen (zie hoger). Oude en nieuwe religieuze orden profiteerden intussen van

de leegloop van de steden om gronden op te kopen, waardoor omstreeks 1600 een nieuwe fase van 'verkloostering' van de stad aanbrak. Dat mag zeker niet gelijkgesteld worden met een volledige religieuze pacificatie. Als vanouds verzetten sommige ambachten zich tegen de fiscale gunsten waarvan de kloosters genoten.

Epiloog

Spijts vele kanttekeningen, menen we toch de contouren van een specifieke 'civic religion' in de Nederlanden te ontwaren. Het stedelijke zelfbeeld werd grotendeels gevoed door een religieus discours dat echter constant aan verandering onderhevig was. We hebben er op gewezen dat er een verband is met de ontwikkeling van de vroegste vormen van stedelijke historiografie en toneel. Ook in ruimere zin zijn literaire teksten te vinden – weliswaar niet overvloedig – die als directe expressies van een 'civic religion' kunnen worden gelezen. Zo bevatten het Gruuthuse-handschrift en het handschrift Van Hulthem, beide gecompileerd rond 1400, naast meer hoofse teksten een aantal teksten met een expliciete stedelijke ideologie zoals *De zeven poorten van Brugge* of *Hoemen ene stat regeren sal*. Een ander goed voorbeeld is de *Maghet van Ghend* van de Gentse dichter Boudewijn van der Luere (circa 1382, overgeleverd in het handschrift Van Hulthem). Daarin wordt de stad allegorisch voorgesteld als een maagd in een prieel (de marktplaats) omringd door de patroonheiligen van de belangrijkste parochies, buurten, broederschappen en gilden. Het motto van de maagd – 'Suver leven ende vri/ Gaet voer gout, voer dierbaer stene'⁵⁰ – vertolkt zonder omwegen het verlangen naar stedelijke autonomie. Het Gruuthuse-handschrift en het handschrift Van Hulthem kunnen worden gekoppeld aan de hevige Brugse en Brusselse factiestrijd in de jaren rond 1400. Dit is wellicht niet toevallig ook de periode waarin nog sterker dan voorheen de behoefte werd gevoeld om de stedelijke eenheid te verbeelden in groots opgezette stedelijke processies.

Vooral vanaf de zestiende eeuw kreeg de stedelijke ideologie ook een duidelijk herkenbare visuele vertaling. Een mooi voorbeeld is de houtsneden-collectie die door de Gentse drukker Pieter de Keyser (+ circa 1547) in 1524 op de markt werd gebracht: naast een zicht op de stad met daarvoor de Maagd van Gent bevatten de drie houtsneden de wapenschilden van de

⁵⁰ Reynaert, Joris, Boudewijn van der Luere en zijn 'Maghet van Ghend', *Jaarboek de Fonteyne*, 31 (1980-81)1, p. 124.

Onbekend, *Mechliniae*, 1600, tekening op perkament.

Op de voorgrond figureert vrouwe Justitia met haar typische attributen: in de rechterhand een zwaard en in de linkerhand een weegschaal. Het stadswapen van Mechelen rust naast haar op de grond. Op de achtergrond is de eerder imaginaire skyline van Mechelen te zien. De tekenaar wou daarmee aangeven dat de stad, die dankzij de nieuwe bisdommenindeling van 1559 tot zetel van het aartsbisdom Mechelen was gepromoveerd, een sterk religieuze aanblik bood door de talrijke kerken en kloosters die ze herbergde.

© Stadsarchief Mechelen, Album de Noter, deel 1.

voornaamste poortersfamilies en van de ambachten en neringen, die samen het bestuur van de stad vertegenwoordigden. Het schilderij van Pieter Claeissens de Oude (+1576) met de *Septem Admiraciones Civitatis Brugen-sis* (circa 1550-1560) roept dan weer reminiscenties op aan de *Zeven Poorten van Brugge*. Het toont een verdichte stad met een geïdealiseerd zicht op de zeven belangrijkste Brugse religieuze en economische gebouwen. De Keysere's houtsneden en Claeissens' schilderij refereren niet enkel naar oudere stof, maar wijzen ook op een nieuwe humanistische oriëntatie op de klassieken (zie hoofdstuk 7). De eerste humanistisch getinte stadsbeschrijving uit de Nederlanden is de *Libellus de Traiecto instaurato* (1485) van Matthaeus Herbenus (+1538) met een beschrijving van de Maastrichtse monumenten en bouwwerken. De humanistisch geïnspireerde stedelof was echter het sterkste in Antwerpen, waar in de zestiende eeuw een aantal lofdichten werden gepubliceerd, onder andere van de hand van de stadsse-

cretaris Cornelius Grapheus (+1558). Verwant hieraan zijn een reeks Antwerpse stadszichten, zoals de reeks houtsneden uit circa 1515-1518 waarop de Scheldestad als *Mercatorum Emporium* of bedrijvige koopstad werd voorgesteld. Er zijn ook voorbeelden voor andere steden zoals Amsterdam, maar deze genres kenden vooral vanaf de zeventiende eeuw een steviger succes. Grote humanistische stadsgeschiedenissen bleven bijvoorbeeld in de zestiende eeuw nog achterwege.

Sowieso zijn er niet heel veel voorbeelden te geven van een door de stedelijke overheden gepatroneerde stedelijke geschiedschrijving voor de regio van de Nederlanden. Er is de kroniek van Peter van Os (+1542), een Bossche stadssecretaris, die in de jaren 1513-1515 een geschiedenis van 's-Hertogenbosch van Adam tot zijn eigen tijd schreef en compileerde. De kroniek, die door andere stadssecretarissen werd voortgezet, was opgezet als een praktisch werkinstrument voor het stadsbestuur met verwijzingen naar de verschillende cartularia. Enigszins vergelijkbaar is het *Dagboek van Gent* (late vijftiende eeuw met een voortzetting uit de vroege zestiende eeuw) dat de politieke gebeurtenissen in Gent beschrijft en ook afschriften van officiële documenten bevat en dat waarschijnlijk zoals de Duitse *Ratsbücher* werd bijgehouden door stadsklerken en werd bewaard op het schepenhuis. De meeste grote historiografische projecten waren echter gewestelijk in plaats van stedelijk van opzet. Soms was de stedelijke overheid heel duidelijk de motor achter zulke gewestelijke kronieken, zoals in het geval van de Brusselse *Voortzetting* (1432/1441) door de stadspensionaris Petrus a Thymo (+1474), een berijmd vervolg op de *Brabantsche Yeesten* van Jan van Boendale (+ circa 1350). In andere gevallen, zoals bij de *Flandria Generosa* C traditie, is zo'n sturing veel minder duidelijk. Daartegenover staat dat heel wat kroniekachtige notities van stedelingen bewaard zijn, zo divers als de *Annales Gandenses* van een Gentse franciscaan (circa 1310), de *Récits d'un bourgeois de Valenciennes* (circa 1365) of het kroniekje van de Groningse brouwer Johan van Lemego (circa 1425). Vooral na het uitbreken van de Nederlandse Opstand penden een groot aantal geletterde stedelingen, ook uit ambachtelijke milieus, dergelijke teksten neer, vaak met de bedoeling de politieke en religieuze troebelen bevattelijker te maken.

Wat geldt voor de 'civic religion' geldt ons inziens dus ook in bredere zin voor de stedelijke ideologie. In tegenstelling tot andere Europese regio's is het moeilijk om een al te groot gewicht bij de stadsbesturen te leggen. De vaak heterogeen samengestelde stedelijke magistraten in de Nederlanden slaagden er niet in dezelfde legitimiteitsclaim te maken als hun Italiaanse of Duitse tegenhangers of zichzelf een onbetwist sacraal aura toe te meten. Enerzijds was er van bovenuit de vaak niet te veronachtzamen

invloed van de vorst. Hij zoog heel wat van het politieke en religieuze charisma naar zich toe, onder andere door de antieke en Bijbelse retoriek van de Blijde Intreden. Anderzijds was er van onderuit een creatieve input van brede lagen van de bevolking die zich sterk vereenzelvigden met hun stad, maar tegelijkertijd op zoek waren naar een op maat gesneden familiale of corporatieve identiteit.

Selectieve bibliografie

- Arnade, Peter, *Beggars, Iconoclasts and Civic Patriots. The Political Culture of the Dutch Revolt*. Ithaca, Cornell University Press, 2008.
- Bange, Petty, *Een handvol wijsheden. Eenvoudig geloof in de vijftiende eeuw: De Spieghel ofte reghel der kersten ghelove*. Nijmegen, Valkhof Pers, 2000.
- Bijsterveld, Arnoud-Jan, *Laverend tussen Kerk en wereld. De pastoors in Noord-Brabant 1400-1570*. Amsterdam, vu Uitgeverij, 1993.
- Bogaers, Llewellyn, *Aards, betrokken en zelfbewust: de verwevenheid van cultuur en religie in katholiek Utrecht, 1300-1600*. Utrecht, Levend Verleden, 2008.
- Brinkman, Herman, Het wonder van Molenbeek. De herkomst van de tekstverzameling in het handschrift-Van Hulthem, *Nederlandse Letterkunde*, 5 (2000)1, p. 21-46.
- Brinkman, Herman, *Dichten uit liefde: literatuur in Leiden aan het einde van de Middeleeuwen*. Hilversum, Verloren, 1997.
- Brown, Andrew, *Civic Ceremony and Religion in Medieval Bruges, c. 1300-1520*. Cambridge, Cambridge University Press, 2011.
- Callewier, Hendrik, *De papen van Brugge. De seculiere clerus in een middeleeuwse wereldstad (1411-1477)*. Leuven, Leuven University Press, 2014.
- Crouzet-Pavan, Elisabeth & Elodie Lecuppre-Desjardin (eds.), *Villes de Flandre et d'Italie (XIIIe-XVIIe siècle): les enseignements d'une comparaison*. Turnhout, Brepols, 2008.
- De Groot, Arie, *De Dom van Utrecht in de zestiende eeuw. Inrichting, decoratie en gebruik van de katholieke kathedraal*. Utrecht, Stichting voorbereiding herbouw schip Domkerk Utrecht, 2011.
- De Rock, Jelle, *Beeld van de stad: picturale voorstellingen van stedelijkheid in de laatmiddeleeuwse Nederlanden*. Universiteit Antwerpen, Onuitgegeven doctoraatverhandeling, 2011.

- Decavele, Johan, *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen (1520-1565)*. Brussel, Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, 1975, 2 vol.
- Duke, Alastair, *Dissident Identities in the Early Modern Low Countries* (edited by Judith Pollmann & Andrew Spicer). Aldershot, Ashgate, 2009.
- Dumolyn, Jan, Une idéologie urbaine 'bricolée' en Flandre médiévale: les *Sept portes de Bruges* dans le manuscrit Gruuthuse (début du xve siècle), *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 88 (2010)4, p. 1039-1084.
- Folkerts, Suzan, Te 'duncker' voor liken? Middelnederlandse Bijbelvertalingen vanuit het perspectief van de gebruikers, *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis*, 18 (2011), p. 155-170.
- Goudriaan Koen, Het einde van de Middeleeuwen ontdekt?, *Madoc*, 8 (1994), p. 66-75.
- Goudriaan, Koen, De derde orde van Sint-Franciscus in het bisdom Utrecht. Een voorstudie, *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis*, 1 (1998), p. 205-260.
- Goudriaan, Koen, Holland gewonnen voor de Moderne Devotie, *Madoc*, 11 (1997), p. 130-141.
- Janssen, Geert H., *The Dutch Revolt and Catholic Exile in Reformation Europe*. Cambridge, Cambridge University Press, 2014.
- Janssens, Jef & Remco Sleiderink (eds.), *De macht van het schone woord. Literatuur in Brussel van de 14de tot de 18de eeuw*. Leuven, Davidsfonds, 2003.
- Jonckheere, Koenraad, *Antwerp Art after Iconoclasm. Experiments in Decorum, 1566-1585*. Brussel, Mercatorfonds, 2012.
- Kuys, Jan, *Kerkelijke organisatie in het middeleeuwse bisdom Utrecht*. Nijmegen, Valkhof Pers, 2004.
- Lavéant, Katell, *Un théâtre des frontières. La culture dramatique dans les provinces du Nord aux xve et xvie siècles*. Orléans, Paradigme, 2011.
- Lawrence, Clifford Hugh, *Kloosterleven in de Middeleeuwen in West-Europa en de Lage Landen*. Amsterdam, Pearson Education Benelux, 2004.
- Lecuppre-Desjardin, Elodie, *La ville des cérémonies. Essai sur la communication politique dans les anciens Pays-Bas bourguignons*. Turnhout, Brepols, 2004.
- Marnef, Guido, *Antwerp in the Age of Reformation. Underground Protestantism in a Commercial Metropolis, 1550-1577*. Baltimore/Londen, Johns Hopkins UP, 1996.

- Meijns, Birgitte, Veelheid en verscheidenheid. De kanonikale instellingen in het graafschap Vlaanderen tot circa 1155, *Trajecta*, 9 (2000), p. 233-251.
- Nissen, Peter (ed.), *Geloven in de Lage Landen. Scharniermomenten in de geschiedenis van het christendom*. Leuven, Davidsfonds, 2004.
- Oosterman, Johan, *De gratie van het gebed. Overlevering en functie van Middelnederlandse berijmde gebeden*. Amsterdam, Prometheus, 1995, 2 vol.
- Panhuysen, Luc, Het optreden van de wederdopers in Munster, 1534-1535, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 118 (2005)3, p. 416-432.
- Pleij, Herman, *Het gevleugelde woord. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1400-1560*. Amsterdam, Bert Bakker, 2007.
- Pollmann, Judith, *Catholic Identity and the Revolt of the Netherlands 1520-1635*. Oxford, Oxford University Press, 2011.
- Ramakers, Bart, *Spelen en figuren. Toneelkunst en processiecultuur in Oudenaarde tussen Middeleeuwen en Moderne Tijd*. Amsterdam, Amsterdam University Press, 1996.
- Reynaert, Joris, Boudewijn van der Luere en zijn 'Maghet van Ghend', *Jaarboek de Fontaine*, 31 (1980-1981)1, p. 109-130.
- Schilling, Heinz, *Civic Calvinism in Northwestern Germany and the Netherlands: Sixteenth to Nineteenth Centuries*. Kirksville, Sixteenth Century Essay & Studies, 1991.
- Simons, Walter, *Cities of Ladies. Beguine Communities in the Medieval Low Countries, 1200-1565*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2001.
- Simons, Walter, *Stad en Apostolaat. De vestiging van de bedelorden in het graafschap Vlaanderen (circa 1225 - circa 1330)*. Brussel, Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, 1987.
- Speakman Sutch, Susie & Anne-Laure Van Bruaene, The Seven Sorrows of the Virgin Mary. Devotional Communication and Politics in the Burgundian-Habsburg Low Countries (c. 1490-1520), *Journal of Ecclesiastical History*, 61 (2010)2, p. 252-278.
- Speetjens, Annemarie, A Quantitative Approach to Late Medieval Transformations of Piety in the Low Countries: Historiography and New Ideas, in: Robert Lutton & Elisabeth Salter (eds.), *Pieties in Transition. Religious Practices and Experiences, c. 1400-1640*. Aldershot/Burlington, Ashgate, 2007, p. 109-126.
- Stein, Robert, *Politiek en historiografie. Het ontstaansmilieu van Brabantse kronieken in de eerste helft van de vijftiende eeuw*. Leuven, Peeters, 1994.

- Trio, Paul & Marjan De Smet (eds.), *The use and abuse of sacred places in Late Medieval towns*. Leuven, Leuven University Press, 2006.
- Trio, Paul, *Volksreligie als spiegel van een stedelijke samenleving. De broederschappen te Gent in de late middeleeuwen*. Leuven, Universitaire Pers, 1993.
- Van Bruaene, Anne-Laure, *Om beters wille. Rederijkerskamers en de stedelijke cultuur in de Zuidelijke Nederlanden (1400-1650)*. Amsterdam, Amsterdam University Press, 2008.
- Van Bruaene, Anne-Laure, Koenraad Jonckheere & Ruben Suykerbuyk (eds.), *Beeldenstorm: Iconoclasm in the Low Countries (themanummer BMGN-Low Countries Historical Review)*, 131 (2016)1.
- Van de Laar, Paul, Peter Margry & Catrien Santing (eds.), *Een profane pelgrimage naar de Middeleeuwen. Opstellen van prof. dr. Jan van Herwaarden over geloof en samenleving in de laatmiddeleeuwse Nederlanden*. Hilversum, Verloren, 2005.
- Van Dixhoorn, Arjan, *Lustige geesten. Rederijkers in de Noordelijke Nederlanden (1480-1650)*. Amsterdam, Amsterdam University Press, 2009.
- Van Luijk, Madelon, *Bruiden van Christus. De tweede religieuze vrouwenbeweging in Leiden en Zwolle, 1380-1580*. Zutphen, Walburg Pers, 2004.
- Verhoeven, Gerrit, *Devotie en negotie. Delft als bedevaartplaats in de late middeleeuwen*. Amsterdam, vu Uitgeverij, 1992.
- Vroom, Wim, *Financing Cathedral Building in the Middle Ages. The Generosity of the Faithful*. Amsterdam, Amsterdam University Press, 2010.
- Waite, Gary, *Reformers on Stage: Popular Drama and Religious Propaganda in the Low Countries of Charles V, 1515-1556*. Toronto, Toronto University Press, 2000.
- Weis, Monique (ed.), *Des villes en révolte. Les 'Républiques urbaines' aux Pays-Bas et en France pendant la deuxième moitié du xvie siècle*. Turnhout, Brepols, 2010.
- Wormgoor, Ingrid, *Uit vrije wil en voor zijn zielenheil. Kerkelijke instellingen in Zwolle en hun functioneren binnen de stedelijke samenleving tot 1580*. Zwolle, Waanders, 2007.

HOOFDSTUK 5

Stedelijke ruimte: infrastructuur, technologie en macht

CLAIRE BILLEN & CHLOÉ DELIGNE

Uitrusting en infrastructuur: een geschiedenis van meer dan bakstenen alleen

De lakenhalle van Ieper, het stadhuis van Brussel, het hospitaal *Comtesse* van Rijsel, de belforten van Doornik en Gent, het perron van Luik, de waag van Deventer, het stadhuis van Middelburg of van Gouda: het zijn allemaal gebouwen die dateren uit de middeleeuwen of het begin van de vroegmoderne tijd, en tot de dag van vandaag gelden als de meest emblematische monumenten van de vermelde steden. Nogal wat algemene overzichtswerken en toeristische literatuur besteden oppervlakkige aandacht aan de ontwerpers of opdrachtheren, de verschillende bouwfasen, de opeenvolgende aanpassingen of reconstructies doorheen de eeuwen. Toch zijn deze gebouwen meer dan eenvoudigweg getuigen van architectonisch talent of van een levensstijl uit het verleden. In dit hoofdstuk willen we ‘voorbij de gebouwen’ kijken en een sociale geschiedenis van de ruimte in de stad van de Lage Landen schrijven.

De fundamentele vernieuwing van hoe we over de stedelijke ruimte nadenken draagt de stempel van Engelstalige postmoderne geografen en historici, die zelf niet zelden hun inspiratie haalden uit de lectuur van Franse sociologen en filosofen als Henri Lefebvre (1901-1991) en Michel Foucault (1926-1984). De zogenaamde ‘spatial turn’ nodigt uit om de bouw van een

halle, van een stadhuis of van een stadsmuur niet langer exclusief te beschouwen als een functioneel en architectonisch antwoord op bepaalde stedelijke noden, maar ze ook te decoderen als een sociaal productieproces dat zich inschrijft in een ruimte geassembleerd uit meerdere betekenislagen. Deze relatief recente manier van kijken naar de ruimte en naar de stedelijke ruimte in het bijzonder wil zich bewust onderscheiden van een oudere en gedateerde historiografie waarin de 'stedelijke uitrusting' gereduceerd werd tot een opsomming van diensten en facilitaire infrastructuur, als een uiting van een steeds verder en beter uitgeruste stedelijke samenleving. De stedelijke ruimte is dan ook allesbehalve een 'neutrale' ruimte. Ze bestaat niet *an sich*, maar is het resultaat van een aangehouden sociale productie, bepaald door de materiële begrenzingen waarbinnen een samenleving nu eenmaal functioneert. Ze krijgt mentaal vorm in woord en beeld, zoals bijvoorbeeld in cartografische voorstellingen. In dit perspectief geeft het optrekken van een lakenhalle niet louter uitdrukking aan de wens van de betrokken stadsmagistraat of vorst om de handel te bevorderen of te beschermen. Het is ook een manier om een bestaand politiek model te propageren via monumentale symboliek, of omgekeerd om er bewust afstand van te nemen en te kiezen voor innovatie. Het is kortom een kans om materieel uitdrukking te geven aan de stedelijke ambities.

Dit hoofdstuk wil de materiële verschijning van de steden van de Nederlanden in de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd op de kaart zetten. We zoeken naar de specificiteit en de gemeenschappelijke kenmerken van de ruimtelijke en materiële configuraties van de steden in de Nederlanden. We leggen daarbij de nadruk op infrastructuur en stedelijke uitrusting. Hieronder verstaan wij het geheel van de collectieve bouwwerken die dragers zijn van het stedelijk leven en van de stedelijke activiteiten en tezelfdertijd de stedelijke ruimte naar buiten toe representeren. In deze minimalistische definitie is het centrale begrip uiteraard collectief op te vatten, wat verwijst naar de notie van stedelijke gemeenschap (zie hoofdstuk 3). We gaan uit van de basisstelling dat de stedelijke samenlevingen in de Nederlanden, uitgerekend dankzij hun infrastructuur en collectieve voorzieningen, gestalte hebben gegeven aan een eigen stedelijk landschap en stedelijke ruimte. Onder het begrip 'infrastructuur' verstaan we alle vormen van uitrusting die de bevoorrading van de stad faciliteren, zowel inzake transportmogelijkheden en verkeer (wegen, bruggen, kanalisering van waterwegen, waterdistributiesystemen) als inzake de marktorganisatie (hallen, marktplaatsen, weeginstallaties, kranen). We breiden het infrastructuurbegrip uit naar die publieke gebouwen die politiek overleg en de uitoefening van de rechtspraak mogelijk maken (hallen, schepenhuisen, belforten), maar ook

de onderlinge bijstand, sociale zorg en het beoefenen van religie vorm geven (hospitalen, kerken, kapellen), en naar allerlei vormen van stedelijke verdedigingswerken (wallen, bolwerken, citadellen).

In dit overzicht kunnen we ons evenwel niet beperken tot een louter materiële beschrijving of een inventarisatie van de formele aspecten van de infrastructuur. In dergelijk geval bestaat het risico dat we blijven steken op een eerder banaal beschrijvend niveau dat zich beperkt tot bijvoorbeeld een opsomming van specifieke regionale architectonische kenmerken. Het is nu eenmaal onzinnig om de formele aspecten van een voorwerp of gebouw te bekijken, zonder daarbij de samenleving die ze heeft voortgebracht in rekening te brengen. Wie het heeft over stedelijke uitrusting moet onvermijdelijk de hele stedelijke ruimtelijke context bevragen. Enkel een door-gedreven analyse waarbij de feitelijke overblijfselen als eindproducten van een sociaal proces worden opgevat laat toe de materiële specificiteit van de middeleeuwse en vroegmoderne stad in de Nederlanden te begrijpen. Wij volgen deze constructies doorheen vier processen die onlosmakelijk met de ontwikkeling van een stad verbonden zijn: (1) de constructie van een site; (2) de constructie van een centrale functie; (3) het aflijnen van de interne grenzen; en (4) het construeren van een sociale eenheid door het beoefenen van de *caritas*.

De constructie van een stedelijke site

Op vier notoire uitzonderingen na – Nijmegen, Maastricht, Tongeren en Doornik – kan niet gesteld worden dat de latere steden van de Nederlanden in de antieke of Gallo-Romeinse periode al een stedelijk karakter hadden. De trage groei van de eerste stedelijke nederzettingen (waarmee wordt gealludeerd op het samen voorkomen van een aantal economische functies zoals muntslag, tol, haven of markt en een op export gerichte productie) is wel een der meest kenmerkende aspecten van deze gewesten. Het proces greep het eerst plaats langsheen drie grote stromen: de Maas en haar zijrivieren in de zesde tot achtste eeuw met nederzettingen zoals Dinant, Namen, Hoei, Maastricht en in een latere fase Luik; de Schelde (zevendenevende eeuw) met de doorstart van Doornik en de uitbouw van Gent en Antwerpen; en de zeer kwetsbare Rijnmonding met aanvankelijk het *emporium* Dorestad dat in de negende eeuw verdween ten voordele van Tiel en vooral Utrecht. Het verband tussen stroomgebieden en verstedelijking manifesteerde zich niet enkel in deze eerste fase, maar ook in vele gevallen tijdens de zogenaamde feodale periode die er op volgde (843-circa 1100). De

meerderheid van de stedelijke kernen die zich dan vormden, kwamen langs secundaire stroomgebieden tot ontwikkeling. Deze sloten aan bij de genoemde drie grote rivieren of hadden een vlotte aansluiting naar de zee (Atrecht, Sint-Omaars, Dowaaï, Brussel, Leuven, Mechelen, Aalst, Rijsel, Kortrijk, Brugge en Ieper). De groei van kleinere stedelijke kernen kan in verband worden gebracht met de heropbloei van de langeafstandshandel tussen de Karolingische periode en het einde van de elfde eeuw.

Het ontstaan van deze steden is echter niet enkel aan de uitzonderlijke aard van de betrokken sites toe te schrijven. Een gunstige ligging langsheen een rivier, op een beschermende hoger gelegen site of op het kruispunt met een landweg biedt nooit een afdoende verklaring voor het tot ontwikkeling komen van een stedelijke agglomeratie met een commerciële of artisanale roeping. Aanlegsteigers behoorden bijvoorbeeld in Namen tot de oudste infrastructuurelementen die de stadsarcheologie zichtbaar heeft gemaakt. Bruggen, zeker over grote stromen, zijn uiteraard infrastructuurelementen die een grote aantrekkingskracht op bevolkingskernen uitoefenen. Men hoede er zich evenwel voor om hun rol te overschatten of om ze als een waarborg voor stedelijke continuïteit te beschouwen. De eerste gekende brug in de omgeving van Hoei dateert uit de eerste of tweede eeuw. Maar ze bevond zich op het grondgebied van Amay, op enkele kilometers stroomafwaarts dus van de stedelijke site die in de middeleeuwen tot bloei zou komen. Informatie over de constructie van bruggen is zeer zeldzaam voor de negende eeuw en dit blijft zo tot voor de elfde eeuw. Zo weten we erg weinig over de opdrachtgevers, vooral omdat het veelal onmogelijk is om een verbinding te leggen tussen de archeologische vondsten en geschreven getuigenissen. Wat wel duidelijk is, is dat deze grootschalige werken een aanzienlijke investering inzake menselijke en materiële middelen vereisten.

De territoriale vorsten zijn zeer nadrukkelijk aan zet vanaf de tiende eeuw. Hun betrokkenheid vloeyde rechtstreeks voort uit de omvang van werken met een dergelijk grote impact op het landschap. Vorsten konden doorgaans rechten laten gelden op rivieren en 'woeste gebieden'. Door in het landschap in te grijpen sloegen de landsheerlijke vorsten twee vliegen in één klap: ze (re)organiseerden hun territorium en vestigden hun autoriteit. Dergelijke operaties werden tussen de negende en de twaalfde eeuw uitgevoerd door de graven van Vlaanderen, van Leuven, van Henegouwen en van Namen en de prinsbisschoppen van Luik. Ook in de aanleg van belangrijke infrastructuurelementen, zoals de *Pont des Arches* in Luik, project waarvoor bisschop Réginard in de eerste helft van de elfde eeuw de financiering voorzag, zijn de landsheerlijke gezagsdragers tussengekomen.

Bij het uitbouwen van zulke sites konden de vorsten doorgaans niet alleen in actie komen. De hulp van lokale aristocraten, van grote kerkelijke instellingen (die ze vaak zelf hadden gesticht) en van een steeds belangrijker wordende klasse van handelaren bleek in vele gevallen onontbeerlijk. Dat werd bijvoorbeeld geïllustreerd door Paolo Charruadas voor het elfde- en twaalfde-eeuwse Brussel.

De ontwikkeling van handelsroutes langsheen de rivierassen was gekoppeld aan het wegwijnen van de centrale staatsmacht van de Franse koning en Duitse keizer. Regionale vorsten konden hun legitimiteitsaanspraken versterken door te investeren in het beveiligen van handelsroutes, het toegankelijker maken van havens, het leefbaar maken van moerassige gebieden en het aanpassen van de loop van waterwegen. Door deze dynamiek heeft zich een expertise ontwikkeld inzake het beheersen van het water en het manipuleren van hydrografische netwerken. Zo heeft men sporen teruggevonden van grootschalige werkzaamheden tijdens de vroegste periodes (te rekenen vanaf de Karolingische periode) en dat zowel in de regio's Vlaanderen en Holland als in het Maasgebied. Een voorbeeld is de aanpassing van de arm van de Maas ter hoogte van Luik ten tijde van bisschop Othbert (1091-1119).

De grote kanalisatiewerken kaderden vaak in ambitieuze havenplannen. De graven van Vlaanderen uit het huis van de Elzas (Diederik en Filips, 1128-1191) en hun directe entourage (kanselier Robert van Aire, +1174) of familie (Matheus van Boulogne, +1173) orkestreerden in Calais, Grevelingen, Duinkerken, Nieuwpoort, Damme en Biervliet belangrijke werken. Ze combineerden de stichting van havensteden langs de kust met het droogleggen van moerassen en schorren in het kustgebied en met het graven van kanalen die voor de verbinding met het hinterland zorgden. Het is een illustratie van de vroege economische ontwikkeling van het graafschap Vlaanderen. In het graafschap Holland grijpt een gelijkaardige ontwikkeling plaats in de loop van de dertiende eeuw. De graaf bevorderde er de ontwikkeling van een bevaarbare route vanaf de Zuiderzee – letterlijk opengebroken door de opeenvolgende overstromingen in de tweede helft van de twaalfde eeuw – tot aan de IJssel. Hij stimuleerde onder meer het graven van een aaneengesloten netwerk van afwateringskanalen, verbonden aan de rivierarmen, en de constructie van sluizen. Hij zorgde ook voor het droogleggen van moerassen en veengebieden in het centrum van het graafschap. Gouda met zijn tol, sluis en haven werd zo het knooppunt van handelsroutes van west naar oost en van noord naar zuid doorheen Holland. Dit zorgde voor concurrentie met een gelijkaardig waterwegennet dat de prinsbisschop van Utrecht doorheen zijn territoria had aangelegd.

Doorgaans heeft men deze grote werven in verband gebracht met de belangen van transport en communicatie. En inderdaad: het bevorderen en belasten van de circulatie van bulkgoederen en van essentiële voedingsmiddelen bleef een aanhoudende bekommernis van vorstelijke machthebbers. Ze wilden greep krijgen op de handelscircuits, ten voordele van hun eigen steden en gebieden en ten nadele van deze in handen van een naburige vorst. Concreet ging het dan om het afsluiten van een rivierenennetwerk of om bescherming tegen oprukkende legers. Ook de steden zelf lieten hun belangen gelden. Het graven van het kanaal van de Lieve dat vanaf 1269 Gent met Damme verbond, is hiervan een mooi voorbeeld. In dit geval is het de stad Gent die de hele onderneming in handen neemt, controle verwerft over het kanaal en zijn oevers en dit over het gehele parcours doorheen het graafschap Vlaanderen. De bedoeling was de omweg over Brugge overbodig te maken en Gent direct met de handel overzee in contact te brengen. Minder ambitieus maar even vroegtijdig is het uitdiepen en aanpassen van de Ieperlee vanaf het midden van de dertiende eeuw, waardoor Ieper enerzijds met Nieuwpoort en de zee, anderzijds met de Leie aansluiting vond. De forse onderlinge concurrentie tussen de steden kon sommige van deze ondernemingen grondig dwarsbomen. Toen Brugge met de steun van graaf Lodewijk van Male (1330-1384) in 1379 het plan had opgevat om zijn haven direct met de Leie in verbinding te brengen door middel van een kanaal, werd dit door de wevers en schippers van Gent ervaren als een directe bedreiging van de bevoorrading van hun stad en al evenzeer als een aanslag op hun scheepvaartprivileges. Het resultaat was een gewelddadige reactie tegen het openen van de werf, een incident dat een regelrechte burgeroorlog in Vlaanderen inluidde.

Een en ander illustreert de capaciteit van de stedelijke samenleving om de geografische en ecologische context naar de hand te zetten. Maar het toont ook hoe politieke conflicten tussen steden een stimulerende maar ook remmende rol konden spelen. De geschiedenis van Zeeland en Holland biedt vele voorbeelden. Zo heeft de stad Gouda aan het einde van de vijftiende eeuw (1492) niet gearzeld om militaire actie te ondernemen tegen de werf die door Leiden, Haarlem en Amsterdam was opgezet om via een kanaal en sluizen een alternatieve route doorheen centraal-Holland uit te bouwen. Daardoor zou de traditionele route gecontroleerd door Gouda worden omzeild. In Zeeland heeft Middelburg zich gedurende eeuwen ingezet om de verdere ontwikkeling van Arnemuiden te verhinderen en zelf een directe toegang tot de zee te verwerven, waarbij vooral Veere en Vlissingen klein dienden gehouden te worden. In 1536 kreeg Middelburg de toestemming om op eigen kosten een kanaal te graven en twee sluizen en een droog-

dok op de Walcherse rede te construeren. De aanzienlijke investeringen waren een voorbode van de uitbouw van een zeehaven, toegankelijk voor grotere schepen, vijf kilometer landinwaarts! Het Hollandse Delft wilde op zijn beurt de eigen autonomie tegenover Rotterdam en Schiedam affirmeren. Om haar toegang tot de zee en de Nieuwe Maas veilig te stellen werd in 1386 met graaf Albrecht van Beieren onderhandeld over het graven van een kanaal en de uitbouw van een voorhaven, Delfshaven. Deze haven is tot het einde van de vroegmoderne tijd onder de controle van Delft gebleven.

Toch kan de analyse van het hydrografisch netwerk zich niet beperken tot de studie van stromen, rivieren en kanalen. Het water is hoe dan ook een veelzijdig basisgegeven als bron van energie, als basisgrondstof voor heel wat artisanale activiteiten, als dankbaar militair verdedigingselement of zelfs om afval te evacueren. Het water is intiem verweven met het stedelijke leven. Het belang van water als verwekker van hydraulische energie (via molens) is lang onderbelicht gebleven. Het installeren van aandrijfwielen op een waterloop noodzaakte nochtans tot een reeks zware en delicate ingrepen. Recent historisch en vooral archeologisch onderzoek heeft dit voor verschillende steden blootgelegd. Zo heeft Dieter Löhrmann aangetoond hoe het aanpassen van een dode arm van de Maas in Luik toegelaten heeft om omstreeks het jaar 1000 verschillende nieuwe molens in werking te stellen. Vilvoorde was een veel bescheidener stad, maar ook daar speelden analoge overwegingen mee toen in de loop van de twaalfde eeuw het kleine riviertje de Woluwe omgeleid werd om enkele stedelijke molens van water te voorzien. In dezelfde periode werd ook rondom Hasselt de Demer aangepakt.

Anonieme tekening op perkament,
circa 1379-1382.

Satirische tekening die handelt over het conflict tussen Gent en Brugge naar aanleiding van het plan om Brugge direct met de Leie te verbinden (1379). De man die met een spade het kanaal wil uitgraven, wordt bedreigd door een personage met een aristocratisch voorkomen en een groot zwaard die de stad Gent personifieert. De twee steden worden schematisch weergegeven door hun omwalling, een monumentale poort en enkele belangrijke gebouwen. Het belfort en de halle van Gent zijn herkenbaar.

© STAM – Stadsmuseum Gent,
foto Philippe Debeerst.

hoeveelheden beschikbaar te houden zijn regelmatig ingrepen nodig, zowel in de gebieden van waaruit de stad haar water aanvoert als in de stad zelf, meer in het bijzonder in de ondergrond. Dit impliceert het installeren en onderhouden van aanvoerbuizen, afvoerkanalen, reservoirs, tijdelijke opslagruimtes en *heymelicheden* waarvoor de stedelijke autoriteiten een heel arsenaal aan regels dienden te bedenken. Grote en kleine steden ontwikkelden daartoe een indrukwekkende toegepaste kennis. In het geval van steden als Ieper, Namen, Binche, Nijvel en Brussel zijn deze goed gekend. In Luik heeft men vanaf de dertiende eeuw een gesofisticeerd systeem ontwikkeld, de zogenaamde *areines*, waarbij het in de nabij gelegen kolengalerijen vrijgekomen water naar de stad werd vervoerd. Enkele van de bekendste schepenfamilies hebben zwaar geïnvesteerd in de uitbouw van dit verfijnd systeem van leidingen.

Vanaf de zestiende eeuw werden bovendien een reeks experimentele hydraulische machines ontworpen door ingenieurs en gespecialiseerde technici en gefinancierd door vorsten (zoals in Brussel) of grote ondernemers (zoals in Antwerpen). Deze praktische toepassing van wetenschappelijk inzicht (zie hoofdstuk 7) werd ook ingezet voor de bewatering van de private tuinen van de elite. Een basisbehoefte werd aldus een sociaal monopolie. De pompmachine, met veel moeite in Brussel aangelegd om het park, het hertogelijk paleis en gaandeweg de hele wijk rond het hof van water te voorzien, verhoogde vanaf het einde van de zestiende eeuw het prestige om in de bovenstad te wonen. In Antwerpen verwierf de beruchte zakenman Gilbert van Schoonbeke in de jaren 1552-1553 veel aanhang bij de brouwers die hij in een nieuwe stadswijk wou samenbrengen, toen hij er in slaagde hen te verzekeren van de aanvoer van water van goede kwaliteit, wat toen in de metropool een zeldzaamheid was. Een uitgebreid en complex systeem van pompen, leidingen en reservoirs liet hem toe een monopolie op de watertoevoer naar de brouwerijen uit te bouwen, waardoor hij meteen controle over deze belangrijke nijverheidstak verwierf. Al deze technologische nieuwigheden hebben de waarde van het water sterk in de hoogte gejaagd en het sociaal en economisch kapitaal van de machthebbers die het verstrekten naar verhouding verhoogd. In de loop van de veertiende en vijftiende eeuw benadrukten de inscripties op de vele monumentale fontein die de stedelijke machthebbers oprichtten reeds het uitzonderlijke karakter van het stromend water dat overvloedig tot in het hart van de stad stroomde. De iconografie verwees daarbij naar religieuze symboliek, morele waarden en lokale mythologie. De analogie met de stromen in het paradijs en met het offer van Christus straalde zo rechtstreeks af op het stadsbestuur en het gevoerde politieke beleid.

Plan van 's-Hertogenbosch door Jacob van Deventer, 1545.

In het centrum van de stad bevindt zich de grote driehoek van de markt, waarvan de hoeken uitmonden in belangrijke steenwegen. De bouwmassa in de vorm van een L op het plein is in oorsprong een hertogelijke halle. Vanaf 1419 palmde de beenhouwers dit centrale en prestigieuze bouwwerk in, nadat ze de oude lakenhalle, die omwille van de achteruitgang van de textielnijverheid niet langer in gebruik was, hadden overgenomen. Het plan toont ook heel duidelijk, in de zuidwestelijke hoek van de stad, de populaire wijk 'Vughterdijk', beschermd door een uitbreiding van de tweede veertiende-eeuwse omwalling. Toch blijft de wijk afgesneden van de stad door de muur van de eerste omwalling. De steenweg die haar met de centrale wijken verbindt is door een versterkte poort afgescheiden.

© Brussels, Royal Library of Belgium, Maps and Plans, ms. 22090, No. 39.

Het uitbouwen van centrale functies

Het proces van urbanisatie dat zich in de centrale middeleeuwen heeft voltrokken bestond uit het gaandeweg naar elkaar toegroeien van verschillende bewoningskernen. Vaak beschikten ze in een vorig stadium al over collectieve voorzieningen van veeleer rurale aard: het voorkomen van een dries en van gemene gronden bijvoorbeeld, de uitbouw van verdedigingselementen (versterkte motten en omwallingen), de zorg voor de cultus (kapellen en kerken) of marktvoorzieningen. De bedoeling van het naar elkaar laten toegroeien van deze elementen is uiteraard het construeren van een 'centrale functie', of met andere woorden de creatie van een nieuwe omvattende ruimte, behept met een zekere rationele opbouw, een duidelijker leesbaarheid en dat alles voor een zo breed mogelijke populatie. Indien we de geschiedenis van de stedelijke infrastructuur zo interpreteren dan komen we uit bij een proces dat niet noodzakelijk leest als een groot succesverhaal, in zoverre dat het aan het einde van de middeleeuwen in vele steden nog onafgewerkt was. Men denke aan de vele heerlijke enclaves die soms nog tot aan het einde van de achttiende eeuw in delen van de stad een apart statuut behouden: de heerlijkheden van het kapittel en van de proost ('het kanunnikse en het proosse') van Sint-Donatiaan in Brugge, de heerlijkheid van het kapittel van de Heilige Waltrudis in Bergen, de heerlijkheid van de Luikse prinsbisschop in Namen, de wijken in Valenciennes die onder diverse heren vielen. De stedelijke ruimte was op die manier een arena in de strijd tussen eenheid enerzijds en het respecteren en bevestigen van het eigen karakter van deze enclaves anderzijds.

De stadsbesturen wilden parochies, wijken en heerlijkheden maximaal incorporeren, maar soms werden ze bij te hevige oppositie uitgesloten. De door artisanale bedrijvigheden gekenmerkte parochie van de Kapellekerk bevindt zich buiten de eerste omwalling van Brussel. Ze wordt weliswaar omgeven door de tweede omwalling uit de veertiende eeuw, maar dat belet niet dat de eerste omwalling bleef bestaan, waardoor de parochie op zijn minst visueel afgescheiden was van het handelscentrum waar de stedelijke elite zich ophield. De dertiende-eeuwse Steenpoort controleerde zo het verkeer van en naar de Kapellekerk-wijk en het centrum. In 's-Hertogenbosch is er de Vughterdijk, een wijk met een grote concentratie van armen en van ambachtslieden die messen produceerden: deze was weliswaar omgeven door de tweede ommuring en omwald, maar bleef toch door een poort afgesloten van de kern binnen de eerste omwalling.

Parochiekerken gaven doorgaans uitdrukking aan de autonomie en het individuele karakter van de pre-urbane kernen. De vroege stichting van een

collegiale kerk en bijhorend kapittel binnen het stedelijk territorium door de vorst of een andere heer had doorgaans als effect dat een nieuwe kerk de rol van eerste kerk en parochie overnam. Met de nieuwe kerkelijke hiërarchie werd ook een zekere eenmaking van de religieuze ruimte doorgevoerd (zie hoofdstuk 4). De stichting van een kapittel ging overigens vaak hand in hand met de ontwikkeling of heroriëntering van de castrale wijk door heer of vorst, zoals dat voor steden als Brugge, Gent, Leuven, Brussel of Rijnssel kan worden aangetoond. *Castrum* en kapittel, soms van elkaar gescheiden maar zelden ver van elkaar verwijderd, verleenden het stedelijk territorium een nieuwe attractiepool, wat dan weer aanleiding gaf tot het ontstaan van nieuwe (artisanale) wijken en van nieuwe verbindingswegen, ter aanvulling of vervanging van de bestaande infrastructuur.

In de nabijheid van deze kerkelijke en vorstelijke attractiepolen vestigden families die lokaal macht hadden verworven door hun handelsfortuin of door dienstbaarheid aan de vorsten op hun beurt hun greep op de stedelijke ruimte. In de belangrijkste steden trokken ze daartoe imposante versterkte woonsten op. Vaak waren dat imitaties van en soms ook regelrechte uitdagingen voor de symbolen van de vorstelijke of heerlijke macht, zoals het Geraard De Duivelsteen in Gent, de stenen van de Gentse of Brusselse patriciërs of de huizen met ophaalbrug in Luik. In tegenstelling tot de grote meerderheid van de gewone huizen, ging het om constructies in (natuur) steen die een aanzienlijk deel van de stedelijke bebouwde grond in beslag namen. Vaak waren ze versterkt om weerstand te kunnen bieden in het geval van een clanoorlog of oplopende sociale agitatie. Ze weerspiegelden de macht van het stedelijk patriciaat, als eigenaars van de oorspronkelijke grond, daar waar de middengroepen en ambachtlieden nog geen politieke rechten hadden verworven (zie hoofdstuk 2). Ook al waren ze geconcipieerd vanuit een private familiale strategie, in vele steden namen deze versterkte stenen de rol van collectieve voorziening op zich. In de loop van de twaalfde tot de veertiende eeuw waren de patricische stenen het decor voor politiek overleg of voor bepaalde juridische procedures. In de stad Bergen werden de stadsrekeningen daar 'afgehoord', dit wil zeggen voorgelegd en goedgekeurd.

Essentieel voor de organisatie van een stedelijke ruimte was de uitbouw van een stratennetwerk. De controle daarover was in vele gevallen de inzet van conflicten tussen de dominante geslachten die, zoals in het geval van de *vinâves* in Luik, bepaalde wijken overheersten. Maar ook de machtsaanspraken van vorsten die zich graag voordeden als eigenaars van woest gebleven gronden zorgden voor botsingen met de stedelijke gemeenschappen die zich gaandeweg opwierpen als behoeders van de publieke ruimte, bijvoorbeeld in Brabant. Het respecteren van rooilijnen, de organisatie van afwa-

Miniatuur in *Chroniques de Hainaut*, circa 1460.

In de nabijheid van een versterkte stad zijn de houthakkers en de straatdekkers aan de slag. Ze leggen een meer directe en prestigieuze toegang aan voor een van de belangrijkste poorten. De stedelijke elite hechtte er belang aan de omgeving van de steden te voorzien van kwaliteitsvolle infrastructuur. De dure wegenwerken werden bekostigd door testamentaire schikkingen of persoonlijke investeringen door leden van het patriciaat. Uiteraard was het de bedoeling het transport en de bevoorrading te vergemakkelijken, maar de wens om zich te verbinden met de eer van de stad speelde ook een rol. © Brussels, Royal Library of Belgium, ms. 9242, fol. 270v.

tering, het netjes houden van de stedelijke ruimte en het versteningsproces werden vanaf de veertiende eeuw meer en meer de exclusieve bevoegdheid van de stadsbesturen. In sommige steden zoals Leuven en Brussel werd een aparte kassa binnen het stedelijk financiewezen in het leven geroepen die aan de *cauchiedemeesters* toeliet de straten, toegangswegen, bruggen, dijken en passerelles te onderhouden. Eerste zorg van deze stedelijke ambtenaren was natuurlijk om het verkeer van en naar de markt te vergemakkelijken, wat zich ook laat aflezen uit het feit dat ze vaak bevoegd waren voor de controle van de stedelijke waag en van de kranen die hielpen om boten en karren te lossen en te laden. In Leuven waren ze bovendien belast met

de inning van specifieke inkomstrechten die aan de poorten dienden te worden betaald.

Maar men ging verder dan deze materiële bekommernissen: een ideale stad onderscheidde zich immers ook door de regelmaat waarmee het stratenpatroon was aangelegd en de properheid ervan. In 1517 beschrijft Antonio de Beatis in zijn reisverslag over het bezoek van kardinaal Lodewijk van Aragon (1475-1519) aan Mechelen de schoonheid, de omvang en de zorgvuldige aanleg van de straten en centrale pleinen: 'ze zijn geplaveid met kleine stenen waarvan de randen lichtjes afhellen, zodat water en modder niet blijven staan'⁵¹. Voor vele stadsbesturen was het waken over de kwaliteit van het wegnnet niet minder dan een erezaak. Het feit dat zowel in Leuven als in Brussel de speciale kassa voor de *causiede* opvallend veel testamentaire schenkingen van particulieren kreeg, bewijst hoezeer de gegoede burgerij de aanleg van een degelijk stedelijke wegnnet genegen was.

De creatie van een centraal marktplein, waar op een gecontroleerde wijze goederen werden uitgewisseld, speelde uiteraard een hoofdrol. Ruimtelijk waren de oorspronkelijke marktplaatsen vaak tot stand gekomen als een annex van de site van de heerlijke macht. Er zijn vele voorbeelden van hoe de eerste marktplaatsen ontstonden in de schaduw van een kerkelijke instelling, een versterkte site, een haven enzovoort: de markt van de Heilige Waltrudis in Bergen, de eerste haven in Veurne, de vismarkt in Gent aan de voet van het Gravensteen, de markt van Luik naast de kathedraal van de Heilige Lambertus en het prinsbisschoppelijke paleis, om er maar enkele te noemen. In vele steden verplaatste deze oorspronkelijke marktplaats zich in de loop van de elfde tot twaalfde eeuw naar een nieuwe site die weldra uitgroeide tot de 'grote plaats'. Het ging daarbij niet zozeer – zelden eigenlijk – om een simpele uitbreiding van het bestaande marktplein. De plaats waar de nieuwe markt werd ingepland was ook niet willekeurig of in verband te brengen met het beschikbaar zijn van niet-bebouwde ruimte. Als we de bronnen aandachtig interpreteren ging het veeleer om een geplande verplaatsing waarbij de politieke machten, of ze nu stedelijk dan wel vorstelijk waren, nieuwe plekken creëerden los van de oude machtsverhoudingen. In bepaalde steden zoals Ieper of Gent (Vrijdagmarkt) aarzelden men niet om bestaande bebouwde percelen neer te halen om een nieuwe markt mogelijk te maken. In andere steden, zoals Rijsel, Brussel of 's-Hertogenbosch werden drassige, weinig uitnodigende gebieden mits grote investeringen drooggelegd, uitge-

⁵¹ *Le voyage du cardinal d'Aragon en Allemagne, Hollande, Belgique, France et Italie (1517-1518) par Antonio de Beatis*, vertaald uit het Italiaans naar een manuscript uit de zestiende eeuw, inleiding en annotaties door Madeleine Havard de la Montagne. Parijs, Perrin et Cie, 1913, p. 86-87.

vlakt en uiteindelijk bebouwbaar gemaakt. In nog andere steden, zoals Bergen, Namen of Diest ging het om het aanpassen van bestaande ruimtes. Men zocht bij dat alles dus niet naar louter functionele antwoorden op een als problematisch ervaren plaatsgebrek, maar streefde naar het aflijnen en differentiëren van een totaal nieuwe zone. In steden als Deventer en Zutphen werden in de veertiende eeuw uitgebreide markt- en handelszones uitgewerkt aan de rand van de oude versterkte kern, maar afgezonderd van oudere machtscentra. Elke stad legde in dit proces eigen accenten: soms bleven verschillende concurrentiële markten bewaard, zoals in Gent, maar de meeste steden privilegeerden een grote centrale markt (zoals in Gouda of in 's-Hertogenbosch). Overal echter stelt men een gelijkwaardige logica vast: er werden afgescheiden ruimtes gecreëerd die bekleed werden met nieuwe betekenissen.

Bij de aanvang gaat het vaak om brede ruimtes, in het midden van een stratenet, zonder veel regelmaat. De stalletjes van de handelaren werden er bij elkaar gebracht in functie van de aangeboden koopwaar. Het verschijnen van brede koophallen die nu nog als type bestaan was een proces van lange adem. Maar de aanzetten waren er in die mate dat het plekken betrof die symbool stonden voor de stedelijke identiteit, met emblematische monumentale bouwwerken die de eer en de fierheid van de stad en van haar vorst weerspiegelden. De stadshallen bekleedden hier de eerste plaats, maar ook, vooral in Holland en in het prinsbisdom Utrecht en in Overijssel, de waag.

Foto van de waag van Deventer. Gelegen op de rechteroever van de IJssel, waar het handelsverkeer uit de Noordzee en het Balticum kruiste met de binnenlandse trafiek uit Saksen, trad Deventer aan het einde van de dertiende eeuw toe tot de Duitse Hanze. Op De Brink, de plek waar de jaarmarkten doorgingen, werd in 1528 een laatgotisch gebouw voor de waag van de stad opgetrokken. Het verving een eerder weeggebouw uit de veertiende eeuw, dat vermoedelijk werd vernietigd toen het plein werd opgehoogd om weerstand te bieden aan overstromingen. De waag lijkt erg op een stadhuis door de aanwezigheid van hoektorens, een renaissancebalkon en een dubbele trap. Het is duidelijk dat het gebouw een afspiegeling was van het geloof dat de lokale handelaren hadden in de herneming van hun economische en politieke activiteiten bij de aanvang van de regering van Karel v. Zoals wel vaker gebeurde, diende het architecturaal initiatief om het verval tegen te gaan.

© Marc Boone.

Bij de aanvang van de zestiende eeuw was de constructie van een monumentale waag op de Brink in Deventer (1528) een gelegenheid om de stad met een merkwaardig gebouw te verrijken. De bovenste verdiepingen deden dienst als representatieve ruimtes: daar werd de bezoekende vorst eer betuigd en daar zwoeren de burgers in 1555 trouw aan koning Filips II.

Zoals de markten waren de eerste hallen doorgaans een initiatief dat aan de vorst of stadsheer kan worden toegeschreven. Het ging vaak om houten bouwsels, tamelijk eenvoudig en zuiver functioneel. Er werden essentiële goederen te koop aangeboden: granen in de eerste plaats, vervolgens vlees en vis, tenslotte textiel of andere speciale producten van de lokale ambachten zoals lederwaren, schoeisel, bontwerk enzovoort. Ongetwijfeld waren de hallen handig voor de handelaren en hun cliënteel, maar ze lieten ook de nodige controle toe en verhoogden de efficiëntie van de fiscaliteit. De manier waarop intern de ruimte in de hallen werd verloot, is illustratief voor de manier waarop de betrokken ambachten onderling waren georganiseerd. Onthullend daarbij is het proces waarbij het innemen van een welbepaalde plek erfelijk werd doorgegeven binnen een familie of geslacht. In Brabant vermelden ambachtsprivileges vanaf circa 1300, hoe de vorst er van afzag om zelf een vertrouweling te begunstigen met een bepaalde plek in de halle. Beenhouwers en lakenhandelaars waren de eersten om dit recht voor zichzelf op te eisen, bijvoorbeeld in Antwerpen, Brussel en Mechelen. In Gent was het in gebruik nemen van een vleeshalle een structurerend element in de organisatie van het invloedrijke ambacht der vleeshouwers.

De betekenis van de inplanting van de eerste hallen laat zich ook aflezen uit de gebruikte terminologie, zoals *domus*, *hala*. Dezelfde namen werden gebruikt om vorstelijke bestuurlijke gebouwen aan te duiden. In steden waar een grote machtsstrijd woedde, had zelfs elke heer zijn halle. In Bergen beconcurrerden het kapittel van de Heilige Waltrudis en de graaf van Henegouwen elkaar op dit terrein. In Luik slaagde het geslacht Surlet erin om een eigen lakenhalle op te richten. De breuk met een dergelijke gang van zaken vinden we in het graafschap Vlaanderen vanaf de dertiende eeuw, in Brabant en Holland in de loop van de veertiende en vijftiende eeuw. Het proces weerspiegelt de macht van de stedelijke regering en van bepaalde groepen uit de lakennijverheid, zoals in Ieper, Gent, Brussel en Leuven. In kleinere steden hoorden daar ook de groepen bij die zich in de vleeshandel hebben gespecialiseerd, zoals in Geldenaken, Zoutleeuw, Namen, Nijvel, Tongeren, Middelburg of Gouda.

Het symbolisch belang van de hallen blijkt ook uit de bijkomende functies: als lokaal waar de schepenen vergaderden, als plek waar ook het belfort werd opgetrokken, als verzamelplaats voor bepaalde ambachten, als feest-

lokaal of eenvoudigweg als opslagplaats. Dergelijk gebruik verankerde zulke gebouwen op een efficiënte wijze in de stedelijke 'mentale geografie' en verleende ze een cruciale rol in het identiteitsproces. Van zodra stedelijke autoriteiten de last voor het financieren en bouwen van de hallen op zich namen, stellen we vast dat specifieke architecturale inspanningen werden geleverd om de utilitaire functie te verrijken met een politieke en communicatieve laag. Dat lijkt niet het geval te zijn geweest voor de hallen die door vorsten of stadsheren werden opgetrokken. De hallen van Ieper zijn emblematisch in dit opzicht, ook al omdat ze uit een heel vroege periode dateren (1260-1304). De Brugse hallen volgden dit voorbeeld vrij vlug. Vooral de waterhalle van deze stad (1283-1297) werd vermaard door zijn voor schuiten en kleine bootjes toegankelijk onderste verdiep.

De lakenhallen van Leuven en Brussel stonden bekend voor hun omvang – al blijven ze achter op de uitzonderlijk lengte van de halle van Ieper (133 meter) of van Brugge (95 meter) – maar meer nog voor het geraffineerd systeem van interne lichtinval. In beide gevallen is de vernieuwende uitwerking van de bedaking zo gebeurd dat een optimale lichtinval was gewaarborgd, essentieel voor het gedetailleerd nagaan van de kwaliteit van de aangeboden stoffen en vooral van het luxetextiel waarvoor beide steden sinds de dertiende eeuw internationaal hoog stonden aangeschreven. De stad Keulen stuurde daarom in 1375 een meester-timmerman naar beide steden 'ad videndum hallas ibidem' ('om daar de hallen te zien')⁵². In Brus-

Foto van de Ieperse lakenhalle, vóór de vernietiging in november 1914.

De lakenhalle van Ieper was het grootste gebouw van dit type in de Lage Landen. De bouw werd aangevat circa 1250 met een belfort dat 70 meter hoog was en raakte voltooid in 1304, met een noordelijke vleugel. Van de veertiende tot de zeventiende eeuw werd het geheel verschillende keren aangepast. Naast ruimtes voor het tentoonstellen en de verkoop van wollen laken, herbergde de halle ook lokalen voor het afwerken van textiel. In het belfort bevond zich de (oorkonden) schat van de schepenen, een wapenarsenaal en de klokken van de stad. In de loop van negentiende eeuw werd het gebouw bij herhaling gerestaureerd. Het huidige gebouw is het resultaat van de naoorlogse wederopbouw uit de jaren 1920-1937. © KIKIRPA, Brussel. Cliché B 199019, object n° 122261.

⁵² Van Uytven, Raymond, *Stadsfinanciën en stadseconomie te Leuven van de xiiie tot het einde der xvie eeuw*. Brussel, Koninklijke Vlaamse Akademie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, 1961, p. 387.

sel, net zoals in Dowaaï, was de lakenhalle ook de plaats waar op vraag van de klant ambachtslieden de laatste hand legden aan de afwerking van de lakens. Dergelijke hallen dienden de uitzonderlijke kwaliteit en reputatie van de producten die er werden aangeboden te weerspiegelen (zie hoofdstuk 7). Er moet daarbij worden opgemerkt dat de gemeentelijke hallen nieuwe architectonische elementen bevatten die typerend zullen worden voor vele handelsplekken in Noordelijk Europa. Het samengaan van ruimtelijke omvang, van functionaliteit en van monumentaliteit, het gebruik van houten pijlers of van (bak-)stenen zuilen, de virtuositeit van de bekappingen, het belang dat aan de lichtinval werd gehecht, de grote eengemaakte binnenruimtes: al deze elementen maakten deel uit van een totaal nieuw en vruchtbaar bouwconcept. Men vindt deze ook terug in de kerken van de bedelorden en in de grote stedelijke hospitalen van de dertiende en veertiende eeuw (zie hieronder). Het licht complexloos laten binnenvallen in een publiek of commercieel gebouw weerspiegelt de ambitie duidelijk te maken dat wat zich binnen in het gebouw afspeelt ieders blik kan verdragen. Het verwijst naar de zorg om fraude te bestrijden en achterkamerpolitiek als vijand van het algemeen belang uit te bannen (zie hoofdstuk 3).

Het in handen nemen van de hallen ging niet toevallig chronologisch gepaard met initiatieven van de stedelijke machthebbers om de stedelijke markten te (re)organiseren. Op deze centrale plaatsen kwam er geleidelijk aan een opmerkelijke concentratie van functionele en symbolische gebouwen, die het ideaal van de stedelijke bestuurders in de late middeleeuwen weerspiegelt: stadhuis, belfort, stadsklok, fontein, perron, gebedshuis voor een vooraanstaande stedelijke broederschap... Ook de voornaamste herbergen vinden we er terug, net als de woonsten van de grote handelaren en later ook de huizen van de belangrijkste ambachten. Als representatieve pleinen bij uitstek werden ze genivelleerd, aan regels onderworpen, geplaveid en bij voorrang door de stedelijke diensten gereinigd. Fontein of monumentale waterputten stelden er het weldoend water ter beschikking. De commerciële functie stond er voorop, maar ook justitiële activiteiten vonden in dit decor plaats (zie hoofdstuk 3). Het recht werd er geproclameerd vanaf de pui of vanaf de treden van het perron, politieke vergaderingen werden er bij elkaar geroepen. Als verklapper van het feit dat de stedelijke centrale plaats een belangrijke politieke ambitie weerspiegelde, werd ook de vorstelijke macht, als tegengewicht voor de stedelijke macht, er materieel gerepresenteerd. In het geval van Brussel verklaart dit waarom de hertogelijke broodhalle, omgebouwd tot administratief gebouw en rechtszaal voor aan de vorst voorbehouden gevallen, op de Grote Markt in stand werd gehouden. Het verklaart ook waarom hertog Filips de Goede in 1423

Zuid-Nederlandse school, *Gezicht op de Grote Markt te Brussel*, Brussel, tweede helft zeventiende eeuw.

De grote markt of *nedermerct* van Brussel werd vanaf de veertiende eeuw door de systematische aankoop van percelen aan de rand van het plein gaandeweg uitgebouwd tot de regelmatige en uitgebalanceerde eenheid die het geheel nu is. Het stadhuis bevindt zich voor de stedelijke lakenhalle en werd in verschillende bouwfases geconstrueerd tijdens de eerste helft van de vijftiende eeuw. Aan de overkant van het plein bevinden zich de hertogelijke hallen. Het Broodhuis dat ook zichtbaar is op het schilderij, werd in de zestiende eeuw gebouwd als symbool van de vorstelijke macht in oppositie met de stedelijke macht. Het gebouw huisvestte fiscale burelen en hertogelijke rechtbanken. Op het gelijkvloers bevond zich een reeks winkels. Vanaf het einde van de middeleeuwen vond het commercieel gebeuren meer en meer in gespecialiseerde private lokalen plaats, ten nadele van de publieke markten in open lucht.

© Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België,
Brussel / foto: J. Geleyns / Ro scan.

in Rijsel het *Beauregard* op de Grote Markt in nabijheid van het schepenhuis en van het belfort liet optrekken.

Naast deze centrale infrastructuur waarin in een beperkte ruimte het symbolische gebruik, de politieke betekenissen, de religieuze referenties,

de juridische afkondigingen en het stedelijk geheugen samenkwamen, geraakten er nog elementen van de stedelijke uitrusting met gelijkaardige functies bekleed. Bruggen deelden vooral in steden langs een imposante rivier – de Maasvallei levert verschillende voorbeelden – gelijkaardige functies. Het is dan ook niet verwonderlijk dat ze op sommige van de oudste stedelijke zegels afgebeeld worden en een afspiegeling zijn van zowel het technisch vernuft, de stedelijke macht als de commerciële roeping van de stad. In Dinant werd de reeds in 824 vermelde *pons publicus* voorzien van een toren waarin de schepenen vergaderden en de rekeningen en het archief van de stad werden bewaard. Ze prijkte tot 1374 prominent op het stadszegel. In Namen deed de brug dienst als belfort zoals een grafelijk cijsboek uit 1289 leert. De brug was uiteraard een plek van uitwisseling, maar ook van juridische afbakening, zoals in het gewoonterecht van Jambes (opgetekend aan het einde van de dertiende eeuw) *sur le pont de Moeze dela le berfroit* terdoodveroordeelden aan de hogere rechtsmacht van de stad Namen werden overgeleverd.⁵³

Het voltooiën van de grote markt is een hoogtepunt in het proces van vorm geven aan de stedelijke ruimte. Het tot stand brengen van een grote centrale plaats ging gepaard met forse investeringen in de aankleding van de betrokken gebouwen. Er kwam op dit terrein een hele vormtaal tot stand waarin zowel burgerlijke idealen als profane en religieuze waarden van de stedelijke gemeenschap tot uitdrukking werden gebracht. De vergaderingen van de schepenbank, die tot in de twaalfde en dertiende eeuw soms nog in openlucht plaatsgrepen of in bescheiden bouwsels, werden steeds vaker in gespecialiseerde en doorgaans prestigieuze gebouwen ondergebracht. We verwezen reeds naar de hallen van Ieper en Brugge, die een tijdlang de stedelijke administratie hebben gehuisvest. In Namen ging het om het zogenaamde *Cabaret*, het lokale schepenhuis, waarvan doorheen de dertiende en veertiende eeuw het proces van uitbreiding, toenemende complexiteit en ornamentale vernieuwing kan worden gevolgd. In Bergen kwam het stadhuis geleidelijk tot stand doorheen de veertiende en vijftiende eeuw, met als basis een grote privéwoning die door de stad was verworven. Het werd geduldig uitgebouwd tot een opmerkelijk administratief centrum (1458-1477), een uithangbord van de stedelijke macht en van zijn zelfverklaarde efficiënte en weldoende relatie met de grafelijke macht.

De ontwikkelingen in de bouw en versiering van de stadhuizen stonden

⁵³ Brouwers, Dieudonné, *L'administration et les finances du comté de Namur du xiiie au xve siècle. Sources, iv, Chartes et règlements, II, 1299-1337*. Namen, Wesmael-Charlier, 1914, p. 282.

uiteraard niet los van de politieke en institutionele vernieuwingen in het stadsbestuur (zie hoofdstuk 3). De intrede van de ambachten in de stedelijke machtsstructuren, in de loop van de veertiende eeuw in Vlaanderen en in de Luikse steden, wat later in Brabant, Doornik en in Holland, botste met de structuur van de oude bestuurlijke gebouwen. De bredere rekruteringsbasis weerspiegelde zich in de aanpassing van de ruimtes waarbinnen de nieuwe machthebbers vergaderden en zich van hun taken kweten. Deze evolutie is zeer uitgesproken in Gent vanaf het begin van de veertiende eeuw en opnieuw aan het einde van de vijftiende eeuw, maar ook in Brussel in de loop van de veertiende eeuw, toen een tweede vleugel aan het stadhuis werd aangebouwd. De hoge toren die aan het gebouw werd toegevoegd (een architecturaal hoogstandje van de hand van toparchitect Jan van Ruysbroek) werd in vele steden, zoals in Middelburg, nagebootst. Het is betekenisvol dat de torenbouw ook vermeld wordt in kronieken geschreven in relatief veraf gelegen plekken (zoals de abdij van Floreffe). Deze bouwwerken vallen chronologisch samen met de intrede van de Brusselse ambachten in het stadsbestuur na de revolutie van 1421. De nieuwe machthebbers maakten op deze wijze kenbaar dat ze beter dan eender welk voorgaand bestuur de eer van de stad hoog konden houden.

Via dergelijke architectonische krachtpatserij wilde men natuurlijk ook de macht legitimeren. Soms ging dat in tegen elke economische logica, zoals in Damme waar nog in de tweede helft van de vijftiende eeuw, op een ogenblik dat de ontvolking manifest was, een monumentaal stadhuis werd opgetrokken. Het gebouw waarin de functies van zowel schepenhuis als halle werden waargenomen, vergde een investering die de draagkracht van de slabbakkende stedelijke inkomsten ver te boven ging. In Gent vielen de twee hoogtepunten in de uitgaven voor openbare werken in de vijftiende eeuw (meer bepaald voor monumentale nieuwbouw) samen met periodes van politieke hoogspanning en van economische en sociale problemen. In het doorgaans veel rustiger Namen, waar interne politieke conflicten amper voorkwamen, bleven de uitgaven voor publieke gebouwen in vergelijking erg bescheiden. In Namen slaagde men erin de uitgaven onder controle te houden, wat de stedelijke schuld rechtstreeks ten goede kwam. Het noordelijke Deventer kende in de vijftiende eeuw een economisch welvarende periode. Het stadsbestuur investeerde toen in de constructie van de indrukwekkende toren van de kerk van het Lebuinuskapittel. Deze toren deed dienst als belfort en huisvestte ook een klok, de 'Jesus', waarop nominatim de opdrachtgevers werden vermeld, allen leden van de stedelijke elite. In dezelfde jaren nam de stad ook het beheer van de kapittelschool over. Deze toe-eigening door machtige burgers van monumenten die in principe tot

het kerkelijk en vorstelijk patrimonium behoorden (het kapittel hing immers af van de prinsbisshop), was kenmerkend voor de IJsselsteden (zie hoofdstuk 4).

De trend om effect te laten primeren boven efficiëntie was algemeen. De chronologie mag dan al verschillen, maar een fundamenteel verschil was er niet met uitzondering van een langer doorwerken van de heerlijke of vorstelijke invloed in kleinere steden. De grote steden zetten de toon en brachten een onderlinge competitie op gang die het hele stedelijke netwerk los van de grenzen tussen vorstendommen lijkt te hebben aangetast. Mechelen ontleende haar modellen aan Brugge; Bergen en Geraardsbergen imiteerden Brussel; Namen en Hoei deden hetzelfde met Luik; Leuven en Brussel poogden elkaar constant de loef af te steken, net zoals Gent en Doornik. In de zestiende eeuw inspireerde het stadhuis van Antwerpen dat van Vlissingen, Den Haag en Emden. In de zeventiende eeuw zal Amsterdam haar beurs op die van Antwerpen modelleren. Plannen, patronen, beschrijvingen, maar ook ambachtslieden en technici circuleerden tussen de steden en zorgden aldus voor een homogene monumentale cultuur (zie hoofdstuk 7). Ook tussen Kerk en Hof enerzijds en de stad anderzijds bestond een wisselwerking. Het model van de overdekte halle inspireerde de bouw van de grote regeringszaal die de Hollandse graaf Floris v in 's-Gravenhage optrok, maar ook van de lakenhallen die enkele decennia later tot stand kwamen in de Brabantse steden. Eenzelfde model werd gehanteerd voor de quasi gelijktijdige ziekenzaal van het Bijlokehospitaal in Gent (zie hieronder). Wanneer hertog Filips de Goede in 1452 de stad Brussel uitnodigde om op de Coudenberg aansluitend bij zijn residentie een grote regeringszaal op te trekken, werd de werf bemand door dezelfde ambachtslieden, metsers en timmerlui die op de stedelijke werven actief waren. De architect van het Leuvense stadhuis, Mathieu de Layens, coördineerde ook de werken aan het Maison de la Paix in Bergen en aan de kapittelkerk van de Heilige Waltrudis in dezelfde stad. Na 1448 verlegde hij zijn activiteit naar Tienen, waar op de grote markt de werf van de kapel van de broederschap van Onze-Lieve-Vrouw ten Poel op hem wachtte.

Het meest tot de verbeelding sprekend blijft de familie Keldermans of Van Mansdale, die teruggaat op de Brusselse beeld- en steenhouwer Jan Keldermans, overleden in 1424/25. Zijn nakomelingen zouden tot in de tweede helft van de zestiende eeuw als beeldhouwers en ontwerpers in de Nederlanden actief blijven. Ze waren betrokken bij de bouw van de kerk van de Heilige Gummarus in Lier en van de stadhuizen van Mechelen, Leuven, Gouda en Middelburg. De stad en heer van Bergen-op-Zoom deden een beroep op de vaardigheden van Antonis I Keldermans (overleden in 1512)

die in Haarlem aan de toren van de Sint-Baafskerk werkte en die met zijn zoon Antonis II de afsluiting van het Baliënplein op de Coudenberg in Brussel realiseerde. Deze zoon zou niet alleen meewerken aan de vleeshallen in Leuven en Middelburg, maar ook een ontwerp voor de nieuwe hertogelijke broodhalle in Brussel maken. Deze ingreep in een gebouw dat centraal gelegen op de Grote Markt de hertogelijke macht representeerde, ging gepaard met zijn aanstelling tot 'meester werkman ons heeren des coninx'. De aanstelling als 'werkmeester van de stad' van andere familieleden in Mechelen, Leuven of Bergen-op-Zoom verhinderde niet dat ze erg mobiel bleven en ook in vorstelijke opdracht actief waren voor Filips de Schone, Margareta van Oostenrijk en Karel v. Rombout II, overleden in 1531, is ongetwijfeld de best bekende van het hele geslacht.

Van het einde van de veertiende tot in het eerste derde van de zestiende eeuw hebben de Brabantse architecten ook bijgedragen tot de verspreiding van bepaalde bouwmaterialen. In combinatie met de baksteen, hebben deze ertoe geleid dat in Vlaanderen de eeuwenlange traditie van bouwen met Doornikse kalksteen werd onttroond. De nieuwe bouwmaterialen hebben een onmiskenbare rol gespeeld in de eenmaking van het stedelijke landschap in de Nederlanden. De zandsteen uit de streek rond Brussel en de blauwe steen uit Ecaussines, Arquennes en Feluy (op de grens van Henegouwen en Brabant) vonden via het water hun weg tot in Holland. De merktekens van groeven en steenhouwers zijn terug te vinden op gebouwen tot ver noordwaarts: in Leiden, Haarlem, Egmond, Alkmaar en Gouda. In de loop van de zestiende eeuw nam het overwicht van Brabants bouw materiaal in het noorden van de Nederlanden af, ten voordele van steen uit Bentheim of uit de streek rond Namen. Parallel manifesteerden zich nieuwe dynastieën van architecten. Toch blijft wat men de 'Brabantse gotiek' is gaan noemen een specifieke variant van de flamboyante gotiek, waarvan het karakter mee door de in de regio voorhanden zijnde materialen is bepaald. Inzake vormtaal en techniek bleef de stijl een referentiepunt, ook nadat de nieuwe canon van de Italiaanse Renaissance was doorgedrongen. De galerij van de Antwerpse beurs (1531) en de toren van de Onze-Lieve-Vrouwekapittelkerk in dezelfde stad, werden het uithangbord van de 'moderne stijl', ook wel de tertiaire gotiek genaamd. Beurs en kerktoeren, die tevens als belfort dienst deden, deden de uitstraling van de nieuwe handelsmetropool van Noordwest-Europa alle eer aan. Het stadhuis van Oudenaarde, voltooid door Hendrik van Pede in 1530, is een quasi perfect voorbeeld van de koortsachtige en vernieuwende bouwactiviteit in de periode die samenvalt met de aanvang van de regering van Karel v. De keizerskroon die op de toren werd gehesen, illustreerde als staaltje van Habsburgse

propaganda de nieuwe machtsverhoudingen. Die waren minder het resultaat van overleg dan van centraliserende en autoritaire machtsverhoudingen tussen staatsmacht en steden.

De uitbouw van een centrale functie was niet enkel een zaak van ruimtelijke organisatie noch van architecturale hoogstandjes, ook het effectieve gebruik van de ruimte moet mee in rekening worden genomen. Een eerste voorbeeld is de werking van de stadsklokken, een bijzonder en erg kostbaar element van de communicatie. Hoe de stedelijke gemeenschap het recht om over klokken te beschikken heeft verworven, is voor geen enkele stad zo goed gedocumenteerd als voor Doornik. Het gaat hier immers om een bewuste concessie van de Franse koning toegevoegd aan het stedelijk charter van 1188. De klok was een essentieel element in de horizontale communicatie tussen de leden van de stedelijke commune: ze kon samenroepen, voor gevaar waarschuwen of de aandacht vestigen op bijzondere rechtshandelingen in de stad. In Doornik kwam de klok uiteindelijk (ten laatste in 1294) in een toren, belfort genaamd, te hangen, ook al was ze op het moment van haar overdracht al verschillende decennia in gebruik. Een brand maakte het gieten van nieuwe klokken in 1392 nodig. Daardoor kreeg het belfort van Doornik geleidelijk ook zijn slanke en rijkelijk versierde karakter dat de zeventig meter hoge toren nog steeds kenmerkt. Dezelfde hoogte was ook voorzien voor het Gentse belfort, waarvan de vrij moeizame bouw op de Doornikse toren geïnspireerd lijkt te zijn geweest. Het met de lakenhalle verbonden belfort van Brugge bleef aanvankelijk beperkt tot een houten constructie die in 1280 samen met de halle aan een brand ten prooi viel. De elegante stenen toren met het kenmerkend achthoekig sluitstuk, die als het ware de stad Brugge symboliseert, kwam in verschillende etappes tot stand in de loop van de veertiende en vijftiende eeuw. Valenciennes beschikte vanaf het begin van de dertiende eeuw over een belfort met klokkentoren: het gebouw was omstreeks 1222 langsheen een drukke verkeersader opgetrokken, maar werd relatief snel naar de Grote Markt overgeplaatst. Het ging hier om een politiek geladen actie. Tussen 1222 en 1237, de periode waarin de gravin van Henegouwen met de herinrichting instemde, werd het graafschap opgeschrikt door de zaak van de valse graaf Boudewijn. Deze laatste had in 1225 in Valenciennes nogal wat aanhangers gevonden, wat voor een zeer gespannen sfeer zorgde tussen de stedelijke elite, die bij de gravin aanleunde, en de bredere sociale groepen. De geschiedenis van de sloop en van de heropbouw van het belfort kan dan ook in het licht van deze episode worden herlezen, in die zin dat het een verklikker wordt voor het opnieuw onder controle brengen van de stad en van de stedelijke ruimte door de politieke elite die als overwinnaar triomfeerde. Het was ook een

belangrijke stap in de aanpassing van de grote markt, een proces dat in de loop van de vijftiende eeuw voltooid raakte.

Het onderbrengen van de stadsklok in een belfort is geen verschijnsel dat de Nederlanden in hun geheel kenmerkte, maar bleef daarentegen veeleer beperkt tot de regio Vlaanderen, Henegouwen en Doornik. Het model kwam zonder twijfel uit Frankrijk, of toch uit de Picardische ruimte, en kan op de mediterrane campaniles zijn geïnspireerd. In de Luikse en Brabantse steden (in dit laatste geval vormt Lier een uitzondering) werd de stadsklok in een kerktoeren opgehangen. Uiteraard viel de keuze daarbij niet op de eerste de beste kerk, wel op de sterkst door de elites gepatroneerde kerk, zoals Sint-Niklaas van de markt in Brussel, Sint-Pieter in Leuven, Onze-Lieve-Vrouw in Antwerpen, Sint-Pieter op het kasteel in Namen, Sint-Lebunus in Deventer, Sint-Jan in Gouda.

Het in werking nemen van een stadsklok kan worden verklaard door de behoefte van een stad om over haar hele grondgebied op een toegankelijke en gelijkmatige wijze iedereen te informeren, zonder afhankelijk te zijn van een door heerlijke of kerkelijke autoriteiten gemonopoliseerde communicatie. In de meeste grotere steden stelt men overigens een overgang vast van een unieke klok naar het in gebruik nemen van verschillende klokken, elk met een eigen geluid en dus

Bouwschets van het Gentse belfort op perkament,
begin van de veertiende eeuw.

Dit is niet het ontwerp dat uiteindelijk tussen 1377 en 1380 onder leiding van meester-metser Jan van Haelst werd gerealiseerd. Dergelijke gedetailleerde tekeningen lieten diepgaande discussies met en binnen het stadsbestuur toe. Het vergemakkelijkte ook de verspreiding van bepaalde modellen tussen de verschillende steden. Architecturale concurrentie was immers essentieel in de interstedelijke competitie. Het Gentse belfort vertoont veel gelijkenissen met het oudere belfort van Doornik. Het symboliseert de autonomie van de stad, haar macht en haar mogelijkheid om alle vormen van auditieve en visuele communicatie te beheersen.

© STAM – Stadsmuseum Gent.

ook een eigen gebruik. Zo zijn er aparte klokken die het einde van de (werk) dag, of het openen en sluiten van de marktverrichtingen aankondigden. Soms luidden ze alle samen om te waarschuwen voor gevaar of alarm te slaan, of nog om belangrijke rechtshandelingen, zoals executies, te signaleren. Andere klokken markeerden de werkuren, wat aangeeft dat de stedelijke economie ook letterlijk een weerslag had op de tijdsindeling van de stedelijke gemeenschap. Het octrooi over de werkklok dat de hertog van Brabant aan de burgers van Leuven toekende in 1290 is zeer illustratief voor de manier waarop werkdagen werden aangepast aan de belangen van ondernemers en handelaars. De stedelijke tijd, waarvan men zo vaak de moderniteit heeft beklemtoond, vertoonde dus niet noodzakelijk een cyclisch of regelmatig karakter. De werktijd was dan al gelaïciseerd, het bleef een tijdsbeleving op maat van wie het in de stad voor het zeggen had. Enkel het uurwerk en de uurwijzers die op de stadstoren waren gemonteerd, zoals in Namen in 1393, of op het stadhuis, zoals in Bergen omstreeks 1372 of in Brussel in 1441, toonden een regelmatige en 'objectieve' tijd aan de bevolking. De praktische impact van deze vernieuwing was evenwel beperkt: ondanks hun centrale ligging en inkapseling in representatieve gebouwen was het bereik relatief bescheiden. De kostprijs en de curiositeit van het horloge droegen uiteraard bij tot het prestige en de macht van het belfort of schepenhuis. In Namen werd de beslissing om een uurwerk in het belfort te monteren betekenisvol mee gedragen door de graaf 'dont ceux de Namur se plaindarent disans que ce n'estoit pas de leur consentement' ('waarover de inwoners van Namen klaagden dat het niet met hun instemming was')⁵⁴. Uiteindelijk wisten stad en vorst een akkoord af te sluiten, waarbij de kosten voor dit nieuwe instrument door beiden gedragen werden, ook al bleef het in de eerste plaats een getuige van het grafelijk streven om de grenzen af te bakenen waarbinnen de stedelijke gemeenschap zich kon ontwikkelen. Ook de clash tussen de stedelijke autonomie en de oprukkende Habsburgse staatsmacht in de zestiende eeuw had een directe weerslag op de stadsklokken. In steeds nadrukkelijker aan het vorstelijk gezag onderworpen steden, zoals Doornik, Gent, Brugge of Mechelen, werden lieflijke beiaarden in de belforten geïnstalleerd, waarvan de klank meer aan allerlei regeltjes gebonden werd dan dit ooit met de strengere banklokken het geval was geweest.

De buitengewone bouwactiviteiten die de stedelijke bestuurders door-

⁵⁴ De Croonendael, Paul, *Cronique contenant l'estat ancien et moderne du pays et conté de Namur: la vie et geste des seigneurs, contes et marquis d'icelluy, publié par le Comte de Limminghe*. Brussel, Fr.-J. Olivier, 1878-1879, II, p. 576.

heen de dertiende, veertiende, vijftiende en zestiende eeuw aan de dag legden, resulteerden uiteindelijk in een bebouwde ruimte, vol van betekenissen, die uitnodigt tot een veelheid aan lezingen. Tegenstrijdige belangen konden zich kristalliseren rondom publieke gebouwen of plekken in de stad die aan bepaalde collectieve waarden uitdrukking gaven. Het belfort, stadhuis of voornaamste marktplaats controleren werd aldus een essentiële bekommernis in vele collectieve strategieën (zie hoofdstuk 3). Naast deze versteende markers van de stedelijke ruimte zijn er ook de meer efemere processies, intredes en feesten allerhande, die met hun tijdelijke versieringen en architectuur de bebouwde ruimte aankleedden. Bij dergelijke gelegenheden werden de politieke boodschappen letterlijk uitgedragen door *tableaux vivants*, beschilderde lakens, inscripties, toortsen enzovoort (zie hoofdstuk 4). De lokalisering van deze ensceneringen was ook verre van toevallig, maar vaak het resultaat van een zorgvuldig uitgestippelde politieke communicatiestrategie, waarbij net de meest betekenisvolle plaatsen van de stad werden aangedaan.

Vrij vlug zal in de loop van de zestiende eeuw dit repertorium beïnvloed raken door een nieuw vocabularium, waarin humanistische elementen en de vernieuwde belangstelling voor de Oudheid een belangrijke plaats kregen (zie hoofdstuk 7). Triomfbogen, een doordacht en hiërarchisch gebruik van verschillende types zuilen, antiquiserende frontons en aan de mythologie ontleende allegorieën kregen een prominente plaats in de geïdealiseerde architectuur die bij Blijde Intredes voor vorsten werd opgetrokken. Daarenboven werd dit Renaissancistische discours gereproduceerd door de gedrukte pamfletten en herdenkingsboeken die bij deze gelegenheden tot stand kwamen en die zich lieten inspireren door de edities van werken van Vitruvius en Serlio door diverse drukkers in de Nederlanden. Zo gaf de bekende kunstenaar Pieter Coecke van Aelst (1502-1550) zowel antieke als eigentijdse Italiaanse traktaten in Nederlandse vertaling uit. Op architecturaal vlak kan verwezen worden naar de oude griffie van het Brugse Vrije uit de jaren 1534-1537, de zuilen in het binnenhof van het prinsbischoffelijk paleis in Luik uit de jaren 1521-1528 met allusies op Erasmus' *Lof der Zotheid*, of nog op de uitbreiding van het stadhuis van Utrecht in 1546-1547. In de dominante opvatting uit de late middeleeuwen kwam het er voor wie de aandacht wilde vestigen op de macht en eer van een stad op aan om een groot en hoog monument in steen in te planten op een centrale plek. Omvang en concentratie van de bestuurlijke functies deden de rest. In de zestiende eeuw kwamen daar nog nieuwe elementen bij zoals het belang van een geslaagd perspectief, van esthetische orde, van symmetrie en van harmonie. De grote markt van Antwerpen en het nieuwe stadhuis van deze

stad in volle renaissancestijl (1564) zijn de ultieme verwezenlijking van deze nieuwe esthetiek.

Grenzen afbakenen

Het versteningsproces van de stadswallen beantwoordde al heel vroeg aan een gelijkaardige behoefte om nut te paren aan politiek en ideologie. Zelfs wanneer de bouw van stadswallen in naam van de vorst werd gevoerd, is zowat overal de inbreng van de stedelijke oligarchieën van groot belang geweest. Vaak was de bouw zelf een belangrijk element in de machtsontplooiing van deze elites. In eenzelfde beweging werd de stadsomwalling ook een essentieel element in het afbakenen van de juridische identiteit van de stad. Het verschaftte de stad een verdedigende kracht, ook ten overstaan van de eigen vorst. Zowel het incorporeren als het uitsluiten van welbepaalde sites uit de opeenvolgende stadsomwallingen verdient dan ook een grondiger benadering.

Het is zeker niet zo dat de stenen omwallingen die aan het einde van de twaalfde en doorheen de dertiende eeuw de steden in de Nederlanden afsloten en een herkenbaar uiterlijk gaven, enkel een militaire functie vervulden. Deze laatste werd al – vaak met grote efficiëntie – ingevuld door oudere bouwsels, bijvoorbeeld wallen in aangestampte aarde. Bij de grootschalige ondernemingen voor stenen ommuringen stonden ook andere motieven op het spel: de synchrone ambities van de vorst en van plaatselijke elites; de kans om een aparte fiscaliteit en een performant stedelijk financieel systeem uit te bouwen; het beheersen van sociale bewegingen door te voorzien in een massale tijdelijke tewerkstelling; de ambitie om bepaalde buitenwijken te incorporeren dan wel uit te sluiten; het markeren door imposante poorten van bepaalde economisch belangrijke toegangswegen. Stenen muren en monumentale en rijkelijk van torens en symbolische verwijzingen voorziene stadspoorten waren het eerste wat een bezoeker van de stad te zien kreeg. Ze bepaalden dan ook zeer nadrukkelijk de manier waarop de stad door de buitenwereld werd gepercipieerd en zich tegenover de landelijke omgeving manifesteerde. Vandaar komen ook de gefantaseerde landschappen, waarin de stad zich door zijn muren, torens en bebouwingsdichtheid als een eiland te midden van een golvend en levenloos lijkend platteland onderscheidt. De vaak dichtbevolkte en van activiteit bruisende buitenwijken, half stedelijk, half door tuinbouw gekenmerkt, werden daarbij weggegomd. Wanneer zich een belegering voordeed werden deze buitenwijken vaak effectief vernietigd of geëvacueerd, maar even vaak herrezen ze uit

hun ruïnes. Ze waren dan ook van essentieel belang voor de stad: daar immers kon een goedkope en occasionele arbeidsreserve worden ondergebracht en daar werden werkplaatsen opgericht door invloedrijke ondernemers buiten de soms strenge corporatieve controles om. Ze garandeerden bovendien een nabije bevoorrading van levensmiddelen uit de tuinbouw, van bescheiden kweek van dieren en ook van halfafgewerkte industriële producten.

Muren maken ondubbelzinnig duidelijk wat binnen en wat buiten de stad gelegen is, of dit nu het gevolg is van sociale, politieke, dan wel militaire motieven. Overigens verstoorde het brutaal optrekken van een stenen muur vaak de interne organisatie van een stad. Toegangswegen geraakten afgesloten of verloren hun betekenis; terreinen en huizen werden onteigend; de loop van waterwegen werd omgeleid; parochies en heerlijkheden werden doorsneden. Vaak was het eindresultaat een nieuwe stad naast de ommuurde entiteit. Als in een later stadium een tweede bredere omwalling het ommuurde gebied afbakende, behield de 'nieuwe stad' vaak haar specifieke kenmerken. De oudste kaarten uit de tweede helft van de zestiende eeuw tonen hoe vele steden hun oorspronkelijke omwalling behouden hadden. De eerste omwallingen waren toen interne muren geworden en ook de poorten bleven deel uitmaken van het stedelijk weefsel. Ze kregen vaak een nieuwe functie als wapenopslagplaats, gevangenis, wooncomplex, maar evenzeer bleven het getuigen van vroegere scheidslijnen. De casus Doornik illustreert dit goed: het verloop van de oudste, bisschoppelijke omwalling is nog goed zichtbaar op de kaart van Jacob van Deventer uit de zestiende eeuw, terwijl belfort, grote markt en de lokalen waar de machthebbers van de commune verbleven, zich allemaal situeren aan de voet van deze oorspronkelijke ommuring, maar wel degelijk aan de buitenzijde ervan. Een analoge vaststelling kan voor Brussel worden gemaakt: de eerste omwalling van de dertiende eeuw sluit de dichtbevolkte artisanale wijk van de Kapellekerk uit, al bevindt deze zich binnen het tracé van de tweede omwalling uit de veertiende eeuw. Voor het dertiende-eeuwse Brugge kan een gelijkaardige ontwikkeling worden gereconstrueerd.

Naast deze complexe functies hadden de omwallingen van de steden in de Nederlanden uiteraard een primair militaire functie, die hen heeft toegelaten het hoofd te bieden aan soms lange belegeringen. Vanaf de dertiende eeuw beantwoordden ze trouwens aan alle technische vereisten en aan de militaire noodwendigheden van het ogenblik. Vaak ging het om met aarde versterkte boogvormige constructies: een relatief economische manier van bouwen met harde materialen, die een afdoende weerstand bood aan ondermijning en aan de vroegste artillerie. De tradities ter zake ondergingen een

fundamentele aanpassing in de eerste helft van de zestiende eeuw, en dit eerder omwille van politieke dan om technische redenen. Karel v en zijn raadgevers legden immers het inschakelen van Italiaanse architecten en het gebruik van nieuwe types van fortificaties op aan de steden: gecentreerd, voorzien van bastions en geleid vanuit een centrale citadel. Deze citadellen vertoonden een sterke ruimtelijke dominantie, waardoor de stad in naam van de vorst bedreigd en in het oog gehouden werd. De citadel van Gent, opgericht in 1540 op de site van de grotendeels met de grond gelijkgemaakte Sint-Baafsabdij, biedt een van de meest sprekende voorbeelden van een dergelijke autoritaire machtsuitoefening over een stad. Ze is een ruimtelijke vertaling van de exemplarische straf die de keizer aan de opstandige stad had opgelegd. Als dusdanig was de Gentse citadel voorafgegaan door gelijkaardige ingrepen in vele steden in de Nederlanden en dat sinds de regering van Filips de Goede. In een stad als Rijsel stond de koninklijke burcht, die dicht bij het model van de citadel aansluit, er zelfs sinds het einde van de dertiende eeuw, als getuige van een lange belegering van de stad in de context van de oorlog die de Franse koning Filips iv de Schone (1268-1314) met graaf Gewijde van Dampierre (1226-1305) en de Vlaamse steden uitvocht.

In Antwerpen wierpen een nieuwe omwalling, waarvan de aanleg begon in 1543, en een citadel uit de jaren 1567-1572 een ernstige hinderpaal op voor de ruimtelijke ontwikkeling van een stad in volle expansie. De gigantische kosten, opgedrongen door Karel v en de hertog van Alva, legden een zware hypotheek op de stedelijke financiën en veroorzaakten een vertraging in de uitbouw van nieuwe publieke voorzieningen, die nodig waren voor de verdere administratieve en commerciële ontplooiing van de stad. Het nieuwe stadhuis dat reeds sinds de aanvang van de zestiende eeuw voorzien was, werd slechts in 1564 gebouwd, in een aan de omstandigheden aangepaste bescheidener versie. De Renaissancestijl van het gebouw kwam met zijn sobere en uitgezuiverde vormen tegemoet aan de heersende mode maar ook aan het fors gekrompen budget.

Van de dertiende tot de zestiende eeuw hebben de fortificatiewerken, die een constante aanpassing vereisten aan de evolutie van de vuurkracht en van de overheidspolitiek, een zeer groot deel van de stedelijke middelen opgesoupeerd. Ze dienden ook om, met een vorstelijk octrooi als duwtje in de rug, de uitbouw mogelijk te maken van een efficiënt en performant fiscaal systeem, dat echter fundamenteel onrechtvaardig was, want gebaseerd op indirecte belastingen die op levensnoodzakelijke goederen werden geheven. Eens dit systeem in werking gezet, begon ook een geconsolideerde stedelijke schuld te functioneren, wat op zijn beurt weer de basis legde voor investeringen in monumenten en bouwwerken. Het verband tussen een

veralgemeende fiscaliteit, publieke schuld en belangrijke architecturale en urbanistische verwezenlijkingen verplichtte de stedelijke elite, de uiteindelijke opdrachtgevers voor de meeste werven, om hun uitgaven te rechtvaardigen en om er zelf eigen middelen in te investeren. Vandaar dat soms de naam van schepenen op de stadspoorten werd aangebracht, zoals gebeurde in Bergen met de handelaar Jean de Bertaimont, wiens naam naast die van de graaf van Henegouwen verscheen op de Parkpoort die aan het einde van de dertiende eeuw werd afgewerkt. Een ander voorbeeld is Claes Barbezaen, handelaar, financier en gewezen stadsmagistraat die in 1408 zijn financiële inbreng in de aanleg van de muren en torens van Brugge liet vereeuwigen. De Luikse belastingontvangers van de *fermeté* (een naam van een specifieke accijns waarvan de opbrengst voor de financiering van de verdedigingswerken was voorbestemd) eisten dan weer dat hun optreden zou worden vastgelegd in een inscriptie op de nieuwe omwallingen, die werden aangelegd na de verwoesting van de stad door het leger van Karel de Stoute in 1468. Men heeft uiteraard ook gepoogd om de hele stadsbevolking te vervullen met fierheid en vreugde bij het voltooiën van een dergelijk gebouw. Vreugdetaferele en vooral bedelingen van wijn, brood, gebak en snoepgoed naar aanleiding van de inhuldiging waren bedoeld om de belastingbetalers aan te moedigen zich te identificeren met de machthebbers en de uiterlijke tekenen van de stedelijke macht.

Onder de elementen die samen een stedelijke versterking uitmaken, verdienen vooral de stadspoorten onze aandacht. Vaak vingen de verdedigingswerken aan met de poorten, terwijl een muur in steen letterlijk in de steigers bleef staan en de verdediging van de stad werd overgelaten aan een aarden omwalling of een palissade, die overigens perfect efficiënt konden blijken. De poorten aldus privilegiëren komt neer op het overwaarden van de stedelijke eigenheid en op het beklemtonen van de macht van de stadsbestuurders om nieuwkomers te ontvangen of hen de toegang te ontfangen. De poorten – die uiteraard door de tolheffing van groot economisch belang waren – werden aldus een onderdeel van een politiek instrumentarium waarbij de sleutels, in de letterlijke betekenis, met zorg werden bewaard of werden uitgewisseld op momenten van conflict of onderwerping. In Brussel kwamen de poorten op die manier in handen van de grote patricische geslachten, die de gebouwen bewaakten en beheerden. In 1421 kregen de ambachten echter toegang tot het stadsbestuur, wat aanleiding gaf tot een herverkaveling van de poorten. In het geval van Brugge in 1436 en van Gent in 1453 voorzag de bestraffing van de stad door de vorst (Filips de Goede) in de ontmanteling van bepaalde stadspoorten. In Kampen aan de IJssel daarentegen kreeg de poort van de graanmarkt, waarlangs traditioneel

de bisschop van Utrecht de stad betrad, een aparte betekenis voor de stedelijke gemeenschap, nadat ze in 1456 gesloten bleef voor David van Bourgondië, tot hij er in toestemde de stedelijke privileges te bezegelen. De naam van de poorten verwees doorgaans naar de richting of plek waartoe ze de weg openden, of naar een patroonheilige. De iconografie en de literatuur tonen aan hoe ze ook uitdrukking konden geven aan de fundamentele waarden van de stedelijke samenleving. Het invloedrijke Brugse genootschap van de Witte Beer evoceerde niet toevallig de zeven poorten van de stad (een voor elke letter van 'Brugghe') in een gelegenheidsgedicht voor haar bijeenkomst in 1414 aan de vooravond van het Driekoningenfeest.

***Caritas* als sluitstuk van de stedelijke eenheid**

Onder de stedelijke deugden speelden het respect voor de eenheid, het beoefenen van de solidariteit en de naastenliefde als waarborg voor de sociale vrede een cruciale rol. Het gaat om een ideologische mix die zijn ingrediënten vindt in het politieke vertoog van de elites dat op de eerste communale fases terug te voeren is, in de waarden van de corporatieve organisaties waarin de ambachten de toon aangeven en in het apostolische ideaal dat de bedelorden in de stad hebben geïntroduceerd (zie hoofdstuk 3 en 4). Vanuit de invalshoek van de stedelijke infrastructuur wordt dit geheel van waarden het best door de hospitalen en opvangtehuizen geïncarneerd. Vanaf de twaalfde eeuw hebben broederschappen, individuen, kerkelijke instellingen en stadsmagistraten instellingen opgericht met als doel opvang te bieden aan armen, zieken en reizigers. Vaak ging het om elementaire opvang, het verstrekken van voedsel, religieuze ondersteuning en stervensbegeleiding. Weinig hospitalen specialiseerden zich in echte medische hulp. En nog minder in aantal waren de hospitalen die de deuren open stelden voor een brede waaier aan patiënten. Het Sint-Janshospitaal in Brussel, het gelijknamige hospitaal in Brugge, Onze-Lieve-Vrouw of Sint-Elisabeth in Antwerpen, de Bijloke in Gent, Sint-Gillis en naderhand het Grote Hospitaal in Namen zijn enkele voorbeelden van deze laatste categorie, waarvan het beheer al snel door de stedelijke autoriteiten werd overgenomen.

Talrijker zijn de instellingen waarvan de opvang zich richtte op specifieke categorieën van burgers. Als oudste instellingen verdienen de leprozerieën vermeld te worden. In theorie waren ze bedoeld om die leden van de stedelijke gemeenschap op te vangen die geweerd werden uit de gemeenschap, zowel door het reële gevaar op besmetting als door het taboe dat op hun ziekte rustte. De leprozerieën bevonden zich dan ook letterlijk aan de

rand van de stedelijke agglomeraties. Ze werden gerund door 'donati' die uit de stedelijke gemeenschap afkomstig waren. Het hospitaal van de Mont Cornillon in Luik is een van de oudst gekende instellingen van dit type, maar de meeste steden beschikten over een leprozerie in de tweede helft van de twaalfde en bij de aanvang van de dertiende eeuw. De stedelijke machthebbers namen toen, met steun van de bisschop, de economische controle en interne organisatie van deze instellingen op zich. Leprozen zijn nooit erg talrijk geweest in de Nederlanden, en vanaf de veertiende en vooral vijftiende eeuw werden de leprozerieën geleidelijk aan algemene hospitalen waar afzondering niet meer primeerde. Oude en afhankelijke leden van gevestigde burgerlijke families vonden er toen opvang, zoals het goed gedocumenteerde voorbeeld van de leprozerie van Terbank in Leuven aantoont.

Een moeilijk te becijferen deel van de hospitalen – waarschijnlijk de meerderheid – richtte zich op de leden van specifieke ambachten (vollers, wevers, huidevetters, smeden enzovoort), op de vertegenwoordigers van bepaalde geslachten, op bepaalde sociale categorieën (oude clerici) of rekruteerde onder naar gender gedefinieerde groepen (arme vrouwen, arme weduwen, gewezen begijnen, oude mannen enzovoort). In weerwil van het dominante vertoog en van het belang van de solidariteit en broederlijkheid daarin, blijkt dat naarmate de invloed van ambachten en andere corporaties toenam deze waarden enkel voor de relatief beperkte eigen groep in de praktijk werden gebracht (zie hoofdstuk 2). Men kan stellen dat de stedelijke eenheid en onderlinge bijstand slechts konden gerealiseerd worden via de optelsom van corporatieve initiatieven.

De meeste hospitalen werden in individuele huizen ondergebracht. Het ging om bescheiden bouwsels. Ze drukten geen fysieke stempel op het stedelijk weefsel, maar namen zeker ten overstaan van de groep die aan de stichters refereerde, essentiële functies op: het waren vergaderplekken en kassen voor gemeenschappelijke ondersteuning. De grote hospitalen daarentegen werden merkpunten voor een hele buurt, een functie die ze dankten aan de grote ziekenzaal annex kapel, hun eetzaal, slaapvertrek voor de ondersteunende religieuze gemeenschap, imposante keukens, opslagplaatsen, afhankelijke landbouwbedrijven, begraafplaats en kerk. De Bijloke in Gent of het Sint-Janshospitaal in Brugge zijn er de meest indrukwekkende getuigen van. Niet toevallig gaat het dan ook om twee hospitalen in de twee grootste steden van de middeleeuwse Nederlanden. Hun vernieuwende architectuur en goed uitgebouwde uitrusting stonden model voor heel wat grote publieke gebouwen. De grote hospitalen vertegenwoordigden ook een imposant grondbezit en een financiële macht, waardoor hun actie niet beperkt was tot het ondersteunen van ontheemden en behoeftigen. Ze func-

tioneerden ook als kredietinstellingen en als beheerders van de goederen van derden, in de eerste plaats van de bedelorden waarmee ze van bij de aanvang een nauwe band onderhielden. De grote hospitalen hadden dus een meervoudige functionaliteit, die evenwel geïnspireerd bleef door het ideaal dat hun stichters voor ogen stond, maar ook door de opdracht van de Kerk en van de bedelorden.

Deze bedelorden installeerden zich vanaf de eerste helft van de dertiende eeuw massaal in de belangrijkste steden van de Nederlanden (zie hoofdstuk 4). Ze werden daarbij met overtuiging ondersteund door zowel de wereldlijke vorsten als door de bisschoppen. Hun steun was dan ook onontbeerlijk, gegeven het wantrouwen waarmee de traditionele kapittels de bedelorden zagen arriveren. Franciscanen, dominicanen en karmelieten hebben van bij hun eerste vestiging ook op veel steun van de bredere bevolking kunnen rekenen. Hun rol beperkte zich niet tot predicatie en zielzorg, noch tot het rekruteren van nieuwe broeders in het handels- en ambachtsmilieu, noch tot onderwijsverstrekking. Hun gebouwen, en vooral dan de grote hallenkerken die ontworpen waren met massapredicatie voor ogen, stonden ook open voor vergaderingen van ambachten en voor solemnele politieke bijeenkomsten. In 1291 ontvingen de Gentse dominicanen een grafelijke delegatie, de stadsmagistraat, de vertegenwoordigers van het Gentse gemeen en van de andere grote Vlaamse steden met het doel een uitweg te vinden uit de zeer gevoelige discussie die ontstaan was rond de controle van de stadsfinanciën. In een latere fase liet de toegankelijkheid voor een breed publiek van de hallen van de bedelorden toe om bepaalde handelswaar, voornamelijk tapijten en kunstwerken, te tonen en te koop aan te bieden. Vermits een aanzienlijk gedeelte van deze voorwerpen uiteindelijk toch in de vorm van een of ander vrome schenking in het patrimonium van kerkelijke instellingen terecht zou komen, was er geen sprake van een tegenstelling tussen deze wel erg bijzondere functie van de panden van dominicanen en franciscanen en het ideaal van armoede, dat tot de kern van hun identiteit behoorde.

Een van de belangrijkste interacties tussen de bedelorden en de stedelijke gemeenschappen lag vervat in de sturende en legitimerende rol die vooral de dominicanen hebben gespeeld ten overstaan van de vele begijnhoven. Deze boden onderdak aan vrouwen (zeer zelden sloten ook mannen aan) die de keuze hadden gemaakt voor een gemeenschappelijk leven in apostolische zin, maar toch leek wensten te blijven (zie hoofdstuk 4). De begijnhoven en gemeenschappen van bogaarden maakten deel uit van de stedelijke infrastructuur. Het ging immers om gemeenschappen in herkenbare behuizingen, waarbinnen deze vrome zielen in veiligheid hun leven konden wijden aan

arbeid, maar ook aan zorgverstrekking en zelfs aan onderwijs. Vooral de textielsector kon profijt halen uit de beschikbaarheid van deze stabiele en omkaderde werkkrachten, die minder mobiel bleken dan de gewone arbeiders en arbeidsters die doorgaans hun arbeid per week op de daartoe voorziene werkplekken aanboden (zie hoofdstuk 1). De grote begijnhoven van Brugge en Gent huisvestten aldus meerdere honderden begijnen. Het waren dan ook als het ware steden in de stad, of dan toch in diens onmiddellijke omgeving, geworden. Naast deze grote stichtingen die doorgaans door de vorsten of belangrijke notabelen begiftigd waren, bestonden ook kleinere gemeenschappen die vaak op spontane stichtingen van individuen terug gingen en waar een handvol begijnen in gemeenschap leefden. Dergelijke ministichtingen lijken de regel te zijn geweest in steden als Doornik of Luik, maar kenden ook navolging in kleinere steden zoals Hoei.

Samenvattend kan men slechts vol verwondering kijken naar de complexiteit van de organisatie van de stedelijke *caritas*. De stedelijke machthebbers waren verre van de enige spelers op dit terrein, al deden hun vertegenwoordigers er alles aan om de meest in het oog springende en rijkste instellingen onder controle te brengen. In de meeste gevallen waren het echter aparte collectieve of private initiatieven die de dienstverlening op zich namen. Het waren ook zij die opdracht gaven om de imposante gebouwen uit te bouwen, zoals de grote handelshallen en stadhuisen, die elk op hun manier de zorg van de stad voor het algemeen belang tot uitdrukking brachten. De versnippering van belangen en initiatieven was precies een van de meest kenmerkende aspecten van de stedelijke infrastructuur gericht op de *caritas*.

Conclusie

'The history of the late medieval city – the creation of urban identity, urban privileges, an urban 'public' and an authority that acted in the name of the public was to an important extent, a history of space'.⁵⁵ De stedelijke infrastructuur en uitrusting waren zowel een getuige van de manier waarop deze ruimte tot stand kwam als actieve actoren in dat proces. In de steden van de Nederlanden werd de productie van de stedelijke ruimte in grote mate beïnvloed door de wisselende en onzekere politieke en sociale machtsver-

⁵⁵ Howell, Martha C., The Spaces of Late Medieval Urbanity, in: Marc Boone & Peter Stabel (eds.), *Shaping Urban Identity in Late Medieval Europe*. Leuven/Apeldoorn, Garant, 2000, p. 19.

houdingen. De concurrerende machtsaanspraken tussen vorst en stad, de interne conflicten binnen de stedelijke elites, de strijd tussen patricische geslachten en ambachten, de rivaliteiten tussen kerkelijke instellingen onderling: alle hebben bijgedragen tot het in stand houden van quasi permanente werven, tot aanhoudende aanpassingen van bestaande gebouwen, van hun functionaliteit en dus ook van de symbolisch geladen boodschappen die ze geacht werden uit te dragen. De stedelijke ideologie is ooit als het resultaat van een 'bricolage' omschreven. Dit gaat ook op voor de manier waarop de infrastructuur van de steden is tot stand gekomen en uitgebouwd. Het betekent echter niet dat de krachtige politieke en morele impulsen die er aan ten grondslag lagen moeten worden geminimaliseerd, noch de geïnvesteerde middelen onderschat, en nog minder de diensten die ze aanboden misprezen. Het gaat er om de infrastructuur en uitrusting van de steden, zowel in hun gerealiseerde als in hun geprojecteerde vorm, te lezen als niet eenduidig. Dit fundamenteel hybride karakter is wellicht de meest bijzondere eigenschap van de stedelijke ruimte in de Nederlanden.

Hiermee kunnen we terugkeren naar de theoretische uitgangspunten die deze reeks beschouwingen over de stedelijke infrastructuur hebben ingeleid. We hebben aangetoond dat de bebouwde ruimte in de steden van de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Nederlanden weliswaar drager was van dubbelzinnige waarden, maar toch ook een heel aparte factor bleef in het lokale socio-politieke leven. Eens ingeplant stuurde een bepaalde infrastructuur ook boodschappen uit en bood ze een betekenis die op haar beurt collectief gedrag uitlokte, soms gewenst soms ongewenst. Zowel feesten als opstanden en oproeren vonden op welbepaalde plekken plaats en zetten als het ware mechanismen van betekenisgeving in gang. Sociale groepen of politieke facties konden deze basis aangrijpen om legitimiteit te claimen. Omgekeerd werden sommige bevolkingsgroepen uitgesloten. Ook de vorst gebruikte de ruimte om zijn ambities kracht bij te zetten of om er zijn macht te demonstreren. Voor wie woonde in de stad was de stedelijke infrastructuur een intens beleefde ruimte. Dit aspect van beleving uitte zich via de erg diverse vormen van optochten, stoeten en processies die het publieke leven van de steden markeerden (zie hoofdstuk 4). Het stedelijke landschap, een complex samenspel van bebouwde oppervlaktes, wegen, pleinen, waterwegen en monumentale bouwwerken vormde in filosofische zin dan ook een publieke ruimte. Deze werd weliswaar doorsneden door enclaves met een eigen statuut, maar uitgerekend door de infrastructuur en de vele betekenissen die deze in zich droeg, neigde ze naar de essentie van wat een publieke ruimte hoort te zijn: een plek waar boodschappen kunnen worden uitgedragen en het antwoord er op ook hoorbaar is.

Representatie van de Grote Markt van Hoei, 1872.

Op het centrale plein van Hoei bevond zich de fontein Li Bassinia, hier voorgesteld in de oudst bekende, sterk geromantiseerde, afbeelding uit 1872. De prent toont evenwel een watervergaarbak en een baldakijn uit de achttiende eeuw, in de toestand voor de latere restauratie. De bronzen ornamenten zijn gegoten in 1406 en beelden vier torens uit met afwisselend vier personages die emblematisch zijn voor de stedelijke gemeenschap: de heilige Catharina van Alexandrië die verwijst naar de wijk waar het water dat de fontein voedt uit vandaan komt; Domitiaan, bisschop van Tongeren-Maastricht (+560?), de beschermheilige van de stad; de ridder Mengold, een andere patroon van de stad van wie de cultus in de twaalfde eeuw aan die van Domitiaan werd gekoppeld; en graaf Ansfrid (+1010), de laatste Lotharingische graaf van Hoei. Hij personifieert de droom van stedelijke autonomie in relatie tot de heerser, de Luikse prinsbisschop die in 985 het graafschap van de keizer had gekregen. De hoornblazer die boven het middeleeuwse geheel uitrooft is aan het einde van de zestiende eeuw toegevoegd.

Het geheel symboliseert de voorrechten van de stad inzake rechtspraak.

© *L'Illustration européenne*, 27 (1872), p. 209.

Selectieve bibliografie

Arnade, Peter, Martha Howell & Walter Simons, Fertile Spaces: The Productivity of Urban Space in Northern Europe, *Journal of Interdisciplinary History*, 32 (2002)4, p. 518-548.

- Bavay, Gérard, *Hôtels de ville et maisons communales en Hainaut du moyen âge à nos jours: monographies*. Bergen, Hannonia, 1995.
- Bertrand, Paul, 'Commerce avec Dame Pauvreté'. *Structure et fonctions des couvents mendiants à Liège XIIIe-XIVe siècle*. Genève, Droz, 2004.
- Billen, Claire & Chloé Deligne, Autonomie et inclusion d'un espace: les détours de l'appartenance du quartier de La Chapelle à la Ville de Bruxelles (XIIIe-XIVe siècle), in: Alain Dierkens, Christophe Loir, Denis Morsa & Guy Vanthemsche (eds.), *Villes et Villages: organisation et représentation de l'espace, Mélanges offerts à Jean-Marie Duvosquel*. Brussel, Le livre Timperman, 2011, p. 69-84 (= *Revue belge de Philologie et d'Histoire*, 89).
- Billen, Claire, Dire le bien commun dans l'espace public. Matérialité épigraphique et monumentalité du bien commun dans les villes des Pays-Bas à la fin du Moyen Âge, in: Elodie Lecuppre-Desjardin & Anne-Laure Van Bruaene (eds.), *De Bono Communi. The Discourse and Practice of the Common Good in the European City (13th-16th c.)*. Turnhout, Brepols, 2010, p. 71-88.
- Blockmans, Wim, Urban Space in the Low Countries, 13th-16th Centuries, in: Alberto Grohmann (ed.), *Spazio urbano e organizzazione economica nell'Europa medievale. Atti della session C 23, 11th International Economic History Congress, Milano, 12-16 settembre 1994*. Napoli, EST Edizioni Scientifiche Italiane, 1994, p. 163-176.
- Boone, Marc & Elodie Lecuppre-Desjardin, Espace vécu, espace idéalisé dans les villes des anciens Pays-Bas bourguignons, in: Alain Dierkens, Christophe Loir, Denis Morsa & Guy Vanthemsche (eds.), *Villes et Villages: organisation et représentation de l'espace, Mélanges offerts à Jean-Marie Duvosquel*. Brussel, Le livre Timperman, 2011, p. 111-128 (= *Revue belge de Philologie et d'Histoire*, 89).
- Boone, Marc & Peter Stabel (eds.), *Shaping Urban Identity in Late Medieval Europe*. Leuven/Apeldoorn, Garant, 2000.
- Boone, Marc, Urban Space and Political conflict in Late medieval Flanders, *Journal of Interdisciplinary History*, 32 (2002)4, p. 623-628.
- Cauchies, Jean-Marie, Le 'cri' et l'espace urbain: bretèches et publication dans les villes des anciens Pays-Bas, in: Alain Dierkens, Christophe Loir, Denis Morsa & Guy Vanthemsche (eds.), *Villes et Villages: organisation et représentation de l'espace, Mélanges offerts à Jean-Marie Duvosquel*. Brussel, Le livre Timperman, 2011, p. 167-189 (= *Revue belge de Philologie et d'Histoire*, 89).

- Charruadas, Paulo, *Croissance rurale et essor urbain à Bruxelles. Les dynamiques d'une société entre ville et campagnes (1000-1300)*. Brussel, Académie royale de Belgique, 2011.
- Coomans, Thomas, Belfries, Cloth Halls, Hospitals and Mendicant Churches: A New Urban Architecture in the Low Countries around 1300, in: Alexandra Gajewski & Zoë Opacic (eds.), *The Year 1300 and the Creation of a New European Architecture*. Turnhout, Brepols, 2007, p. 185-202.
- De Jonge, Krista, The Principals Residences in Mechelen. The Court of Cambrai and the Court of Savoy, in: Dagmar Eichberger (ed.), *Women of Distinction. Margaret of York/ Margaret of Austria*. Leuven/ Turnhout, Brepols, 2005, p. 57-66.
- De Jonge, Krista, 'Scientie' et 'experientie' dans le gothique moderne des anciens Pays-Bas, in: Monique Chatenet, Krista De Jong, Ethan Matt Kavalier & Norbert Nussbaum (eds.), *Le Gothique de la Renaissance. Actes des quatrième Rencontres d'architecture européenne, Paris 12-16 juin 2007*. Parijs, Picard, 2011, p. 199-216.
- De Keyser, Walter, *La lèpre en Hainaut. Contribution à l'histoire des lépreux et des léproseries du XIIIe au XVIe siècle*. Université libre de Bruxelles, Onuitgegeven doctoraatverhandeling, 1992.
- De Rock, Jelle, *Beeld van de stad. Picturale voorstellingen van stedelijkheid in de Laatmiddeleeuwse Nederlanden*. Universiteit Antwerpen, Onuitgegeven doctoraatverhandeling, 2011.
- De Spiegelere, Pierre, *Les hôpitaux et l'assistance à Liège (X^e-XVe siècles). Aspects institutionnels et sociaux*. Genève, Droz, 1987.
- De Waha, Michel, De la collaboration à la confrontation. Enceintes urbaines et châteaux princiers dans les villes des anciens Pays-Bas, in: Philippe Contamine, Nicolas Faucherre, Gilles Blicq & Jean Mesqui (eds.), *Le château et la ville*. Parijs, CTHS, 2002, p. 161-177.
- Deligne, Chloé & Tim Soens, Steden en water in het verleden: tussen symbiose en antagonisme, *Jaarboek voor Ecologische Geschiedenis*, 13 (2010), p. 1-8.
- Deligne, Chloé, *Bruxelles et sa rivière. Genèse d'un territoire urbain (1200-1800)*. Turnhout, Brepols, 2005.
- Deligne, Chloé, Edilité et politique: les fontaines urbaines dans les Pays-Bas méridionaux au Moyen Âge, *Histoire Urbaine*, 22 (2008), p. 77-96.
- Deligne, Chloé, Powers over Space, Spaces of Powers. The Constitution of Town Squares in the Cities of the Low Countries (12th-14th Century), in: Marc Boone & Martha Howell (eds.), *The Power of Space in Late Medieval and Early Modern Europe. The Cities of Italy*,

- Northern France and The Low Countries*. Turnhout, Brepols, 2013, p. 21-28.
- Deligne, Chloé, Claire Billen & David Kusman, Les bouchers bruxellois au bas Moyen Age. Profils d'entrepreneurs, in: Serge Jaumain & Kenneth Bertrams (eds.), *Patrons, gens d'affaires et banquiers, Hommages à Ginette Kurgan-van Hentenrijk*. Brussel, Le livre Timperman, 2004, p. 69-92.
- Dickstein-Bernard, Claire, *La Gestion financière d'une capitale à ses débuts : Bruxelles 1334-1467*. Brussel, Société royale d'archéologie de Bruxelles, 1977.
- Dumolyn, Jan, Une idéologie urbaine 'bricolée' en Flandre médiévale: les *Sept portes de Bruges* dans le manuscrit Gruuthuse (début du xve siècle), *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 88 (2010)4, p. 1039-1084.
- Foucault, Michel, *Surveiller et punir: naissance de la prison*. Parijs, Gallimard, 1975.
- Haemers, Jelle & Elodie Lecuppre-Desjardin, Conquérir et reconquérir l'espace urbain. Le triomphe de la collectivité sur l'individu dans le cadre de la révolte brugeoise de 1488, in: Chloé Deligne & Claire Billen (eds.), *Voisinages, coexistences, appropriations. Groupes sociaux et territoires urbains (Moyen Age-16e siècle)*. Turnhout, Brepols, 2007, p. 119-142.
- Hanus, Jord, *Affluence and Inequality in the Low Countries. The City of 's-Hertogenbosch in the Long Sixteenth Century, 1500-1650*. Leuven, Peeters Publishers, 2014.
- Howell, Martha C., The Spaces of Late Medieval Urbanity, in: Marc Boone & Peter Stabel (eds.), *Shaping Urban Identity in Late Medieval Europe*. Leuven/Apeldoorn, Garant, 2000, p. 3-23.
- Jacobs, Thibaut, Des hôpitaux de Métiers à Bruxelles? Nouvelles perspectives sur la charité et la bienfaisance en milieu urbain à la fin du moyen âge, *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, 91 (2013), p. 215-256.
- Köhl, Sascha, Platz, Stube, Haus. Die Anfänge der Bauaufgabe Rathaus in Brabant, *Rathäuser und andere Kommunale Bauten. Jahrbuch für Hausforschung*, 60 (2010), p. 117-128.
- Kusman, David, Les hôpitaux et le crédit dans le duché de Brabant XIIIe-xve siècles, in: Michel Pauly (ed.), *Institutions de l'assistance sociale en Lotharingie médiévale, Treizièmes Journées lotharingiennes*. Luxemburg, Section historique de l'Institut grand-ducal, 2008, p. 355-384.

- L'initiative publique des communes en Belgique. Fondements Historiques (Ancien Régime). 11e colloque International de Spa, 1-4 septembre 1982.* Brussel, Crédit Communal de Belgique, 1984.
- Laleman, Marie-Christine, Espaces publics dans les villes flamandes au Moyen Âge: l'apport de l'archéologie urbaine, in: Marc Boone & Peter Stabel (eds.), *Shaping urban Identity in Late Medieval Europe.* Leuven/Apeldoorn, Garant, 2000, p. 25-41.
- Lecuppre-Desjardin, Elodie, *La ville des cérémonies. Essai sur la communication politique dans les anciens Pays-Bas bourguignons.* Turnhout, Brepols, 2004.
- Lefèvre Henri, *La production de l'espace.* Parijs, Anthropos, 1974.
- Leroux, Laure, *Cloches et société médiévale. Les sonneries de Tournai au Moyen Age.* Louvain-la-Neuve, Ciaco-i6doc.com, 2011.
- Löhrmann, Dietrich, Mühlenbau, Schifffahrt und Flussumleitungen im Süden den Grafschaft Flandern-Artois (10-11 Jahrhundert), *Francia*, 12 (1984), p. 149-192.
- Maire-Vigueur, Jean-Claude, Les inscriptions du pouvoir dans la ville: le cas de l'Italie Communale (xiiie-xive siècle), in: Elisabeth Crouzet-Pavan & Elodie Lecuppre-Desjardin (eds.), *Villes de Flandre et d'Italie (xiiiie-xvie siècle). Les enseignements d'une comparaison.* Turnhout, Brepols, 2008, p. 207-233.
- Maréchal, Griet, *De sociale en politieke gebondenheid van het Brugse hospitaalwezen in de Middeleeuwen.* Kortrijk, UGA, 1978.
- Martens, Pieter, *Ingenieurs, bastions en belegeringen. Militaire architectuur en vestingoorlog in de Lage Landen, 1530-1560.* Ter perse.
- Paquay, Isabelle, *Gouverner la ville au bas Moyen Âge. Les élites dirigeantes de la ville de Namur au xve siècle.* Turnhout, Brepols, 2008.
- Patart, Christian, *Les cloches civiles de Namur, Fosses et Tournai au bas Moyen Age. Recherches sur l'histoire de l'information de masse en milieu urbain.* Brussel, Crédit Communal de Belgique, 1976.
- Ryckbosch, Wouter, *Tussen Gavere en Cadzand. De Gentse stadsfinanciën aan het einde van de Middeleeuwen (1460-1495).* Gent, Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde, 2007.
- Sicking, Louis, Sleutels tot de zee: havensteden en hun infrastructuur in de Nederlanden in de late middeleeuwen. Een verkenning, *Tijdschrift voor Zeegeschiedenis*, 25 (2006)1, p. 3-9.
- Sigmond, Joannes Petrus, *Nederlandse zeehavens tussen 1500 en 1800.* Amsterdam, De Bataafsche Leeuw, 1989.

- Simon-Muscheid, Katharina, Städtischer Zierde-gemeiner Nutzen-Ort der beegnungen. Öffentliche Brunnen in Mittelalterlichen Städten, in: Helmut Bräuer & Elke Schlenkrich (eds.), *Die Stadt als Kommunikationsraum. Beiträge zur Stadtgeschichte vom Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert. Festschrift für Karl Czok zum 75. Geburtstag*. Leipzig, Leipziger Universitätsverlag GMBH, 2006, p. 699-720.
- Simons, Walter, *Stad en apostolaat. De vestiging van de bedelorden in het graafschap Vlaanderen (ca. 1225 - ca. 1350)*. Brussel, Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, 1987.
- Smit Johannes Gradus, *Vorst en onderdaan. Studies over Holland en Zeeland in de late Middeleeuwen*. Leuven, Peeters, 1995.
- Soly, Hugo, *Urbanisme en kapitalisme te Antwerpen in de 16de eeuw. De stedenbouwkundige en industriële ondernemingen van Gilbert van Schoonbeke*. Brussel, Crédit Communal de Belgique, 1977.
- Sosson, Jean-Pierre, Le bâtiment: sources et historiographie, acquis et perspectives de recherches [Moyen Age, début des Temps Modernes], in: Simonetta Cavacocchi (ed.), *L'edilizia prima della rivoluzione industriale secc. XIII-XVIII. Atti della Trentaseiesima Settimana di Studi, 26-30 aprile 2004, Istituto Internazionale di Storia Economica F. Datini Prato*. Firenze, Le Monnier, 2005, p. 49-108.
- Sosson, Jean-Pierre, Politique économique et 'innovation'. L'exemple des infrastructures (Brabant, Flandre. Fin XIe-XVe siècles), in: Hans-Joachim Schmidt (ed.), *Tradition, Innovation, Invention. Fortschrittsverweigerung und Fortschrittsbewusstsein im Mittelalter. Freiburger Kolloquium 15.-17. März 2001*. Berlin, de Gruyter, 2005, p. 143-159.
- Stabel, Peter, The market place and civic identity in late Medieval Flanders, in: Marc Boone & Peter Stabel (eds.), *Shaping Urban Identity in Late Medieval Europe*. Leuven/Apeldoorn, Garant, 2000, p. 43-64.
- Van der Heijden, Manon, Elise van Nederveen Meerkerk, Griet Vermeersch & Martijn van der Burg (eds.), *Serving the Urban Community. The Rise of Public Facilities in the Low Countries*. Amsterdam, Aksant, 2009.
- Van Tyghem, Frieda, *Het stadhuis van Gent: voorgeschiedenis, bouwgeschiedenis, veranderingswerken, restauraties, beschrijving, stijlanalyse*. Brussel, Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, 1978.

- Van Uytven, Raymond, *Stadsfinanciën en stadseconomie te Leuven van de xii^e tot het einde der xvi^e eeuw*. Brussel, Paleis der Academiën, 1961.
- Van Uytven, Raymond, Flämische Belfriede und Südniederländische städtische Bauwerke im Mittelalter: Symbol und Mythos, in: Alfred Haverkamp (ed.), *Information und Kommunikation und Selbstdarstellung in Mittelalterlichen Gemeinden*. München, Oldenbourg, 1998, p. 125-159.
- Vannieuwenhuyze, Bram, De beken van middeleeuws Brussel: complexiteit en maakbaarheid van het waterwegennet in een middeleeuwse stad, *Jaarboek voor Ecologische Geschiedenis*, 13 (2010), p. 73-100.
- Verhulst, Adriaan, *The Rise of Cities in North-West Europe*. Cambridge, Cambridge University Press, 1999.
- Volti, Panaiota, *Les couvents des ordres mendiants et leur environnement à la fin du Moyen Age: le nord de la France et les anciens Pays-Bas méridionaux*. Parijs, CNRS, 2003.
- Wurtzel, Ellen, Defense, Authority, and City Limit: the Fortifications of Lille in the late Middle Ages, *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis*, 14 (2011), p. 150-182.
- Xhayet, Geneviève, *Réseaux de pouvoir et solidarité de parti à Liège au moyen âge (1250-1468)*. Genève, Droz, 1997.

HOOFDSTUK 6

Thuis in de stad: dynamieken van de materiële cultuur

INNEKE BAATSEN, BRUNO BLONDÉ,
JULIE DE GROOT & ISIS STURTEWAGEN

De voorbije decennia kreeg de publieke ruimte veel aandacht in het historisch onderzoek en dat is in dit boek niet anders. Markten, pleinen, stadspoorten, straten en kerkgebouwen fungeerden niet alleen als brandpunten van economische bedrijvigheid, dagelijkse sociale contacten en religie, ze vormden ook het decor van politieke communicatie en stedelijke rituelen. Daarin wilden ambachtslieden, handelaars, stadsbestuurders, clerici en andere stedelingen hun identiteiten, wederzijdse verhoudingen en te verwerven of reeds verworven rechten bevestigen, representeren of onderhandelen (zie hoofdstuk 5). In het onderzoek naar de stedelijke infrastructuur en haar gelaagde ruimte genoten de grote projecten en architecturale verwezenlijkingen steeds een voorkeursbehandeling. Het waren niet toevallig *markers* van het stedelijke landschap. In dit hoofdstuk staan echter niet het marktplaats, de lakenhalle, het belfort, het ambachtshuis of de parochiekerk centraal, noch de dagelijkse praktijken, processies, feesten en rituelen waarin de aanspraken op die ruimte gestalte kregen. We verlaten de straat en gaan op huisbezoek om de materiële cultuur van het 'gewone huis' en haar bewoners te schetsen. We willen daarbij niet alleen de materiële cultuur van het gebouwde 'huis' een plaats geven, maar vooral die van de 'thuis'.

Het is onder historici van de consumptiegeschiedenis en de materiële

cultuur 'bon ton' om de zeventiende en achttiende eeuw af te schilderen als cruciale overgangseeuwen naar de 'moderne consumptiecultuur'. Jan de Vries wees bijvoorbeeld naar de Noordelijke Nederlanden in de zeventiende eeuw als prille bakermat van de zogenaamd 'moderne consumptiesamenleving'.⁵⁶ Naast essentiële wijzigingen in de manier waarop en de intensiteit waarmee mensen op en voor de markt gingen werken, nam de Vries aan de vraagzijde de overgang waar van een cultureel model waarin 'old luxuries' domineerden naar een cultureel repertoire dat vooral rond 'new luxuries' was uitgebouwd. Was de 'oude luxe' sterk gericht op de 'conspicuous consumption' van een beperkte elite, dan vonden bredere groepen toegang tot de 'nieuwe luxe'. De nieuwe materiële cultuur diende voortaan ook de huiselijkheid, het comfort en het plezier en niet louter de sociale status. Dat uitgesproken burgerlijk en stedelijk verbruiksmodel was er één waar grote lagen van de bevolking aan konden deelnemen. Eén dat verenigde, eerder dan verdeelde, één met nieuwe luxe, die niet zozeer mikte op het unieke en het distinctieve, maar op het multipliceerbare. Ook al werden dure en prestigieuze dingen nooit helemaal uit de productenwaaier en het verbruikspatroon gebannen, voor veel luxegoederen ontstonden wél goedkope alternatieven voor een bredere markt. Hiermee zou meteen de voornaamste horde in de overgang van een oud en adellijk naar een nieuw en eerder burgerlijk consumptiemodel genomen zijn.

Een vergelijkbaar geloof in de drijvende kracht van de stad inspireerde eerder al Jacob Burckhardt (1818-1897) en Richard Goldthwaite om het laatmiddeleeuwse Italië aan te wijzen als een bakermat van cruciale materiële vernieuwingen.⁵⁷ Jacob Burckhardt, een beetje de 'uitvinder' van de renaissance, evoceerde immers een intieme band tussen het dagelijkse leven, de materiële cultuur en het ontstaan van de renaissance in Italië.⁵⁸ Goldthwaite borduurde op deze basisidee verder; hij ontdekte in de Italiaanse stad een nieuwe mentaliteit die vorm gaf aan de consumptie van stadsadel en -patriciaat. In de loop van de vijftiende en zestiende eeuw werden het interieur en de aankleding van Italiaanse *palazzi* en *casae* immers complexer, geraffineerder en 'rijker'. Niet alleen de gebouwde *magnificenza*, maar ook de kunstvoorwerpen, het tafelgerei en het meubilair droegen in steeds sterkere mate bij tot de identiteit en sociabiliteit van de Italiaanse

⁵⁶ De Vries, Jan, *The Industrious Revolution. Consumer Behavior and the Household Economy, 1650 to the Present*. Cambridge, Cambridge University Press, 2008.

⁵⁷ Goldthwaite, Richard A., *Wealth and the Demand for Art in Italy, 1300-1600*. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1993.

⁵⁸ Burckhardt, Jakob C., *Die Kultur der Renaissance in Italien*. Basel, Verlag der Schweig-hauser'schen Verlagsbuchhandlung, 1860.

stadsbewoner. Of we daarin meteen een stedelijk succesverhaal moeten lezen is nog maar de vraag, aangezien nogal wat van de materiële innovaties beperkt bleven tot de bovenste lagen van de samenleving. Goldthwaite zelf achtte het inkomensniveau in het laatmiddeleeuwse Italië in elk geval te laag en de welvaartsverdeling veel te ongelijk voor een brede consumptie van deze nieuwe materiële cultuur. Maar met hun gedeelde fascinatie voor de 'urbane achtergrond' van vernieuwende consumptiemodellen in twee verschillende contexten, leveren zowel Jan de Vries als Richard Goldthwaite het ideale referentiekader voor een overzicht van de materiële cultuur in de steden van de Lage Landen.

We zullen in de volgende bladzijden immers proberen de geschiedenis te vertellen van het huis en van de manier waarop de materiële cultuur daar telkens op een andere en eigen contextspecifieke manier een invulling aan gaf. Aan de productiezijde van dit verhaal zullen de parallellen met de eerder geschetste industriële heroriëntaties in de Lage Landen opvallen (zie hoofdstuk 1). Dit hoofdstuk brengt immers een overzicht van de vraag naar goederen die verschijnen en verdwijnen, en van de economische sectoren die zich op dat ritme bewogen. Er zal ook nogal wat aandacht moeten gaan naar de manier waarop de specifieke sociologie van de stad in de Lage Landen (met haar sterke elites én stevige middengroepen, zie hoofdstuk 2) ook de materiële cultuur ervan beïnvloed heeft. Het is onze stelling, dat de middeleeuwse en zestiende-eeuwse steden in de Lage Landen een belangrijke rol hebben gespeeld in dynamieken die in de historiografie tot dusver toegedicht werden aan het Italië van de renaissance of aan de ontluikende consumptiesamenlevingen in het Holland en Engeland van de zeventiende en achttiende eeuw.

Woonvormen en woonculturen

Het verhaal van de middeleeuwse stadswoning laat zich niet makkelijk schrijven. De meeste woningen uit die periode zijn verdwenen uit het hedendaagse straatbeeld en de weinige huizen met middeleeuwse sporen zijn vaak door de eeuwen heen zo sterk verbouwd, dat het haast onmogelijk is om de vroegste wooncultuur ervan te reconstrueren. Bestaande woningen werden in de loop van de tijd immers hersteld en aangepast aan de stijl van de tijd of aan de wisselende noden van telkens nieuwe gezinnen en generaties bewoners. Dat maakt dat niet alleen steden, maar ook individuele huizen als het ware zijn opgebouwd uit verschillende tijdslagen. Ook al zijn de bronnen niet genadig, door gebruik te maken van interdisciplinaire onder-

zoeksmethodes en door verschillende brontypes te combineren, kunnen toch enkele cruciale aspecten van de middeleeuwse wooncultuur aan het licht worden gebracht. Het bouwhistorisch onderzoek naar de fysieke en typologische kenmerken van de huizen kan aangevuld worden met het onderzoek van boedelinventarissen, die ons meer vertellen over de interne organisatie van de woonruimte, de oriëntatie en ruimtelijke positionering van de kamers, en over de aanwezigheid van het meubilair en de huisraad die deze ruimtes een functionele invulling en culturele betekenis gaven.

Over de eerste huizen in de kern van de vroegste stedelijke nederzettingen is bijzonder weinig gekend. Naar alle waarschijnlijkheid ging het in de meeste gevallen om rechthoekige houten constructies met een nog geringe functionele verdeling en een centraal geplaatste stookplaats. De rookafvoer ervan gebeurde door het dak. Binnen de muren van de *portus* Gent vestigden erfachtige koop- en handelslieden zich echter al vanaf de elfde eeuw in grote stenen huizen met robuuste dikke muren en meerdere verdiepingen, opgetrokken uit Doornikse kalksteen (zie hoofdstuk 2). Ook in grote delen van Brabant was natuursteen relatief goedkoop lokaal te winnen en werd de verstening al vroeg ingezet. Conform de Romaanse bouwstijl, hadden dit soort huizen weinig of slechts zeer kleine raamopeningen met een beperkte lichtinval. Naast deze eerder uitzonderlijke *stenen* waren de meeste woningen gebouwd in hout, al dan niet in combinatie met leem. Geleidelijk groeide bij de stedelijke overheden echter het besef dat stenen constructies veel beter bestand waren tegen brandgevaar. Het zogenaamde versteningsproces kende evenwel een geleidelijk verloop en was er één dat bovendien sterk lijkt te verschillen per stad en regio. In Utrecht begint de verstening via nieuwbouw en *vernieuwbouw* al in de dertiende eeuw. In de Noord-Nederlandse IJsselsteden werd al sinds de dertiende eeuw baksteen gebruikt voor de bouw van woningen. En na de stadsbrand van 1324 in Zwolle bepaalde het stadboek aldaar dat men het dak voortaan 'decken zal met pannen oft mit leyen' en niet meer met het brandbare riet of stro. Ook in Brugge werden strodaken vanaf de dertiende eeuw om brandpreventieve redenen vervangen door harde daken. In Leiden, dat in Holland een eerder vroeg voorbeeld was, werd pas in 1450 bepaald dat alle voorgevels en tussenmuren voortaan in steen moesten opgetrokken zijn. Al vanaf het einde van de veertiende eeuw kon het versteningsproces her en der ook rekenen op subsidies vanwege het stadsbestuur. De Antwerpse magistraat besliste bijvoorbeeld in 1546 om een verbod uit te vaardigen op het bouwen van houten gevels. Daarbij werden subsidies voorzien voor diegenen die hun houten gevels vervingen door een stenen exemplaar. Dit belette echter niet dat zulke 'houten huizen' nog tot ver in de negentiende eeuw voorkwamen.

De stedelijke groei en de geleidelijke evolutie in de behuizing van vrijstaande woningen naar aaneengesloten straatbebouwing vroegen ook om een uitgewerkt overheidsingrijpen rond stenen ('gemene') muren die door twee woningen werden gedeeld, lichtopeningen in zijmuren, dakgoten en overkragende verdiepingen aan de straatkant. De talloze processen die als gevolg van burenruzies voor de schepenbank van Brugge werden uitgevochten, geven een idee van de noodzaak van een duidelijke regelgeving; zowel om eventueel brandgevaar tegen te gaan, als om het hoofd te bieden aan bouwkundige chaos en conflicten. Het samenleven in de stad dicteerde en herdefinieerde met andere woorden voortdurend de grenzen van de publieke, semipublieke en private ruimte.

Zag de aanvankelijke indeling van de woningen er nog eenvoudig uit, doorheen de laatmiddeleeuwse periode werd ze steeds gediversifieerder en dat gold – zoals we verderop nog zullen zien – ook voor de interieurinrichting. Er werd steeds hoger gebouwd, met ruime zolderverdiepingen, bovenkamers, insteekruimtes en *hangende* kamers. Bakstenen gevelconstructies lieten bovendien grotere vensteropeningen toe, waardoor vooral de kamers aan de straatzijde konden genieten van een grotere natuurlijke lichtinval. Het haardvuur was ondertussen naar de zijwand verschoven en kon door de introductie van schouw en schoorsteen meerdere ruimtes tegelijk verwarmen. Via het centrale rookkanaal kon men op verschillende verdiepingen haarden aansluiten, waardoor het niet langer aangewezen was om alle kernactiviteiten (koken, eten, slapen, werken) in één en dezelfde ruimte onder te brengen. In ruimere woningen – en later ook in de meer bescheiden woonhuizen – werden er bovendien secundaire haarden gecreëerd, waarbij het voornaamste haardvuur steeds meer in functie van het koken kwam te staan. Komforen, lauwers, bedpannen en branderelen droegen verder bij tot de verspreiding van warmte in huis.

Licht en warmte waren natuurlijk uitermate bepalend voor de functies die een kamer kon vervullen. Zo gebeurde het ontvangen van gasten bij voorkeur in goed verwarmde en voldoende verlichte kamers, waarbij de natuurlijke lichtinval ondersteund werd door een ruim arsenaal aan kaarsen, olielampen, kandelaars, kroonluchters en in sommige gevallen ook spiegels. Zolder- en kelderruimtes werden voornamelijk gebruikt voor de opslag van voorraden (vaak bedacht met termen als *appelzolder* of *corenzolder*) en konden afzonderlijk aan kooplieden en ambachtslui worden verhuurd. Het in de literatuur vaak gehanteerde concept van een functionele specialisatie van ruimte waarbij verschillende woonfuncties in de ruimere huizen steeds meer geconcentreerd werden binnen speciaal daartoe bestemde ruimtes, lijkt zich in de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne praktijk maar gedeeltelijk

te hebben doorgezet. Zo herbergde de *chambre ou l'on dine* (eetkamer) in een woning in vijftiende-eeuws Brugge, naast een tafel en zitmeubels, ook comfortabele leunstoelen, kasten en een wel opgemaakt bed. Dat suggereert dat zelfs deze al erg gespecialiseerde ruimte, spijs haar naam, niet enkel gebruikt werd om er de maaltijd te nuttigen maar dat ze ook belangrijke statusfuncties vervulde (zie hieronder). Ook de in boedelinventarissen veelvoorkomende *cuekene* kon de locus zijn van meerdere huishoudelijke functies, ondanks de duidelijke semantische verwijzing naar de activiteit van het bereiden of 'koken' van voedsel. De aanwezigheid van bijvoorbeeld schilderijen, gezelschapsspe- len en prestigieus zitmeubilair verraadt dat nogal wat keukens veel meer waren dan louter werk- en kookplekken. Dat zou zich later overigens ook vertalen in het verschijnen van pronkkeukens, de zogenaamde 'grote keukens' in de rijkere huishoudens van zestiende-eeuws Antwerpen. Werden zulke pronkkeukens in de rijkere huishoudens nog maar sporadisch beslapen dan was dat in vele gezin-

Miniatuur door Simon Bening in het *Breviarium Mayer van den Bergh*, Gent/Brugge, circa 1510.

De Gents-Brugse miniatuurkunst van rond 1500 staat bekend omwille van haar sterke realisme. Dit detail van een kalenderminiatuur van de maand januari toont een gedekte tafel aan een grote open haard, een comfortabele kuipzetel en een uitvoerig gedecoreerde kast.

© Museum Mayer van den Bergh, Antwerpen.

nen met minder ruimtelijke mogelijkheden wel het geval.

In de keuken van *De Blauwe Schaar*, de woning van de Haagse droogscheerder Andries Pieterszoon van Dalem, werd in 1592 gekookt, gegeten maar ook geslapen. Zijn voorhuis, ongeveer 3,5 meter breed, werd immers helemaal ingenomen door de ambachtswinkel met het droogscheerdersalaam, waaronder de scharen, kammen en kaarden, de toon- en werkbank en onder andere ook een stelling en een 'houtgen daer wat cramerij aen hangt'. Met tafelgerei van tin, koperen potten en ketels en een handvol zilverwerk en zelfs enkele gouden juwelen plaatst Andries zich nochtans stevig in de sociale middengroepen waar we hem op basis van zijn beroepsprofiel ook zouden verwachten. Gegeten werd in zijn keuken, aan een inklapbare tafel, geslapen in een bedstee die dankzij gordijnen toch wat privacy bood. Gewassen en gekookt werd er in de achterkeuken, waar dan weer minder prestigieus kook-, was- en inmaakgerei opgeslagen werd. Winkel en keuken besloegen samen overigens amper een slordige 21 m².

Joachim Beuckelaer, *Jezus bij Martha en Maria*, 1565.

Net als zijn oom en leermeester Pieter Aertsen specialiseerde Joachim Beuckelaer zich in keuken- en marktscènes, vaak met een religieus verhaal als achtergrond. De schilderijen zijn ook meesterstukjes in observatie. Dit keukentafereel toont de grote variëteit in soorten kook- en eetgerei, gaande van diverse soorten aardewerk en steengoed tot tin en glas. Zulke schilderijen hingen vaak in de keuken zelf. Het genre onderstreept het grote symbolische en sociale belang van deze ruimte in de woningen van de Lage Landen.

© Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België,
Brussel / foto: J. Geleyns / Ro scan.

Co-housing was in de middeleeuwse stad voor velen een noodzaak. Nogal wat mensen betrokken slechts één kamer, die ze in sommige gevallen dan nog met anderen moesten delen. Voor velen was de ene kamer die ze huurden (en soms zelfs deelden) de plek waar hun hele leven binnenshuis zich afspeelde. Aan het andere einde van het spectrum stonden de echte of aspirerende edellieden die rianten stedenstadskastelen betrokken (zie hoofdstuk 2). De belastingen die her en der op de huurwaarde van woningen werden geheven geven een duidelijk beeld van de ongelijke verdeling van de 'woonkwaliteit'. In het 's-Hertogenbosch van de vroege zestiende eeuw bijvoorbeeld betaalden de rijkste 20% van de bewoners 50% van de totale geschatte huurwaarde, terwijl de armste 20% mensen amper 3% inbrachten. Slechts

een minderheid was overigens eigenaar van de eigen woning en dat had grote gevolgen. Onroerend goed was immers een aardige bron van inkomsten en het kon met renten gehypothekeerd worden. Daardoor verwierven eigenaars ook toegang tot de kapitaalmarkt.

De flexibiliteit van woonvormen en dito culturen vertaalde zich ook in de ruimtelijke indeling van de middeleeuwse woning. Die was in vele gevallen nog erg veranderlijk. Houten panelen die een deel van de binnenwanden van de kamers vormden, konden immers relatief makkelijk worden afgebroken of bijgebouwd. Het aantal kamers per etage en de grootte van deze kamers kon zo aangepast worden. Dezelfde flexibiliteit betrof eigenlijk lange tijd ook de woning zelf. Het is immers geen toeval dat in nogal wat gewoonterechtelijke bepalingen een onderscheid werd gemaakt tussen de grond en de houten (en dus makkelijk afbreekbare en verplaatsbare) bouwsels erop. Bovendien werd ook erg vaak verhuisd, wat zeker een invloed had op het meubilair en de inrichting van de woningen.

Thuis in de stad

Sommige historici omschreven de zeventiende-eeuwse Hollandse grachtenhuizen als de bakermat van een al dan niet bewust gecreëerde en beleefde 'huiselijkheid'. Spijts de hierboven geëvoceerde grote sociale verschillen in woonculturen suggereren heel wat bronnen nochtans dat het middeleeuwse stedelijke burgerhuis al lang veel meer was dan een louter 'dak boven het hoofd'. En het minste wat men kan zeggen is dat de wooncultuur doorheen de middeleeuwen sterk evolueerde, en dat ze dat deed zowel naar inrichting, meubilering als naar wooncomfort. Dat proces was niet alleen op binnenhuisdecoratie en meubilair van toepassing, maar ook op alle andere cruciale domeinen van de materiële cultuur. Het is die grotere materiële rijkdom die we in de volgende bladzijden willen aangrijpen om duidelijk te maken dat vele historici het contrast tussen verbruik en materiële cultuur in de middeleeuwen enerzijds en de vroegmoderne tijd anderzijds allicht te sterk hebben uitvergroot. Wij zullen namelijk expliciet de verbinding trachten te maken tussen de stedelijke samenlevingen van de Lage Landen voor 1600, hun gediversifieerde goederen- en diensteneconomieën en de specifieke gedrags- en consumptiemodellen die er zich ontwikkelden. Onze agenda reikt daardoor verder dan het in kaart brengen van de veranderende materiële vormtotaal in de middeleeuwse stad van de Lage Landen.

In het zogenaamde 'keurboek' van Antwerpen in 1384 werd te midden van een hele waaier gewoonterechtelijke bepalingen van deze op dat ogen-

blik nog kleine stad ook het zogenaamde *stadsvoordeel* opgenomen. ‘Tvordeel tusschen man ende wijf’ is niets minder dan een opsommende lijst van de huishoudelijke voorwerpen waarop de langstlevende echtgenoot na het overlijden van de partner in ieder geval aanspraak mocht maken. De lijst gunt ons op die manier een blik op een soort standaardboedel van goederen die door de *communis opinio* als levensnoodzakelijk en fatsoenlijk werd gedefinieerd. De opsomming van 1384 oogt niet indrukwekkend, maar is toch sprekend. Het stadsvoordeel bevatte toen een slordige dertig voorwerpen, waaronder een tafel met tafellaken, stoel met zitkussen, een schrijn of kist, een pot, ketel, pan, braadpan, brandijzer, rooster en meer van dergelijke dagelijkse gebruiksvoorwerpen. Van al deze, en enkele hier nog niet genoemde voorwerpen, had de langstlevende bij het overlijden van de partner het voorrecht er telkens het ‘beste’ exemplaar van voor zichzelf opzij te leggen. Dat gold onder meer ook voor het doorgaans bijzonder dure en symbolisch belangrijke bed met toebehoren, alsook voor de beste kleren ‘alsi Paeschdagh, Sinxendaghs, ende Kerstdaghs ter kerken mede gheet’. Dit soort bepalingen spreekt boekdelen over de centrale plaats die de *culture des apparences* ook in de middeleeuwse samenleving bekleedde. Leggen we dit stadsvoordeel nu naast de lijst die aan het einde van de zestiende eeuw in de Antwerpse *Compilatae* werd geredigeerd, dan stoten we echter op een wereld van materieel verschil. In de *Compilatae* is er sprake van meer dan tweehonderd goederen, waarvan vele een eerder luxueuze signatuur lijken te hebben. Wie aan het einde van de zestiende eeuw alleen kwam te staan, had zelfs recht op een *verkeerbert* (een gezelschapsspel), wafelijzer, kastanjepan, enzovoort. Dat ook het ‘beste schilderij met zijn omlijsting’ onderdeel uitmaakte van het stadsvoordeel, zegt genoeg over de plaats die semi-luxuria zoals schilderijen op dat ogenblik al in het stedelijke denk-kader hadden ingenomen. In principe zegt het *stadsvoordeel* uiteraard weinig of niets over het werkelijke bezit van mensen; per slot van rekening werd dit soort documenten geredigeerd door mensen die zelf niet arm waren en dus vanuit een eerder elitair referentiekader dachten en handelden. Recent onderzoek maakt echter duidelijk dat schilderijen al vroeg in de zestiende eeuw deel waren gaan uitmaken van de standaardinrichting van het burgerlijke interieur en ook verderop zullen we zien dat de groeiende lijst van het stadsvoordeel inderdaad een vertaling is van een steeds gevarieerder en doorgaans ook rijkere materiële cultuur.

Product- en procesinnovaties

De diversificatie van de materiële cultuur was enkel mogelijk door een hele reeks product- en procesinnovaties die niet losgekoppeld kunnen worden van de grote economische geschiedenis van de Lage Landen in deze periode (zie hoofdstuk 1). Herman Van der Wee beschreef de diversificatie van de laatmiddeleeuwse economie als een creatief antwoord op een industriële uitdaging. Het verval van de traditionele lakennijverheid werd in zijn visie in de late middeleeuwen opgevangen door een dynamische diversificatie van een aanbod van goederen en diensten met een hoge toegevoegde waarde. Welvarende stedelijke middengroepen waren als producent én consument een cruciaal onderdeel van dit reconversieproces. Ook Wim Blockmans en Walter Prevenier ontwaarden een burgerlijk en stedelijk consumptiemodel als antwoord op een grootschalige economische uitdaging en heroriëntatie. In tegenstelling tot wat de grote feitelijke sociale polarisatie binnen de laatmiddeleeuwse en zestiende-eeuwse stad zou kunnen doen vermoeden, zou die nieuwe materiële cultuur haar kracht inderdaad in niet geringe mate ontleend hebben aan een grotere afzetmarkt in bredere sociale lagen. Niet alleen waren de omvangrijke stedelijke middengroepen relatief rijk, ze profiteerden ook van de talrijke product- en procesinnovaties die spullen van diverse aard binnen handbereik van steeds grotere groepen mensen brachten. Het is erg moeilijk om een precieze chronologie te koppelen aan de uitbreiding en diversifiëring van de materiële cultuur. Zeker is wel dat deze evolutie erg traag verliep, dat nieuwe producten zelden oudere voorwerpen meteen volledig verdreven en dat zulke processen zelden langs rechtlijnige wegen liepen of zich allemaal zouden laten inpassen in enkele eenvoudige trends. Maar wie een stap achteruit zet ontwaart toch een aantal belangrijke patronen.

Het meest in het oog springende kenmerk was ongetwijfeld de geleidelijke diversificatie van de materiële cultuur. Niet alleen kwamen er steeds meer objecten op de markt, ook hun vorm en afwerking diversifieerde zich en dat gold tevens voor de vele functies en betekenissen die voorwerpen konden vervullen. Een mooie illustratie van dat diversificatieproces vinden we in het opbergmeubilair, waarvan het basistype dat tussen 1100 en 1300 domineerde de kist of koffer was. Koffers of kisten waren niet alleen gemakkelijk verplaatsbaar, wat ze uitermate geschikt maakte voor het hierboven beschreven flexibele woon- en verhuispatroon, ze waren ook multifunctioneel en konden voorzien worden van fraai, vaak op architecturale vormen geïnspireerd houtsnijwerk. Zowel de koffer als kist zouden ook in de eeuwen nadien altijd een belangrijke plek in het interieur blijven innemen.

Maar in de loop van de veertiende eeuw kregen ze gezelschap van kasten en 'trezoren', die als meubelstuk beiden eigenlijk uit de kist gegroeid waren. Een tresoor is niets meer dan een kist op hoge poten, met of zonder deurtjes (de zogenaamde 'sloten') en onderaan voorzien van een platform waarop krui-ken of schotels werden uitgesteld. Het meubelstuk ontleende haar naam wellicht aan de gewoonte er de meest waardevolle bezittingen zoals waardepapieren, geld, juwelen, devotionele objecten, kostbaar tafelgerei of het mooiste textiel in te bewaren. Dat trezoren vaak in de ontvangstruimte of in de nabijheid van het belangrijkste bed en de eettafel werden gesitueerd, illustreert hun bijzonder statusbelang. Trezoren waren dan ook vaak versierd, onder andere met houtsnijwerk zoals bloemornamenten, gotische bogen, briefpanelen en/of een kunstig gesneden verluchttingsraster. Tot de nieuwe soorten opbergmeubels die de keuzewaaier kwamen vergroten behoorden (naast onder andere het *teljoorberd*, het *glazenberd*, de *tinschaprade* en de *kleerschaprade*) in de tweede helft van de zestiende eeuw ook het *cantoor*, *comptoir* of *cabinet*. Dat laatste werd voor de welvarende stedeling hét pronkbergmeubel bij uitstek. Het cabinet combineerde de functies van een tresoor en een schrijftafel, maar werd vooral gewaardeerd omwille van de superieure decoratieve afwerking en het gebruik van nieuwe, dure en vaak exotische materialen, zoals ebbenhout, zilver, koper en curiosa zoals koraal, schildpad en ivoor. Gelijkaardige evoluties deden zich ook voor bij het zitmeubilair waar de gemeenschappelijke bank, leunstoelen en driepotige krukjes of 'schabbellen' en zitbankjes lange tijd de toon zetten. Een veel voorkomend zitmeubel in het stedelijke burgerinterieur van de veertiende en vijftiende eeuw was de *zittestik*

Turijns-Milanese Getijdenboek, miniatuur vervaardigd in Brugge, circa 1440-1450.

De miniatuur stelt de geboorte van Johannes De Doper voor, die de geboorte en latere doop van Christus aankondigt. Een kist met linnengoed en een tresoor met houtsnijwerk op hoge poten zijn de twee voornaamste stukken meubilair in deze kamer, naast het met lange rode gordijnen behangen bed. Het bed had niet alleen een grote economische waarde, maar ook een groot symbolisch prestige.

© Turin, Palazzo Madama – Museo Civico d'Arte Antica. Afgedrukt met toestemming van de Fondazione Torino Musei / foto: Studio Fotografico Gonella 2012.

Meester van Flémalle, *De boodschap aan Maria*, circa 1415-1425.

In het interieur dat het decor vormt voor dit paneeltje met de Annunciatie, zien we een lange keerlys, een bank met een omklapbare leuning. De majolicavaas met witte lelies in het midden van de tafel was een herkenbaar symbool voor Maria. De voorstelling van de Annunciatie in een burgerwoning was in de vroege vijftiende eeuw een nieuwigheid in de schilderkunst. Dat zulk een huiselijk tafereel als decor gekozen werd, is illustratief voor het grote belang van de thuis in de beleving van de vijftiende-eeuwse stad.

© Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België,
Brussel / foto: J. Geleyns / Ro scan.

of lys. Het comfort van deze bank die tevens als bergmeubel dienst deed, kon worden verhoogd door er kleurige kussens op te leggen of er een bankkleed over te draperen. Net als de leunstoel konden lys-banken zowat overal in de woonruimte aangetroffen worden, zoals op de beroemde Merode-trip-

tielk (circa 1430) of de 'De boodschap aan Maria' door de Meester van Flémalle (circa 1415-1425), waar een specifieke vorm van de *lys* afgebeeld wordt. Deze vaak fraai bewerkte bank werd *keerlys* of *wendlys* genoemd, verwijzend naar de roteerbare rugleuning die haar gebruikers de keuze liet om met de rug of het gezicht naar het vuur te zitten, een innovatie die bovendien doorheen de veertiende en vijftiende eeuw werd verfijnd en bij heel wat welvarende stedelingen erg in de smaak viel. Ook de individuele stoelen vonden hun ingang en een luxe-stoel die vanaf de late zestiende eeuw soms in de beste kamers terug te vinden was, is de zogenaamde Spaanse stoel. Hoewel erg in trek in Antwerpen liep het op dat ogenblik met de verspreiding ervan in de Lage Landen nog geen grote vaart. Ook in Mechelse confiscatieboedels worden dit soort stoelen wel eens aangetroffen, maar dan wel in veel geringer mate dan in Antwerpen het geval was.

Grote commerciële steden namen inderdaad vaak het voortouw in het diversificatieproces van de materiële cultuur, zoals mag blijken uit het feit dat het decoratiever en verfijnder tafelgerei van rood aardewerk zich veel sneller ontwikkelde in Brugge dan in Oudenaarde, waar de oudere en louter utilitaire grijze variant langer standhield. Ook de grote lijnen van de geschiedenis van het aardewerk verraden immers een steeds toenemende diversificatie. Tot het begin van de dertiende eeuw viel aardewerk inderdaad op door soberheid, eenvoud en multifunctionaliteit. De in archeologische opgravingen veelvuldig aangetroffen kogelpot bijvoorbeeld – een bijna gesloten pot met een bol- of kogelvormig lichaam – deed niet enkel dienst om in te koken, maar werd ook gebruikt als voorraadpot of kamerpot. De kleinste exemplaren zouden zelfs als drinkbeker zijn gebruikt. Het grijze aardewerk legde doordat het niet geglaazuurd kon worden aanzienlijke beperkingen op aan de toepassingsmogelijkheden ervan, wat resulteerde in een vrij beperkte keuze aan vormen en typen. Het 'rode aardewerk' dat vanaf de dertiende eeuw opdook ontleende haar naam aan het oxiderend bakken van de ijzerhoudende klei. Dit lokale rode aardewerk kon geglaazuurd worden, liet zich veel beter versieren en leende zich tot de productie van complexere en meer gevarieerde vormen met een bredere waaier aan toepassingsmogelijkheden. Van de weeromstuit vergrootte het gamma aan voorwerpen: borden, kommen en schalen maar ook pannen en teilen werden in diverse afmetingen, soorten en vormen op de markt gebracht. Met de intrede van het met kleurig glazuur afgewerkte 'hoogversierde aardewerk' vergrootten de decoratieve mogelijkheden en de keuzewaaier aan voorwerpen nog verder. Kommetjes van allerlei grootte, pannen voor de bereiding van specifieke gerechten en wegwerpbare drinkbekers – de zogenaamde *drinckuyt* – zagen het licht.

Er was inderdaad geen sector van de materiële cultuur die aan het diversificatieproces ontsnapte. Wat gold voor meubilair en tafelgerei kan bijvoorbeeld ook gezegd worden van de kledij die de mensen droegen. De diversificatie in het aanbod van wollen stoffen

Jacob van Maerlant, *Rijmbijbel*, handschrift verlucht door Michiel van der Borch, Utrecht, 1332.

Bijbelse tafeltaferelen geven vaak inzicht in de tafelementen die men noodzakelijk achtte in een bepaalde periode. Deze miniatuur van het Laatste Avondmaal uit de vroege veertiende eeuw toont een schenkan, schotels met vis en kleine kommetjes. Een apostel heft een hakmes op, terwijl een andere een drinkschaal richt tot Christus. Dit exemplaar van Maerlants *Rijmbijbel* is tevens het vroegste gesigndeerde en gedateerde verluchte handschrift uit de Noordelijke Nederlanden.

© Museum Meermanno, Den Haag.

had zich met de kamgaren stoffen van de 'lichte draperie' en de invoer van goedkopere Engelse *kerseys* al eeuwen voordien doorgezet. Aan het einde van de zestiende eeuw was de keuzewaaier aan stoffen dan ook bijzonder groot. In de lente van 1575 bijvoorbeeld werden op de Antwerpse wereldmarkt tientallen soorten stoffen te koop aangeboden, gaande van kostbaar zilver- of goudbrokaat, fijne zijden weefsels zoals fluweel, satijn en damast tot laken en goedkopere wollen stoffen. De grote verandering moeten we echter zoeken in de steeds toenemende populariteit en bredere toepassing van mengweefsels, zoals fustein dat geweven werd uit een combinatie van linnen en katoen, en halfzijde weefsels als *grogrein*, bombazijn *camelot* en *trijp* of fluweel met een linnen grondweefsel. Zestiende-eeuwse prijslijsten leren ons bovendien dat zijde evenals wol in allerlei soorten en kwaliteiten beschikbaar was, en daardoor niet noodzakelijk uitzonderlijk duur hoefde te zijn. Het grote aanbod van betaalbaar textiel opende ook mogelijkheden voor de verwerking ervan. Gaandeweg ontstond er een voorliefde voor de oppervlakte-decoratie van textiel, zoals zijde- en parelborduurwerk, appliquéwerk met kant, passement en metaaldraad, en het opensnijden van de stof om patronen te creëren.

Naast de toenemende diversiteit in stoffen kwam er in de loop van de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd ook een grotere aandacht voor de pasvorm van kleding. De Antwerpse sche-

penklerk Jan van Boendale schrijft hierover in zijn 'Bouc van der Wraken' (circa 1346): 'De vrouwen dragen lange kleren die hen zo nauw omsluiten dat de vorm van hun schaamte zichtbaar wordt, en waarmee ze de mannen leiden tot onkuisheden.' Over de mannen laat dezelfde Boendale zich ontvallen: 'De mannen dragen kleding zo kort, dat ze net tot hun schaamdelen rijken.'⁵⁹ Deze korte mannenkleding, die ontstaan zou zijn onder invloed van veranderingen in de militaire uitrusting, bleef niet zonder gevolgen. De Vlaamse lakenindustrie, die vanaf de late dertiende eeuw een periode van verval kende, kreeg het hierdoor nog harder te verduren. Om de kleding mooi om de vorm van het lichaam te passen, waren vanaf het midden van de veertiende eeuw nieuwe geavanceerde kleermakerstechnieken nodig. Kledingpatronen werden immers steeds ingewikkelder. Waar voorheen enkel een rechthoekig voor- en achterpand nodig waren, aangevuld met twee mouwen en 'geren' of driehoeken om de rok meer volume te geven, eiste de nieuwe snit een veelvoud van deze drie geometrische patroondelen. Ook in religieuze middens bleef deze modieuze verschuiving niet uit. Het patroon van de kleding volgde nauwgezet de vorm van het lichaam, 'oft ane hare vel ghenaeft ware', zo lezen we in Jan van Ruusbroec's traktaat 'De zeven sloten' (1346) met richtlijnen voor het kloosterleven.⁶⁰ Met het strakker worden van de kleding verscheen er overigens nog een nieuwigheid: de knoop-, haak- en vetersluitingen. Deze kleine, vaak gedecoreerde sluitingen wezen de weg naar een 'accessoire-gevoelige' mode, een tendens die in de loop van de volgende eeuwen alleen maar aan belang zou toenemen.

De groeiende keuzemogelijkheden op de markten van duurzame consumptiegoederen, zowel naar producttype, als naar afwerking, versiering en prijskaartje waren het gevolg van een hele reeks product- en procesinnovaties, zoals hierboven al duidelijk werd in de pottenbakkersindustrie. De geleidelijke overgang van het manuscript naar het gedrukte boek is een ander bekend voorbeeld, zoals ook de gedrukte prent voordien ongekennde mogelijkheden opende voor een bredere verspreiding en andere gebruiken van het 'beeld' in de samenleving. Dat ook de schilderijenmarkt zich kon ontwikkelen tot een soort massamarkt was slechts mogelijk doordat schilders hun fysieke productiviteit konden opdrijven onder meer door in serie

⁵⁹ Originele tekst: 'Vrouwen draghen cledre lanc, daer si in sijn ghepranct, datment daer dore merct ghereyt die vorme herre schamelheyt, daer si die manne mede leyden te gheloesder loesheyden' en 'Die manne draghen cledere mede cort tote hare scamelhede'. *Nederlandsche gedichten uit de veertiende eeuw*, Ferdinand Augustijn Snellaert (ed.). Brussel, M. Hayez, Drukker der Koninklijke Akademie, 1869, p. 372.

⁶⁰ *Werken van Jan van Ruusbroec Deel III*, Léonce Reypens & Marcellus Schurmans (eds.). Amsterdam/Mechelen, De Spieghel/Het Kompas, 1934, p. 118.

te gaan produceren en door samenwerkingsverbanden aan te gaan die hun arbeidsproductiviteit ten goede kwamen. In de zestiende eeuw werden immers grote aantallen, vaak goedkopere schilderijen in confectie gemaakt. Hetzelfde procedé werd overigens gretig toegepast op de kledingmarkt. Al in de vijftiende eeuw werden hoofddeksels als mutsen en bonnetten op voorraad gemaakt en geëxporteerd. Een mooi voorbeeld van deze doorgevoerde confectie vinden we bij de Antwerpse hoedenmaker Cornelis van Buyten (1568), die in zijn voorraad onder meer 'twelff sattynen hoeyen', 'drye hondert twintich kinderhoeykens' en 'dryentwintig mans hoeyen van fyne vilten' telde.⁶¹ Ook producenten van andere accessoires zoals de kousen-, beurzen-, handschoen-, riem- en mouwenmakers waagden zich al in de middeleeuwen aan serieproductie. In de loop van de zestiende eeuw werd op de markt steeds meer confectiekleding aangeboden, waaronder zelfs mantels en huiken. Doordat ze niet op maat gesneden moest worden en ook bespaard kon worden op de contacten tussen klant en kleermaker, was confectiekleding natuurlijk veel goedkoper. Nieuwe trends op verschillende prijs- en kwaliteitsniveaus deden hun intrede en meer mensen kregen toegang tot voordien dure en exclusieve kledingstukken.

Design

Een opvallende rode draad die niet helemaal los staat van de hierboven aangebrachte product- en procesinnovaties is bovendien het toenemende economische en culturele belang van de factor design en decoratie. Waren zelfs de vroegste meubelstukken, zoals bijvoorbeeld de hierboven besproken kisten en koffers, op één of andere manier kunstig versierd, de constructie van meubels werd gaandeweg fijner, lichter en meer gevarieerd, het houtsnijwerk op trezoren en kasten dieper en de composities frivoler. Daarnaast maakten ook nieuwe materialen en technieken hun opwachting, waardoor meubels in het interieur een steeds nadrukkelijker decoratieve inbreng kregen. In de tweede helft van de zestiende eeuw zien we immers de opkomst van de uit Italië overgewaaid inlegtechnieken, de zogenaamde 'intarsia' waarbij verschillende stukjes van diverse houtsoorten in mozaïekvorm in meubels werden verwerkt. Italiaanse architectuurtraktaten zoals deze van Leon Battista Alberti (1404-1472), Sebastiano Serlio (1475-1554) en Andrea Palladio (1508-1580) inspireerden niet alleen de bouwheren, maar beïnvloed-

⁶¹ Algemeen Rijksarchief Brussel, Kwitanties van de Rekenkamer te Brussel, T576 - 3614, f° 1v (22 maart 1568).

den ook de meubelkunst. Nieuwe versieringsstijlen en een uitgebreide ornamententaal werden te boek gesteld door ondermeer Cornelis Floris de Vriendt (1514-1575) en Hans Vredeman de Vries (1526-1609). In 1573 verscheen van deze laatste, zelf schrijnwerker van opleiding, een modelboek met verschillende meubelstukken en versieringselementen, speciaal voor de schrijnwerkers, onder de titel: *Verschyden schrijnwerck als portalen, kleerkasten, buffetten, ledikanten, tafels, kisten, stoelen, bancken, schabellen, hantdoex-rollen, glasberden en veel andre soorten van wercken, alles zeer aerdich geordonneert en geteyckent*.

De voortdurende stijl- en productieveranderingen konden trouwens voor behoorlijk wat grensconflicten tussen de ambachten onderling zorgen. Voor een interessant voorbeeld daarvan keren we terug naar Brugge in het midden van de zestiende eeuw. Voor de stedelijke schepenbank werd in 1554 een geschil uitgevochten tussen schrijnwerker Gillis vanden Coornhuuse en Pieter vander Heyde, deken van het Brugse draaiersambacht. Deze laatste had Gillis voor de rechter gesleept, omdat hij een bed gemaakt én verkocht had dat afgewerkt was met gedraaide pijlers. Draaiwerk behoorde traditioneel namelijk tot het domein van het draaiersambacht en niet tot dat van de schrijnwerkers. Gillis verdedigde zich echter door te claimen dat die pijlers slechts een onderdeel of *accessoire* waren van het meubelstuk. De productie van grotere bedden kwam nu eenmaal toe aan het ambacht van de schrijnwerkers. Bovendien, zo beweerde hij, 'dat die van den ambochte van de draijers hemlieden niet en verstonden an de conste van architecture, omme behoorlicke ende proportionalicke (ghelijck hij verweerdere dede) te werckene de ghecalengierde ofte andere pilaren, bij dat die waren van diversche ende distincte figuren, de eene Tuscania, de andere Dorica, de andere Ionica, de zommeghe Corinthia ende de zommeghe Composita (...)'.⁶² Het maken van gedraaid houtwerk was hem dus naar eigen zeggen toegestaan, en wel ten behoeve van de esthetiek van het meubelstuk en door zijn achterliggende kennis. En inderdaad, de klacht van de deken van de draaiers van Brugge werd uiteindelijk van de hand gewezen. Hoewel dit soort grensconflicten het tegendeel laten vermoeden, waren verticale en horizontale samenwerkingen tussen ambachten en een zekere commerciële flexibiliteit nochtans noodzakelijk binnen een laatmiddeleeuwse stedelijke marktstructuur. Bovendien werd dit in vele gevallen ook gedoogd door het stedelijke bestuur om aan de toegenomen vraag naar nieuwe 'sym-

⁶² Van De Velde, Arthur, *De ambachten van de timmerlieden en de schrijnwerkers te Brugge, hun wetten, hun geschillen en hun gewrochten van de xive tot de xixe eeuw*. Gent, Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, 1909, p. 144-145.

biose-producten' te kunnen voldoen, zoals bijvoorbeeld beschilderde spiegels, die door verschillende ambachten samen werden vervaardigd.

Geen sector illustreert allicht beter het belang van de decoratieve tendens, dan de kunstsector zelf, waar het schilderij zoals eerder aangegeven uiteindelijk zelfs een belangrijk element was geworden van de binnenhuisinrichting. Het zou echter fout zijn geen oog te hebben voor de impact van andere, meer bescheiden, kunstvormen. Vanaf de zestiende eeuw duiken in de boedelbeschrijvingen steeds vaker voorwerpen in majolica op. In Antwerpen ressorteerden de majolicabakkers niet toevallig onder het Sint-Lucasgilde, waar de kunstenaars in verenigd waren. Esthetica, en culturele smaak van zowel producent als consument waren in deze sector immers richtinggevend. De Zuid-Nederlandse majolica, ook wel gleiswerk genoemd, zou een voorlopig hoogtepunt van deze nieuwe esthetiek worden en van hieruit haar weg vinden naar Noordwest- en Noord-Europa. In een vroegste fase werd dit kleurrijk beschilderde en met tinglazuur bedekte aardewerk nog geïmporteerd vanuit Spanje en Italië. Voornamelijk het adellijke en zeer welgestelde publiek zou dit mediterrane importgoed met zijn polychrome decoratie in de veertiende eeuw weten te smaken. Wanneer er omstreeks 1508 onder invloed van de Italiaanse koopman Guido di Savino in het Antwerpse een plaatselijke majolica-industrie opgestart werd, kwam ook dit luxeproduct langzaam maar zeker binnen het bereik van de stedelijke middengroepen. Archeologische vondsten suggereren immers dat majolicaproducten vaak zelfs specifiek voor de minder kapitaalkrachtige middengroepen producten van lagere kwaliteit gingen maken met eenvoudige, geometrische decoraties en dat ze soms zelfs de eenmalig gebakken *biscuits* op de markt brachten.

Opmerkelijk blijft de vaststelling dat majolica schalen een zekere *diligencia* vragen van hun gebruiker. Archeologen hebben immers vastgesteld dat de beschilderde bovenkanten van deze bordjes en schaaltes geen krasen vertoonden, wat suggereert dat ze vooral werden gebruikt om eten te serveren of om te pronken op het tresoor. Het succesverhaal van majolica werd aan het begin van de zeventiende eeuw afgebroken door de populariteit van porselein, dat aanvankelijk nog met mondesmaat – maar vanaf het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) op grote schaal – in onze contreien werd ingevoerd. Porselein, 'Delfts aardewerk' en faience zouden in de zogenaamde 'consumptierevoluties' van de zeventiende en achttiende eeuw een centrale rol bekleden. Maar het economische en mentale raster van dit succes was reeds eeuwen voordien getekend.

Binnenshuis belandde majolica vaak op plaatsen waar het gezien kon worden. Plekken, zoals de schoorsteenmantel, waar voordien dikwijls zil-

veren en tinnen gerei te pronken werd gezet. Uiterst waardevolle en gegeerde zilveren voorwerpen waren slechts voor de beter gegoeden weggelegd, maar vanaf het midden van de veertiende eeuw werden tinnen objecten, zoals schenkkannen en schotels, een gegeerd alternatief. Tinwerk had het voordeel dat het bestand was tegen bepaalde voedselzuren en dat het eten er langer in op temperatuur bleef. Toch hing aan het bezit van tinnen tafel- en schenkgerei nog altijd een hoog prijskaartje. Tin was dan wel geen edelmetaal, het had een voldoende grote intrinsieke waarde om net zoals zilver monetaire functies te vervullen. 'Oud werck' kon bij de smid worden omgesmolten tot nieuw tafelgerei, en op deze manier worden opgewaardeerd naar de gangbare esthetische kaders. Het was vooral in de vijftiende eeuw dat het sociale speelveld van dit voorheen nog erg exclusieve tafelgerei door een markante stijging van de koopkracht aanzienlijk ging verbreden. Als 'zilver van de middengroepen' bereikte het tin veel meer mensen en het deed dat ook in steeds grotere hoeveelheden. Zo bezat de minder gegoede Brugse Catherine, weduwe van Jan de Rike, in 1444 'douze plateaulx d'estain'.⁶³ De welgestelde Tanne, echtgenote van Jehan le Carlier bezat naast drie geijkte tinnen schenkkannen nog 'six plats d'estains'.⁶⁴ Ook de minder welgestelde stedelingen konden en wilden zich vanaf de vijftiende eeuw tinnen tafelgerei veroorloven. Hoewel bij de lagere sociale klassen van de stedelijke bevolking dit servies nog vaak voor bijzondere gelegenheden zou worden bewaard of veeleer een displayfunctie had, kunnen we uit een aantal inventarissen van rijkere Antwerpenaren uit de late zestiende eeuw afleiden dat dit tafelgerei in deze huishoudens ook meer en meer tot de standaarduitrusting ging behoren. Tinnen voorwerpen werden er soms veelbetekenend geplaatst onder de categorie 'dagelijksen'. Voor de zestiende eeuw zijn het voornamelijk de kommen, schalen, sausieren, lepels en de kleinere tinnen teljoren die de populariteit van het tin op tafel vertaalden. Vooral de zeer frequent voorkomende tinnen teljoren wijzen op een meer geraffineerde en individuele eetcultuur.

Sociale grenzen

De relatieve welvaart van de stedelijke bevolking en de toegenomen keuzewaaier met producten in alle prijscategorieën zorgden bovendien voor een grotere beweeglijkheid van de sociale grenzen. Precies aangeven wie

⁶³ Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamers, nr. 13774, 1444, fol. 40r-v.

⁶⁴ Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamers, nr. 13773, 1441, fol. 95r-v.

wat consumeerde is echter geen sinecure, juist omdat nogal wat 'sociale grenzen' op losse schroeven leken te staan en het vaak ook niet duidelijk was wat deze of gene auteur bedoelt met begrippen als 'burger', 'midden-groep', 'elite', enzovoort. Kleding bijvoorbeeld werd in het bijzonder geacht een getrouwe afspiegeling van iemands gender, huwelijkse staat, morele identiteit en sociale status te zijn. Maar de sociale realiteit toonde zich dikwijls veel sterker dan de morele norm. In het dagelijkse leven was het gebruik van kleding immers zo onregelmatig en gevarieerd dat een echte consensus over wie precies wat mocht dragen nooit helemaal werd bereikt. Dat de stedelingen in de Lage Landen erg koopkrachtig waren was daaraan ook niet vreemd. In het midden van de vijftiende eeuw legde Jan van Dixmude de Franse koningin anno 1301 in de mond dat 'de wyfs van Vlaenderen zin ghecleet ghelyc coninghinnen ende princessen'.⁶⁵ Het citaat werd later opgepikt door Hendrik Conscience waardoor het een eigen leven is gaan leiden. Deze uitspraak gaat dus wellicht op weinig terug. Maar dat de kleding van welgestelde burgers uit de grote Vlaamse steden Gent, Brugge en Ieper – niet toevallig prominente productiecentra van luxetextiel – in deze periode inderdaad bijzonder rijkelijk moet zijn geweest, staat wel buiten elke verdenking. In gebieden als het Duitse Rijk, Italië, Frankrijk en de Britse eilanden werden talrijke weeldewetten uitgevaardigd; wetten die vastlegden wie wat mocht dragen en vooral ook wie wat niet. Zulke pogingen om middels wetgevende teksten sociale transgressies aan banden te leggen bleven in de Lage Landen grotendeels uit. Hoewel het precieze waarom hiervan nog niet helemaal duidelijk is, is het niet uitgesloten dat de sterke positie van de Vlaamse en Brabantse steden ten opzichte van de landsheer daar tot op zekere hoogte voor verantwoordelijk was. Een praktijkvoorbeeld hiervan deed zich voor in 1497. Filips de Schone (1478-1506) gaf in dat jaar immers de opdracht tot een weeldewet die het dragen van fluweel en zijde regelde. Eén en ander gebeurde zogenaamd om de eigen textiel-industrie te beschermen, maar in de praktijk was het de vorst er vooral om te doen de scheidingslijnen in de kleding van edellieden en rijkere burgers te regelen. Opvallend genoeg ging de Brugse overheid er in haar vertaling van de weeldewet van 1497 van uit dat ook poorters en zelfs welgestelde ambachtslieden zich dit soort kleding in sommige omstandigheden mochten en konden permitteren. En dat was dan ook de dagelijkse realiteit. Niet-geadelde poortersfamilies, handelaars en geslaagde ambachtsondernemers

⁶⁵ *Dits de Cronike ende Genealogie van den Prinsen ende Graven van den Foreeste van Buc dat heet Vlaenderlant, van 863 tot 1436, gevolgd naer het oorspronkelyk handschrift van Jan van Dixmude*, Jean-Jacques Lambin (ed.). Ieper, Lambin en zoon, 1839, p. 157-158.

presteerden het om zich een materiële cultuur toe te eigenen die refereerde aan het 'vivre noblement'. Dat dat sociaal aanvaard was zegt veel over de koopkracht van de rijkste stedelingen, maar anderzijds toch ook over het feit dat er voor de erkenning van een adellijke status veel meer nodig was dan uiterlijke schijn. De zogenaamde sociale transgressies waartegen weeldewetten tegengas boden, waren niet alleen het gevolg van gestegen koopkracht, maar ook het resultaat van de levendige markten voor tweedehandse producten. Kleding was immers duur maar ook duurzaam zodat ze lange tijd een groot gedeelte van haar waarde behield en in uitroepen of oudkleerkoperswinkels vlot aan een tweede, derde, of zoveelste leven konden beginnen, soms ook buiten het oorspronkelijke sociale milieu. De weinige weeldewetten, zoals die van Karel v (1500-1558) in 1550 bewaakten de grenzen binnen de elites, maar gingen volledig voorbij aan de opmars van goedkopere wollen stoffen en linnen die intussen aan de onderkant van de markt het karakter van het concept 'luxe' zelf fundamenteel aan het herdefiniëren was.

Oefende de stad een grote aantrekkingskracht uit op de edellieden (zie hoofdstuk 2), dan appelleerde de 'stadsadel' ook aan de levensstijl van de bredere stedelijke bevolking. Edellieden met stedelijke residenties waren een sterk sociaal rolmodel. Een man als Frank van Borselen (c. 1395 - c. 1470), Graaf van Oosterbant, heer van Voorne, Zuilen en Sint-Maartensdijk voerde in het Den Haag van de vroege vijftiende eeuw een opzienbarende levensstijl waarin onder andere het display van kostbaar zilver en tin een grote rol speelde, naast het nodige heraldische vertoon. Van Borselen liet het erf van zijn Haags huis omringen door een muur met kantelen en een poort, waarbij het contrast met de eenlagige en houten bouwstructuren waarmee de meeste ambachtslieden in het Haagse dorp het moesten stellen meteen duidelijk was. Zeker vanaf het midden van de vijftiende eeuw gaven het Bourgondische staatsvormingsproces en de aanwezigheidspolitiek van de hertogen een grote stimulans aan de luxenijverheden in de Lage Landen zelf. Opvallende carrières in vorstelijke dienst konden uitmonden in een adelsverheffing, zoals gebeurde bij Peter Bladelin (c. 1410-1472) die het zelfs presteerde om in de schaduw van een nieuw door hem gebouwd kasteel ook de stad Middelburg (in Vlaanderen) te stichten. Waren de gevolgen van het demonstratie-effect van het hof op de stedelijke samenleving dikwijls minder spectaculair, ze waren daarom niet minder belangrijk. Vooral Mechelen en Brussel die steeds duidelijker een soort feitelijke hoofdsteden werden, zouden later sterke stimulansen krijgen van de aanwezigheid van een residentieel hof en belangrijke centrale instellingen (zie hoofdstuk 7).

Duidelijk is echter dat de rijkdom van de materiële cultuur en de pro-

ductdifferentiatie in belangrijke mate mee gestuurd werden door de behoefte om voorbij de grenzen van de stedelijke elites nieuwe sociale markten te bevoorraden. Neem opnieuw de schilderijenmarkt als voorbeeld. Zonder de rol van de adel in de ontwikkeling van nieuwe profane genres zoals het portret, het landschap of het dierentaferaal te ontkennen, is duidelijk dat de burgerlijke markt zelf een sleutelrol speelde voor diverse nieuwe genres zoals het landschap, het markt- en keukenstuk, de boerensatire en de genreschilderkunst meer in het algemeen. In het moraliserende zedenstuk, zoals dat door Hiëronymus Bosch (c. 1450-1516) in de markt werd gezet en op haast industriële schaal in Antwerpen zou nagevolgd worden, was de typisch stedelijk-burgerlijke moraal nooit ver weg. Geen toeval dus dat uit onderzoek naar boedelbeschrijvingen van de zestiende eeuw blijkt dat de stedelijke middengroepen zelf een uiterst belangrijke afzetmarkt vormden voor de artistieke productie van onze gewesten.

Eerder zagen we al hoe het majolica in alle soorten varianten en prijsklassen op de markt werd gebracht. Welnu, iets dergelijks deed zich ook voor met de zijdenijverheid. In de zestiende eeuw ontwikkelden de Lage Landen een eigen alternatief voor de Italiaanse zijde-import. Doordat hier de focus werd gelegd op de productie van goedkopere zijde, konden ook meer mensen dan ooit zich een dergelijke luxe veroorloven. Dat blijkt ook duidelijk uit een onderzoek naar de geconfisqueerde goederen van voortvluchtige protestanten in de jaren na de Beeldenstorm (1566). Ondanks het feit dat nogal wat bij verstek veroordeelden hun uiterste best zullen gedaan hebben spullen in hun vlucht mee te nemen of nog gauw van de hand te doen, merken we toch dat zijden stoffen in Gentse en Antwerpse huishoudens allesbehalve een uitzondering geweest zijn. In beide steden bezaten zelfs nogal wat winkeliers en ambachtsmeesters zijden spullen. Ze hadden zowel accessoires als kledij gedecoreerd met linten en boorden, maar ook kledingstukken die volledig uit meer of minder kostbare zijden stoffen waren vervaardigd.

Savoir vivre

Maar consumeren op zich volstaat niet om sociale erkenning te krijgen. Zoals het 'vivre noblement' hoegenaamd niet volstond om toegang te krijgen tot de adelstand, zo was er ook veel meer nodig dan een geldbeugel alleen om tot de kern van de stedelijke samenleving te kunnen behoren. Wanneer Albrecht Dürer (1471-1528) in het Antwerpen van 1520 te gast was bij de plaatselijke schilders, beschreef hij met grote bewondering het

Pieter Pourbus, *Portretten van Jan van Eyewerve en Jacquemyne Buuck*, 1551.

In deze portretten uit het midden van de zestiende eeuw van de vooraanstaande Bruggelingen Jan van Eyewerve en zijn echtgenote Jacquemyne Buuck zien we duidelijk de toename van zijde in de stedelijke kleding, onder andere in Jacquemynes rode satijnen mouwen en het zijde- en gouddraad-borduursel aan haar kraagje. Het koppel laat zich ook bewust tegen een herkenbare stedelijke achtergrond portretteren, met prominent de Brugse kraan.

© Groeningemuseum, Brugge.

zilveren servies waarop het eten werd voorgeschoteld.⁶⁶ Dit soort ‘conspicuous consumption’ van zilverwerk was volgens de aanhef van een Antwerps manierenboekje uit 1484 niet de enige garantie op sociale appreciatie. Dat waren vooral de ‘goede manieren, die welc men ter tafelen sal hantieren, het sy man oft wijff, ionck oft out, die veel beter sijn dan silver of gout’.⁶⁷ Zoals we eerder al aangaven werden sociale ongelijkheden en mechanismen van in- en uitsluiting in toenemende mate ook gevoed door de omgangsvormen en de cultuur die mensen zich wisten eigen te maken. Pronken gebeurde dus niet eens zozeer met zilveren kannen en schotels,

⁶⁶ Dürer, Albrecht, *Le journal de voyage d’Albert Dürer dans les Anciens Pays-Bas (1520-1521)*, Jan-Albert Goris & Georges Marlier (eds.), Brussel, La Connaissance, 1970, p. 58.

⁶⁷ Geciteerd in Muussers, Christianne, *Vette handen en vieze tafellakens*, in: Andrea van Leerdam et al. (eds.), *Kennis in beeld. Denken en doen in de Middeleeuwen*. Hilversum, Verloren, 2014, p. 72.

maar minstens even uitgesproken met lichamelijke, 'gemanierde' handelingen. Onder meer door de opkomende drukpers verschenen wellevendheidstraktaten vanaf de late vijftiende eeuw ook meer en meer in de volkstaal. De populariteit van de vertaalde en herhaaldelijk herdrukte versies van Desiderius Erasmus' (c. 1466-1536) *De Civilitate Morum Puerilium Libellus* uit 1530 en Giovanni Della Casa's (1503-1556) *Galateo* uit 1558 wijst dan ook op de groeiende interesse bij een ruimer publiek voor de subtiële *know-how* van een gemanierde tafelcultuur. In 1546 verschenen Erasmus' voorschriften in de volkstaal als een vraag-en-antwoord tekst onder de titel *Goede manierlijke seden*. Bepaalde voorwerpen waren zonder meer noodzakelijk bij het praktiseren van goede tafelmanieren. Zo vergde de ontwikkeling van het tafelmes en de eetlepel in de vijftiende eeuw enige behendigheid en dus scholing van de tafelgenoot. Het gebruik ervan leidde alleszins ook bijna automatisch tot een tragere eetcultuur, die op haar beurt aan verfijning en welgemanierdheid gekoppeld werden. Goede tafelmanieren én het juiste tafelgerei werden belangrijke ingrediënten van een stedelijke *habitus* waarbij het niet zozeer om rijkdom of bezit draaide, maar eerder om smaak en culturele scholing. En de inzet was niet gering: zowel in de private sfeer als in het verenigingsleven speelde convivialiteit al eeuwenlang een sleutelrol in het smeden van sociale relaties en het opbouwen van identiteiten in de stad.

De 'tafel' zelf werd overigens beschouwd als het zinnebeeld van sociabiliteit, samenhorigheid en – misschien minder expliciet – ook christelijke naastenliefde. Niet zonder reden schuilt het woord dan ook in stedelijke instellingen zoals 'dismeester', 'armendis' en 'Heilige Geesttafel' die de sociale onzekerheid van weduwen, wezen en paupers tot op zekere hoogte trachtten te verminderen. Het grote belang van de convivialiteit blijkt onder meer uit de manier waarop het sociale weefsel van de stad ondersteund werd door vele (semi-)openbare banketten, feestmalen en drinkgelagen. Dat kon ook wel eens uit de hand lopen: in statuten voor de gilden van Sint-Omaars en Atrecht werden bijvoorbeeld nogal wat regels opgenomen om fysiek en verbaal geweld naar aanleiding van de gezamenlijke drinkgelagen te beteugelen. Het banket was voor vele corporatieve verenigingen en broederschappen dan ook een verplichte sociale investering. Vele rederijkerskamers, gilden en broederschappen grepen het feestbanket aan als een strategisch instrument voor de eigen doelstellingen. Zo organiseerde de Gentse rederijkerskamer De Fontaine gedurende een schutterswedstrijd in 1498 een banket voor de andere deelnemende kamers. Ook de Antwerpse Violiers en de Mechelse Peoene 'voedden' jaarlijks hun sociale contacten door de organisatie van een in openlucht gehouden feestbanket. Niet alleen op

Anonieme meester, *Maaltijd van de Heren van Liere te Antwerpen*, 1523.
Zilveren of tinnen tafelgerei en schenkkannen worden met veel prestige tentoongesteld bij dit feestelijk banket van de Heren van Liere, een mooie illustratie van het belang van convivialiteit in het publieke leven. Zij vervulden gedurende de zestiende eeuw belangrijke functies in het Antwerpse stadsbestuur en zijn hier stuk voor stuk uitgedost in hun ambtskleding of parure. Dergelijke groepsportretten werden in de loop van de zestiende eeuw steeds populairder.

© Centraal Museum, Utrecht.

de publieke scène, maar ook binnenshuis speelde de convivialiteit verbonden aan het tafelen een centrale rol.

Heel wat huiselijke voorwerpen hadden naast een praktische en functionele gebruikswaarde altijd ook een belangrijke symbolische en culturele waarde. De betekenisvolle manier waarop mensen met deze objecten omgingen, kan dan een verklikker zijn van culturele ideologieën en sociale aspiraties. Een intrigerend meubelstuk dat hiervan als illustratie kan dienen is het bed. Bedden kunnen makkelijk beschouwd worden als noodzakelijk basismeubel, maar hun waarde ontleenden ze minstens evenveel aan hun hoogst symbolisch en emotioneel karakter. De hoge economische waarde van een bed had niet enkel te maken met de kwaliteit van het ervoor

gebruikte hout, maar ook met het bedtextiel waarvan het prijskaartje behoorlijk kon oplopen. Een aantal lakens, een kleurige deken, kleinere hoofdkussens, een *peluwe* of een groter kussen ter ondersteuning van de gebruikers en in bepaalde gevallen ook een aantal bedgordijnen, maakten standaard deel uit van de aankleding. Hoewel bedden erg duur konden zijn, hadden de meeste stedelingen er toch een behoorlijk aantal van in huis en tot in de zestiende eeuw was het zeker nog 'bon ton' om de meer prestigieuze ruimten van een bed te voorzien. De variatie in houtsoort, grootte en afwerking was dan ook erg groot en het was vooral de sociale status die in belangrijke mate de vorm, het materiaal, de decoratie en de locatie van het bed bepaalde.

In boedelinventarissen treft men naast bedsteden ook ledikanten, platte koetsen, wentelkoetsen, slaaplysen in al hun mogelijke varianten aan. Zo was het huwelijksbed doorgaans groter, werd het meestal rijker van textiel voorzien en stond het dichterbij de nabijheid van vuur, dan bijvoorbeeld het bed van kinderen, dienstmeiden, knechten, leerlingen of occasionele bezoekers. In een aantal steden zoals Oudenaarde was het gebruikelijk dat dochters ter gelegenheid van hun ontvoogding een bed met toebehoren cadeau kregen van ouder(s) of voogd. Deze gift moet inderdaad niet alleen in een economische maar ook in deze eerder symbolische context gezien worden. Het is geen toeval dat slaapmeubels met bijhorend textiel relatief vaak opduiken in testamenten, waar ze geschonken werden aan dierbare familieleden en zelfs aan persoonlijke bedienden. Opvallend daarbij is hoe gendergevoelig zulke giften konden zijn. In verreweg de meeste gevallen werden de bedden en hun toebehoren – lakens, dekens, kussens en kussenslopen – geschonken aan jonge en verwante vrouwen, terwijl jonge mannen gemakkelijker met kleding, geld of alaam bedacht werden. In het stedelijke gewoonterecht van onder meer Oudenaarde, werd het huwelijk zelf trouwens stevast uitgedrukt in termen van *bedde*, zoals in 'vader ende moeder 't bedde gheheel sijnde' om aan te geven dat ouders in de echt verenigd waren. Het bed stond dus met andere woorden zonder meer symbool voor het huwelijk, het huis en de creatie van een thuis. Geen wonder dat ledikanten nog tot in de zestiende eeuw een prominente rol vervulden in de meer prestigieuze ontvangstruimtes van het huis. Ze blijken er mee het ontvangstritueel te hebben bepaald: in wellevendheidstraktaten wordt de afstand van een bezoeker ten opzichte van het bed in elk geval als graadmeter genomen voor zijn opname in de intimiteit van het huis.

Dat de materiële cultuur een sleutelrol speelt in het ontwikkelen van ideologieën, rolmodellen, identiteiten en machtsrelaties wordt nergens beter geïllustreerd dan in de kledij. Door een specifiek kleurgebruik en opgenaaide insignes of emblemen was kleding vaak een visuele bevestiging

van het lidmaatschap van gilden of broederschappen, van administratieve of militaire functies. De signaalwaarde ervan wordt wel zeer duidelijk bij bepaalde gemarginaliseerde groepen zoals joden, leprozen en prostituees, die van stadswege – en later ook van staatswege – bepaalde herkenbare tekens moesten dragen. Zo moesten de meisjes van lichte zeden in het vijftiende-eeuwse Bergen een schuine gele band op hun rechterschouder dragen, terwijl in Gent koppelaars en koppelaarsters in 1491 werden veroordeeld tot het dragen van een rode band achteraan op de mouw. In haar *Livre des Trois Vertus* herinnert Christine de Pizan (c. 1364-1431) haar lezers eraan dat 'iedere vrouw kleding moet dragen geschikt voor de status van haar man en zichzelf.'⁶⁸ Wanneer de Leidse professor Paulus Merula in 1589 een brief schrijft aan zijn bruid, verwoordt hij het zo: 'De taak van de vrouw bestaat ook hieruit dat ze matigheid houdt in haar kleding al naargelang haar status en de waardigheid van haar man.'⁶⁹ De betekenis die aan mannen- en vrouwenkleding werd toegekend, verschilde wel op een subtieler niveau. Zo signaleerde de hoofdbedekking van een vrouw (idealiter) haar huwelijks staat. Gegoede gehuwde vrouwen droegen op hoogtijdagen en als ze 'ter dansen gingen' hun beste hoofddoeken en mooiste haartooi. Als dagdagelijkse hoofdbedekking bleef het *hovetcleet* gedurende de gehele late middeleeuwen de norm. Ook weduwen droegen deze bescheiden hoofdbedekking, mits toevoeging van een *wimpel* die de hals bedekte. Donkere, sobere kleding en de *falie*, een soort mantel, werd opvallend vaker aangetroffen bij weduwen.

De hoofdbedekking van vrouwen werd in de loop van de zestiende eeuw – een ontwikkeling die in de vijftiende eeuw reeds schoorvoetend haar intrede deed – merkkelijk vrijer en lichter, de sluiers die de hals en nek bedekten bleven steeds vaker achterwege, en in de plaats van het *hovetcleet* raakten kleinere kapjes en mutsjes in gebruik. Jonge, ongehuwde meisjes droegen hun haar dan weer meestal onbedekt, los of in vlechten. Voor vrouwen lijkt de kleding in elk geval een sleutelrol te hebben gespeeld bij het uitdrukken van seksuele eerbaarheid. Een te weelderige outfit riep onvermijdelijk een beeld van onkuisheid op. 'Grote oneer en schaamte bevalt vrouwen die er plezier in scheppen piekfijn gekleed en opgemaakt te zijn'. Aan het woord is Christine de Pizan in haar *Livre de Cité des Dames* dat ook in middelnederlandse vertaling erg populair werd. 'Want,' zo vervolgt ze, 'men zegt

⁶⁸ De Pisan, Christine, *Le livre des trois vertus*, Charity Cannon Willard (ed.). Parijs, Champion, 1989, p. 178.

⁶⁹ *Kronijk van het Historisch Gezelschap te Utrecht, Vierde Jaargang*. Utrecht, Kemink en zoon, 1848, p. 80.

dat ze dat doen om de aandacht van mannen te trekken en hen tot haar minne te brengen'.⁷⁰

Materiële cultuur en de stad

Hoewel er nog meer onderzoek nodig is, konden wij in de voorgaande bladzijden toch expliciet de verbinding maken tussen de stedelijke samenlevingen van de Lage Landen voor 1600, hun gediversifieerde goederen- en diensteneconomieën en de specifieke gedrags- en consumptiemodellen die er zich ontwikkelden. In tegenstelling tot wat de gangbare historiografie ons wil laten geloven, tekende er zich daarbij geen scherpe breuk af tussen de stedelijke verbruikspatronen van de Lage Landen in de middeleeuwen en de lange zestiende eeuw en de 'consumptierevoluties' van de zeventiende en achttiende eeuw. Gaandeweg voltrok zich ook in de middeleeuwse stad een evolutie waarbinnen het huis een decor werd voor een modieuze en meer gediversifieerde materiële cultuur. En anders dan de grote feitelijke sociale polarisatie binnen de laatmiddeleeuwse en zestiende-eeuwse stad zou kunnen doen vermoeden, ontleende die nieuwe materiële cultuur haar kracht niet alleen aan het opzienbarende consumptiepatroon van de rijkere stedelijke elites – al dan niet met adellijke ambities. Ook de middengroepen eisten hun plaats op als consument, zowel van luxegoederen als van de goedkopere alternatieven die op de markt kwamen.

De ervaring van de historicus die van op afstand de maat neemt van processen die met horten en stoten en zonder een duidelijk doel over eeuwen lopen, verschilt echter fundamenteel van die van de tijdgenoot. Veel meer dan wij vandaag gewend zijn vervulden allerlei goederen doorheen de hele periode bijvoorbeeld ook cruciale geldfuncties. Ze konden gebruikt worden als geschenk, om te ruilen, verpanden, verkopen, stelen en helen. Hoe belangrijk de monetaire inwisselbaarheid was, blijkt mooi uit testamenten waarin kinderen, familieleden, dienstpersoneel of vrienden door de testateur vaak met een dierbaar voorwerp bedacht werden. Op 20 januari 1410 bedacht de Gentse weduwe van Gheeraard van Ghistele haar dienstmeid met het volgende: een keutel met bonte of grijsbonte voering of 30 schellingen groot.⁷¹ Naast de haast onvermijdelijke symbolische en emotionele

⁷⁰ Noor Versélewel de Witt Hamer & Miriam Oort (eds.), *De stede der vrouwen. Een diplomatische transcriptie van de Middelnederlandse vertaling (1475) van Christine de Pizans 'Livre de la cité des dames' (1405)*. Onuitgegeven tekst, digitaal beschikbaar op www.dbnl.org.

⁷¹ 'Item ghevic joncfrouw die tot doot van mi met my wonen sal I keutel met bonte of

waarden die dit soort testamentaire beschikkingen vertolkten, valt toch ook op dat giften dikwijls ook bloednuchter in monetaire equivalenten worden uitgedrukt. De begunstigten ervan konden ook zonder veel omwegen de tegenwaarde in geld opnemen. Het gebeurde bijvoorbeeld ook dat een voorname gast de zilveren schotel die hij van het Antwerpse stadsbestuur cadeau had gekregen, prompt inwisselde voor de verkoopswaarde zonder de gastheren daarbij klaarblijkelijk te beledigen. Naarmate de materiële productenwaai er evenwel gevarieerder en complexer werd en naarmate decoratie en design een grotere rol gingen spelen ten nadele van de intrinsieke kwaliteiten van de in de meubels en kledij gebruikte grondstoffen, verloor de productmarkt veel van deze 'transparantie'. Meer in het algemeen illustreert het feit dat modewissels en sociale transgressies voortdurend weerstand en zelfs morele verontwaardiging oproepen, mooi dat de culturele 'leesbaarheid' van de veranderende materiële cultuur niet altijd voor iedereen even groot was. Integendeel, consumeren moet je leren. Naarmate de tijd vorderde verschoof het accent misschien zelfs van het louter 'bezitten' naar het gepaste 'gebruiken'; naar de smaakvolheid waarmee met goederen werd omgesprongen en de manieren die konden worden getoond bij het juiste gebruik ervan. Goederen mochten soms dan al meer betaalbaar zijn, smaak kan vaak een subtiele maar minstens even efficiënte sociale barrière opwerpen. Meer zelfs, naarmate de materiële cultuur steeds verfijnder gedragsrepertoires of kennis van esthetische normen ging veronderstellen werd ze zelfs een extra sociale barrière. Ook tussen stad en platteland ontstonden grote verschillen, die op dezelfde manier (en tot op zekere hoogte ook materieel) gearticuleerd werden in culturele codes, zoals het marginaliseren van de boer als ruw en onbeschaafd (zie hoofdstuk 2).

Daarmee is meteen ook duidelijk dat de geschiedenis van de materiële cultuur zich niet laat herleiden tot een verhaal van veranderende technologieën, industriële reconversies, relatieve prijzen en monetaire tegenwaardes. Grote culturele en sociale bewegingen lieten sporen na in een veranderende materiële vormtaal. Het is geen toeval dat uitgerekend de vijftiende eeuw, waarin religieuze verinnerlijking ook een sterke veruiterlijking van het religieuze gedrag stimuleerde (zie hoofdstuk 4), gekenmerkt werd door de massaproductie van devotionele hebbedingetjes. Aan tafel gaf de vormtaal van de veranderende eetcultuur sturing aan de sociabiliteit en andersom. Het middeleeuwse huis onderging niet alleen een belangrijke 'verstening',

---

grauwe ofte 30 schellingen groot der over.' Zie: De Groot, Julie, *Zorgen voor later? De betekenis van de dienstperiode voor jonge vrouwen in het laatmiddeleeuwse Gent herbekeken*, *Stadsgeschiedenis*, 6 (2011)1, p. 1-15.

het werd naar materiële inrichting ook steeds duidelijker een thuis waar een geschakeerd waardenpalet gehanteerd en nagestreefd werd. Dit hield veel meer in dan het louter sociaal representatieve waartoe historici het gemakshalve vaak hebben herleid.

In het hart van dit verhaal stond de in de huidige stand van het onderzoek helaas nog veel te vaag gedefinieerde burger, maar uiteraard is de ene burger de andere niet, net zoals er ook verschillen zijn tussen steden onderling. Van de armere gezinnen die dikwijls in armoedige omstandigheden een kamer onderhuurden zijn bijzonder weinig documenten overgeleverd, simpelweg omdat ze geen spullen nalieten die de moeite van het opschrijven, legateren, stelen, hervekopen of recycleren waard waren. Vergelijkbare ongelijkheden laten zich ook optekenen binnenin de stedelijke hiërarchie en de geografie van de Lage Landen. We schreven eerder al dat Spaanse stoelen – hoewel ook elders niet helemaal ongekend – toch eerst en vooral in Antwerpen doorbraken. Heel wat economische historici onderkennen een geleidelijk economisch polarisatieproces en vooral de echte luxe-industrieën werden steeds meer gemonopoliseerd door de grotere steden in de stedelijke hiërarchie. Iets dergelijks lijkt zich – *mutatis mutandis* – ook aan de vraagzijde te hebben afgespeeld. Inwoners van het Zeeuwse Middelburg bijvoorbeeld kochten hun meest exclusieve luxevoorwerpen vooral in de grotere steden van de Scheldedelta, waar ze overigens ook een soort cultureel model terugvonden.

Het zou fout zijn lokale verschillen in materiële cultuur uitsluitend te munten in termen van voorsprong en achterstand. Toch is het gekend dat de Vlaamse en Brabantse emigranten die na 1585 in Holland een nieuwe woonstplek vonden zich van de Hollanders onderscheidden in hun materiële cultuur en omgangsvormen. De zijden kledij, de schilderijen en andere fraaie spullen die ze soms meebrachten werd door de ene als verfijnd, door de andere als eerder pedant en verwaand ervaren. In geen tijd zou het 'Brabantse model' in het Noorden echter toonaangevend worden. Het toont allemaal aan dat de materiële cultuur van de Lage Landen in de middeleeuwen en de lange zestiende eeuw er ook één was van verschillende snelheden, zowel temporeel, sociaal als ruimtelijk. In het geografische hart daarvan stonden lange tijd de grotere steden met hun luxe-nijverheden en plattelandsindustrieën. Het is daar dat de basis is gelegd van het 'burgerlijke consumptiemodel' en dito materiële cultuur die in het zeventiende-eeuwse Holland zo belangrijk zou worden.

Selectieve bibliografie

- Alexandre-Bidon, Danièle, Françoise Piponnier & Jean-Michel Poisson, *Cadre de vie et manières d'habiter (12e-16e siècle). 8e Congrès international de la Société d'archéologie médiévale (Paris, 11-13 octobre 2001)*. Caen, Crahm, 2006.
- Baatsen, Inneke, Bruno Blondé en Julie De Groot, The Kitchen between Representation and Everyday Experience. The Case of Sixteenth-Century Antwerp, in: Christine Göttler, Bart Ramakers & Joanna Woodall (eds.), *Trading Values in Early Modern Antwerp (Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek 64)*. Leiden, Brill, 2014, p. 162-185.
- Bessemans, Lutgarde et al. (eds.), *Leven te Leuven in de late Middeleeuwen*. Leuven, Stedelijk Museum Vander Kelen-Mertens, 1998.
- Bierens-de Haan, David, *Het houtsnijwerk in Nederland tijdens de gotiek en de renaissance*. 's-Gravenhage, Nijhoff, 1921.
- Blockmans, Wim & Esther Donckers, Self-Representation of Court and City in Flanders and Brabant in the Fifteenth and Early Sixteenth Centuries, in: Wim Blockmans & Antheun Janse (eds.), *Showing Status. Representation of Social Positions in the Late Middle Ages*. Turnhout, Brepols, 1999, p. 81-111.
- Blondé, Bruno, Shoppen met Isabella d'Este: de Italiaanse renaissance als bakermat van de consumptiesamenleving, *Stadsgeschiedenis*, 3 (2007)2, p. 139-151.
- Bloom, James J., Why Painting?, in: Neil De Marchi & Hans J. Van Miegroet (eds.), *Mapping Markets for Paintings in Europe, 1450-1750*. Turnhout, Brepols, 2006, p. 17-34.
- Boone, Marc, De Bourgondische Nederlanden. 'Terres de promission' en/ of 'creative environments?', in: Bernard Bousmanne & Thierry Delcourt (eds.), *Vlaamse miniaturen 1404-1482*. Leuven, Davidsfonds, 2011, p. 47-54.
- Buskirk, Jessica, 'Salve Maria Gods Moeder Ghepresen'. The Salve Regina and the Vernacular in the Art of Hans Memling, Anthonis De Roovere, and Jacob Obrecht, in: Joost Keizer & Todd M. Richardson (eds.), *The Transformation of Vernacular Expression in Early Modern Arts*. Leiden/Boston, Brill, 2012, p. 59-97.
- Buylaert, Frederik, Wim De Clercq & Jan Dumolyn, Sumptuary legislation, material culture and the semiotics of 'vivre noblement' in the county of Flanders (14th-16th centuries), *Social History*, 36 (2011), p. 393-417.

- Caluwé, Danielle, Het gebruik van drinkgerei in glas in Kust-Vlaanderen en Zeeland, in de 14de en 15de eeuw, op basis van archeologisch materiaal. Aspecten van laatmiddeleeuwse-vroegmoderne materiële cultuur, *Van mensen en dingen*, 3 (2004)4, p. 400-417.
- Clevis, Hemmy & Jaap Kottman, *Weggegooid en teruggevonden. Aardewerk en glas uit Deventer vondstcomplexen 1375-1750*. Deventer, Stichting Archeologie IJssel/Vechtstreek, 1989.
- Corbeau, Merwin, Pronken en koken. Beeld en realiteit van keukens in het vroegmoderne Hollandse binnenhuis, in: Gerard Rooijackers (ed.), *Mensen en dingen. Betekenissen van materiële cultuur (themanummer Volkskundig Bulletin)*, 19 (1993)3, p. 354-379.
- Crane, Susan, *The Performance of Self: Ritual, Clothing and Identity During the Hundred Years War*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2002.
- Crawford, Joanna, Clothing distributions and social relations, in: Catherine Richardson (ed.), *Clothing Culture, 1350-1650*. Aldershot, Ashgate, 2004, p. 153-178.
- De Coo, Jozef, A Medieval Look at the Merode Annunciation, *Zeitschrift für Kunstgeschichte*, 44 (1981), p. 114-132.
- Deceulaer, Harald, *Pluriforme patronen en een verschillende snit. Sociaal-economische, institutionele en culturele transformaties in de kledingsector in Antwerpen, Brussel en Gent, 1585-1800*. Amsterdam, Stichting beheer IISG, 2001.
- De Clercq, Wim, Jan Dumolyn & Jelle Haemers, 'Vivre Noblement': material culture and elite identity in Late Medieval Flanders, *Journal of Interdisciplinary History*, 38 (2007), p. 1-31.
- De Groote, Koen, *Middeleeuws aardewerk in Vlaanderen. Techniek, typologie chronologie en evolutie van het gebruiksgoed in de regio Oudenaarde in de volle en late middeleeuwen (10de-16de eeuw)*. Brussel, Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed, 2008.
- De Staelen, Carolien, *Spulletjes en hun betekenis in een commerciële metropool. Antwerpenaren en hun materiële cultuur in de zestiende eeuw*. Universiteit Antwerpen, Onuitgegeven doctoraatverhandeling, 2007.
- De Witte, Hubert (ed.), *Brugge onder-zocht. Tien jaar stadsarcheologisch onderzoek, 1977-1987*. Brugge, vzw Archeo-Brugge, 1988.
- Dijkstra, Jeltje, The Brussels and the Merode Annunciation Reconsidered, in: Susan Foister & Susie Nash (eds.), *Robert Campin. New Directions in Scholarship*. Turnhout, Brepols, 1996, p. 95-104.

- Dubbe, Berend, Bijdrage tot de kennis van de burgerkleding in de late middeleeuwen, *Antiek: tijdschrift voor liefhebbers en kenners van oude kunst en kunstnijverheid*, 27 (1993)9, p. 433-448.
- Dumortier, Claire, *Céramique de la Renaissance à Anvers: de Venise à Delft*. Brussel/Parijs, Éditions Racine/Les Éditions de l'Amateur, 2002.
- Eames, Penelope, *Furniture in England, France and the Netherlands from the 12th to the 15th centuries*. Londen, Furniture History Society, 1977.
- Fabri, Ria, 'Van een gestockten tresoirken tot een rare schrijffcabinet' of Antwerpse kasten van de laat-16de tot de vroeg-18de eeuw: typologie en gebruik, in: Ria Fabri (ed.), *Opgeruimd staat netjes. Bergmeubelen van einde 16de tot begin 20ste eeuw*. Leuven, Stedelijk Museum Vander Kelen-Mertens, 1997, p. 17-39.
- Fabri, Ria, Meubelkunst, in: Albert Derolez et al. (eds.), *Kunstgeschiedenis: Kunstnijverheid*. Deurne, Baart, 1983, p. 91-103.
- Friedman, John Block, *Brueghel's heavy dancers: Transgressive clothing, class, and culture in the late middle Ages*. New York, Syracuse University Press, 2010.
- Hand, John Oliver, Catherine A. Metzger & Ron Spronk, *Prayers and Portraits. Unfolding the Netherlandish Diptych*. New Haven/Londen, Yale University Press, 2006.
- Henkes, Harold E., *Glas zonder glans. Vijf eeuwen gebruiksglas uit de bodem van de Lage Landen. 1300-1800*. Rotterdam, Coördinatie Commissie van Advies inzake Archeologisch Onderzoek binnen het Ressort Rotterdam, 1994.
- Howell, Martha, *Commerce before capitalism in Europe, 1300-1600*. Cambridge, Cambridge University Press, 2010.
- Maclot, Petra, Haard en kachel als decoratief volume in het Antwerpse burgerinterieur omstreeks 1585, in: Petra Maclot, Rutger Thijs & Walter Schudel (eds.), *Rijke vorm en bonte kleur in 't Antwerps burgerinterieur omstreeks 1585. Begeleidende publicatie bij de stadstentoonstelling in het kader van de herdenking van de scheiding der Nederlanden, 17 augustus-29 september 1985*. Antwerpen, Jordaenshuis, 1985, p. 17-30.
- Martens, Maximiliaan P.J., Some Aspects of the Origins of the Art Market in Fifteenth-Century Bruges, in: Michael North & David Ormrod (eds.), *Art Markets in Europe, 1400-1800*. Aldershot, Ashgate, 1998, p. 19-27.
- Martens, Maximiliaan P.J. & Natasja Peeters, Paintings in Antwerp Houses (1532-1567), in: Neil de Marchi & Hans J. Van Miegroet (eds.),

- Mapping markets for Paintings in Europe, 1450-1750*. Turnhout, Brepols, 2006, p. 35-53.
- Munro, John, The Anti-Red Shift – To the Dark Side: Colour Changes in Flemish Luxury Woollens, 1300-1550, in: Robin Netherton & Gale R. Owen-Crocker (eds.), *Medieval Clothing and Textiles 3*. Woodbridge, The Boydell Press, 2007, p. 55-96.
- Nuechterlein, Jeanne, The Domesticity of Sacred Space in the Fifteenth-Century Netherlands, in: Andrew Spicer & Sarah Hamilton (eds.), *Defining the Holy: sacred space in medieval and early modern Europe*. Aldershot, Ashgate, 2008, p. 49-79.
- Reynolds, Catherine, Reality and Image: Interpreting Three Paintings of the Virgin and Child in an Interior Associated with Campin, in: Susan Foister & Susie Nash (eds.), *Robert Campin. New Directions in Scholarship*. Turnhout, Brepols, 1996, p. 183-195.
- Rublack, Ulinka, Matter in the Material Renaissance, *Past & Present* 219, 1 (2013), p. 41-85.
- Sarti, Raffaella, *Europe at home: family and material culture, 1500-1800*. New Haven, Yale University Press, 2002.
- Stabel, Peter, Selling Paintings in Late Medieval Bruges: Marketing Customs and Guild Regulations Compared, in: Neil De Marchi & Hans J. Van Miegroet (eds.), *Mapping Markets for Paintings in Europe, 1450-1750*. Turnhout, Brepols, 2006, p. 89-103.
- Sturtewagen, Isis, “Alle tsamen zo hebbelicken ghecleet” – Kinderkleding en dagelijks leven in de Brugse Bogardenschool rond het midden van de 16e eeuw, *Volkskunde*, 4 (2014), p. 441-460.
- Ter Molen, Johan R., Alma P.E. Ruempol & Alexandra Gabba A. van Dongen (eds.), *Huisraad van een molenaarsweduwe. Gebruiksvoorwerpen uit een 16de-eeuwse boedelinventaris*. Amsterdam, Bataafsche Leeuw, 1986.
- Thuis in de late middeleeuwen: het Nederlands burgerinterieur, 1400-1535, tentoonstelling van 5 oktober tot 31 december 1980 in het Provinciaal Overijssels Museum*. Zwolle, Waanders, 1980.
- Van Damme, Jan, Timmer- en schrijnwerk in het 16-eeuwse Antwerpse burgerhuis, in: Petra Maclot, Rutger Thijs & Walter Schudel (eds.), *Rijke vorm en bonte kleur in 't Antwerps burgerinterieur omstreeks 1585. Begeleidende publicatie bij de stadstentoonstelling in het kader van de herdenking van de scheiding der Nederlanden, 17 augustus-29 september 1985*. Antwerpen, Jordaenshuis, 1985, p. 49-52.
- Van der Wee, Herman, Industrial dynamics and the process of urbanization and de-urbanization in the Low Countries from the Late

- Middle Ages to the Eighteenth Century. A synthesis, in: Herman Van der Wee (ed.), *The Rise and Decline of Urban Industries in Italy and in the Low Countries (late Middle Ages-Early Modern Times)*. Leuven, Leuven University Press, 1988, p. 307-382.
- Van de Velde, Arthur, *De ambachten van de timmerlieden en de schrijnwerkers te Brugge, hun wetten, hun geschillen en hun gewrochten van de xive tot de xixe eeuw*. Gent, Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, 1909.
- Van Herck, Peter, Geschiedenis van het binnenhuis, *De woonstede door de eeuwen heen*, 90 (1991), p. 47-53.
- Van Uytven, Raymond, Splendour or Wealth: Art and Economy in the Burgundian Netherlands, *Transactions of the Cambridge Bibliographical Society*, 10 (1992), p. 101-124.
- Van Uytven, Raymond. *Het dagelijks leven in een middeleeuwse stad. Leuven anno 1448*. Leuven, Davidsfonds, 1998.
- Van Winter, Johanna M. (ed.), *Spices and Comfits. Collected Papers on Medieval Food*. Turnhout, Prospect Books, 2007, p. 318-329.
- Veeckman, Johan & Sarah Jennings (eds.), *Majolica and glass from Italy to Antwerp and beyond: the transfer of technology in the 16th - early 17th century*. Antwerpen, Stad Antwerpen, 2002.
- Verhaeghe, Frans, Laat-middeleeuws hoogversierd aardewerk in de Lage Landen. In de 'porseleinkast' van de laatmiddeleeuwse burger, *Rotterdam Papers*, 4 (1982), p. 151-173.
- Vermeylen, Filip, *Painting for the Market. Commercialization of Art in Antwerp's Golden Age*. Turnhout, Brepols, 2003.
- Wolversperges, Thibaut, *Meubelkunst in België, 1500-1800*. Brussel, Racine, 2000.

HOOFDSTUK 7

Opleiding en kennis: theorie en praktijk in een stedelijke context

BERT DE MUNCK & HILDE DE RIDDER-SYMOENS

In 1892 schreef de Franse historicus Georges Cardon in zijn ontstaansgeschiedenis van de in 1559 gestichte Universiteit van Dowaaï over de Renaissance en de toestand van de scholen in de Nederlanden in de eerste helft van de zestiende eeuw:

La Renaissance Française est l'histoire d'une école ou de quelques écrivains. Dans les Pays-Bas, la Renaissance est l'histoire de tout un peuple. Pas de grands noms, si nous exceptons Érasme, pas de grandes œuvres littéraires; des poètes peu nombreux et sans talent; au contraire, beaucoup de savants, d'érudits, d'écrivains, et d'institutions utiles, imprimeries, écoles, chambres de rhétorique. La culture de l'esprit ne semble guère convenir à ce peuple d'artisans, de marchands ou d'administrateurs de cités. Que cherchent-ils dans un livre? Des renseignements plutôt qu'un agrément pour l'esprit. Il n'a de valeur que comme instrument de travail ou arme de parti.⁷²

Dit citaat vat goed de elementen samen die in rekening moeten worden gebracht in een hoofdstuk over opleiding en opvoeding in de Lage Landen en de rol van steden en stedelingen daarin. Het suggereert dat er in de steden van de Lage Landen een relatief brede basis van geletterde, geschoolde

⁷² Cardon, Georges, *La fondation de l'Université de Douai*. Parijs, Alcan, 1892, p. 1-2.

en geleerde mensen bestond maar dat die vooral zakelijk en functioneel dachten. Recenter onderzoek heeft inderdaad uitgewezen dat de stedelijke cultuur in de Lage Landen bijzonder receptief was voor zowel humanistische invloeden als voor de ontwikkeling van literatuur en kennis in de volkstaal. Het ging daarbij niet enkel om 'doorsijpelprocessen', maar ook om ontwikkelingen waarbij van onderop de kloof werd gedicht tussen de ontwikkeling van de geest en de meer praktische aspecten van besturen en produceren.

Vanuit politiek perspectief valt op dat de stedelijke kernen die centraal staan in dit boek werden gekenmerkt door hybride bestuursvormen, waarin vertegenwoordigers van adellijke elites, patriciërs, juristen en ambachtsslui elkaar ontmoetten (zie hoofdstuk 3). Vanuit economisch perspectief staan zij bekend voor de ontwikkeling van luxe-nijverheden en van diensten zoals de medische sector (zie hoofdstuk 1). Ook dit leidde tot een kruisbestuiving tussen de wereld van de geest en de wereld van het praktische handelen. Zoals we verder zullen zien ging de ontwikkeling van nieuwe technieken en productvormen onder meer gepaard met een toenadering tussen de liberale en de mechanische kunsten. Terwijl een aantal kunstenaars en rijkere of beter opgeleide ambachtsslui de ambitie ontwikkelden om bij de geleerde en geletterde wereld van de liberale kunsten te horen, werd het lichamelijke en handmatige kennen van de mechanische kunsten stilaan beschouwd als een legitieme toegang tot de kennis van Gods creatie.

Het is daarbij belangrijk voor ogen te houden dat deze ontwikkelingen zich op de lange termijn afspeelden. In dit hoofdstuk zal worden duidelijk gemaakt dat wat bekend staat als de Renaissance en het humanisme niet als breukmoment moet worden begrepen, maar integendeel dient te worden gesitueerd in een bredere traditie van kennisontwikkeling in de steden van de Lage Landen. Bovendien zal worden geargumenteed dat we niet moeten uitgaan van een tegenstelling tussen intellectuele ontwikkelingen en transformaties in de toepassing van kennis. Enerzijds hebben intellectuele stromingen zoals het humanisme en de Reformatie de (kunst)nijverheid en de politieke en juridische administratie sterk beïnvloed. Anderzijds hebben kooplieden en stedelijke overheden vaak kennisinnovatie gestimuleerd via investeringen in de training van ingenieurs en geschoolde arbeidskrachten. Ze stichtten stadsscholen, colleges en bibliotheken en patroneerden toepasbare kennis over scheepsbouw, navigatie, cartografie, wiskunde en optica, instrumentmakerij, waterbouwkunde, landmeetkunde, architectuur, mijnbouw enzovoort.

De universiteitssteden Leuven en na 1575 vooral Leiden speelden daarin een heel belangrijke rol, evenals de drukkersstad Antwerpen. Echte mid-

delaars waren de kunstenaars, die zichzelf in de loop van de vijftiende en zestiende eeuw geleidelijk aan distantieerden van de 'handwerkers' en onder invloed van het humanisme bij de wereld van de letteren gingen aanleunen. Samen met andere geschoolde ambachtslui verenigden ze zich onder meer in rederijerskamers, gilden voor amateurs van toneel en poëzie. Andere groepen middelaars waren drukkers-uitgevers, die steeds op zoek waren naar nieuwe druktechnieken en vaak ook de spil vormden van een intellectueel netwerk, en schoolmeesters, die in een ambacht georganiseerd konden zijn (zoals in Antwerpen en Middelburg), maar die tegelijk onder toezicht stonden van een kerkelijke vertegenwoordiger die moest toezien op de 'juiste leer'.

Misschien wel de belangrijkste vorm van leren, zeker in kwantitatief opzicht, was het praktische en handmatige leren op de werkvloer, dat lang voor het bestaan van Latijnse scholen, universiteiten en rederijerskamers alomtegenwoordig was. Vanuit economisch perspectief was het 'al doende leren' voor velen noodzaak omdat kinderen die school lopen veel geld kostten, niet alleen rechtstreeks maar ook door de gederfde inkomsten. Op de werkvloer gebeurde het leren via 'trial and error', wat zeker niet wil zeggen dat het minderwaardig was. Recent onderzoek geeft zelfs aan dat de wetenschappelijke revolutie in de zeventiende eeuw net moet worden begrepen als een proces van onderop, waarbij de praktische kennis van ambachtslui en kunstenaars van groot belang was. De wetenschappelijke revolutie kan immers worden samengevat als een verschuiving van deductief denken en dialectisch redeneren naar het genereren van kennis via experiment en observatie, twee praktijken waar ambachtslui en kunstenaars reeds in de middeleeuwen goed in waren. Bovendien sluit het 'al doende leren' niet uit dat er handgeschreven recepten in de volkstaal circuleerden, bijvoorbeeld voor de dagdagelijkse medische praktijk.

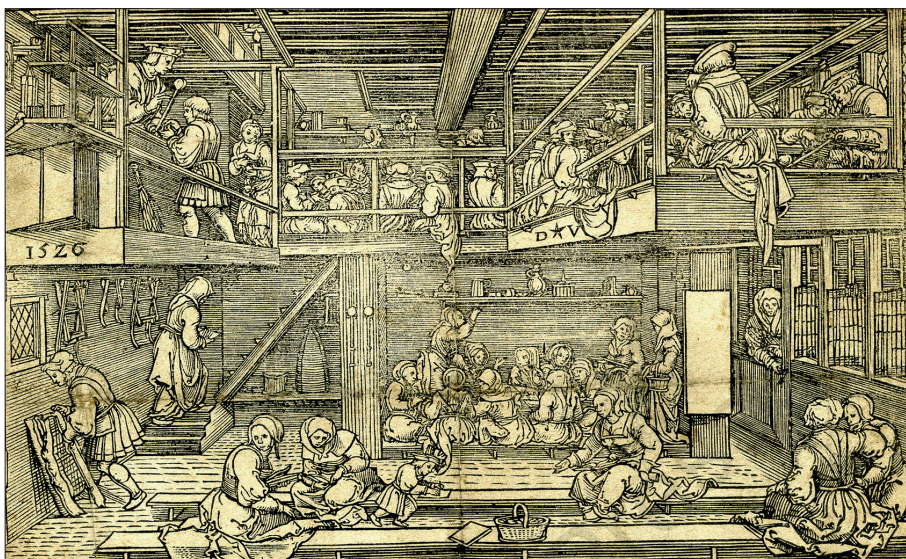
Kortom, het is van belang kennisontwikkeling in steden te bekijken op een geïntegreerde manier en voor de langere termijn, met onder meer ook aandacht voor leer- en opvoedingspraktijken en institutionele ontwikkelingen. Concreet zullen we dit hierna doen voor achtereenvolgens het lager onderwijs, het leren op de werkvloer, de leescultuur en het praktische gebruik van boeken, het middelbaar onderwijs (humaniora) en het hoger (universitair) onderwijs. Telkens gaat onze aandacht uit naar de rol van stedelijke actoren en instellingen en naar het spanningsveld tussen intellectuele kennis en praktische vorming. In de laatste paragraaf wordt ingegaan op de intellectuele bedrijvigheid aan wereldlijke en kerkelijke hoven en de interacties tussen hof, universiteit en stad.

Lezen, schrijven en rekenen

Wegens de gedecentraliseerde politieke structuren en de relatief hoge mate aan politieke participatie van middengroepen in de Nederlanden was geletterdheid voor velen een noodzakelijke vaardigheid. Sommige economische activiteiten dwongen kooplieden en ambachtslieden bovendien om zich de vaardigheden van lezen, schrijven en rekenen eigen te maken. Rond 1200 stuurde een koopman uit Hoei zijn zoon Abundus naar de Brabantse abdij van Villers 'om er zich te bekwamen in de handelsverrichtingen en om de schulden van zijn vader te noteren'.⁷³ De zoon geraakte zo in de ban van het kloosterleven en de schone letteren dat hij tot groot ongenoegen van zijn vader aan het koopmanschap verzaakte en monnik werd. Het probleem voor die koopman uit Hoei was dat hij toen geen andere keuze had dan een klooster- of kapittelschool, die het monopolie van het onderwijs bezat tot aan de oprichting van parochiescholen in de jonge steden. Het enige alternatief voor de koopman was een geestelijke als privé-leraar in te huren. Om te voorkomen dat hun zoon een roeping zou krijgen, en vooral om onderwijs te krijgen dat echt nuttig was voor een toekomstige koopman-ondernemer of ambachtsmeester, ijverde een aantal stedelingen voor een nieuw type school.

De oplossing bestond erin zelf de organisatie van het onderwijs in handen te nemen. Eenvoudig was dit echter niet omdat dit de monopoliepositie van de Kerk aantastte. Reeds in het laatste kwart van de twaalfde eeuw brak een strijd uit tussen het grafelijk kapittel van Sint-Veerle en het Gentse patriciaat over het recht om school te houden. Wat deze laatste groep nodig had was dat hun zonen leerden lezen, schrijven, rekenen, boekhouden en briefschrijven in de volkstaal en dat ze voldoende noties verwierven van het Latijn voor de administratie en de internationale handel; godsdienstondericht was voor de stedelijke burgerij in deze periode geen prioriteit. Zoals in de meeste steden werd een compromis bereikt. Naast de officiële parochie-, kapittel- en kloosterscholen, die hun leeraanbod sterk uitbreidden, stond het iedereen die zichzelf bekwaam achtte vrij om een school te openen. De kandidaat 'vrije' schoolmeester(es) sloot daartoe een contract af met de stedelijke magistraat. Daarin werden rechten en plichten schriftelijk vastgelegd. De scholaster – een kanunnik van het kapittel die verantwoordelijk was voor het onderwijs – of de pastoor behielden het recht om visita-

⁷³ Pirenne, Henri, *L'instruction des marchands au moyen âge, Annales d'histoire économique et sociale*, 1 (1929), p. 20.

Dirck Jacobsz Vellert, *Gemengde school*, 1526.

De Amsterdammer Dirck Vellert trad in 1511 toe tot het Antwerpse Sint-Lucasgilde en was tot 1547 in Antwerpen werkzaam als schilder, glasschilder, graveur en houtsnijwerker. Hij was erg goed bevriend met Dürer die hem in zijn graveerwerk sterk heeft beïnvloed. Maar ook de invloed van de Italiaanse renaissance is duidelijk merkbaar. Ondanks de hoge kwaliteit is slechts weinig van het grafisch werk van Vellert bewaard. In deze houtsneede laat hij ons binnenkijken in een 'school', hier bestaande uit twee 'klassen', een voor de jongens en een voor de meisjes, zoals gebruikelijk bij 'cleyne scholen' met veel leerlingen. Ook is hier duidelijk te merken dat de leerkracht zich individueel met leerlingen bezighield en niet klassikaal les gaf.

© London, British Museum, Prints & Drawings, inv. no. PPA 89343.

tie en de leerkracht moest een percent van zijn of haar opbrengsten afstaan aan kapittel of pastorijs.

In de loop van de middeleeuwen zijn op deze manier in nagenoeg alle steden onderwijsvoorzieningen ingericht voor jongens en meisjes, en voor rijken en armen. Basisonderwijs werd verstrekt in de *cleyne school*, *Diet-sche* (= Nederlandstalige), lage of onderschool, ook schrijfschool genoemd. Zowel jongens als meisjes leerden er lezen, schrijven en eventueel rekenen in de volkstaal. Godsdienst stond uiteraard ook op het programma en in betere scholen ook enkele noties van het Latijn. Daarnaast gingen bepaalde schoolmeesters zich specifiek richten tot handelaars, ondernemers en ambachtslui. In Nederlandstalig gebied werden dergelijke scholen *Franse* of *Walsche* scholen genoemd omdat er ook Frans op het programma stond.

Dankzij de aanwezigheid van een goed gedocumenteerde schoolmeesters-gilde zijn we op de hoogte van het zestiende-eeuwse aanbod in de handels-metropool Antwerpen, en krijgen we ook zicht op de gebruikte studieboeken. Naast de moderne talen (Frans, Duits, Italiaans, Spaans, Engels) werden er ook boekhouden, handelsrekenen, aardrijkskunde, briefschrijven en dergelijke aangeboden. In de zeventiende eeuw kenden deze beroepsscholen een grote bloei in het Noorden, maar gingen ze achteruit in het Zuiden.

In Vlaanderen, Brabant en Henegouwen speelde het particulier initiatief een grote rol bij de uitbouw van het lager onderwijs, zoals blijkt uit gegevens voor steden als Dowaai, Rijsel, Valenciennes, Oudenaarde, Brugge en Gent. Dat betekent niet dat de stedelijke overheid niet toezag op aanbod en kwaliteit. Zeker vanaf de vijftiende eeuw werd er over gewaakt dat zoveel mogelijk kinderen onderwijs konden genieten. Voogden van wezen of halve wezen moesten bijvoorbeeld beloven de kinderen 'ter scolen doen gaen, duecht ende eere leeren'.⁷⁴ Indien ouders niet konden instaan voor dit elementair onderwijs voorzagen steden in gratis onderwijs. Ofwel salarieerde de stad een stadsonderwijzer en/of -onderwijzeres, ofwel betaalden ze het schoolgeld aan vrije schoolmeesters. De grootste inbreng hadden stedelijke overheden echter in de Noordelijke gewesten, waar meer publieke stedelijke scholen werden opgericht of kerkelijke scholen werden overgenomen. De magistraat van Gouda bijvoorbeeld garandeerde kort na 1400 aan schoolmeester Kerstkyn een inkomen dat gelijkstond aan het schoolgeld van driehonderd leerlingen.

Nieuwe humanistische opvattingen over de plicht van de overheid om haar bevolking tot deugdzame, plichtsgetrouwe en ijverige onderdanen op te voeden, vonden vooral ingang in de eerste helft van de zestiende eeuw. Humanistische pedagogen hebben zich echter nagenoeg uitsluitend bekommerd om humaniora en universiteit. Hun interesse voor het basisonderwijs gold vooral de armenzorg en de gedragsregels, die de leerlingen etiquette en burgerzin moesten bijbrengen. Ook hebben ze zich nauwelijks uitgelaten over het beroepsonderwijs. Onder invloed van humanisten zoals Juan Luis Vives (1492/93-1540), de auteur van *De subventionem pauperum* (1526), werd er vooral op toegezien dat behoeftigen aan het werk waren. Daartoe werd bedelarij verboden en werd enkel nog ondersteuning voorzien voor werk-onbekwame armen (zie hoofdstuk 2). In het verlengde daarvan werd praktijksholing met leercontract aangemoedigd en richtten vele steden werkscholen voor wezen en onbemiddelden op. In hoeverre ook de allerarmsten

⁷⁴ Geciteerd in Danneel, Marianne, *Weduwen en wezen in het laat-middeleeuwse Gent*. Leuven/Apeldoorn, Garant, 1995, p. 30.

werden aangemoedigd om daarbij te leren lezen en schrijven, is nog maar de vraag. Sommige weeshuizen zagen erop toe dat hun kinderen zich deze basisvaardigheden eigen maakten, maar uit leer- en uitbestedingscontracten blijkt dat het vaak beperkt bleef tot enkele uurtjes les op zondag in samenhang met het religieuze onderricht. Eerder dan emancipatie via onderwijs lijkt het met andere woorden om een vorm van disciplineren te zijn gegaan. Op de werkvloer lag de klemtoon voor armen en wezen in ieder geval vaak op het uitvoeren van eenvoudig en laagbetaald voorbereidend werk, onder meer in de textielsector.

Ook in veel andere beroepen waren lees- en schrijfvaardigheden gezien het geringe gebruik van handboeken en recepten vaak niet nodig – althans niet voor die leerlingen die de kans niet hadden om zelf ooit ambachtsmeester te worden. Voor anderen waren lezen, schrijven en rekenen wel noodzakelijke basisvaardigheden. Terwijl zelfstandige ondernemers een boekhouding dienden bij te houden – hoe rudimentair ook –, waren er praktijkgerichte werken in omloop voor lieden uit specifieke ambachtsmiddens: handleidingen voor chirurgijns en vroedvrouwen, pestvoorschriften en farmaceutische recepten, koopmans- en ambachtsleerboeken, woordenboeken en taalboekjes, landmeterboeken enzovoort. Alles bij elkaar lijken grote groepen ambachtslui dus in staat te zijn geweest te lezen en te schrijven en over een basiskennis rekenen te hebben beschikt. Echte analfabeten waren vooral te vinden onder de ongeschoolde arbeiders.

Dit wil echter niet zeggen dat de ambachtsgilden het leren lezen en schrijven zelf hebben aangemoedigd. In het schildersambacht van Gent werden de meesters in de vijftiende eeuw verplicht hun leerlingen te leren lezen en schrijven, en dit tegen een extra vergoeding. Maar dat was een uitzondering. Het aanleren ervan gebeurde vooral in de eerder genoemde kleine schooltjes, bij particuliere schoolmeesters. Dat gold overigens ook voor wezen, vondelingen of arme kinderen die door de armentafel bij een ambachtsmeester werden geplaatst. In de Bogardenschool (stedelijke armenschool) in Brugge nam het gewone onderwijs bijvoorbeeld op dertienjarige leeftijd een einde. Naargelang de aanleg werd de knaap vervolgens bij een meester uitbesteed om een beroep te leren.

Leren en disciplineren

Ondanks de groeiende laïcisering van het onderwijs in de loop van de middeleeuwen hebben religieuze autoriteiten nooit hun impact op het onderwijsgebeuren verloren en zorgde de Reformatie uiteraard voor de nodige

spanningen. Uit ketterijprocessen blijkt dat vele vervolgd werden uit de midden-groepen, en voornamelijk uit het ambachtelijke milieu, ketterse boeken lezen en bezaten (zie hoofdstuk 4). Hector van Dommele, een mutsenmaker (*bonnetier*) die actief betrokken was bij de eerste evangelische kring in Brugge omstreeks 1525, las volgens zijn procesdossier Latijn en kon talrijke Bijbelteksten met vindplaatsen uit het hoofd citeren. Hij bezat een uitgebreide bibliotheek met voornamelijk lutherse geschriften. Geen wonder dat de katholieke en later ook protestantse overheden het belang van onderwijs onderlijnden. In hun scholen werden de jonge geesten voorbereid en gevormd voor het priesterschap of predikantenambt en werden ordebroeders gerekruteerd uit verschillende sociale groepen. Ook de wereldlijke autoriteiten waren zich bewust van de mogelijkheden die het onderwijs bood in het aankweken van burgerzin, werkethos en omgangsvormen. Opleiden, vormen en disciplineren zijn met andere woorden moeilijk van elkaar te onderscheiden.

De Broeders van het Gemene Leven (zie hoofdstuk 4), die zich inzetten voor het onderwijs van vooral kansarmen, verpersoonlijkten in hun onderwijsfilosofie wellicht het best de complexiteit. Uniek aan hun systeem was dat ze in plaats van echte scholen kosthuizen stichtten, ook *bursae* of convicten genoemd. De Broeders richtten zo onder meer in Delft, Deventer, Gouda, Utrecht, Doesburg, Nijmegen, Groningen, 's-Hertogenbosch, Luik en Brussel tehuizen in voor arme studenten (*domus pauperum*). In sommige steden beheerden ze naast het armenhuis ook een tehuis voor betalende scholieren (*domus divitum*), zoals te 's-Hertogenbosch. De leerlingen leidden in die kostscholen een kloosterlijk bestaan; de tucht was streng en het dagelijks leven religieus geïnspireerd. Erasmus, die zelf bij de Broeders in Deventer en 's-Hertogenbosch school had gelopen, hield er slechte herinneringen aan over. De kostgangers van de convicten van de Broeders van het Gemene Leven gingen naar de plaatselijke scholen. Terwijl de gegoede kinderen het normale schoolgeld betaalden, zorgden de broeders zelf voor dat van de arme kinderen.

Bijzondere maatregelen voor arme kinderen bestonden reeds voor die tijd, maar ze beletten niet dat het volgen van onderwijs voor hen zeer conjunctuurgebonden bleef. Als het economisch goed ging volgden veel kinderen les. In periodes van crisis was er niet alleen onvoldoende geld om het schoolgeld te betalen, maar ook moesten de kinderen vanaf een zeer jonge leeftijd zelf geld verdienen. Scholing kwam dan op de tweede plaats. Om dit probleem op te vangen werden vanaf de dertiende eeuw in de meeste steden in de Nederlanden armenscholen opgericht, dikwijls *école des Bons Enfants*, Bonnefantens- of Bonifantenschool genoemd. De leerkrachten ston-

den op de loonlijst van de stad. Meestal combineerden ze lees- en schrijf-onderricht met beroepsonderwijs. Onder invloed van de nieuwe opvattingen over de armenzorg en de regelgeving rond bedelarij nam hun aantal sterk toe in de zestiende eeuw (zie hoofdstuk 2). De plicht tot het inrichten van een armenschool per parochie of – bij gebrek hiervan – tot het verlenen van gratis onderwijs aan arme kinderen, werd zelfs opgenomen in de besluiten van het Concilie van Trente (1545-1563). Ouders die hun kinderen niet naar school stuurden werden uitgesloten van de bedeling.

De grote verstrengeling tussen leren en religieuze vorming zorgde voor gratis onderwijs in dagscholen maar ook in zondagscholen. Antwerpen kreeg in 1526 een eerste zondagschool en in 1531 zou Karel v dit bij ordonnantie uitbreiden tot de hele Nederlanden. Arme kinderen die tijdens de week niet naar school konden gaan, moesten op zon- en feestdagen gratis elementair onderwijs en godsdienstondericht krijgen. Het eerste provinciaal Concilie van Mechelen (1570) bepaalde dat elke parochie een zondagschool diende in te richten, inclusief lees- en schrijfonderricht. In Doornik is men in 1565 begonnen om in gebreke blijvende dagscholen aan te vullen. Jongens en meisjes tussen zeven en veertien jaar kregen er 's zondags les in lezen, schrijven en catechese. Ook volwassenen die helemaal geen scholing hadden genoten, konden er een godsdienstige en morele opvoeding krijgen naast les in lezen en schrijven.

Met de ontwikkeling van (toegepaste) wetenschappelijke en technologische kennis had dit allemaal weinig te maken. Dit geldt ook voor de bekommernissen rond lagere beroepsopleidingen van humanisten zoals Vives. In de vijftiende en zestiende eeuw werd meer en meer de behoefte gevoeld aan een adequate beroepsvorming, maar ook dat was voornamelijk door sociale en morele motieven ingegeven. Om die reden richtten wezen- en vondelingenhuizen eigen werkscholen op. Jongens en meisjes werden er onderwezen in godsdienst, lezen en schrijven, maar leerden er ook een vak. In feite wilden die scholen daarmee ook zelfbedruipend zijn. Onder leiding van werkmeesters leerden jongens bijvoorbeeld bakken, brouwen, kleren of schoenen maken. De bedoeling was dat die jongens na hun schooltijd in een ambacht of in industriële centra werk zouden vinden. Meisjes kregen in afzonderlijke scholen onderricht in naaien, breien, wassen, strijken en andere huishoudelijke vaardigheden. Zo konden ze aan de slag in de textiel-sector of als huishoudhulp. In de praktijk waren de werkscholen geen groot succes en leidden ze een armtierig bestaan. Het bleek meer rendabel om de kinderen bij particuliere werkmeesters of -meesteressen tegen betaling in de leer te plaatsen. Vooral in de vroegmoderne tijd werd dit systeem uitgebreid, wat leidde tot de uitbuiting van goedkope kinderarbeid.

Jost Amman, *De barbier*, 1568.

Leren op de werkvloer blijft vaak verborgen in de bronnen, zeker wat visuele bronnen betreft. De prenten van Jost Amman zijn van de weinige waarop leerlingen te zien zijn.

Op deze prent zie je op de achtergrond een leerling-barbier die de haren wast van een klant. De prent suggereert dat leerlingen begonnen met eenvoudige en voorbereidende taken en al doende leerden.

© Imageselect.

Beroepsonderwijs: leren op de werkvloer en de rol van ambachtsgilden

Leren gebeurde vaak in het bedrijf van de eigen vader en maakte dus deel uit van de bredere opvoeding tot respectabel burger. Als er niet in het eigen familiebedrijf werd geleerd, vond niet alleen de opleiding bij een andere meester plaats, maar werd er vaak ook ingewoond. De meester trad dan tot op zekere hoogte op als een plaatsvervangende vader – *in loco parentis* – zodat er opnieuw een verregaande verstrengeling tussen opleiden en opvoeden was. Die band had vanuit een economisch perspectief zin, aangezien ambachtslui de kwaliteit van hun producten niet alleen waarborgden via hun vaardigheden, maar ook via hun eerlijkheid. Wat voor hun klanten telde, was immers vooral de intrinsieke waarde van de producten, dat wil zeggen: de kwaliteit en inhoud van de gebruikte materialen en grondstoffen. Die kwaliteit was met het blote oog vaak moeilijk te beoordelen – denk aan het allooi in het geval van zilver, de verhouding tin-lood bij tinnewerk, de houtsoort enzovoort – zodat de klant aangewezen was op de betrouwbaarheid van de producent.

Voor de meerderheid van ambachtslui was het leren gebaseerd op vrij zakelijke schriftelijke of mondelinge afspraken die verschilden naargelang de context en de machtsverhoudingen van het moment. De lengte van de leertijd, de hoogte van het leergeld, de betalingsmodaliteiten, de verantwoordelijkheden in geval van ziekte van de leerling of het overlijden van de meester, clausules in verband met contractbreuk, het werd allemaal onderhandeld tussen twee particuliere partijen, de meester en de ouders of voogden van de leerling. De lengte van de leertijd was daarbij niet alleen gekoppeld aan de leerinhoud en de moeilijkheidsgraad van de stiel, maar ook aan de kapitaalkracht van de ouders of voogden van de leerling. Armere leerlingen leerden soms langer en betaalden hun meester in de vorm van gratis arbeid nadat ze de stiel hadden aangeleerd. Een andere steeds terugkerende bekommernis was contractbreuk, die kon worden tegengegaan door op voorhand te laten betalen of door clausules die bepaalden dat het leergeld ook diende te worden betaald als de leerling ervandoor ging. De meester van zijn kant garandeerde dat er inderdaad werd geleerd en dat de leerling niet zou worden uitgebuit door hem louter repetitieve taken te laten verrichten.

In de loop van de vijftiende en zestiende eeuw werd dit systeem door de ambachtsgilden in toenemende mate gestandaardiseerd en geïnstitutionaliseerd. Geleidelijk aan werden een verplichte minimumleertijd (die voor iedereen in hetzelfde beroep in dezelfde stad dezelfde was) en een uniforme

meesterproef voorgeschreven. Volgens sommige economische historici zouden ambachtsgilden daarmee hebben gegarandeerd dat leerlingen er niet vroegtijdig vandoor gingen. Onder meer de verplichte leertermijn en het in statuten vaak terugkerende verbod om weggelopen leerlingen aan te werven (of ze af te snoepen door ze betere voorwaarden aan te bieden) zou ervoor hebben gezorgd dat meesters zeker waren van de nodige terugverdieneffecten van hun investering. Leerlingen van hun kant zouden dankzij de voorgeschreven meesterproef beter beschermd zijn geweest tegen uitbuiting: de leerinhoud werd er immers mee geobjectiveerd.

Het is echter verre van zeker dat de introductie van een formeel leersysteem door de ambachtsgilden volledig moet worden toegeschreven aan de economische nood om wantrouwen tussen de partij van de leerling en de partij van de meester te overwinnen, te meer daar kwantitatieve gegevens over contractbreuk en de gemiddelde lengte van de leertijd veelal ontbreken. Kwalitatief onderzoek suggereert zelfs dat het voorschrijven van een uniforme leertermijn en een gestandaardiseerde meesterproef zeker ook te maken had met het bewaken van de toegang tot de groep en tot de stad. In de vroegste ordonnanties van de ambachtsgilden (veertiende en vijftiende eeuw) is nog niet altijd sprake van een verplichte leertermijn of een uniforme meesterproef. In Antwerpen dienden de bestuurders van het ambacht oorspronkelijk enkel maar aan het stadsbestuur te laten weten wie ze tot het ambacht lieten toetreden. Een voor elke nieuwe meester gelijke minimumtermijn duikt pas in de ordonnanties op in de loop van de vijftiende eeuw.

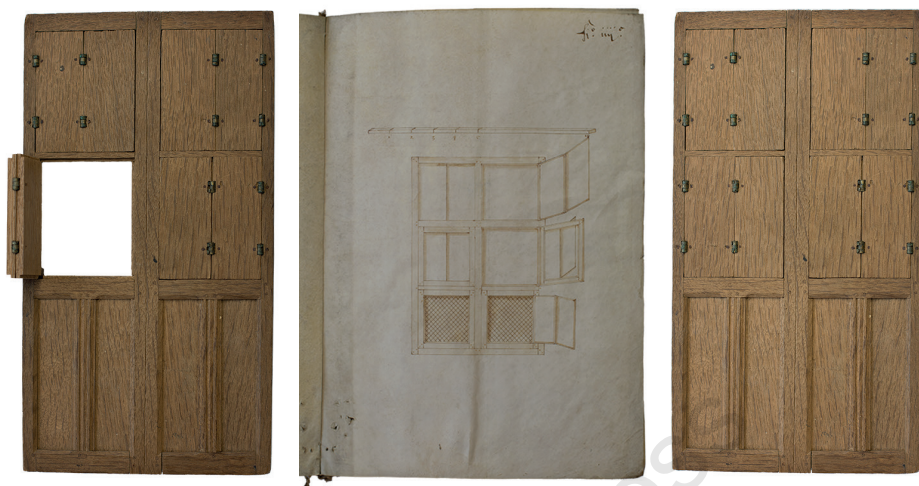
Van een meesterproef is dan vaak nog geen sprake. De introductie van een uniforme en gestandaardiseerde 'meestertest' vindt over het algemeen pas in de (lange) zestiende eeuw plaats en moet wellicht worden gekoppeld aan het verdwijnen of falen van een aantal informele toegangsmechanismen, eerder dan aan een gebrekkig systeem van leren op de werkvloer. Ambachtslieden kregen vaak te maken met pogingen van vreemde of 'valse' ondernemers en handelaars om zich ook zelf met de productie in te laten. In plaats van louter de producten af te nemen van meesters trachtten ze ook zelf leerlingen, gezellen en vaak ook andere meesters aan te werven. Vooral voor dit laatste probleem lijkt een verplichte leertermijn en een uniforme meesterproef een oplossing geboden te hebben. Het diende immers om te voorkomen dat handelaars of andere 'valse' ondernemers via fictieve contracten met een meester na de verplichte termijn zelf meester konden worden. Zelfs het door ambachtsgilden verplichte inwonen van de leerlingen bij hun meester dient eveneens minstens gedeeltelijk in dit kader geïnterpreteerd te worden.

Deze ontwikkelingen maakten deel uit van een bredere tendens tot verschriftelijking, formalisering en bureaucratisering in de stedelijke samenleving (zie hoofdstuk 3). Ambachtsgilden cultiveerden waarden als gelijkheid, wederzijdse hulp en 'vriendschap', en ze organiseerden in de geest daarvan collectieve activiteiten zoals missen en feesten voor de patroonheilige. Al in de vijftiende en zestiende eeuw stond dit echter stevig onder druk. Bijdragen in natura zoals wijn en was voor de patroonsfeesten werden vervangen door geldelijke bijdragen aan de kas van het ambacht of de armenbus, terwijl de collectieve activiteiten zoals maaltijden werden afgeschaft. De maxima op de bedrijfsgrootte werden intussen opgetrokken; zo werden verschillen tussen grote en kleine meesters toegestaan. In de Noordelijke gewesten, waar de ambachten wegens de latere verstedelijking sowieso al minder in de stedelijke samenleving en de stedelijke politieke structuren verankerd waren, verdween de religieuze en culturele dimensie van ambachtsgilden helemaal naar de achtergrond na de Reformatie. De klemtoon kwam er veel meer te liggen op de armenzorg.

Wat de aard van de kennis in engere zin betreft, was het leren op de werkvloer meestal beperkt tot wat Joel Mokyr 'prescriptive knowledge' noemt, dat is weten hoe iets moet worden gedaan om een bepaald resultaat te verkrijgen, zonder op een natuurwetenschappelijke manier te begrijpen waarom een bepaald effect ontstaat (de zogenaamde 'propositional knowledge').⁷⁵ Traditioneel wordt ervan uitgegaan dat er in de middeleeuwen een sterk onderscheid bestond tussen de 'liberale' en de 'mechanische' kunsten, waarbij de mechanische kunsten een inferieure positie innamen. Dat neemt niet weg dat de relatie tussen de twee aan verandering onderhevig was. Terwijl het opdoen van kennis voor de meeste stedelingen een lichamelijk (tactiel en visueel) proces was, waarbij het omgaan en vertrouwd worden met een grondstof centraal stond, waren er zeker vanaf de dertiende eeuw intellectuelen wier interesse verder ging. Zoals de franciscaan Roger Bacon (circa 1214-1294) waren ze geïnteresseerd in de mechanische kunsten wegens het belang van het experiment, niet alleen omwille van het maatschappelijke welzijn maar ook omdat het toegang bood tot de goddelijke genade. Vooral vanaf de late vijftiende eeuw kwam het onderscheid tussen universitair opgeleide intellectuelen en ambachtslui onder druk te staan.

Onder meer in de medische sector vond een toenadering plaats tussen praktische en intellectuele kennis. Een aantal chirurgijns distantieerde zich niet enkel van kwakzalvers, maar ook van barbiers en chirurgijns die zich

⁷⁵ Mokyr, Joel, *The gifts of Athena: historical origins of the knowledge economy*. Princeton, Princeton University Press, 2002.

Schaalmodel en plannen van de meesterproef van de Gentse timmerlieden, 1602. Meesterproeven worden vaak maar heel summier omschreven in de archieven van ambachtsgilden, maar soms zijn er plannen en schaalmodellen bewaard, zoals bij de Gentse timmerlieden rond 1600. Deze laten niet alleen zien wat de meesters in spe precies moesten kunnen, ze suggereren ook dat ze niet geacht werden eerst zelf een ontwerp te maken.

© Rijksarchief te Gent, Raad van Vlaanderen, nr. 24710.

beperkten tot aderlaten, steensnijden en andere manuele ingrepen zonder dat ze kennis hadden van de klassieke galenische leer of Latijn kenden. Eerstgenoemden volgden soms lessen aan de universiteit of meer informeel bij academisch gevormde geneesheren of doctores. In Antwerpen werd tussen 1538 en 1542 binnen het chirurgijngilde zelfs een chirurgijnschool opgericht. Centraal stonden er de anatomielessen die de kandidaat-chirurgijns gedurende twee jaar bij de prelector (een gezworen stadsgeneesheer) moesten volgen. Ook universitair gevormde artsen op zoek naar praktijkervaring volgden deze anatomielessen. Dit gebeurde onder impuls van onder meer de Brabantse arts Andreas Vesalius (1514-1564), die de galenische leer ter discussie stelde via experimenten en waarnemingen. Een volgende stap in die professionalisering en kwaliteitsbewaking was de oprichting van *collegia medica* in de loop van de zeventiende eeuw. Artsen in Antwerpen startten het initiatief met de oprichting in 1620 van het eerste stedelijk medisch college waarin de erkende medische zorgverstrekkers (artsen, chirurgijns en apothekers) zitting hadden. Het Antwerpse initiatief vond navolging in de meeste grote en enkele kleinere steden, zowel in Zuid als Noord.

Ook in kunstenaarsmiddens veranderden de attitudes ten aanzien van

handenarbeid versus geestesarbeid. Terwijl groepen zoals de majolica-bakkers en de edelsmeden technieken, patronen en productvormen overnamen van de Italiaanse Renaissance, distantieerden sommige kunstenaars zich van wat ze het 'ruwe handwerk' gingen noemen (zie hoofdstuk 6). Dat is wat de Antwerpse beeldhouwers deden rond 1600. Na een lang proces dat reeds eind vijftiende eeuw was begonnen maakten ze zich los van het gilde van de Vier Gekroonden, waarin een aantal beroepen uit de bouwsector waren verenigd, om een onderkomen te vinden bij het kunstenaarsgilde. De steenhouwers brachten daarbij bewust een onderscheid aan tussen de 'officio mechanico' van de metselaars en hun eigen 'conste', die ze zagen als verwant aan schilderkunst en architectuur. Deze beroepen kwamen geleidelijk aan samen onder de noemer 'arti del disegno', enerzijds omdat tekenen en compositie vereist waren, anderzijds ook omdat klassieke en Italiaanse voorbeelden een rol speelden. Ook dit proces was reeds lang voor de zestiende eeuw aan de gang. De associatie van de schilder en de architect met vrije kunsten als geometrie was in Italië al minstens vanaf de vroege vijftiende eeuw aan de orde. Zelfs aan het einde van de dertiende eeuw werd schilderkunst er al vergeleken met poëzie.

Het grotere belang van theorie en het grotere onderscheid tussen uitvoeren en ontwerpen betekenen echter niet dat de mechanische kunsten enkel maar aan belang en prestige inboetten. Er zijn ook aanwijzingen dat de expansie van luxe-nijverheden en de ontwikkeling van een stedelijke materiële cultuur juist voor een grotere waardering zorgden van de mensen die de aantrekkelijke artefacten vervaardigden (zie hoofdstuk 6). Terwijl sommige kunstenaars een onderscheid aanbrachten tussen 'fecit' en 'invenit', werden de waarden en benaderingen van ambachtslui – experiment, praktijkervaring, observatie – van belang in wetenschappelijke kringen. Hoe dan ook bleef leren een proces dat zich hoofdzakelijk op de werkvloer afspeelde. Dat was ook het geval voor de technische en beroepsopleiding van ingenieurs, landmeters, kaartenmakers en zeevaarders, die in de vijftiende en zestiende eeuw nog weinig structureel georganiseerd was. Pas vanaf het einde van de zestiende eeuw werden deze opleidingen – hoofdzakelijk in de Republiek maar met de inbreng van uit het Zuiden gevluchte specialisten (zie verder) – beschouwd als vormen van hoger onderwijs.

Handboeken en literatuur

Lees- en schrijfvaardigheden werden in de late middeleeuwen steeds belangrijker. Dat was zeker zo voor de stedelijke administratie, maar de vraag in welke mate dit ook gold op de werkvloer en in het handeldrijven is moeilijker te beantwoorden. Jan Luiten van Zanden heeft de stelling gelanceerd dat de wieg van de moderne kenniseconomie in de stedelijke centra van de Lage Landen zou staan. Naast het efficiënte leersysteem georganiseerd door ambachtsgilden wordt de oorzaak daarvan gezocht bij de verspreiding van de drukpers en een relatief lage intrestvoet, die zouden hebben gezorgd voor respectievelijk een lagere prijs van kennis (drukwerk) en een betere toegang tot leren op de werkvloer (via leercontracten).

In vergelijking met de rest van Europa bezaten de Lage Landen inderdaad een dicht netwerk van drukkers-uitgevers-boekverkopers – de standaardcombinatie in de vijftiende en zestiende eeuw. Dankzij het uitgebreide humanistische scholennet en de aanwezigheid van een universiteit in het Brabantse Leuven waagden heel wat ondernemers het om een drukkerij op te starten. Tussen 1470 en 1480 werden de eerste Nederlandse drukkers actief. In 1473 verscheen in Aalst het eerste gedrukte boek in de Nederlanden. Willem Heijting becijferde dat tussen 1477 en 1492 een tiende van de totale Europese boekproductie in de Nederlanden gerealiseerd werd.

Omdat het uitbrengen van nieuwe werken heel wat kennis veronderstelde, werkten drukkers-uitgevers samen met specialisten die de juiste teksten konden aandragen en deze vervolgens voor de uitgave gereed maakten en eventueel tijdens de druk corrigeerden. In de zestiende eeuw nam het gewicht van deze functies toe, met name in de grotere bedrijven. Bij Dirk Martens en in de Plantijnse drukkerij namen geleerden als Peter Gillis (1486-1533), Cornelis Kiliaen (1529-1607) en Justus Lipsius (1547-1606) zelfs een sleutelpositie in. Drukkers-uitgevers onderhielden ook goede relaties met andere culturele instellingen zoals scholen, universiteiten en kerkelijke instituties waaraan hun auteurs meestal verbonden waren. In Deventer woonde de rector van de Latijnse school, Alexander Hegius zelfs in bij de drukker Richard Pafraet (1455-1512). En naar analogie met de boekmakers in de middeleeuwen, sloten de beoefenaars van het boekenvak, de 'scrivere', de 'prenters' en dergelijke, zich gewoonlijk bij een bestaande gilde aan, meestal de Sint-Lucasgilde die traditioneel de kunstenaars verenigde.

De drukpers was ook in staat om een groter publiek in contact te brengen met handboeken en recepten, kortom met schriftelijke 'kennis'. Zeker in administratieve en handelaarskringen bestond daar een grote behoefte aan. In de grote steden ontstonden in de late middeleeuwen weliswaar

gespecialiseerde scholen voor de opleiding van handelaars en boekhouders, maar deze veronderstelden wellicht al enige voorkennis. Zoals de ambachtslieden, leerden kooplieden namelijk het vak in de eerste plaats op de werkvloer. Nadat de leerling thuis voldoende was ingewijd in handel drijven, en als hij de nodige aanleg bezat, werd hij naar handelsfilialen in binnen- en buitenland gestuurd om zich voor te bereiden op de internationale handel en dit door onder meer andere talen te leren. Maar ook via handboeken kon men zich na de leertijd verder bekwamen in verschillende Europese talen, rekenkunde, boekhouding en handelscorrespondentie. Koopmansleerboeken treft men reeds in de veertiende eeuw in vele versies aan in Italië (*Practica della Mercatura*). Vanuit Italië werden ze in de Nederlanden ingevoerd, vertaald en bewerkt. Een groot succes kende het Brugse *Livre des mestiers* of *Bouc vanden Ambachten* van circa 1340, een conversatieboekje om Frans te leren. In de jaren 1590 wees de Engelsman Fynes (1566-1630) in zijn reisverhaal op de belangrijke economische betekenis van talenkennis voor de inwoners van de Nederlanden:

And it standes with reason, that they who are very industrious in traffique, and having litle of theire owne to export, (except linnen) doe trade most with the Commodities of other nations, should themselves learne many languages, whereas other Nations have not the same reason to learne the Flemish tounge. And by reason of the Flemings generall skill in strange languages, strangers may passe and trade among them though they cannot speake a worde of the vulgar tounge.⁷⁶

Ook in andere sectoren circuleerden reeds in de veertiende en vijftiende eeuw volkstalige en Latijnse handboeken in handschriftelijke vorm, de zogenaamde artesliteratuur, ook te omschrijven als vak- en wetenschappelijke literatuur. Ze bevat onder meer werken over chirurgie, gynaecologie, biologie, alchemie, magie, astronomie, astrologie en tijdrekenkunde, architectuur, landbouw en zeevaartkunde. De drukpers zorgde voor een ongeziene schaalvergroting en een aanzienlijke daling van de prijs van kennis. In Antwerpen groeide er in de zestiende eeuw een bloeiende markt voor dergelijke educatieve boeken. Voor vele drukkers-uitgevers vormden schoolboeken trouwens een belangrijk deel van hun fonds.

Een andere vraag is of lezen en schrijven ook belangrijker zijn geworden

⁷⁶ Fynes, Moryson, *Shakespeare's Europe: a survey of the condition of Europe at the end of the 16th century being unpublished chapters of Itinerary (1617)*, Charles Hughes (ed.). Londen, s.n., 1903, anast. herdruk New York, Blom, 1967, p. 378.

Drukkerscentra in de vijftiende eeuw

Drukkerscentra in de zestiende eeuw

in het professionele leven van handwerkers. Aanvankelijk brachten de uitgevers vooral oude titels uit, met name klassieke teksten. In de vijftiende eeuw werden hoofdzakelijk Latijnse werken gedrukt voor schoolgebruik, evenals devotionele werken in de volkstaal (zie hoofdstuk 4). Veel hing ook af van de context. Driekwart van de Goudse productie in de incunabeltijd was religieus van aard, terwijl Antwerpse drukkers zich in dezelfde periode meer toelegden op wetenschap en talen, en vooral op schoolboeken. In de loop van de zestiende eeuw breidde het aanbod aanzienlijk uit en kwam er een toevloed aan handboeken, leerboeken, etiquetteboekjes en doe-het-zelfboeken in het Nederlands en het Frans. Er werden boeken in alle prijsklassen gedrukt. De goedkoopste Latijnse schoolboeken kosten tussen een en drie stuivers, voor het betere boek moest drie tot zes stuivers worden neergeteld. Ter vergelijking: een niet-inwonende proeflezer bij Plantijn verdiende tussen acht à twaalf stuivers per dag, een inwonende corrector verdiende meer.

Alles bij elkaar lijken boeken dus relatief goedkoop geweest te zijn, maar dat wil zeker niet zeggen dat ze voor ambachtslui gemeengoed waren. Er zijn weinig aanwijzingen dat ambachtslui boeken gebruikten op de werkvloer. Handboeken lijken vooral voor grotere ondernemers en handelaars een rol van betekenis te hebben gespeeld, aangezien het vaak om talen, boekhouden, rekenkunde, geografie en scheepvaartkunde ging. Recepten lijken zich dan weer te hebben beperkt tot specifieke niches, zoals het zilversmeden, het verven van textiel en de productie van goudleer – en zelfs daar blijft het vaak nog de vraag of de auteur van een recept wel ambachtslui als doelpubliek had of eerder een publiek van hobbyisten en pseudo-wetenschappers die ook met alchemie en natuurfilosofie begaan waren. Boeken circuleerden vooral onder kunstenaars en onder ondernemers in de sfeer van de luxe-productie (zoals goud- en zilversmeden) en binnen de medische sector (chirurgijns en apothekers). Terwijl de eersten in toeneemende mate (onder meer Italiaanse) modellen gebruikten kwamen chirurgijns en apothekers steeds vaker in contact met de academische kennis van de *medicinae doctores* via handboeken en farmacopees (in het Latijn en de volkstaal).

In deze middens was het dat zich geleidelijk aan een groep aftekende die zich emancipeerde van zowel de met de werkvloer geassocieerde 'mechanische kunsten' als de scholastieke en klassieke kennis van de kloosterscholen en universiteiten. In dit 'middenveld' ontstond de behoefte aan lectuur ter ontspanning, maar ook voor de persoonlijke ontplooiing. Zo werd de productie van teksten in de volkstaal gestimuleerd. Het milieu van de kunstambachten was sterk doordrongen van humanistische beginselen,

en ook vele rederijkers, waarvan een meerderheid uit het ambachtelijke milieu stamde, waren humanistisch georiënteerd (zie hoofdstuk 4). De Nederlanden spelen inderdaad een belangrijke rol in de ontwikkeling van het volkstalig humanisme, een begrip dat pas in de laatste decennia veel aandacht heeft gekregen maar nog steeds controversen oproept. Wat vaststaat is dat dankzij het verbeterde en uitgebreide Latijns onderwijs en de circulatie van vertalingen van de klassieke auteurs en van de Neolatijnse humanisten, het gedachtegoed en de wetenschappelijke kennis van de Klassieken in bredere lagen van de bevolking is gereciperd en zelfs toegeëigend. Zo wordt de belangstelling en openheid voor taal en cultuur bevestigd door de getuigenissen van reizigers, waaronder de meest bekende ongetwijfeld die van de Italiaan Ludovico Guicciardini (1521-1589) is. Guicciardini sprak zijn verwondering uit over het feit dat in de Nederlanden bijna iedereen, ook de eenvoudige boer, kon lezen en schrijven, en dat zoveel mensen vreemde talen spraken (Frans, Duits, Engels, Italiaans en andere) ook al waren ze nooit naar het buitenland gegaan. In nagenoeg dezelfde bewoordingen sprak maestro Pedro Cornejo (circa 1536-1590), in zijn kroniek over de 'rebellion de Flandres' zijn waardering uit over de studiegeest en de talenkennis. Ook de historicus uit Belle, Jacob de Meyere (1491-1552), verwonderde zich in 1531 over de passie voor de letteren en de liefde voor de studie die overal in Vlaanderen heersten, zodat er nauwelijks een stad of dorp was waar geen beroemde schoolmeester actief was.

Eerder dan met economische groei moet de boekdrukkunst daarom met intellectuele en humanistische ontwikkelingen worden geassocieerd – en met de sociale mobiliteit van een aantal zonen van ambachtslui en kunstenaars die de mechanische kunsten ontgroeiden en bijvoorbeeld architect werden. Voor sommige groepen was de late vijftiende en zestiende eeuw, zeker tot aan de Opstand, een periode van grote sociale mobiliteit. Een degelijke klassieke opleiding werd in toenemende mate als noodzakelijk gevoeld voor een kunstenaar met ambities. Dankzij Latijns onderwijs waren er voor hen bovendien ook banen weggelegd in de administratie en justitie. De studie der klassieke talen leidde op die manier tot prestige, sociale differentiatie en betere maatschappelijke posities in kerk, stad en staat. Anderzijds konden intellectuele ontwikkelingen ook aanleiding geven tot economische innovaties. Dat is zeker het geval in de kunstensector, waar de invloed van de Italiaanse Renaissance voor productinnovaties heeft gezorgd, die een meer klassieke scholing veronderstellen (zie hoofdstuk 6). Voor architecten werd wiskunde onontbeerlijk; schilders dienden noties te hebben van optica (perspectief), anatomie, schei- en natuurkunde (grondstoffen en materialen); voor beeldhouwers bleken mathematica en materialenken-

nis noodzakelijk. Het is bovendien duidelijk dat alle kunstenaars vanaf de Renaissance op de hoogte moesten zijn van de klassieke geschiedenis en mythologie. Dankzij die kennismaking met de wereld der antieken en met de wortels van het christelijke geloof, zijn bredere lagen van de bevolking in contact gekomen met de wereld van het christelijk humanisme. Latijnse scholen, drukkerijen, stadsbesturen, culturele en religieuze verenigingen, kunstenaarsateliers, zijn zovele plaatsen waar burgers te vinden waren op zoek naar kennis van de antieken, een dieper religieus leven en morele en ethische standaarden aangepast aan het veranderende stedelijke leven.

Binnen de rederijkersbeweging bestond intussen de opvatting dat ongeleerden die geen deel hadden aan de Latijnse internationaal georiënteerde geleerdenwereld, zich binnen de rederijkerskamers konden ontwikkelen tot 'Poëten' en 'Rhetorizien', met name geleerde mensen die zelfs voor 'doctuers, meesters ende grote clercken' niet onderdeden.⁷⁷ Ook religieuze verdieping was voor rederijkers essentieel in hun vorming tot maatschappelijk geëngageerde burgers (zie hoofdstuk 4). De zeven vrije kunsten – waartoe het trivium behoorde – waren aan Latijnse scholen en universiteiten propedeutische vakken die toegang gaven tot de kennis van de hogere wetenschappen. Zo werden ze ook in rederijkerskring beschouwd. De basis van het vormingsprogramma van een rederijkerskamer bestond dan ook uit elementen uit de triviale vakken grammatica, dialectica en retorica. Allereerst viel daaronder het verbeteren van de elementaire lees- en schrijftechniek van nieuwe leden. Zo verwachtte men volgens het statuut van de rederijkerskamer uit Aalst (1539) dat de 'instructie' in de kamer de leden zou helpen 'int lesen, scriven ende prononchieren nutter en bequamer te wordene dan zij gheweest en zijn'.⁷⁸ Dat dit niet alleen in Aalst werd verwacht blijkt uit veel latere getuigenissen uit het Hollandse dorp De Lier, in 1604 afgelegd voor onderzoekers van het Hof van Holland. Een twintigjarig lid verklaarde immers dat hij was toegetreden tot de kamer om beter te 'leeren schriven ende leesen',⁷⁹ bijvoorbeeld door het kopiëren van toneelteksten. Behalve dergelijke schrijftechnische oefeningen leerde men binnenskamers toch vooral zelf teksten 'stellen ende maeken', zoals het werd geformuleerd in het statuut van de kamer van het Brabantse dorp Oudenbosch in 1548.⁸⁰ Een ander basiselement uit het didactisch programma waren de oefeningen in spreken – vooral de 'pronunciatie' – en luisteren. Na het

⁷⁷ Van Dixhoorn, Arjan, *Lustige geesten. Rederijkers in de Noordelijke Nederlanden in de vijftiende, zestiende en zeventiende eeuw*. Amsterdam, AUP, 2009, p. 137.

⁷⁸ Van Dixhoorn, *Lustige geesten*, p. 134.

⁷⁹ Van Dixhoorn, *Lustige geesten*, p. 134.

⁸⁰ Van Dixhoorn, *Lustige geesten*, p. 134.

midden van de zestiende eeuw kwam de nadruk steeds meer te liggen op het vloeiend leren spreken in zuiver Nederlands.

De activiteiten van deze rederijkers en andere corporatief georganiseerde groepen waren daarbij sterk met de stedelijke context verweven. Terwijl ambachtslui meestal werkten aan de voorzijde van het huis en op die manier zichtbaar waren voor klanten en publiek, kunnen ook de activiteiten van rederijkers worden gezien als het publiek etaleren van kennis en kunde. Rederijkers waren namelijk nauw betrokken bij de organisatie van de stadsfeesten, zoals ommegangen en Blijde Intredes (zie hoofdstuk 4). Zij schreven de scenario's en teksten, declameerden de teksten voor de gehuldigden en voerden theaterstukken op. Hun kennis van Bijbelteksten en mythologische stof was hen daarbij een grote hulp. De casus van de rederijkers bevestigt ook dat het moeilijk is om een strikt onderscheid te handhaven tussen economische en intellectuele of culturele ontwikkelingen. Wat doorgaans onder de noemer van de Renaissance wordt samengevat, werd gedragen door middengroepen die zich intellectueel ontwikkelden maar tegelijk ook economisch actief waren als kunstenaar en producent in luxe-sectoren. In die zin kunnen sommige intellectuele ontwikkelingen ook worden gezien als economische innovaties, maar de mate waarin deze ontwikkelingen gekoppeld waren aan economische expansie, blijft voorwerp van debat.

Duidelijk is echter wel dat het hier bijna uitsluitend gaat om stedelijke ontwikkelingen en dat stedelijke actoren en instellingen een bijzonder grote rol hebben gespeeld.

Bernard van Orley, *Portret van de geneesheer Joris van Zelle*, 1519.

Dank zij het Latijnse opschrift op de boord van het wandtapijt kennen we de geportretteerde man. Joris van Zelle (1491-1567) heeft te Leuven medicijnen gestudeerd. Reeds in 1522 is hij benoemd tot stadsgeneesheer van Brussel, maar hij heeft ook Karel v verzorgd. Als buur van Van Orley kende hij de schilder goed. Ze hadden beiden banden met de Brusselse rederijkerskamer De Corenbloem. Van Orley stelt Van Zelle voor als een humanistische geleerde, omringd door enkele van de 32 boeken uit zijn bibliotheek die thans nog te Augsburg worden bewaard. Het portret is eerder traditioneel van aard; het getuigt niet van een vernieuwende aanpak, want daarvoor mist het psychologische diepgang.

© Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, Brussel /
foto: F. Maes.

Frans I Floris (naar), *De vrije kunsten*.

In 1557 schilderde Frans Floris zeven taferelen die elk één van de zeven vrije kunsten uitbeeldden. Deze schilderijen hebben het thema gepopulariseerd en heel wat geschilderde en gegraveerde navolgingen gekend. In dit schilderij worden de zeven vrije kunsten groepsgewijs afgebeeld. Ze worden verpersoonlijkt door zeven vrouwen die, ieder met haar attributen, in een zaal zitten. In de linkertravee worden de Grammatica, de Geometrie en de Dialectiek voorgesteld. In de middentravee symboliseren twee elkaar omarmende vrouwen op de achtergrond Gerechtigheid en Vrede. Ze worden geflankeerd door de Astrologie en de Muziek. De Rhetorica en de Arithmetica zijn uitgebeeld in de rechtertravee. In nissen aan de wanden zijn antieke geleerden en heersers geschilderd. De hele opstelling en inscenering is humanistisch van aard.

© Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, Brussel / foto: Photo d'art Speltdoorn & Fils, Brussel.

De Latijnse school: een schakel tussen elementair en hoger onderwijs

Vanaf het 'middelbaar' onderwijs wordt de rol van stedelijke actoren duidelijker, maar daarom niet minder dubbelzinnig. Er bleef een spanning tussen een algemene vormende opvoeding en een praktische beroepsopleiding. Die keuze was sterk gecorreleerd aan het beroep van de ouders en aan het feit of deze geestesarbeid of handenarbeid verrichtten. Het was geen zuiver financiële, maar ook een mentale kwestie. Onder de ambachtsmeesters

bevonden zich meer vermogende lieden dan onder bijvoorbeeld de stadsfunctionarissen of de schoolmeesters van een Latijnse school. Nochtans stuurden deze laatste groepen meer zonen naar de universiteit dan de ambachtsmeesters. De voorbereidende stap daartoe was de Latijnse school. Reeds in de late middeleeuwen was het monopolie van de kapittelschool als verstrekker van voortgezet, algemeen vormend onderwijs doorbroken. De vraag van burgers naar middelbaar onderwijs voor leken was groot. Onderwijs werd meer en meer gezien als essentieel en als een zaak die tot de stedelijke bevoegdheden behoorde. Daarom hebben meerdere parochiale scholen waar ook Latijn en de drie triviale vakken (grammatica, retorica en logica) of de zeven vrije kunsten (naast de triviale vakken ook mathematica, geometrie, astronomie en muziek) werden onderwezen zich in de grotere en meer dynamische steden ontwikkeld tot een stedelijke Latijnse school of Grote School. Soms nam de stad bestaande klooster- of kapittelscholen over, waardoor ze toezicht kreeg op de kwaliteit van het onderwijs. Dit gebeurde in de loop van de zestiende eeuw onder meer met de meeste scholen die in handen waren van de Broeders van het Gemene Leven, voor zover deze niet overgenomen werden door reguliere orden. In andere steden droegen de kapittels hun scholastrie of schooltoezicht over aan de stad; de kapittelschool werd omgevormd tot een stedelijke Latijnse of Grote School. In Mechelen gebeurde dit reeds in 1450 omdat de scholasters hun taak niet naar behoren konden uitoefenen wegens hun uithuizigheid ten gevolge van onder meer de cumul van kerkelijke prebenden.

De gelaïciseerde Latijnse scholen volgden aanvankelijk de methoden van de kapittelscholen. Onder invloed van Johan Cele, rector of hoofd van de Grote School van Zwolle, kwamen er echter fundamentele veranderingen in het middelbaar onderwijs. Hij ligt aan de basis van het klassikale onderwijs. Omstreeks 1400 telde de Zwolse school 800 à 1000 leerlingen. Traditiegetrouw kregen de scholieren er hoofdelijk of individueel gericht onderwijs, maar omdat die vorm van lesgeven weinig efficiënt was, werden de leerlingen ingedeeld in acht klassen, niet naar leeftijd maar naar kennisniveau. Een klas hoefde niet overeen te komen met een studiejaar. Was de scholier klaar met de leerstof van een bepaalde klas, dan kon hij overgaan naar een volgende, of omgekeerd langer doen dan één jaar over een klas.

Meisjes werden gewoonlijk niet toegelaten op de Latijnse scholen, noch op de universiteiten. Er waren evenwel uitzonderingen. In 1320 vaardigde hertog Jan III van Brabant een ordonnantie uit waarin hij het aantal stadscholen in Brussel uitbreidde en reglementeerde: negen lagere scholen (vijf voor jongens en vier voor meisjes) en twee Latijnse scholen (één voor jongens en één voor meisjes). Meisjes zaten in de vijftiende eeuw ook op de

banken in grote scholen in Emmerich, Gouda, Hattem, Culemborg en in de zestiende eeuw in Sittard. Meer algemeen moet men stellen dat ouders die voor hun dochters een klassieke opleiding ambieerden terecht konden in de betere kloosterscholen of bij een privé-leraar, in zoverre de vader zich niet zelf geroepen voelde zijn dochters op te leiden. Humanisten-pedagogen zoals Erasmus en Vives waren geïnteresseerd in de vorming van vrouwen. Ze vonden dat vrouwen geletterd moesten zijn om zo betere christenen en burgers te worden, om hun kinderen in de eerste zeven levensjaren behoorlijk te kunnen opvoeden en om aangename gesprekspartners voor hun echtgenoten te zijn. Vrouwen met intellectuele behoeften en ambities mochten ook in de *bonae litterae* ingewijd worden, maar niet in de publieke scholen. Erasmus en Vives namen dus een restrictiever standpunt in dan wat de facto in de stedelijke praktijk gebeurde.

Uit allerlei indirecte bronnen zoals dagboeken, reisverslagen en enquêtes blijkt dat het aantal scholen aanzienlijk is toegenomen in de loop van de zestiende eeuw. Naast de openbare kapittelscholen, stadsscholen en kloosterscholen die zich zowel inhoudelijk als didactisch gemoderniseerd hadden volgens de richtlijnen van de humanistische pedagogen zoals Erasmus en Vives, verzezen er talrijke privé-scholen met humanistisch gevormde schoolmeesters. Steden van enige omvang telden al gauw meer dan één Latijnse of grote school, wat uiteraard financiële gevolgen had voor de publieke scholen. Ter compensatie moesten de schoolhoofden of rectoren en hun ondermeesters, een percent per leerling afstaan aan de rector van de stedelijke Latijnse school. Huisonderwijs was ook een optie. Uiteraard was dit slechts weggelegd voor de meest kapitaalkrachtigen, maar zelfs zij opteerden dikwijls voor een goede Latijnse school, met het oog op de *aemulatio* of competitie die humanisten hoog in het vaandel voerden, althans voor jongens.

Zo is bijvoorbeeld het scholenaanbod te Gent in de eerste helft van de zestiende eeuw enorm toegenomen. Volgens het dagboek van Cornelis (1516-1567) en Philips van Campene (+ na 1571) telde de stad in het begin van de zestiende eeuw slechts twee à drie Latijnse scholen, weliswaar ieder met tweehonderd à driehonderd leerlingen. Eén van die scholen was die van de Broeders van het Gemene Leven, de andere de privé-school van dichter-humanist Eligius Hoeckaert (circa 1488-1544), zelf een leerling van de drukker-humanist Robert de Keyser (+ 1532). Nog steeds volgens Van Campene waren er omstreeks 1565 minstens twaalf Latijnse scholen, maar nu elk met twintig tot dertig leerlingen. Ook in Antwerpen hielden de vijf door de stad ondersteunde kapittelscholen (*papenscholen*) particulieren niet tegen om privé Latijns onderwijs aan te bieden. Van de in de zestiende eeuw

in de schoolmeestergilde ingeschreven Latijnse schoolmeesters waren er 24 werkzaam in een privé-school en 20 in een publieke school. In de universiteitsstad Leuven gaven vooraanstaande humanisten als Vives en Barlandus privé-onderwijs los van de artesfaculteit. De vraag naar op klassieke teksten gestoeld onderwijs en naar de bestudering van Neolatinse auteurs was zeer groot, en humanisten voldeden graag aan die behoefte. Het hielp hen ook om een behoorlijker inkomen te verwerven.

Ook kleinere steden waren bereid te investeren in Latijns onderwijs. Het bracht een stad prestige en gaf mogelijkheden aan jongeren om dicht bij huis een goede opleiding te krijgen. Nochtans was het voor stadjes met een bevolking onder de 5000 inwoners vaak een zeer zware financiële last om de Latijnse school in stand te houden. Het schoolgeld kon de kosten van de rector en ondermeester(s) niet dekken, en de stad moest bijspringen. Toen het stadsbestuur in Geraardsbergen, dat in 1539 de Latijnse school van de Broeders van het Gemene Leven had overgenomen, in 1594-1595 Joos Schollaert (1565-1608) als regent uit Halle terug wilde halen beloofde het 180 pond jaarwedde te betalen. Het geld werd verhaald op diverse stedelijke instellingen (de stadskas, de Heilige-Geestkamer, de lazarij en de kas van de erediensden). De financiële druk op de stadskas bleek echter te groot en in 1629 werd de Latijnse school overgenomen door de Benedictijner abdij van Sint-Adriaan. Andere stadsbesturen of bevlogen inwoners zijn er niet in geslaagd om Latijns onderwijs in hun stad in te richten. Dit was onder meer het geval in Deinze. Niettemin maakten de talrijke kleine humaniorascholen het mogelijk dat ook minder welgestelde ouders een studie konden bekostigen die voorbereidde op de universiteit. Bovendien konden ze beschikken over heel wat lokale studiebeurzen die stadsmagistraten en burgers hadden ingesteld voor middelbare scholieren. Er bestaat inderdaad een directe correlatie tussen de aanwezigheid van een Latijnse school en het aantal universiteitsstudenten uit een bepaalde stad. Geraardsbergen in positieve zin en Deinze in negatieve zin zijn daar goede voorbeelden van.

Jammer genoeg is het niet mogelijk om, zelfs bij benadering, te zeggen welk procent van de mannelijke bevolking humanioraonderwijs genoot. Er zijn ook geen bronnen beschikbaar om een kwantitatieve studie te maken. De geschatte toename van scholen suggereert echter dat het humanistisch (en reformatorisch) gedachtegoed bij grotere lagen van de bevolking kon doordringen, zeker tot in de ambachtelijke middens. Via indirecte weg, vooral dankzij biografische informatie en gegevens die betrekking hebben op het culturele leven, durven we stellen dat, zeker in de tertiaire sector, maar ook op het niveau van de meesters uit de rijkere ambachtsgilden, waaronder vooral de luxe-nijverheden, kennis van de *bonae litterae* in de

zestiende eeuw redelijk goed verspreid was. Dat wil echter geenszins zeggen dat we dit als een louter intellectuele ontwikkeling moeten zien. Opvallend aan het humaniora-onderwijs in stedelijke middens is immers de praktische oriëntatie ervan, het gevolg van de specifieke invulling die de Lage Landen gegeven hebben aan een humanistische vorming. De Italiaanse en Franse humanistische pedagogiek en de uitbouw van het onderwijs waren sterk aristocratisch georiënteerd, bedoeld om een intellectuele elite te vormen. Nederlandse humanisten opteerden voor een breder gedragen christelijk geïnspireerd humanistisch gedachtegoed dat ook diep in ambachtelijke midden groepen binnendrong.

Hoger onderwijs

Welke rol speelden de stedelijke centra in de Lage Landen ten slotte in het hoger onderwijs? Er moet een onderscheid worden gemaakt tussen hoger beroepsonderwijs en universitair onderwijs, hoewel er ook overlappingen vallen waar te nemen. Door de uitbouw van het humanistisch onderwijsmodel werd de grens tussen middelbaar en hoger onderwijs scherper. Tot omstreeks 1500 verlieten jongens gemiddeld op de leeftijd van dertien of veertien de Latijnse school en gingen ze zich verder in de artes bekwamen in de dichtstbij gelegen universitaire artesfaculteit. Voor de oprichting van een universiteit in Brabant, te Leuven in 1425, waren Parijs (vanaf circa 1200) en Keulen (vanaf 1388) de meest gekozen centra. Wegens de toegenomen kwaliteit van het onderwijs in de Latijnse scholen, onder meer een gevolg van het betere intellectuele niveau van de leraars, studeerden de scholieren geleidelijk aan langer aan de Latijnse school in eigen stad of regio. Rond de leeftijd van ongeveer zeventien à achttien jaar vertrokken ze dan naar de universiteit met reeds een gedegen kennis van het *trivium* (grammatica, retorica, logica). De universitaire artesfaculteit kon op die manier haar eigen niveau inhoudelijk opkrikken, en zich bijvoorbeeld meer op het *quadrivium* (mathematica, geometrie, astronomie en muziek) gaan toeleggen. In deze ontwikkelingen lijken stedelijke actoren echter een relatief kleine rol te hebben gespeeld – met dien verstande dat universiteiten uiteraard ook in de Lage Landen in steden gevestigd waren.

Ondanks de vroege verstedelijking waren de Nederlandse gewesten echter eerder laat met het investeren in een eigen universiteit. Het initiatief kwam dan ook niet vanuit het stedelijk milieu, hoewel daar wel nood was aan academisch geschoold personeel. Tot aan de grotere toeloop van universiteitsstudenten in de eerste helft van de zestiende eeuw diende men

soms juristen ‘van buiten’ te benoemen omdat er in de eigen stad geen voorhanden waren. Om aan dit euvel te verhelpen werden reeds vanaf de dertiende eeuw in de grotere steden, jongeren met beurzen geholpen. Voor meerdere steden in de Nederlanden zijn dergelijke voorbeelden gekend, onder meer via de uitgavenposten in de stadsrekeningen (Brugge, Gent). Zo vermelden de Gentse stadsrekeningen van 1352 tot 1358 ‘Item betaalt aan meester Jan vanden Rake, thulpen siere studen te Parijs, 40 ponden’.⁸¹ Ook particulieren steunden bursalen. Bij testament van 24 januari 1276 liet Arnold van Maldeghem, kanunnik van Doornik, 150 ponden per jaar na voor arme studenten die bekwaam waren maar geen middelen hadden om aan de Universiteit van Parijs of elders te studeren. De Sint-Pietersabdij te Gent moest deze beurzen betalen uit opbrengsten van gronden die door Arnold aan de abdij waren nagelaten. Sporen van uitbetaling zijn er tot in 1406.⁸²

Vanaf de laatste decennia van de veertiende eeuw ambieerden vooral vorsten een eigen universiteit voor de opleiding van gewestelijke en lokale ambtenaren, geestelijken en medici. Reeds in 1422 had de hertog van Bourgondië, Filips de Goede, een universiteit opgericht te Dole in het Vrijgraafschap Bourgondië (de Franche-Comté). Zijn neef, hertog Jan IV van Brabant, volgde dit voorbeeld en stichtte in 1425 de eerste universiteit in de Nederlanden, gevestigd in de voormalige Brabantse hoofdstad Leuven. Dit gebeurde in samenwerking met de stad en het Sint-Pieterskapittel en naar het model van de universiteiten van Parijs en Keulen. Aan de faculteiten van de artes, de rechten en de medicijnen werd in 1432 de theologische faculteit toegevoegd. Onder invloed van onder meer Erasmus en de talrijke enthousiaste en begaafde humanisten die de Nederlanden rijk waren, werd het Leuvense *studium generale* (de gebruikelijke naam voor een universiteit in deze periode) een centrum van humanisme dat tot tien procent buitenlanders aantrok.

Het universitair onderwijs was slechts weggelegd voor een kleine minderheid van hoofdzakelijk stedelingen. Al naargelang de regio volgde 1 tot maximum 2,5 % van de jongeren in Europa omstreeks 1500 universitair onderwijs. De Nederlanden scoorden om diverse redenen relatief hoog. Hoger onderwijs gedijt namelijk het best in een stedelijk gebied waar vol-

⁸¹ De Potter, Frans, *Gent, van den oudsten tijd tot heden: geschiedkundige beschrijving der stad*. Gent, Annoot-Braeckman, 1886, (anast. herdruk Brussel, Uitgeverij Kultuur, 1975, IV, p. 163 (met nog meer voorbeelden)).

⁸² Lecouvet, Ferdinand François Joseph, *L’Instruction publique au Moyen Age. I: L’abbaye de Saint-Pierre à Gand et l’université de Paris, Messenger des sciences et des arts de la Belgique*, 1855, p. 171-179.

doende financiële middelen voorhanden zijn om dergelijke studies te bekostigen, waar een lokale intellectuele habitus bestaat en, daaraan gekoppeld, familiale onderwijs tradities gegroeid zijn, en waar pre-universitair en universitair onderwijs zonder al te veel inspanning kunnen worden gevolgd. De Lage Landen voldoen aan alle hierboven genoemde voorwaarden.

Toch was de nood aan academisch gevormden in de Nederlanden relatief klein. Wat waren rond 1500 de behoeften van een grote tot middelgrote stad aan universitair geschoolden? Vanaf de veertiende eeuw waren dat: een tot twee pensionarissen, steeds juristen; een tot meerdere secretarissen en/of griffiers, heel dikwijls juristen; minstens een stadsadvocaat, steeds een jurist; minstens een stadsarts, een *doctor medicinae*; en minstens een *magister artium* voor de Latijnse school. Procureurs en notarissen hadden tot in de zestiende eeuw meestal geen universitair diploma. Van dan af nam het aantal universitair geschoolden onder hen toe wegens het grote aanbod aan afgestudeerden. Verder kon men nog wat jongeren gebruiken die enkele jaren universiteit hadden gelopen, eventueel het baccalaureaat hadden behaald en daarom nuttig waren voor allerlei administratieve taken. Uiteraard hadden de administratieve hoofdsteden van de gewesten, zoals Brussel, Mechelen, Rijsel, Gent, Den Haag en Groningen en de bisschopssteden een grotere nood aan juristen. Wel moet men er rekening mee houden dat die ambtenaren en rechters in de bestuurlijke hoofdplaatsen niet alleen in de eigen stad gerekruteerd werden. Daarbij moet men de talrijke geestelijken met academische titels tellen die terecht konden in kapittels, in de kerkelijke rechtbanken en administratie, en ook in de zielzorg. Onderzoek naar de intellectuele achtergrond van pastoors in de late middeleeuwen en de zestiende eeuw heeft aangetoond dat het met hun intellectuele vorming niet zo slecht was gesteld. Tot omstreeks 1500 hadden veel stedelijke ambtenaren (secretarissen, pensionarissen) nog een geestelijk statuut. Het waren meestal universitair geschoolde kanunniken, die deze functie zagen als een eerste stap in een carrière in gewestelijke of centrale dienst.

Kortom, een stad van circa 5000 inwoners moest, met een gemiddelde loopbaan van tien à vijftien jaar per functie, niet eens één jurist per jaar afleveren om aan haar behoeften te voldoen. Een stad als Gent kon voor zijn administratie volstaan met een vijftal nieuwe juristen per jaar. Antwerpen kon er in de zestiende eeuw wellicht nog wat meer gebruiken. Een gedetailleerd onderzoek leert dat in de lange zestiende eeuw gemiddeld ongeveer twintig Antwerpenaren per jaar naar een universiteit vertrokken – het grootste aantal per stad in de Nederlanden. Vanaf het midden van de zestiende eeuw beschikte een stad als Antwerpen blijkbaar over zoveel universitair gevormden dat dit het groot aantal academici (39%) die in de sche-

penbank zetelden kan helpen verklaren. In de Scheldestad vallen er inderdaad in de late vijftiende en zestiende eeuw tot aan de Opstand vele voorbeelden te bespeuren van opwaartse sociale mobiliteit onder afgestudeerden, en vooral dan onder juristen, zeker onder diegenen die in het buitenland gestudeerd hadden.

Dit alles suggereert dat ook dit hoger onderwijs een praktische en toepasbare finaliteit had. De professionele ambtenaren werden de architecten van institutionele reorganisaties naar Romeins/humanistisch model. Ze verbeterden de juridische procedures en het stedelijk rechtssysteem dermate dat ze minder kwetsbaar werden voor hoger beroep, onder meer door de provinciale hoven. De grotere steden konden met meer gezag verantwoordelijkheid nemen bij de hoofdvaart, een systeem waarbij kleinere steden zonder juridisch universitair geschoold personeel advies inwonnen bij grotere steden. Deze getrainde ambtenaren waren ook beter in staat om zich politiek te weren tegen het centrale gezag. Ze spraken dezelfde taal als de vorstelijke raadsheren; ze hadden dikwijls op dezelfde collegebanken gezeten en dezelfde politiek-juridische ideologieën geabsorbeerd.

Hoger beroepsonderwijs van zijn kant ontwikkelde zich in de Nederlanden pas echt in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw, eerst in het Noorden en veel later in het Zuiden. Reeds in 1586 werd in Amsterdam een zeevaartschool gesticht. Grote bezieler ervan was Petrus Plancius, alias Platevoet (1552-1622) afkomstig uit het Vlaamse Dranouter. Hij was een van de talrijke cartografen die naar het Noorden waren uitgeweken. In 1600 werd te Leiden, in de marge van de universiteit, op verzoek van stadhouder Maurits van Nassau een speciale school opgericht, de 'Duytsche Mathematicque', voor de opleiding van militaire ingenieurs, landmeters en vestingbouwers. Ook hier stond een Vlaming mee aan de wieg van de school; de uit Brugge afkomstige wiskundige Simon Stevin (1548/49-1620). De lessen werden er in het Nederlands gedoceerd, wat toen nog vrij ongewoon was.

Interacties tussen hof, universiteit en stad

Naast de onderwijsinstellingen (scholen en universiteiten) en de drukkerijen vormden de wereldlijke en kerkelijke hoven een derde milieu waar in de middeleeuwen wetenschap bedreven en kennis overgedragen werd. Omdat de natuurwetenschappen nauwelijks plaats kregen in de scholen werden de wetenschappelijke traktaten in vertaling vooral bestudeerd door individuele onderzoekers die vaak aan vorstelijke en bisschoppelijke hoven verbonden waren. Middeleeuwse vorsten omringden zich met militairen,

ingenieurs, architecten, diplomaten, rechtsgeleerden, zielzorgers, secretarissen, kunstenaars, artsen, chirurgijns, dienaren en zogenaamde 'wijzen'. Samen vormden ze de hofhouding. Ontdekkers, vertalers en auteurs van nieuwe teksten trokken mee rond en werden aangeworven om te onderwijzen, om horoscopen en profetieën te maken, om de geneeskunde te beoefenen en nieuwe wiskundige berekeningen te maken. Daarbij konden ook de observaties gebeuren die noodzakelijk waren voor het eigen onderzoek. Deel uitmaken van een hof had ontegensprekelijk vele voordelen. Hoven genoten een eigen jurisdictie, net zoals de kerk en de universiteiten, en boden zelfs een juridische immuniteit, een soort diplomatiek statuut. Tot in de late middeleeuwen waren de hoven ambulante, en hadden ze maar een tijdelijk belang voor de residerende stad, maar dat veranderde sterk in de loop van de hier bestudeerde periode.

Hoewel hoven en hofcultuur traditioneel niet worden geassocieerd met stedelijke cultuur heeft onderzoek naar laatmiddeleeuwse literatuur en kunsten in de Lage Landen tot een heel ander beeld geleid. Er was meer interactie tussen hof en stad, hovelingen en burgers dan voorheen werd aangenomen. De hoven in de Nederlanden waren krachtige attractiepolen van cultuur in de stad. De steden Brussel en in iets mindere mate Mechelen zijn daar mooie voorbeelden van. Tot aan het aantreden van Filips de Goede in 1419 resideerden de Bourgondische hertogen veelal in Bourgondië of Parijs en slechts sporadisch in steden in de Nederlanden. Door de enorme gebiedsuitbreiding van het Bourgondische rijk in de Lage Landen onder Filips de Goede verplaatste het zwaartepunt zich naar Vlaanderen en Brabant en werd een vaste residentie een noodzaak, onder meer voor de huisvesting van de centrale juridische, financiële en politieke instellingen. Vanaf 1430 werd het paleis op de Coudenberg de vaste residentie en werd Brussel de feitelijke hoofdstad van de Bourgondische Nederlanden. De stad deelde dat statuut met Mechelen, een geliefkoosde residentiestad voor vorstelijke weduwen en regentessen. Zowel Mechelen als Brussel ondervonden de wel-doende invloed van het hof, bijvoorbeeld in de lokale groei van de luxenijverheden, en de vestiging ervan was een belangrijke factor in het verschuiven van het economische zwaartepunt van Vlaanderen naar Brabant (zie hoofdstuk 1).

De invloed reikte echter verder. Een belangrijk aspect voor de stad is de 'civiliserende' rol van het hof. Hoewel de introductie van nieuwe gedrags- en etiquetepatronen steeds vaker ook aan stedelijke middengroepen wordt toegeschreven, spiegelde stedelingen met adellijke aspiraties zich vaak aan de hofcultuur (zie hoofdstuk 2). Hovelingen gaven de toon aan en bepaalden de etiquette en de mode. Kunstenaars, dichters en geleerden vonden er

emplooi dankzij een fijnmazig patronagesysteem en werden belangrijke middelaars van 'hoffelijkheid' in het urbane milieu. Hofkunstenaars kregen niet alleen opdrachten van het hof maar ook van vermogende stedelijke edellieden en burgers, die van hun kant een inspiratiebron konden zijn voor de hofkunstenaars. Al deze elementen vindt men terug aan het hof van de Bourgondische hertog Filips de Goede. Deze hertog organiseerde niet alleen luisterrijke feesten op de Coudenberg, hij was ook present op de stadsfeesten zoals de befaamde ommegang op de zondag voor Pinksteren. Om zowel de hertogelijke entourage als het bredere stedelijke publiek meer permanent te behagen, besloot de stad Brussel omstreeks 1435 om een stadschilder aan te stellen. Haar keuze viel op Roger de la Pasture uit Doornik, die in Brussel zijn naam vernederlandste tot Rogier van der Weyden.

Er bestaat geen eensgezindheid onder historici of hertog Filips zelf intellectuele interesses koesterde of slechts uit was op grandeur. Hoe dan ook, indien hij zelf geen echte wetenschappelijke ambities bezat dan schiep hij toch een klimaat waarin wetenschap kon gedijen. Elke vorst die het zich kon permitteren omringde zich met artsen en astrologen, van wie velen een voorliefde hadden voor het wetenschappelijke experiment en dankbaar gebruik maakten van de bibliotheek die wel voorzien was van medische traktaten. Denken we maar aan het medische geslacht Van Wesele, in dienst van de Bourgondische en Habsburgse dynastie, van wie Andreas Vesalius (1514-1564) de meest bekende maar niet de enige publicist was. Joannes de Wesalia (+1472), afkomstig van Wesel en overgrootvader van Andreas Vesalius, was van 1429 tot 1447 professor in de medicijnen aan de universiteit van Leuven en tevens hofastroloog van Filips de Goede. Hij eindigde zijn carrière als stadsarts van Brussel.

Terwijl het hof zijn ambulante karakter verloor en de bureaucratisering van het bestuur zich steeds verder doorzette, ontwikkelde de universiteitsstad Leuven een eigen dynamiek. In de eerste helft van de zestiende eeuw werd de Leuvense universiteit een centrum van wetenschappelijk humanisme. Het onder impuls van Erasmus en bij testament door diens vriend, raadsheer Jeronimus Busleyden (1470-1517), opgerichte Drietalencollege (*collegium trilingue*) bood veel meer aan dan de drie Bijbeltalen Latijn, Grieks en Hebreeuws. Het was één van de belangrijkste internationale studiecentra voor al wat de *bonae litterae* betrof. Ook de Leuvense mathematische school had een internationale reputatie. Specialisten in astronomie, tijdrekenkunde, kosmografie, rekenkunde, geografie, cartografie enzovoort uit de hele Nederlanden en daarbuiten werkten er vruchtbaar samen met wiskundige en nautische instrumentenmakers en met in de praktijk opgeleide landmeters. De voornaamste onder de instrumentenmakers was zon-

der enige twijfel de goudsmid Gaspar van der Heyden (a Myrica) (circa 1496-1549) die samen met de Leuvense cartografen globes en wiskundige instrumenten ontwierp. Wat opvalt is de veelzijdigheid van de zestiende-eeuwse wetenschappers. Tot de meest vooraanstaanden behoorde Gemma Frisius (1508-1555), arts, wiskundige, geograaf, astronoom en instrumentenmaker. Naast atlassen en wereldbollen maakte hij astronomische instrumenten en schreef hij wetenschappelijke traktaten. Daarin ontwikkelde hij onder meer het principe van de *camera obscura*. Zijn leerling, Gerard Mercator (1512-1594), reeds in zijn tijd de Vlaamse Ptolomaeus genoemd, was wetenschappelijk kosmograaf, cartograaf, instrumentenmaker en graveur.

Mechelen en Antwerpen ontwikkelden zich intussen als commerciële cartografische centra. Schilders, graveurs, drukkers en uitgevers zorgden ervoor dat de vooral in Leuven ontwikkelde kennis werd geproduceerd en gecommmercialiseerd. Een van de beroemdste onder hen is de kaartenmaker Jacob van Deventer (1500/1505-1575) die na studies te Leuven in de geneeskunde, wiskunde en landmeetkunde, zich in Mechelen vestigde. Tussen 1536 en 1545 doorkruiste hij de hele Nederlanden voor het opmaken van kaarten van vijf Nederlandse gewesten (Brabant, Holland, Gelre, Friesland en Zeeland), die momenteel gelden als de eerste betrouwbare overzichtskaarten. Dankzij deze ervaring gaf Filips II hem circa 1560 de opdracht om alle steden in de Nederlanden in kaart te brengen. Met het oog op de belegering van opstandige steden moesten deze kaarten zeer betrouwbaar zijn. Essentieel was de aanduiding van de poorten en vestingwerken, de hoge gebouwen in de steden en de bebouwing rondom de steden. Zo konden de Habsburgse soldaten zich goed oriënteren. Van de ongeveer 300 plattegronden (alle op schaal van circa 1:8.000) zijn er 222 bewaard.

Voor een goed begrip dient de dynamiek met betrekking tot onderwijs en de ontwikkeling en verspreiding van praktische en theoretische kennis ook te worden bekeken van op een regionaal niveau. Voor de Nederlanden blijkt duidelijk dat veel veranderde ten gevolge van de godsdienstoorlogen, die een *brain drain* op gang brachten van het Zuiden naar het Noorden. Vanaf 1575 beschikten de Noordelijke gewesten te Leiden over een eigen calvinistische academie (de humanistische term voor een universiteit) die de opstandige gewesten kon voorzien van predikanten, juristen, medici en meesters in de artes. Deze universiteit werd sterk gestuurd door de pragmatisch ingestelde Leidse magistraat waardoor ze erin slaagde om een tolerant karakter te verwerven en te behouden. Het resultaat was dat de Leidse academie in de zeventiende eeuw een van de meest internationale en wetenschappelijk hoogstaande instellingen werd. Ook technisch geschoolde ambachtsslui en kunstenaars trokken naar Zeeland en Holland om er hun

kennis productief te gaan aanwenden. Zuid-Nederlanders stichtten er ambachtsgilden en rederijerskamers en hadden er een grote invloed op de artistieke en literaire cultuur. Dat wil niet noodzakelijk zeggen dat de ontwikkeling en circulatie van kennis in de Zuidelijke gewesten tot stilstand kwam. Hoven, steden, colleges, ambachtsgilden, kleine schooltjes en weeshuizen bleven belangrijke centra voor de vorming van jongeren en de reproductie en ontwikkeling van kennis. In de zeventiende eeuw zouden daar niet alleen (kunst)academies bijkomen, de katholieke Reformatie in het algemeen en de jezuïeten in het bijzonder konden ook voor een nieuw elan zorgen, die de grenzen van de Zuidelijke Nederlanden ver overschreed.

Besluit

Gebruik makend van een economisch jargon kan worden gesteld dat in de steden van de Nederlanden een sterk 'menselijk kapitaal' aanwezig was. De steden beschikten doorgaans over een groot aanbod aan laagdrempelige opleidingsvormen voor het verwerven van lees-, schrijf- en rekenvaardigheden, maar ook voor het onderwijs in talen, boekhouden en dergelijke meer. De geletterdheid en gecijferdheid waren dan ook relatief hoog. Vanuit economisch perspectief was het leren op de werkvloer belangrijker. Het verschil werd immers gemaakt door technische kennis en handvaardigheden, inclusief de kennis van nieuwe producten. Ook dat soort kennis was goed vertegenwoordigd in de hier behandelde steden, maar het blijft zeer de vraag in hoeverre de stedelijke overheden en instellingen daar zelf voor verantwoordelijk waren. Ambachtsgilden schreven vaak een leertermijn en een meesterproef voor, maar in de praktijk was het leren toch vooral een kwestie van zakelijke afspraken tussen meesters en (de partij van de) leerlingen. Mogelijks hadden de ambachtsgilden wel een aantal gunstige effecten op economische problemen – ze zorgden immers voor een hoger vertrouwen tussen de contracterende partijen en garandeerden productkwaliteit – maar daar staat tegenover dat het bestaan van ambachtsgilden ook een keerzijde had. De toegang ertoe was immers vaak duur, terwijl hun reguleringen er doorgaans op gericht waren marktsegmenten af te bakenen en privileges te bewaken. Wellicht was het aantrekken van technische kennis veel belangrijker dan de plaatselijke productie ervan. Dat wordt gesuggereerd door de samenhang van economische groei en immigratie en door de stelselmatige pogingen van stedelijke overheden om in perioden dat het minder ging hoogopgeleide mensen te lokken – via het toekennen van octrooien en monopolies, gratis infrastructuur, vrijstellingen van taksen en

dergelijke. De meest dynamische nijverheden in de Zuidelijke Nederlanden in de zestiende eeuw waren in ieder geval sterk beïnvloed door elders ontwikkelde technieken en productvormen, als ze niet al door immigranten werden geïntroduceerd, zoals het geval was met glaskunst en majolica in zestiende-eeuws Antwerpen. Het grote belang van migraties toont meteen ook aan dat kennis direct via mensen werd doorgegeven en niet zozeer op papier, behalve wat modellen en patronen aangaat, die in kunst- en luxesectoren het verschil konden maken.

Naast economische en administratieve consequenties had een brede en hoge geletterdheid ook een meer algemene invloed op het intellectuele, religieuze en wetenschappelijke leven. Zeker vanaf de zestiende eeuw kwam er in vele scholen voor hoger onderwijs ruimte voor experimenteel onderzoek en op de praktijk gericht onderwijs, zoals het geval was voor artsen en, via de studie van inheemse vorstelijke en gewoonterechten, voor juristen. Deze ontwikkelingen speelden zich af tegen de achtergrond van veranderende verhoudingen tussen praktische en theoretische kennis, of tussen mechanische kunsten en vrije kunsten. In intellectuele en wetenschappelijke middens werden op lange termijn observatie en experiment belangrijker, ten koste van de aristotelisch idealen van deductie en *disputatio* zoals deze vooral aan universiteiten werden gecultiveerd. In middens van de meest prestigieuze en invloedrijke ambachtsslui en kunstenaars waren dan weer processen aan de gang waarin het lichamelijke en ervaringsgericht kennen van de materie werd verdrongen door abstracter en schematischer denken. In die zin lijken het wetenschappelijke denken en de werkvloer op lange termijn naar elkaar te zijn toegegroeid, wat bevestigd wordt door recente studies over de zeventiende-eeuwse wetenschappelijke revolutie.

Voor de grote meerderheid van de ambachtsslui betekende dit niet dat ze een hogere status verwierven, misschien zelfs integendeel. Dankzij de economische welvaart en de politieke en religieuze emancipatie van de Nederlandse stedelijke middengroepen werden intellectuele, culturele, artistieke en spirituele ambities geschapen die zorgden voor opwaartse mobiliteit voor het hooggeschoolde deel van de ambachtelijke groepen maar de kloof met de gewone handwerklui werd wellicht aan het einde van de door ons bestudeerde periode groter. De stedelijke middengroepen kregen via de hierboven beschreven kanalen de kans om actief te participeren aan humanistische, of meer algemeen, intellectuele activiteiten. Wat traditioneel beschouwd werd als hoge en zelfs geleerdencultuur, werd breder toegankelijk, niet in het minst door een uitbreiding van het talenonderwijs en het vergroten van de toegankelijkheid van anderstalige werken in vertaling. De toename van scholen en informele netwerken impliceert dat ook het reformatorisch

gedachtegoed, dat met het humanisme de zorg om de (christelijke) bronnen deelde, bij grote lagen van de bevolking kon doordringen, zeker tot in de beter opgeleide ambachtelijke middens. Ook de rol van de rederijderskamers kan hierbij niet worden miskend (zie hoofdstuk 4).

Het gaat met andere woorden niet om een homogeen vooruitgangsverhaal over een steeds breder ontwikkelde stedelijke bevolking. Arme en sociaal zwakke bevolkingsgroepen viel vooral disciplineren te beurt terwijl ze aankeken tegen een steeds hogere drempel van verfijnde omgangsvormen. Terwijl religieuze waarden en normen samen met lezen en schrijven werden aangeleerd in zondagsschooltjes, verhoogde de druk om een economisch nuttig vak en een aangescherpt arbeidsethos aan te leren bij een ambachtsmeester of in aan weeshuizen verbonden werkscholen. Ook binnen de stedelijke middengroepen zelf werden nieuwe distincties aangebracht. Schilders, beeldhouwers en architecten markeerden van de vijftiende eeuw af een onderscheid tussen 'kunst' en ambacht, waarbij kunst meer aanleunde bij de liberale kunsten en de wereld van de geleerden, wegens de nood aan de kennis van perspectief en geometrie en aan vertrouwdheid met de klassieke beeldtaal. Gezien het groter belang van ontwerp en design in de materiële cultuur in bredere zin, ontstond geleidelijk aan een onderscheid tussen ambachtslui die in staat waren hun eigen producten te ontwerpen en lieden die enkel de plannen van anderen uitvoerden.

In hoeverre kennis en kennisverwerving daarmee al dan niet als 'stedelijk' kunnen worden genoemd, is een andere kwestie. Vooral de kennis van middengroepen moet uitdrukkelijk in een stedelijke context gezien worden. Ambachtsgilden cultiveerden alleszins een ideaal waarbij het meesterschap sterk verbonden was aan het politieke statuut van poorter (zie hoofdstuk 3). Ambachtslui verbonden hun technische kennis en vaardigheden ook expliciet aan de stedelijke (publieke en politieke) context in hun visuele cultuur en rituelen, bijvoorbeeld door op ambachtsbanieren te verwijzen naar hun werktuigen. Wat de 'geleerde' en wetenschappelijke milieus betreft, lijkt zich geleidelijk aan een evolutie naar een meer stedelijke mentaliteit te hebben voltrokken waarbij het toenemende belang van de gedrukte tekst en het wetenschappelijke experiment gepaard gingen met een specifieke vorm van eerlijkheid, respectabiliteit en *civilité*. Enerzijds waren hoger opgeleiden verankerd in de stad en participeerden ze actief in het economische, politieke en culturele stedelijke leven. Anderzijds voelden ze zich ook goed thuis in de brede internationale wereld van cultuur, kunst en wetenschap, de zogenaamde Republiek der Letteren.

Op lange termijn werd cultuurconsumptie een breed verspreid fenomeen in de steden van de Nederlanden, weliswaar in het Zuiden gekanaliseerd

en gecensureerd ten gevolge van de contrareformatie. Voor kerkelijke en wereldlijke overheden waren scholen en onderwijs uiterst belangrijke wapens in de morele en religieuze disciplineren van de bevolking, en dit ten koste van geestelijke vrijheid. Zeker voor de onderlagen van de bevolking beschouwden de kerkelijke en in zekere mate ook de wereldlijke overheden die disciplineren belangrijker dan kennisverwerving waardoor in de loop van de zeventiende eeuw de geletterdheid in het Zuiden achteruit ging. In het Noorden daarentegen werden burgerlijke idealen zo breed gedragen dat de strenge calvinistische moraal getemperd werd en economie, onderwijs, cultuur en wetenschap meer armslag kregen.

Selectieve bibliografie

- Blockmans, Wim, *The Burgundian Court and the Urban Milieu as Patrons in 15th Century Bruges*, in: Michael North (ed.), *Economic History and the Arts*. Keulen/Weimar/Wenen, Böhlau, 1996, p. 15-26.
- Bot, Petrus Nicolaas Maria, *Humanisme en onderwijs in Nederland*. Utrecht/Antwerpen, Spectrum, 1955.
- Burger, Combertus Pieter, *Amsterdamse rekenmeesters en zeevaartkundigen in de zestiende eeuw*. Amsterdam, C.L. van Langenhuisen, 1908.
- Castelain, Rik, *Kinderen en hun opvoeding in de kasselrij Oudenaarde tijdens het Ancien Régime (1500-1800)*. Oudenaarde, Sanderus, 1979.
- Cuijpers, Peter M.H., *Teksten als koopwaar: vroege drukkers verkennen de markt: een kwantitatieve analyse van de productie van Nederlandstalige boeken (tot circa 1550) en de lezershulp in de seculiere prozateksten*. Nieuwkoop, De Graaf, 1998.
- Davids, Karel, *Apprenticeship and guild control in the Netherlands, c. 1450-1800*, in: Bert De Munck, Steven L. Kaplan & Hugo Soly (eds.), *Learning on the shop floor. Historical perspectives on apprenticeship*. Londen/New York, Berghahn books, 2007, p. 65-84.
- Davids, Karel, *The Bookkeeper's Tale. Learning Merchant Skills in the Northern Netherlands in the Sixteenth Century*, in: Koen Goudriaan et al. (eds.), *Education and learning in the Netherlands 1400-1600. Essays in honour of Hilde de Ridder-Symoens*. Leiden, Brill, 2004, p. 235-276.
- De Bruycker, Michael, *Geschiedenis van het maritiem onderwijs in Antwerpen: van 1421 tot 1814*. Hogere Zeevaartschool Antwerpen, Onuitgegeven licentiaatverhandeling, 2012.

- De Groote, Henry J.L.V., De zestiende-eeuwse Antwerpse schoolmeesters, *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 50 (1967), p. 179-318; 51 (1968), p. 5-52.
- De lagere school in België van de middeleeuwen tot nu. *Catalogus tentoonstelling Brussel ASLK*. Brussel, Reyns, 1986.
- De Munck, Bert & Dominiek Dendooven (eds.), *Al doende leert men: leertijd en ambacht in het Ancien Regime (1500-1800)*. Brugge, Van de Wiele, 2003.
- De Munck, Bert, Construction and reproduction. The training and skills of Antwerp cabinetmakers in the 16th and 17th centuries, in: Bert De Munck, Steven L. Kaplan & Hugo Soly (eds.), *Learning on the shop floor. Historical perspectives on apprenticeship*. Londen/New York, Berghahn books, 2007, p. 85-110.
- De Munck, Bert, Corpses, live models, and nature. Assessing skills and knowledge before the industrial revolution. Case: Antwerp, *Technology & Culture*, 51 (2010)2, p. 332-356.
- De Munck, Bert, From brotherhood community to civil society? Apprentices between guild, household and the freedom of contract in early modern Antwerp, *Social History*, 35 (2010)1, p. 1-20.
- De Munck, Bert, *Technologies of Learning. Apprenticeship in Antwerp from the 15th century to the end of the ancien régime*. Turnhout, Brepols, 2007.
- De Ridder-Symoens, Hilde, De universitaire vorming van de Brabantse stadsmagistraat en stadsfunktionarissen. Leuven en Antwerpen 1430-1580, *Varia Historica Brabantica*, 6-7 (1978), p. 21-126.
- De Ridder-Symoens, Hilde, Het onderwijs te Antwerpen in de zeventiende eeuw, in: Walter Couvreur (ed.), *Antwerpen in de xviiide eeuw*. Antwerpen, Genootschap voor Antwerpse Geschiedenis, 1989, p. 221-250.
- De Ridder-Symoens, Hilde, La sécularisation de l'enseignement aux anciens Pays-Bas au Moyen Age et à la Renaissance, in: Jean-Marie Duvosquel & Erik Thoen (eds.), *Peasants and Townsmen in Medieval Europe. Studia in honorem Adriaan Verhulst*. Gent, Snoeck-Ducaju & Zoon, 1995, p. 721-738.
- De Ridder-Symoens, Hilde, The Changing Face of Centres of Learning 1400-1700, in: Alasdair A. MacDonald & Michael W. Twomey (eds.), *Schooling and Society. The Ordering and Reordering of Knowledge in the Western Middle Ages*. Leuven, Peeters, 2004, p. 115-138.
- De Universiteit te Leuven 1425-1985*, Leuven, University Press, 1986.

- Elkhadem, Hossam, *Aperçu de l'état du savoir scientifique à l'époque bourguignonne*, in: Jean-Marie Duvoisquel, Jacques Nazet & André Vanrie, *Mélanges André Uyttebrouck*. Brussel, Archives et bibliothèques de Belgique, 1996, p. 259-266.
- Fortgens, Hendrik Willem, *Meesters, scholieren en grammatica. Uit het middeleeuwse schoolwezen*. Zwolle, Tjeenk Willink, 1956.
- Fortgens, Hendrik Willem, *Schola Latina. Uit het verleden van ons voorbereidend hoger onderwijs*. Zwolle, Tjeenk Willink, 1958.
- Gessler, Jan (ed.), *Het Brugsche Livre des Mestiers en zijn volgelingen. Vier aloude conversatieboekjes om Fransch te leeren*. Brugge, Consortium der Brugsche meesters boekdrukkers, 1931.
- Geudens, Edmond, *Het Antwerpsch Knechtjeshuis sedert zijn voorhistorisch tijdperk tot op onze dagen*. Antwerpen, J. Dela Montagne, 1895.
- Geudens, Edmond, *Van Schoonbeke en het Maagdenhuis*. Antwerpen, J. Dela Montagne, 1889.
- Gilliodts-Van Severen, Louis, *Inventaire diplomatique des archives de l'ancienne École Bogarde à Bruges, comprenant le texte ou l'analyse de tous les documents qui composent cette collection, précédé d'une introduction historique sur les diverses organisations de cette école d'apprentissage depuis le 13e siècle et suivi d'une notice sur la 'Witte Saeihalle' et la Sayetterie*. Brugge, L. de Plancke, 1899.
- Gruys, Jan Albert & Clemens de Wolf (eds.), *Thesaurus 1473-1800. Nederlandse boekdrukkers en boekverkopers. Met plaatsen en jaren van werkzaamheid*. Nieuwkoop, De Graaf, 1989.
- Heijting, Willem, *Succes becijferd. Een bibliometrische analyse van het fonds van Gheraert Leeu*, in: Koen Goudriaan & Bert Rosier (eds.), *Een drukker zoekt publiek. Gheraert Leeu te Gouda 1477-1484*. Delft, Eburon, 1993, p. 204-223.
- Henkel, Julia S., *School Organizational Patterns of the Brethren of the Common Life*, in: Kenneth Strand (ed.), *Essays of the Northern Renaissance*. Ann Arbor, Ann Arbor Publishers, 1968, p. 35-50.
- Hoven, René, *Ecoles primaires et écoles latines dans le diocèse de Tournai en 1569*, in: *Horae Tornacenses 1171-1971*. Doornik, Archives de la Cathédrale, 1971, p. 177-183.
- Lamont, Koen, *Het wereldbeeld van een zestiende-eeuwse Gentenaar Marcus van Vaernewijck*. Gent, Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde, 2005.

- Lecouvet, Ferdinand François Joseph, *L'instruction publique au Moyen Age. I. L' abbaye de Saint-Pierre à Gand et l'université de Paris, Messager des sciences et des arts de la Belgique*, 1855, p. 171-179.
- Matthieu, Ernest, *Histoire de l'enseignement primaire en Hainaut*. Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1998 (anastatische herdruk).
- Mokyr, Joel, *The gifts of Athena: historical origins of the knowledge economy*. Princeton (N.J.), Princeton University Press, 2002.
- Pettegree, Andrew & Malcolm Walsby (eds.), *Netherlandish Books. Books Printed in the Low Countries and Dutch Books Printed Abroad before 1601*. Leiden/Boston, Brill, 2011.
- Pirenne, Henri, *L'instruction des marchands au moyen âge, Annales d'histoire économique et sociale*, 1 (1929), p. 13-28.
- Post, Regnerus Richardus, *Scholen en onderwijs in Nederland gedurende de Middeleeuwen*. Utrecht/Antwerpen, Spectrum, 1954.
- Ramakers, Bart (ed.), *Understanding Art in Antwerp. Classicising the Popular, Popularising the Classic 1540-1580*. Leuven, Peeters, 2011.
- Santing, Catrien, 'Liberation from the Trivial Yoke': Dutch Renaissance Educators and their Cultural and Socio-Political Objectives, in: Jan Willem Drijvers & Alasdair A. MacDonald (eds.), *Centres of Learning. Learning and Location in Pre-Modern Europe and the Near East*. Leiden, Brill, 1995, p. 315-327.
- Smith, Pamela H., *The Body of the Artisan. Art and Experience in the Scientific Revolution*. Chicago/Londen, University of Chicago Press, 2004.
- Stabel, Peter, Social Mobility and Apprenticeship in Late Medieval Flanders, in: Bert De Munck, Steven L. Kaplan & Hugo Soly (eds.), *Learning on the shop floor. Historical perspectives on apprenticeship*. Londen/New York, Berghahn Books, 2007, p. 158-178.
- Tervoort, Ad, *Schoolmeesters in Holland. Schoolmeesters en schoolmeestersambt in vier Hollandse steden, 1300-1573*. Vrije Universiteit Amsterdam, Onuitgegeven doctoraatverhandeling, 1992, 2 vol.
- Van Bruaene, Anne-Laure, *Om beters wille. Rederijkerskamers en de stedelijke cultuur in de Zuidelijke Nederlanden (1400-1650)*. Amsterdam, Amsterdam University Press, 2008.
- Van der Stock, Jan, De Antwerpse Sint-Lucasgilde en de drukkers-uitgever: middeleeuwse achterhoedegevechten of paradigma van cultureel-politieke machtsverschuivingen, in: Jos M.M. Hermans & Klaas van der Hoek (eds.), *Boeken in de late middeleeuwen*. Groningen, 1994, p. 155-166.

- Van den Dries, W.A.M., Vroegere kaartmakers, hun opleiding en instrumentarium, *Spiegel Historiae*, 20 (1985)2, p. 70-76.
- Van Dixhoorn, Arjan, Writing Poetry as Intellectual Training. Chambers of Rhetoric and the Development of Vernacular Intellectual Life in the Low Countries between 1480 and 1600, in: Koen Goudriaan et al. (eds.), *Education and learning in the Netherlands 1400-1600. Essays in honour of Hilde de Ridder-Symoens*. Leiden, Brill, 2004, p. 201-222.
- Van Dixhoorn, Arjan, *Lustige geesten. Rederijkers in de Noordelijke Nederlanden in de vijftiende, zestiende en zeventiende eeuw*. Amsterdam, Amsterdam University Press, 2009.
- Van Zanden, Jan Luyten, De timmerman, de boekdrukker en het ontstaan van de kenniseconomie. Over de prijs en het aanbod van kennis vóór de Industriële Revolutie, *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 2 (2005)1, p. 105-120.
- Van Zanden, Jan Luyten, *The long road to the industrial revolution. The European economy in a global perspective*. Leiden, Brill, 2009.
- Vandommele, Jeroen, *Als in een spiegel. Vrede, kennis en gemeenschap op het Antwerpse Landjuweel van 1561*. Hilversum, Verloren, 2011.
- Vensters naar vroeger. Eenentwintig schoolvakken in middeleeuws perspectief. Amsterdam/Barneveld, Bulkboek, 1985.
- Van der Woude, Ad M., De alfabetisering, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden, Deel 7*. Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1980, p. 257-264.

Over de auteurs

Inneke Baatsen

Inneke Baatsen (°1988) is onderzoeker (FWO-Vlaanderen) aan de Universiteit Antwerpen. Ze is er verbonden aan het Centrum voor Stadsgeschiedenis. Ze bereidt een proefschrift voor over tafelcultuur in de lange zestiende eeuw. Voor dit onderzoek – dat zich concentreert op de steden Brugge en Antwerpen – maakt ze onder meer gebruik van boedelinventarissen, etiquetteboekjes en receptenboeken. Hierbij gaat de aandacht vooral uit naar de sociaal-economische reikwijdte van ‘oude’ en ‘nieuwe’ materiële culturen.

Claire Billen

Claire Billen (°1947) is emeritus hoogleraar middeleeuwse geschiedenis aan de Université Libre de Bruxelles. In haar onderzoek naar de stadsgeschiedenis focust ze zich op de inrichting van de steden en hun ruimtelijke ontwikkeling in verband met hun politieke en sociale geschiedenis. Daarnaast legt ze zich in verschillende werken toe op de stadsfiscaliteit in de dertiende en veertiende eeuw.

Wim Blockmans

Wim Blockmans (°1945) is emeritus hoogleraar middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit Leiden. Hij publiceert over burgerrechten en de verhoudingen tussen steden en staten, in de Lage Landen en in internationaal perspectief. Zijn interesse gaat uit naar de politieke, economische, sociale en culturele aspecten van Vlaanderen, Nederland en andere gebieden in de Lage Landen van de dertiende tot de zestiende eeuw.

Bruno Blondé

Bruno Blondé (°1964) doceert sociaaleconomische geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen. Hij is er verbonden aan het Centrum voor Stadsgeschiedenis

en het Urban Studies Institute. Hij publiceert over de geschiedenis van stedelijke netwerken in de Nederlanden, het preïndustriële transport, de geschiedenis van materiële cultuur, kleinhandel en consumptie, stedelijke groei en sociale ongelijkheid.

Marc Boone

Marc Boone (°1955) doceert middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit Gent. Hij is coördinator van de IUAP programma's vergelijkende stadsgeschiedenis en gewezen voorzitter van de 'European Association for Urban History'. Sinds 2012 is hij decaan van de faculteit Letteren en Wijsbegeerte. Zijn onderzoek richt zich momenteel vooral op financiële stadsgeschiedenis, sociaal-politieke geschiedenis van de steden in de laatmiddeleeuwse Nederlanden en Bourgondische geschiedenis.

Frederik Buylaert

Frederik Buylaert (°1981) doceert stadsgeschiedenis van de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd aan de Vrije Universiteit Brussel en de Universiteit Gent. Zijn onderzoek richt zich hoofdzakelijk op de studie van elitevorming, de interacties tussen stad en platteland en de impact van staatsvorming. Recent gaat zijn aandacht ook uit naar de geschiedenis van identiteitsbeleving in het spanningsveld tussen representatie en registratie.

Julie De Groot

Julie De Groot (°1988) is onderzoeker (FWO-Vlaanderen) aan de Universiteit Antwerpen. Ze is er verbonden aan het Centrum voor Stadsgeschiedenis. Ze bereidt een proefschrift voor over de betekenis en het gebruik van de private woonruimte in steden in de Zuidelijke Nederlanden (Brugge en Antwerpen) tijdens de lange zestiende eeuw (1450-1600). De resultaten van haar master-scriptie over het leven van dienstpersoneel in laatmiddeleeuws Gent, werden gepubliceerd in *Stadsgeschiedenis* (2011).

Chloé Deligne

Chloé Deligne (°1972) doceert middeleeuwse geschiedenis, stadsgeschiedenis en milieugeschiedenis aan de Université Libre de Bruxelles. Zij is sinds 2006 senior onderzoekster bij het Fonds de la Recherche Scientifique (FRS-FNRS). Haar onderzoek richt zich enerzijds op de interactie tussen de verstedelijking en de milieuomstandigheden in de voormalige Lage Landen en anderzijds op de sociale en symbolische aspecten van hun stedelijke ruimtes. Ze heeft een bijzondere aandacht voor waterbeheer in de stad, bosbeheer en landschappen, stedelijke landbouw en verontreiniging.

Bert De Munck

Bert De Munck (°1967) doceert sociaal-economische geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen. Hij is er verbonden aan het Centrum voor Stadsgeschiedenis en het Urban Studies Institute. Hij is directeur van de Wetenschappelijke Onderzoeksgemeenschap (wog) 'Urban Agency'. Zijn onderzoek richt zich momenteel vooral op de geschiedenis van arbeid en armenzorg, migratie en circulatie van technische kennis, burgerschap en stedelijk bestuur, en conceptuele benaderingen in de stadsgeschiedenis.

Hilde de Ridder-Symoens

Hilde de Ridder-Symoens (°1943) is emeritus hoogleraar middeleeuwse geschiedenis aan de Vrije Universiteit Amsterdam en vroegmoderne geschiedenis aan de Universiteit Gent. Ze doet onderzoek naar onderwijs- en cultuurgeschiedenis tussen 1200 en 1800 in de Lage Landen en publiceert vooral over onderwijs- en universiteitsgeschiedenis, studentenmobiliteit en professionalisering van de maatschappij in de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd.

Jan Dumolyn

Jan Dumolyn (°1974) doceert middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit Gent. Hij heeft er een bijzondere onderzoeksopdracht en is er verbonden aan het Henri Pirenne Instituut voor Middeleeuwse Studies. Hij publiceerde over de sociale, politieke en culturele geschiedenis van de laatmiddeleeuwse stedelijke maatschappij. Momenteel werkt hij mee aan de projecten "Réécriture and Ideology in the Flemish Excellent Chronicle" en "Social and Political Discourses in the Vernacular, Low Countries, 1250-1500".

Jelle Haemers

Jelle Haemers (°1980) doceert politieke en sociale geschiedenis van de middeleeuwen aan de Katholieke Universiteit Leuven. Hij is nauw betrokken bij het interuniversitaire onderzoek naar de stedelijke samenleving in de Lage Landen, en publiceerde talrijke artikels en boeken over de laatmiddeleeuwse geschiedenis. Zijn onderzoek richt zich op de geschiedenis van de Bourgondische Nederlanden en in het bijzonder op politieke conflicten en maatschappelijke tegenstellingen in de laatmiddeleeuwse stad.

Jord Hanus

Jord Hanus (°1981) is verbonden aan de Universiteit Antwerpen. In 2010 verdedigde hij een proefschrift over (onder meer) economische groei en ongelijkheid in de vroegmoderne Nederlanden, in het bijzonder in de Brabantse stad 's-Hertogenbosch. Hij is sindsdien werkzaam als postdoctoraal onderzoeker bij

het FWO-Vlaanderen, stafmedewerker op de studiedienst van de sp.a en beleidsmedewerker aan de Universiteit Antwerpen.

Guido Marnef

Marnef (°1959) doceert cultuur- en religiegeschiedenis van de vroegmoderne tijd aan de Universiteit Antwerpen. Hij is er verbonden aan het Centrum voor Stadsgeschiedenis. Zijn onderzoek richt zich op de politieke, religieuze en culturele ontwikkelingen in de steden van de vroegmoderne Nederlanden. Een bijzondere aandacht gaat daarbij uit naar de protestantse Reformatiebewegingen en de Nederlandse Opstand, de katholieke Reformatie en de rol van culturele agenten als drukpers, rederijkers en onderwijs.

Peter Stabel

Peter Stabel (°1962) doceert middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen. Hij is er verbonden aan het Centrum voor Stadsgeschiedenis. Hij publiceert over de sociale en economische geschiedenis van de steden van de Lage Landen, met name over economische organisatie, ambachtsgilden, arbeidsmarkten, gender, migratie en levensstandaard. Recent besteedt hij ook aandacht aan de comparatieve studie van marktorganisatie in West-Europese steden en in de steden van de Islamitische Wereld.

Isis Sturtewagen

Isis Sturtewagen (°1987) is postdoctoraal onderzoeker aan de Universiteit Leiden en de Universiteit Antwerpen. In 2016 verdedigde ze een proefschrift over de consumptie van mode en kleding in de Lage Landen tijdens de vijftiende en zestiende eeuw. In 2009 studeerde zij af als Master Archeologie (Universiteit Gent) met een scriptie over hoofddoeken in de late middeleeuwen.

Anne-Laure Van Bruaene

Anne-Laure Van Bruaene (°1975) doceert cultuurgeschiedenis van de vroegmoderne tijd aan de Universiteit Gent. Zij is voorzitter van de alliantieonderzoeksgroep 'Stadsgeschiedenis' van de Universiteit Gent en de Vrije Universiteit Brussel. Haar onderzoek richt zich op de stedelijke cultuur in de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Nederlanden. Daarbij heeft ze een bijzondere aandacht voor de Reformatie en de Nederlandse Opstand, de geschiedenis van gilden en broederschappen en de sociale context van kunst, literatuur en religie.

Verantwoording van de kaarten

Algemeen: Basiskaart van I. Jongepier © GISistorical Antwerp – Universiteit Antwerpen/Herculesstichting, hertekend door Hans Blomme, Universiteit Gent.

p. 34: Gegevens verzameld door Peter Stabel.

p. 139: Gebaseerd op Raymond Van Uytven, Het stedelijke leven, 12de-14de eeuw, *Algemene geschiedenis der Nederlanden, deel II*. Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1982, p. 227-228, en aangevuld door Jelle Haemers.

p. 168: Gebaseerd op Het aartsbisdom Mechelen-Brussel 450 jaar geschiedenis. Deel 1: *Het aartsbisdom Mechelen van de katholieke herleving tot de revolutietijd 1559-1802*. Antwerpen, Halewijn, 2009, p. 16.

p. 169: *Ibid.*, p. 66.

p. 197: Gebaseerd op Geoffrey Parker, *The Dutch Revolt*. New York, Ithaca, 1977.

p. 304: Gegevens verzameld door Hilde Symoens op basis van de beschikbare drukkerscatalogi.

De editors danken Sabine Van Sprang (KMSKB) en Ann Kelders (KBR) voor hun bijdrage aan de beeldredactie, Tim De Doncker (Universiteit Gent) voor zijn ondersteuning van de tekstredactie, Hans Blomme (Universiteit Gent) voor het tekenen van de kaarten en Lieve De Mey voor het opmaken van de index.

Persoonsnamenregister

A

Abundus 290
Aertsen, Pieter 40, 257
Alberghi, familie 96
Alberti, Leon Battista 266
Albrecht van Beieren 213
Alva, hertog van 236
Ameide, Wouter 50, 67
Amman, Jost 296
Anselmus, Antonius 97
Anselmus, Gillis 97
Anselmus, Joanna 97
Ansfrid, graaf van Hoei 243
Aristoteles 81
a Thymo, Petrus 202
Aubert, David 87

B

Bacon, Roger 299
Barbezaen, Claes 237
Barlandus 313
Bartholomeus Anglicus 60
Bartolus van Sassoferato
130
Bellerum, Johannes 152
Bening, Simon 256
Bergen-op-Zoom, heren
van 228
Beuckelaer, Joachim 257
Bijns, Anna 157, 193

Billen, Claire 12
Bladelin, Peter 271
Blockmans, Wim 260
Bode, familie 96
Boendale, *zie* van
Boendale, Jan
Borluut, familie 84-85
Borluut, Elisabeth 179
Bosch, Hiëronymus/Jeroen
76, 272
Boudewijn, valse graaf 230
Boudewijn, graaf van
Vlaanderen (VIII) en
Henegouwen (V) 130
Brown, Andrew 186
Bruegel de oude, Pieter
76-77, 112
Brueghel, Pieter II 112
Burckhardt, Jacob 252
Busleyden, Jeronimus 319
Buuck, Jacquemyne 273
Buylaert, Frederik 136

C

Cailleu, Colijn 188
Calviijn, Johannes 195
Cardon, Georges 287
Carlier, Myriam 133
Cele, Johan 311
Charruadas, Paolo 211

Christus, Petrus 52
Claeissens de Oude, Pieter
201
Clark, Peter 10
Coecke van Aelst, Pieter
64, 233
Conscience, Hendrik 270
Cornejo, Pedro 307
Couthereel, Pieter 142
Crupebant, familie 93

D

David van Bourgondië 238
de Beatis, Antonio 220
de Bertaimont, Jean 237
de Brimeu, Guy, heer van
Humbercourt 150
de Castelein, Matthijs 186
de Cordes, familie 67
de Damhouder, Joost 152
de Deken, Willem 150
de Doppere, Rombout 158
de Guise, Jacques 173
de Jonghe, Jan 151
de Keysere, Pieter 201
de Keysere, Robert 312
de Layens, Mathieu 228
della Casa, Giovanni 274
de la Pasture, Roger, *zie*
van der Weyden, Rogier

- de Marke, Collard 50
 de Meyere, Jacob 307
 de Montigny, Nicolas 92
 De Moor, Tine 95
 de Mortaigne, Eulard 91
 de Pizan, Christine 277
 de Rike, Catherine,
   weduwe van Jan 269
 De Rock, Jelle 85
 de Roovere, Anthonis 157,
   188
 de Scutelaere, familie 142
 Des Marez, Guillaume 10
 de Vos, Maerten 97
 de Vries, Hans Vredeman
   267
 de Vries, Jan 35, 252-253
 de Weert, Jan 154
 de Wesalia, Joannes 319
 Dhondt, Jan 9
 Diederik van de Elzas
   186-187, 211
 di Savino, Guido 268
 Domitiaan, bisschop van
   Tongeren-Maastricht
   243
 d'Outremeuse, Jean 167
 Dürer, Albrecht 272, 291
- E**
 Elias, Norbert 121-122
 Epstein, Stephan R. 65
 Erasmus, Desiderius 191,
   233, 274, 294, 312, 315,
   319
 Espinas, Georges 182
 Etienne van Doornik 167
 Everaert, Cornelis 158,
   189
- F**
 Farnese, Alexander 69,
   199
 Favresse, Félicien 10
- Filips II, koning van Spanje
   144-145, 151, 156,
   198-199, 222, 320
 Filips II August, koning
   van Frankrijk 138
 Filips de Goede 87, 132,
   143, 149, 224, 228, 236,
   237, 315, 318, 319
 Filips de Schone 229, 270
 Filips IV de Schone, koning
   van Frankrijk 141, 236
 Filips de Stoute 131
 Filips van de Elzas 211
 Filips van Kleef 153
 Floris V 228
 Floris (de Vriendt),
   Cornelis 267
 Floris (de Vriendt), Frans I
   310
 Foucault, Michel 207
 François van Anjou 198
 Fris, Victor 146
 Frisius, Gemma 320
 Fynes, Moryson 303
- G**
 Galbert van Brugge 82, 137
 Ganshof, François-Louis
   10
 Gewijde van Dampierre
   236
 Gillis, Peter 302
 Godding, Philippe 123
 Goldthwaite, Richard
   252-253
 Goudriaan, Koen 177
 Grapheus, Cornelius 202
 Grote, Geert 176-177
 Guicciardini, Ludovico 99,
   109, 307
- H**
 Hagebaert, Thomas 137
 Hegius, Alexander 302
- Heijting, Willem 302
 Herbenus, Matthaeus 201
 Hoeckaert, Eligius 312
 Hoeken, factie 96, 142
 Honin, familie 142
 Hooftmans, Joanna 97
 Howell, Martha 133
 Hugo van Chalon 142
 Hugonet, Guillaume 150
- J**
 Janssen, Geert 199
 Janssens, Lenaert 153
 Jan van Beieren 128
 Jan III van Brabant 311
 Jan IV van Brabant 315
 Jan zonder Vrees 128, 132,
   142
- K**
 Kabeljauwen, factie 96,
   142
 Karel V 17, 114, 128, 143,
   145, 151, 221, 229, 236,
   271, 295, 309
 Karel de Goede 82, 137
 Karel de Stoute 131-132,
   150, 151, 237
 Keldermans, familie
   228-229
 Keldermans, Antonis I 228
 Keldermans, Antonis II
   229
 Keldermans, Jan 228
 Keldermans, Rombout II
   229
 Kerstkyn, meester 292
 Kiliaen, Cornelis 302
- L**
 Lanchals, Pieter 155
 le Carlier, Tanne,
   echtgenote van Jehan
   269

Lefebvre, Henri 207
 Leyniers, Antoine 64
 Lipsius, Justus 302
 Lodewijk van Aragon 220
 Lodewijk van Male 212
 Lodewijk van Nevers 150
 Löhrmann, Dieter 213
 Lucassen, Leo 11
 Luther, Maarten 191,
 193-194

M

Maerlant, *zie* van
 Maerlant, Jacob
 Mansel, Jean 134
 Margaretha van Oostenrijk
 184, 229
 Maria van Bourgondië 89,
 129, 145
 Martens, Dirk 302
 Matheus van Boulogne
 211
 Mathilde, koningin en
 gravin van Vlaanderen
 130
 Matte, Sebastiaan 196
 Matthijsz, Jan 194
 Maurits van Nassau 76,
 317
 Maximiliaan van
 Oostenrijk 49, 102, 145,
 153, 158
 Meester van Flémalle 262,
 263
 Memling, Hans 93
 Mengold, ridder 243
 Mercator, Gerard 320
 Merula, Paulus 277
 Metsys, Quinten 52
 Mokyr, Joel 299
 Monnet, Pierre 166
 Mont, Hannin 137
 Muchembled, Robert 122,
 134

N

Najemy, John 124

O

Oosterman, Johan 179
 Otbert van Luik 211

P

Pafraet, Richard 302
 Palladio, Andrea 266
 Petrarca, Francesco 167
 Pirenne, Henri 9-10, 62,
 63, 84, 141-142, 146
 Plancius, alias Platevoet,
 Petrus 317
 Plantijn, Christoffel 302,
 306
 Pleij, Herman 122
 Pollmann, Judith 199
 Pourbus, Pieter 273
 Prevenier, Walter 260
 Ptolomaeus 320

R

Ramakers, Bart 186
 Réginard van Luik 210

S

Schollaert, Joos 313
 Sersanders, Daneel 143
 Schilling, Heinz 199
 Serlio, Sebastiano 233, 266
 Simons, Walter 172, 175
 Sforza, dynastie 151
 Smeken, Jan 188, 190
 Soly, Hugo 106
 Stabel, Peter 133
 Stevin, Simon 317
 Surlet, familie 222

T

Taverne, Ed 11
 Tavernier, Jan 87
 Theoduinus van Luik 123

Timback, Gerard 105
 Tons 11, Jan 64
 Toussaert, Jacques 180
 Trio, Paul 182

V

van Aire, Robert 211
 van Artevelde, Jacob 131,
 144
 van Boendale, Jan 154-155,
 157, 202, 265
 van Borculo, Herman 16
 van Borssele, familie 92
 van Borssele, Frank 271
 van Boschuyzen, familie
 92, 93
 Van Bruaene, Anne-Laure
 122
 van Buyten, Cornelis 266
 van Campene, Cornelis
 312
 van Campene, Philips 312
 van Cotthem, Wein 157
 van Dalem, Andries
 Pieterszoon 256
 vanden Coornhuuse, Gillis
 267
 vanden Rake, Jan 315
 van der Borch, Michiel
 264
 van der Elst, familie 96
 van der Elst, Nicolaas 194
 van der Heyden (a Myrica),
 Gaspar 320
 van der Heyde, Pieter 76
 van der Luere, Boudewijn
 200
 van der Molen, familie 67
 Van der Wee, Herman 10,
 58, 260
 van der Weyden, Rogier
 176, 319
 van Deventer, Jacob 216,
 235, 320

- van Diepenbeeck, Jan
     Roelofsz 156
 Van Dijck, Maarten 136
 van Dixhoorn, Arjan 190
 van Dixmude, Jan 270
 van Dommele, Hector 294
 van Eyewerve, Jan 273
 van Ghistele, Gheeraard
     278
 van Haelst, Jan 231
 van Hoboken, familie 96
 van Immerseel, familie 93
 van Leeuwen, Jan 154
 van Leiden, Jan 194
 van Lemego, Johan 202
 van Leyden, Philips 126
 van Lichtervelde, Jacob
     131
 van Liere, heren 275
 van Maerlant, Jacob 22,
     154, 264
 van Maldeghem, Arnold
     315
- van Mansdale, *zie*
     Keldermans
 van Melle, Jan 150
 van Oldenbarnevelt, Johan
     76
 van Orley, Bernard 194,
     309
 van Os, Peter 202
 van Pede, Hendrik 229
 van Poelgeest, familie 93
 van Ruusbroec, Jan 265
 van Ruysbroek, Jan 227
 van Schoonbeke, Gilbert
     215
 van Scorel, Jan 183
 Van Uytven, Raymond 10,
     20
 Van Werveke, Hans 10
 van Wesele, familie 96,
     319
 van Zanden, Jan Luiten
     95, 302
 van Zelle, Joris 309
- van Zwieten, familie 93
 Vauchez, André 166
 Vellert, Dirck Jacobsz 291
 Vercauteren, Ferdinand
     10, 11
 Verhoeven, Gerrit 191
 Vesalius, Andreas 300, 319
 Vijd, Joos 179
 Vitruvius 233
 Vives, Juan Luis 114, 292,
     295, 312, 313
- W**
 Weber, Max 10
 Wenceslas van Brabant
     142
 Wielant, Filips 152
 Willem Clito 137-138
 Willem IV van Beieren 128
 Willem van Normandië
     18
 Willem van Oranje 156
 Willems, Wim 11

Plaatsnamenregister

A

Aalst 37, 44, 140, 210,
302, 308
Aardenburg 148
Abbenbroek 190
Aire-sur-la-Lys 81
Aken 148
Alkmaar 109, 229
Amay 210
Amsterdam 11, 12, 17, 20,
35, 36, 37, 38, 44, 46, 47,
49, 50, 53-54, 63, 69, 70,
100, 195, 196, 202, 212,
228, 291, 317
Antwerpen (provincie) 33
Antwerpen (stad) 10, 15,
17, 20, 25, 27, 33, 35,
36, 37, 38, 42, 46, 47,
48, 49, 50-52, 54, 55, 58,
62, 67, 68, 69, 70, 77-78,
90, 93, 96, 97, 99, 100,
101, 102, 105, 106, 108,
109, 110, 115, 124, 136,
138, 140, 143, 145, 150,
151, 154, 170, 171, 180,
185, 190, 191, 192, 193,
195, 196, 198, 199, 201,
209, 215, 222, 228, 229,
231, 233, 236, 238, 254,
258, 259, 263, 264, 266,

268, 269, 272, 274, 275,
279, 280, 288, 289, 291,
292, 295, 298, 300, 301,
303, 306, 312, 316, 320,
322
Beurs 228, 229
Eiermarkt 77-79
Grote markt 233
*Onze-Lieve-
Vrouwhospitaal* 238
Onze-Lieve-Vrouwkapittel
229
Onze-Lieve-Vrouwkerk
180
Sint-Elisabethhospitaal
238
Sint-Jacobskerk 193
Sint-Jacobsparochie 171
Sint-Joriskerk 192
Stadhuis 228, 233, 236
Armentières 37, 49, 61
Arnemuiden 212
Arnhem 14
Arquennes 229
Artesië 14, 15, 18, 33, 35,
37, 38, 43, 46, 47, 52, 61,
69, 70, 88, 100, 101, 122,
127, 187
Ath 132
Atlantische Kust 35

Atrecht 15, 35, 37, 62, 64,
83, 88, 100, 127, 134,
136, 138, 170, 187, 210,
274
Augsburg 309

B

Balticum 43, 44, 46, 54,
221
België 8-12, 38, 63
Belle 307
Bentheim 229
Bergen 36, 62, 93, 113,
114, 123, 126, 217, 218,
220, 222, 226, 228, 232,
237, 277
Heilige-Waltrudiskapittel
217, 222, 228
Heilige-Waltrudismarkt
220
Maison de la Paix 228
Parkpoort 237
Bergen-op-Zoom 48, 188,
228, 229
Berlijn 36
Biervliet 37, 211
Binche 215
Blankenberge 45
Bolsward 172
Borgloon 132, 148

- Brabant 8, 14, 15, 17, 18,
 23, 26, 27, 33, 35, 37, 38,
 43, 45, 47, 48, 49, 53, 55,
 58, 61, 62, 68, 69, 70, 84,
 88, 89, 92, 100, 101, 102,
 103, 106, 107, 115, 124,
 128, 129, 138, 140, 143,
 144, 155, 156, 170, 172,
 175, 187, 188, 189, 190,
 194, 196, 198, 218, 222,
 227, 228, 229, 231, 232,
 254, 270, 280, 290, 292,
 300, 302, 308, 311, 314,
 315, 318, 320
 Breda 53
 Britse eilanden 43, 59, 270
 Brouwershaven 92
 Brugge 9, 14, 17, 20, 23,
 25, 35, 36, 37, 38, 42, 46,
 47-49, 50, 51, 53, 54, 56,
 58, 60, 61, 62, 66, 67, 68,
 69, 82, 85, 88, 90, 92, 93,
 99, 100, 101, 105, 106,
 107, 113, 114, 128, 132,
 133, 137, 140, 141, 142,
 143, 145, 149-150, 152,
 155, 157, 158, 170, 172,
 174, 179, 183, 184, 185,
 186, 187, 188, 189, 196,
 198, 199, 200, 201, 210,
 212, 213, 217, 218, 223,
 226, 228, 230, 232, 235,
 237, 238, 239, 241, 254,
 255, 256, 261, 263, 267,
 269, 270, 273, 292, 293,
 294, 303, 315, 317
 Belfort 230
 Beursplein 50
 Bogardenschool 293
 Lakenhalle 99, 226, 230
 Sint-Donaaskapittel 170
 Sint-Janshospitaal 238
 Waterhalle 223
 Wisselbrug 50
 Brugse Vrije 233
 Brussel 10, 15, 17, 33,
 35, 38, 49, 55, 62, 64,
 93, 100, 103, 124, 138,
 141, 145, 149, 151, 153,
 154, 158, 170, 174, 176,
 185, 188, 190, 192, 194,
 196, 198, 199, 200, 207,
 210, 211, 215, 217, 218,
 219, 220, 222, 223, 224,
 225, 227, 228, 229, 231,
 232, 235, 237, 238, 271,
 294, 309, 311, 316, 318,
 319
 Baliënplein 229
 Broodhalle 224, 229
 Coudenberg 228-229,
 318-319
 Grote Markt 224-225, 229
 Kapellekerk 217, 235
 Lakenhalle 225
 Sint-Janshospitaal 238
 Sint-Niklaaskerk 153
 Stadhuis 176, 207, 225
 Steenpoort 217
C
 Calais 16, 67, 211
 Champagne 48, 59, 69
 Culemborg 196, 312
D
 Damme 45, 125, 140, 154,
 211, 212, 227
 Deinze 44, 188, 313
 Delfshaven 213
 Delft 17, 35, 38, 54, 58,
 63, 128, 175, 180,
 190-191, 213, 268, 294
 De Lier 308
 (de) Demer 213
 Den Bosch, zie
 's-Hertogenbosch
 (de) Dender 41
 Dendermonde 53, 64, 148,
 153, 186
 Den Haag 38, 228, 271,
 316
De Blauwe Schaar 256
 Deventer 15, 35, 48, 54,
 124, 172, 176-177, 186,
 207, 221-222, 227, 231,
 294, 302
De Brink 221-222
Sint-Lebuinuskerk 227,
 231
Waag 207, 221-222
 Diest 100, 124, 188, 221
 Diksmuide 37, 61, 110,
 185, 187
 Dinant 9, 35, 113, 140,
 151, 209, 226
 Doesburg 294
 Dole 315
Universiteit 315
 (de) Donau 15
 Doornik 35, 53, 62, 64, 81,
 83, 100, 113, 125, 134,
 140, 148, 167, 170, 185,
 189, 195, 196, 207, 209,
 214, 227, 228, 229, 230,
 231, 232, 235, 241, 254,
 295, 315, 319
Belfort 207, 230-231
 Dordrecht 14, 17, 32, 35,
 38, 45, 47, 49, 54, 68, 89,
 100, 128, 155, 172, 175,
 177
 Dorestad 209
 Dowaai 17, 35, 37, 55, 61,
 63, 67, 83, 88, 98, 99,
 100, 127, 133, 140, 170,
 210, 224, 287, 292
Lakenhalle 224
Sint-Amatuskapittel 170
Universiteit 287
 Dranouter 317
 Drenthe 36

- Duffel 53, 61
 Duinkerken 37, 45, 100, 211
 Duitse Rijk 15, 48, 49, 155, 166, 194, 195, 199, 203, 270
 Duitsland 9
- E**
 Ecaussines 229
 Edam 109
 Eeklo 56, 107, 110
 Egmond 229
 Eijsden 124
 Elburg 36
 Emden 195, 228
 Emmerich 312
 Engeland 14, 17, 53, 59, 62, 69, 100, 102, 105, 253
 Enkhuizen 54, 58
- F**
 Feluy 229
 Fexhe 144
 Firenze 36
 Floreffe 227
 Franche-Comté 315
 Frankfurt(-aan-de-Main) 48, 195
 Frankrijk 9, 12, 18, 38, 43, 46, 48, 92, 100, 101, 145, 231, 270
 Frans-Vlaanderen 53
 Friesland 36, 42, 188, 192, 195, 320
- G**
 Geldenaken 138, 222
 Gelderland/Gelre 7, 36, 58, 177, 188, 320
 Gembloers 138
 Genappe 124
 Genève 195
- Gent 9, 10, 12, 17, 25, 35, 36, 37, 44, 46, 48, 49, 55, 62, 64, 83, 84, 85, 86, 88, 99, 100, 105, 109, 110, 113, 114, 125, 128, 130, 131, 132, 133, 136, 138, 140, 141, 143, 144, 145, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 155, 170, 172, 174, 175, 178, 182, 184, 185, 187, 189, 191, 196, 198, 199, 200, 201, 202, 207, 209, 212, 213, 218, 220, 221, 222, 227, 228, 230, 231, 232, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 254, 256, 270, 272, 274, 277, 278, 290, 292, 293, 300, 312, 315, 316
Belfort 25, 207, 213, 230-232
Bijlokehospitaal 228, 238, 239
Citadel 151, 236
Geraard de Duivelsteen 218
Gravensteen 220
Groot Begijnhof 175
Sint-Baafsabdij 236
Sint-Niklaaskerk 25
Sint-Pietersabdij 315
Sint-Veerlekapittel 290
Vismarkt 220
Vrijdagmarkt 220
 Genua 59
 Geraardsbergen 44, 140, 228, 313
Sint-Adriaansabdij 313
 Gouda 17, 54, 58, 63, 180, 181, 207, 211, 212, 221, 222, 228, 229, 231, 292, 294, 306, 312
Sint-Janskerk 181
Stadhuis 207
- Grevelingen 211
 Groningen 11, 17, 36, 172, 175, 196, 202, 294, 316
- H**
 Haamstede 190
 Haarlem 17, 32, 35, 38, 54, 56, 58, 63, 100, 109, 172, 175, 183, 212, 229
Sint-Baafskerk 229
 Hageland 51
 Halle 313
 Hamburg 70, 97
 Harderwijk 36
 Hasselt 124, 141, 153, 213
 Hattem 312
 Heidelberg 195
 Henegouwen (graafschap) 15, 33, 35, 36, 43, 45, 47, 53, 62, 68, 92, 93, 101, 114, 126, 128, 130, 132, 172, 173, 187, 196, 210, 219, 222, 229, 230, 231, 237, 292
 Henegouwen (provincie) 33
 Herentals 53, 103
 Herk-de-Stad 149
 Heuvelland 49
 Hoei 32, 35, 56, 123, 124, 128, 141, 142, 209, 210, 228, 241, 243, 290
Fontein Li Bassinia 243
 Holland 7, 12, 14, 17, 18, 26, 32, 33, 35, 36, 37, 38, 42, 43, 44, 46, 47, 48, 53, 54, 55, 56, 58, 61, 68, 69, 70, 89, 93, 96, 100, 102, 128, 132, 142, 170, 172, 176, 177, 180, 187, 188, 190, 211, 212, 213, 221, 222, 227, 228, 229, 253, 254, 258, 280, 308, 320
 Hondschoote 49, 53, 61, 67, 196

- Hoorn 54, 58
Hulst 37
- I**
Iberisch schiereiland 48, 53
Ieper 17, 35, 36, 37, 38, 41, 46, 55, 64, 90, 98, 99, 100, 101, 114, 127-128, 137, 140, 143, 146, 154, 170, 172, 185, 187, 207, 210, 212, 215, 220, 222, 223, 226, 270
Belfort 223
Lakenhalle 146, 207, 223, 226
(de) Ieperlee 212
(de) IJssel 15, 35, 37, 39, 48, 211, 221, 237
IJsselgebied 38, 176, 228, 254
Île de France 37
Italië 7, 10, 22, 31, 32, 36, 48, 49, 62, 69, 93, 100, 102, 124, 130, 151, 166, 170, 182, 189, 203, 223, 236, 252, 253, 266, 268, 270, 272, 301, 303, 306, 307, 314
- J**
Jambes 226
Jeruzalem 183, 189
- K**
Kamerijk 81, 167, 170, 175, 186
Kampen 15, 35, 177, 181, 237
Kempen 53
Keulen 14, 35, 223, 314, 315
Universiteit 314-315
Komen 113
Kortenbergh 143
- Kortrijk 42, 44, 49, 53, 56, 66, 91, 107, 143, 150, 185, 194, 210
- L**
Land van Aalst 46
Land van Waas 46
Leeuwarden 172, 196
Leiden 17, 32, 35, 38, 54, 56, 61, 63, 67, 84, 86, 89, 92, 93, 100, 132, 136, 180, 212, 229, 254, 277, 288, 317, 320
(de) Leie 39, 41, 46, 196, 212, 213
Leuven 10, 14, 15, 32, 33, 35, 38, 51, 53, 55, 62, 66, 100, 107, 124, 125, 133, 134, 136, 138, 140, 141, 142, 145, 148, 157, 170, 175, 185, 187, 210, 218, 219, 220, 222, 223, 228, 229, 231, 232, 239, 288, 302, 309, 313, 314, 315, 319, 320
Leprozerie Terbank 239
Sint-Pieterskapittel 315
Stadhuis 228
Universiteit 288, 313, 319
Vleeshalle 229
Levant 54
Lier 62, 100, 103, 113, 138, 145, 188, 228, 231
Sint-Gummaruskerk 228
(de) Lieve 212
Limburg 124
Limburg-aan-de-Vesder 143
Lo 185, 187
Lokeren 46
Londen 17, 36, 59, 83, 195
Loon 36
Luik (prinsbisdom) 8, 10, 12, 15, 18, 32, 33, 68, 89, 123, 128, 130, 141, 144, 188, 210, 217, 227, 231, 243
Luik (stad) 9, 35, 56, 62, 113, 123, 128, 136, 138, 140, 141, 150, 151, 167, 170, 171, 175, 207, 209, 210, 211, 213, 215, 218, 220, 222, 228, 233, 237, 239, 241, 294
Begijnhof 175
Heilige Lambertus-kathedraal 220
Hospitaal van Mont Cornillon 140, 239
Perron 123, 207
Pont des Arches 210
Prinsbisshoppelijk paleis 220, 233
Luxemburg (hertogdom) 7, 15, 17, 33, 36, 144
Luxemburg (land) 12
Luxemburg (provincie) 33
Luxemburg (stad) 145, 150
Lyon 172, 195
- M**
(de) Maas 12, 15, 16, 31, 32, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 43, 48, 56, 70, 209, 211, 213, 226
Maaseik 53
Maastricht 35, 56, 147, 167, 201, 209, 243
Sint-Servaaskapittel 167
Madrid 36
Marburg 16
Mechelen 17, 33, 35, 38, 51, 53, 55, 62, 96, 102, 103, 113, 124, 131, 140, 141, 145, 148, 149, 153, 170, 175, 188, 191, 198, 201, 210, 220, 222, 228,

- 229, 232, 263, 271, 274,
295, 311, 316, 318, 320
Groot Begijnhof 175
Medemblik 54
Menen 49, 66, 67
Mesen 151
Middelburg (in Vlaanderen)
271
Middelburg (in Zeeland)
55, 92, 93, 128, 172,
175, 195, 207, 212, 222,
227, 228, 229, 271, 280,
289
Stadhuis 207, 227, 228
Vleeshalle 229
Milaan 151
Mongoolse steppen 100
Münster 194
- N**
Naarden 102
Namen (graafschap) 68
Namen (stad) 32, 35, 56,
66, 124, 145, 147, 170,
175, 209, 210, 215, 217,
221, 222, 226, 227, 228,
229, 231, 232, 238
Cabaret 226
Groot-Hospitaal 238
Kasteel 231
Sint-Gillishospitaal 238
Napels 36
Nederland 8, 11, 12
Neder-Lotharingen 138
Nieuwe Wereld 26, 47, 53,
54, 106
Nieuwkerke 61, 66, 67
Nieuwpoort 37, 45, 185,
187, 189, 211, 212
Nijmegen 14, 35, 54, 209,
294
Nijvel 123, 138, 145, 215,
222
Noord-Holland 33
- Noordzee* 14, 16, 35, 46,
221
Normandië 18, 187
- O**
Oostende 45, 100
Oosterbant 271
Oost-Vlaanderen 33
Oostzee 35, 43, 44, 49
Orléans 126
Othée 128
Oudenaarde 37, 42, 44, 49,
53, 56, 62, 64, 87, 143,
147, 185, 186, 195, 196,
229, 263, 276, 292
Stadhuis 229
Oudenbosch 308
Oudenburg 185, 187
Overijssel 7, 36, 58, 188,
221
Oversticht 177
- P**
Parijs 17, 35, 36, 37, 314,
315, 318
Universiteit 314-315
Picardië 44, 46, 70, 127,
138, 187, 231
Poperinge 37, 61, 64
Portugal 49
Po-vlakte 36
Pruisen 44, 46, 70
- R**
Republiek 11, 23, 54, 55,
145, 301
Rhône 15
Rijks-Vlaanderen 46
(de) Rijn 14, 15, 16, 31, 35,
37, 39, 42, 43, 48, 49, 56,
143, 195, 209
Rijsel 17, 35, 37, 48, 49,
62, 67, 81, 100, 128, 140,
172, 185, 186, 195, 207,
210, 218, 220, 225, 236,
292, 316
Beauregard 225
Grote Markt 225
Hospitaal Comtesse 207
Koninklijke burcht 236
Rocamadour 136
Roeselare 61
Rome 85
Ronse 53, 61
Rotterdam 54, 58, 213
(de) Rupel 149
- S**
Saksen 221
(de) Schelde 15, 16, 31, 35,
39, 41, 46, 49, 209, 214,
280
Scheldestad, zie
Antwerpen
Schiedam 175, 213
Schotland 59
's-Gravenhage, zie *Den*
Haag
's-Hertogenbosch 15, 32,
35, 48, 51, 53, 56, 100,
105, 106, 107, 108, 109,
128, 141, 143, 148, 149,
156, 177, 196, 202, 216,
217, 220, 221, 257, 294
Lakenmarkt 56
Vugterdijk 216-217
Sint-Maartensdijk 271
Sint-Niklaas 46
Sint-Omaars 15, 35, 37,
55, 81, 82, 83, 90, 100,
126, 134, 136, 138, 210,
274
Sint-Truiden 14, 132, 148,
149
Sint-Winoksbergen 37,
170
Sint-Martinuskapittel 170
Sittard 312

Sluis 37
 Spanje 53, 54, 61, 144,
 145, 268
 Staveren/Stavoren 36, 124
 Steenvoorde 196

T

Terwaan 151, 170
 Thuin 130, 151
 Tiel 82, 209
 Tielt 44, 110, 185
 Tienen 14, 102, 138, 150,
 228
 Tongeren 148, 151, 167,
 209, 222, 243
 Trente 182, 295
 Trier 16
 Turnhout 191

U

Utrecht (prinsbisdom) 58,
 170, 177, 188, 211, 221,
 238
 Utrecht (stad) 16, 17, 54,
 55, 68, 89, 124, 141,
 143, 151, 167, 170, 172,
 177, 180, 181, 182, 185,
 191, 209, 233, 254, 264,
 294
Buurkerk 181
Dom 180
Stadhuis 233

V

Valenciennes 35, 36, 53,
 62, 81, 82, 93, 123, 124,
 173, 175, 185, 187, 195,
 196, 202, 217, 230, 292
Belfort 230
Grote Markt 230

Veere 58, 92, 195, 212
 Venetië 36, 49
 Verenigd Koninkrijk der
 Nederlanden, *zie*
 Nederland
 Verenigde Provinciën, *zie*
 Republiek
 Verviers 10, 123, 151
 Veurne 37, 170, 220
Onze-Lieve-Vrouw en
Sint-Walburgakapittel
 170

Villers 290
 Vilvoorde 145, 175, 213
 Vlaams-Brabant 33
 Vlaanderen 7, 8, 10, 12,
 14, 15, 17, 18, 23, 26, 27,
 31, 32, 33, 35, 36, 37, 38,
 39, 42, 43, 44, 45, 46, 48,
 49, 50, 52, 53, 55, 56, 58,
 59, 60, 61, 62, 65, 66, 68,
 69, 70, 83, 84, 87, 88, 89,
 92, 98, 100, 101, 103,
 104, 105, 107, 110, 114,
 115, 127, 128, 130, 131,
 138, 140, 141, 143, 144,
 152, 158, 170, 172, 175,
 184, 185, 186, 187, 188,
 189, 190, 195, 196, 198,
 210, 211, 212, 222, 227,
 229, 231, 236, 240, 265,
 270, 271, 280, 292, 307,
 317, 318, 320

Vlieland 16
 Vlissingen 92, 212, 228
 Voorne 271

W

(de) Waal 37
 Waals-Brabant 33

Waals-Vlaanderen 17, 46,
 187
 Walcheren 213
 Walraversijde 45
 Weert 53
 Wesel 319
 Westerschelde 49
 Westfalen 43
 Westkapelle 92
 West-Vlaanderen 33
 Wezet 151
 Windesheim 176
 Wittenberg 193
 (de) Woluwe 213

Z

Zeeland 12, 14, 18, 38, 43,
 62, 70, 84, 92, 93, 128,
 170, 172, 177, 187, 188,
 190, 195, 196, 199, 212,
 280, 320
 (de) Zenne 41
 Zierikzee 58, 172, 175
 Zinnik 124
 Zottegem 46
 Zoutleeuw 14, 113, 124,
 129, 138, 140, 150, 188,
 222
 Zuiderzee 35, 36, 211
 Zuid-Holland 33
 Zuilen 271
 Zutphen 15, 102, 221
 (het) Zwin 48, 49, 52
 Zwitserland 194
 Zwolle 35, 54, 174, 177,
 191, 254, 311
Grote School 311